DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Ferhunde Özbay

Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus

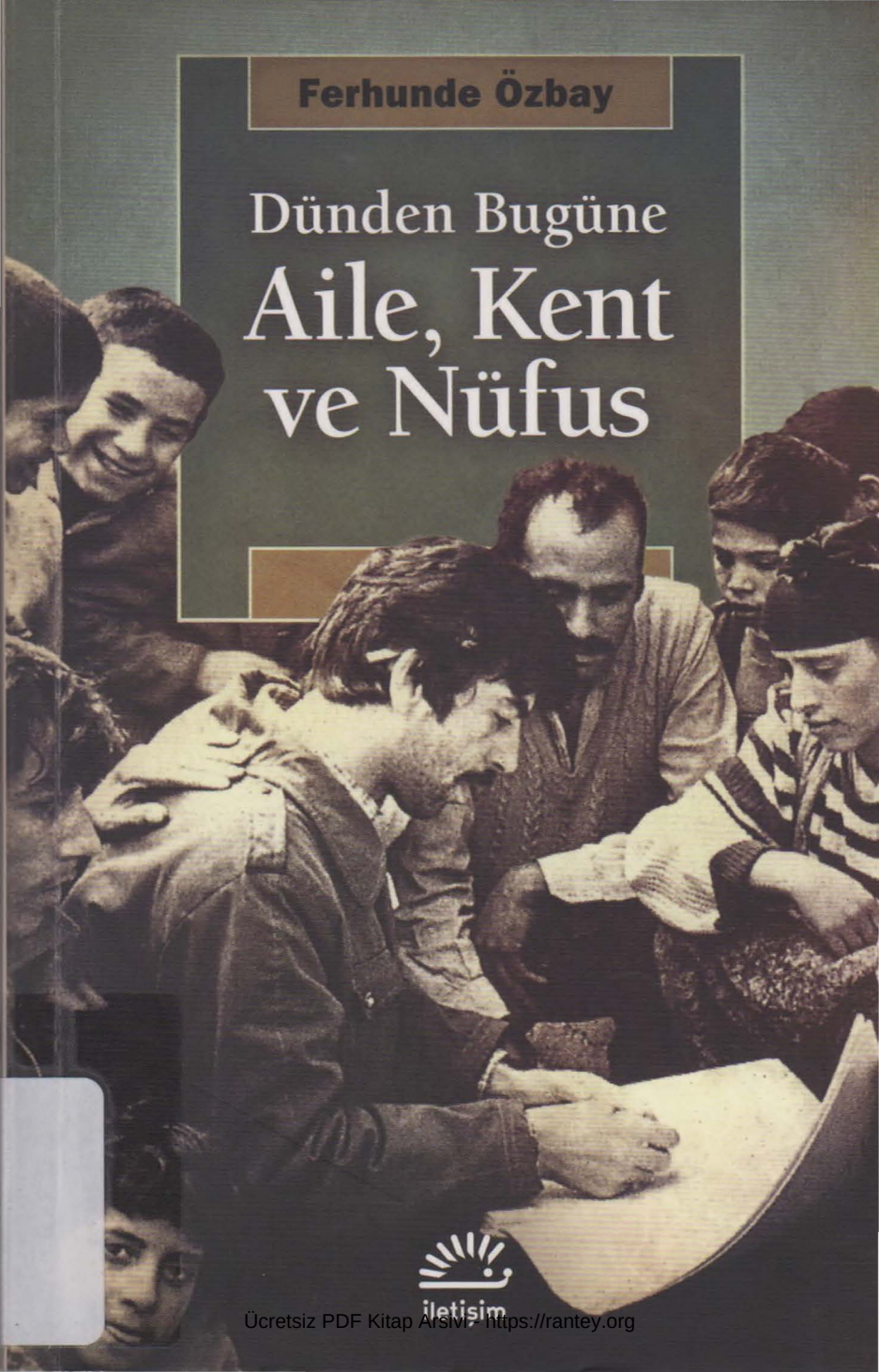

iletişim

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

FERHUNDE ÖZBAY 1944'te Sivas'ta doğdu. Ankara'da büyüdü. İstanbul'da yaşlandı. İlkokulda balerin, ortaokulda terzi, lisede mimar olmak istedi. Hiçbiri aile büyüklerinden destek görmedi. Babasının yönlendirmesiyle sosyal bilimci oldu. Feminist bir muhalif olmayı kendisi seçti.

1966'da Sosyal Hizmetler Akademisi'nden lisans (şimdi Hacettepe Sosyal Hizmet Bölümü), 1969'da Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü'nden yüksek lisans derecelerini aldı. 1970'te Princeton Üniversitesi'nden demografi diploması ve Michigan Üniversitesi yaz okulundan örnekleme sertifikası aldı. Sosyoloji doktorasını Cornell Üniversitesi'nde yaptı. 1975'te mezun olunca Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nde akademik hayata atıldı. 2006'da Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden emekli oldu. 1982 Ocak ayından, aramızdan ayrıldığı 2015 Nisan ayına kadar Boğaziçi'nde ders vermeyi sürdürdü. Öğrencilerini çok sevdi.

İlk yayınını 1968'de yaptı. Kadın emeği, aile, sosyal tarih, nüfus dinamikleri ve politikaları, İstanbul'un değişimi konularında düşündü, okudu, araştırdı, yeniden düşündü. Bu konularda makaleler yazdı. Çeviriler yaptı. İki kitap derledi: *Women, Family and Social Change in Turkey*, UNESCO, Bangkok, 1990; *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği*, Ankara: KSSGM ve İKGV Yayını, 1998.

İletişim Yayınları 2222 • Araştırma-İnceleme Dizisi 369
ISBN-13: 978-975-05-1838-6
© 2015 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2015, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI "20 Ekim 1985'te yapılan genel nüfus sayımı", *Cumhuriyet'in 75 Yılı*, 3. cilt, YKY, 1998, s. 899
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas - Ebru Gezici
DİZİN Emre Bayın
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr İletişim Dönüş Kitapları Web: www.iletisim.com.tr

FERHUNDE ÖZBAY

Dünden Bugüne

Aile, Kent ve Nüfus

Ücretsiz PDF Kitap Sitesi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Jak'a...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kraptov.org

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ *13*

BİRİNCİ KISIM

Aile

1 KIRSAL KESİMDE TOPLUMSAL VE EKONOMİK YAPI DEĞİŞMELERİNİN AİLE İŞLEVLERİNE YANSIMASI *31*

Giriş *31*
Ailenin temel işlevleri ve değişiml *32*
Tarımda kapitalistleşme sürecindeki farklılıklar *38*
Türkiye'de tarımda kapitalistleşme süreci *40*
Ailenin üretim işlevindeki değişmeler *43*
Kırsal kesimde işgücünün özelliklerindeki değişmeler *47*
Nüfus ve aile yapısındaki değişmeler *51*
Ölümlerin azalması *54*
Göçler *57*
Aile yapısındaki değişmeler *58*
Eğitlm *62*
Ailenin kuruluşu ve üreme İşievindeki değişmeler *66*
Sonuç *73*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2 AİLE VE HANE YAPISI: DÜN, BUGÜN, YARIN 79
Aile ve hane yapısı tanımları 79
Veri kaynakları 81
Kapitalizm-öncesi Türkiye'de aile ve hane yapısı 82
Kapitalizmin yayılması ve demografik dönüşüm 84
Aile ve hane yapısında gözlenen ilk değişiklikler 85
Demografik dönüşümün rolü 89
Aile ve hane yapısının sonraki değişimleri 91
Ereğii'ye daha yakından bir bakış 95
Ereğii'de farklı toplumsal gruplarda aile yapısı 96
Ereğli'de yaşam döngüsü içinde aile yapısı 98
Ereğli'de aile tipine yönelik tutumlar 102
Türkiye'de aile ve hane yapısının geleceği 103

3 TOPLUMSAL CİNSİYET VE MEKÂN:
TÜRK MODERNLEŞMESİNE YENİ BİR BAKIŞ 109

İKİNCİ KISIM

İstanbul Nüfusu ve Göçler

4 İSTANBUL NÜFUSU VE GÖÇLER 131
Giriş 131
İlçeler arası farklılaşma 133
Doğal artışın rolü 134
İstanbul'a göç artıyor mu? 136
İstanbul'dan gidenler yok mu? 137
İstanbul'a kimler göç etmektedir? 137
Eğitim durumu 140
Yaş dağılımı 141

5 İSTANBUL'DA GÖÇ VE
İL İÇİ NÜFUS HAREKETLERİ (1985-1990) 143
İstanbul'da nüfus artışı ve göç örüntüleri (1950-1990) 143
Doğum yeri istatistiklerinde bölgesel köken -
göç eğilimieri ilişkisi 146

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1985-1990 arasında İstanbul'a gelen ve İstanbul'dan gidenlerin nüfus kompozisyonu üzerindeki etkileri ... 147
Göçmen ve yerleşik nüfusun yerleşme tercihleri ... 150
Veri ve yöntem ... 152
İstanbul'da iki ayrı dünya mı var? ... 153
İstanbul'un ilçeleri ... 156
Göç edenlerin yer seçimi ... 159
İl içi hareketlilik ilçeden ilçeye taşınanlar ... 161
İlçeler arası toplumsal farklılaşma ... 162
Yer seçiminde eğitimin rolü ... 163
Sonuç ... 167

6 İSTANBUL'DA 1950 SONRASI NÜFUS DİNAMİKLERİ ... 173
Giriş ... 173
Genel değerlendirme ... 174
İstanbul'da üç dönem ... 179
1950-1965 İstanbul'un altın çağı ya da Osmanlı dokusunun yıkılışı ... 181
1960-(1980-1985): Apartmanlaşma, sanayileşme, sendikalaşma, radikalleşme ... 189
(1980-1985) sonrası: İstanbul'u satmak - küresel iklimde yerellik ve yerlilik ... 195
Sonuç ... 202

ÜÇÜNCÜ KISIM

Nüfus ve İktidar

7 NÜFUS HAREKETLERİ VE DEVLET POLİTİKALARI ... 205
Giriş ... 205
Süreklilik ve değişme ... 208
Zorunlu göç: 1923-1950 dönemi ... 214
Emek göçü: 1950-1980 dönemi ... 219
Tarımda modernleşme ve kırdan kente göçün yaygınlaşması ... 221
Sanayileşme, kentten-kente ve yurtdışına göçün başlaması ... 223
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yerel ve küresel değişimler: 1980 sonrası göç 227
Dış göçte yeni gelişmeler 227
Zincirleme ve birikimli göç ve dayanışma grupları 232
Doğudan batıya, kuzeyden güneye 233
Göç örüntüsündeki değişimler: Mekik göçü 235
Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da zorunlu göç 238
Yerleşme yerlerinin önemi 240
Yerleşme merkezlerinin kademelenmesi ve ilişki ağları 240
Kentler 244
Sonuç 247

8 GENÇLİK, NÜFUS VE İKTİDAR 253
Giriş 253
Demografik Dönüşüm Kuramı ve Yeni Malthusçuluk 254
Gençlik tanımı 258
Gençlik şişkinliği: Fırsat penceresi mi, tehdit mi? 260
Türkiye'de nüfus yapısındaki değişimler 264
Gençliğe yönelik politikalar ve uygulamalar 274
Kuruluş yılları 275
İkinci dönem 278
Üçüncü dönem 281
Sonuç 285

9 ULUS-DEVLET, GÖZETİM VE NÜFUS BİLGİSİ 287
Giriş 287
Osmanlı döneminde nüfus bilgisinin gelişimi 290
Haneden aileye geçiş 293
Cumhuriyet döneminde nüfus bilgisinde kurumsal ve yapısal ayrışma 295
Kayıt dışı göç ve gözetimin artışı 301

10 TÜRKİYE'DE DEMOGRAFİK DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE CİNSİYET VE SINIF 305
Giriş 305
Erkek eksikliği ve yavaş nüfus artışı 308
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yüksek doğurganlık ve hızlı nüfus artışı ... ***313***
Genç ve işgücü çağındaki nüfus oranının artması ... ***318***
Yaşlı nüfus sorunu ... ***322***

EK 1: MESLEK KADINI ... ***329***
EK 2: MEKTEPLİ HANIM KIZLARIN MARŞI ... ***331***

KAYNAKÇA ... ***332***
DİZİN ... ***349***

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ[1]

Bu kitaba aldığım makalelerim, otuz yıllık bir dönem içinde yazıldı ve çoğu çeşitli yerlerde basıldı. Bence aralarında bir bağ var. 1980-90'larda aile ve İstanbul'daki nüfus hareketleri üzerine yazdım. Bunların bazıları demografi, bazıları ise sosyoloji ağırlıklı ama hepsinde hem demografiden hem sosyolojiden yararlandım. Son yıllarda ise iktidar ve nüfus ilişkilerine yöneldim. Ben bu makalelerin tümünü "nüfus sosyolojisi" diye adlandırıyorum.[2]

Kitaptaki yazılarımın her birinin bir hikâyesi var. Örneğin 1984 yılında basılan, "Kırsal Kesimde Toplumsal ve Ekonomik Yapı Değişmelerinin Aile İşlevlerine Yansıması" başlıklı,

---

1 Bu yazının taslağını okuyup değerli öneriler getiren Cenk Özbay'a teşekkür ederim.

2 Demografi nüfusun büyüklüğünü, yapısını, dağılımını ve zaman içindeki değişimini istatistiki yöntemlerle inceleyen bir bilim dalıdır. Doğum, ölüm ve göçlerle oluşan ve değişen nüfus ögelerinin sosyoekonomik yapıyla ilişkilerini inceleyen dalı, sosyal demografi ya da nüfus çalışmaları (*population studies*) olarak adlandırılır. Kimileri sosyal demografi ile nüfus sosyolojisi arasında fark gözetmese de ben nüfus sosyolojisine farklı anlamlar da yüklüyorum. Bana göre nüfus sosyolojisi eleştirel demografiyi de içerir. İktidarın nüfus projelerinin ve sonuçlarının sosyal bilimsel açıdan değerlendirilmesidir. Nüfus sosyolojisinin bir amacı da demografi ile sosyal bilimler arasındaki ilişkilerin gelişimini incelemektir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

buraya aldığım en eski makalemin hikâyesi şöyle: 1980 Darbesi'nden sonra sıkıyönetim ilan edilmişti. O sıralar 1926 Medeni Kanunu'nun yenilenmesi gündemdeydi. Etrafta birkaç taslak yasa dolaşıyordu. Bu çerçevede Türk Sosyal Bilimler Derneği, aile konusunda geniş katılımlı bir konferans yapmaya karar verdi. Sunumlar, sosyal bilimlerle kısıtlı kalmayacak, sanat ve hukuk alanlarındaki aile çalışmalarına da bakılacaktı. Hazırlıklar bitip konferans zamanı ve yeri kararlaştırılırken, sıkıyönetim gerekçe göstermeden bu toplantıyı iptal etti. Medeni Kanun'un değiştirilmesi ile ilgili çalışmalar da bir şekilde durdu. Bunun üzerine Sosyal Bilimler Derneği konferans sunumlarını kitap haline dönüştürme kararı aldı. Derneğin genel sekreteri Türköz Erder'in olağanüstü fedakâr ve yoğun çalışmasıyla üç ciltlik Türkçe yayına ek olarak seçme yazılardan oluşan bir de İngilizce kitap yayımlandı.[3]

Ataerkil özelliklerinin törpülenip kadın-erkek arasında daha eşitlikçi ilişkileri özendiren bir aile yasasının çıkarılması için feministler bundan sonra yıllarca uğraştı. Avrupa Birliği'ne girebilmek için yasalardaki cinsiyet ayırımcılığına ilişkin maddelerin kaldırılması koşulu nedeniyle 2002'de nihayet Medeni Kanun yenilendi ve cinsiyetçi maddelerin önemli bir kısmı değiştirildi. Bu hikâyeyi iktidarların aile ve cinsiyet ayırımcılığı konusundaki dirençli hassasiyetini göstermesi açısından önemsiyorum.

Bu yazımın verileri 1976'da gerçekleştirdiğim ve kırsal Türkiye'de 24 köyü içeren bir alan araştırmasına dayanır.[4] Kırk yıl önceki kırsal Türkiye'deki aileler! Makalenin temel amacı tek bir aile kavramı çerçevesinde ailenin değişiminin tartışılamayacağım ve sanayileşme, kapitalistleşme sürecinin henüz başlarındaki Türkiye'de toplumsal yapıdaki çeşitlenmelerin farklı yörelerdeki ailelerin yaşam biçimlerini farklı biçimlerde ve ölçülerde etkilediğini göstermekti. İktidarların tek bir aile modeli çerçevesinde konuya yaklaşmalarına bir tepki yazısı olarak da okunabilir. Makalenin tarihsel niteliğinin dışında bir baş-

3 Erder, T., 1984a; 1984b; 1984c; 1985.

4 Özbay ve Balamir, 1978.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ka özelliği de Türkiye çapında kırsal ailelerin değişimini ve çeşitliliğini gösteren benzer bir araştırmanın daha sonra yapılmamış olmasıdır. Buna karşın, farklı bölgelerde gerçekleştirilmiş önemli etnografik çalışmalar var. Nüfusun çoğunluğunun kentlerde yaşamaya başlamasıyla kırsal kesimde yapılan araştırmalarda önemli bir azalma oldu. Bu tarihsel yazı belki genç araştırmacılara kırsalı ve tarımı yeniden gündeme getirmeleri için ilham verir.

1982'de Mübeccel Kıray ile birlikte Karadeniz Ereğlisi'nde bir saha araştırması yaptım. Kıray, ilk Ereğli araştırmasını 1962'de yapmıştı. Yirmi yıl sonra Ereğli'yi tekrar yazmayı planlıyordu. Ben kadın ve aile konularını incelemek üzere projeye katıldım. Kitaba aldığım ikinci aile makalesi bu araştırmaya dayanmaktadır. Aile ile ilgili araştırma bulgularının yayımlanması neredeyse on yıl sürdü. 1980'ler sosyal bilimcilerin çeşitli biçimlerde cezalandırıldığı, küstürüldüğü yıllardı. Bir sürü engellerin, meşgalelerin ve aksiliklerin sonunda "Aile ve Hane Yapısı: Dün, Bugün, Yarın" başlıklı makalenin 1991'de *Marmara Üniversitesi Dergisi*'nin özel sayı olarak hazırladığı *Mübeccel B. Kıray'a Armağan* kitabında yayımlanması için verdim. Aynı yazı, 1998'de Ayşe Berktay Hacımirzaoğlu'nun derlediği *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler - Bilanço 98*'de de basıldı.[5]

Bu makalenin de temel amacı ailenin değişimini göstermekti. Ama burada özellikle üzerinde durduğum aile yapısındaki değişmelerdi. Yazıyı kaleme alırken iki yazarın ortaya attığı düşüncelerden ve onların bulgularından hareket ettim.

Bunlardan ilki Serim Timur'un, 1968'de Hacettepe Nüfus Etütleri'nin gerçekleştirdiği Türkiye çapındaki Aile ve Nüfus Sorunları Araştırması'nın verilerini kullanarak hazırladığı doktora tezidir. Tez 1972 yılında *Türkiye'de Aile Yapısı* başlığı ile yayımlandı.[6] Timur'un çalışması bugüne kadar yapılan tüm aile çalışmalarını bir biçimde etkileyen, Türkiye'de bu konudaki önemli bir çalışma özelliğini hâlâ korumaktadır. Bence kitabın ilginç yönlerinden biri, kuşak analizi yöntemini kullanarak ge-

5 Özbay, 1998b.

6 Timur, 1972.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

niş/çekirdek aile yapılarının döngüsel özelliğini ve bölgesel ve sınıfsal farklılaşmalarını göstermiş olmasıdır. 1968'de haneler yaşam döngüleri içinde kâh geniş kâh çekirdek aile halinde yaşamaktaydı. Toplamda geniş ailenin azalıp çekirdek ailenin artması doğrusal bir değişmeden çok farklılaşan yaşam biçimlerinde kısa ya da uzun süreler belli bir aile yapısında bulunmalarından kaynaklanmaktaydı. Örneğin, yeni evliler birkaç yıl erkeğin baba evinde kaldıktan sonra genellikle de babanın vefatıyla kendi çekirdek ailelerini kurmakta ve sonra kendi oğulları evlendiğinde yeniden bir süreliğine geniş aile halinde yaşamaya başlamaktaydı. Timur'un bulgularından yola çıkarak Karadeniz Ereğlisi örneğinde aynı yöntemle geniş/çekirdek aile döngüsünün yaygınlığım ve zaman içindeki değişimini gösterdim.

İkinci kaynağım şüphesiz Kıray'ın 1962'deki Ereğli çalışması oldu. Kıray 1962'de geniş aile halinde yaşayan hanelere giderek onlarla derinlemesine mülakatlar yapmış, gözlemlerde bulunmuştu. Ben de 1982'de aynı yolu takip ettim. 20 yıl içinde Kıray'ın yalnızca üst sınıf hanelerde rastladığı geniş aileli haneler tamamen yok olmuştu: ya göç etmiş ya da çekirdek aileli hanelere dönüşmüşlerdi. 1982'de gözlemlediğim geniş aileler alt-orta sınıftan hanelerdi ve birlikte oturmayı bir geçim stratejisi olarak görüyorlardı. Sınıf ve aile yapısı arasındaki ilişkilerin sosyal değişmeyle nasıl altüst olabileceğini yansıtması açısından bu bulguyu önemsiyorum..

O sıralar Türkiye'de Alvin Toffler'in 1980'de yazdığı *The Third Wave* (*Üçüncü Dalga*) kitabı epey tartışıldı.[7] Toffler bu kitabında sanayi sonrası toplumlarında ailenin yok olacağını ileri sürmekteydi. 1980'de bile ABD'de hanelerin yalnızca üçte biri ideal aile olarak tanıtılan (anne-baba-iki çocuk) yapıdaydı. Bu Türkiye'deki muhafazakâr kesimler için dehşet verici bir durum olarak algılandı. 1989'da, Başbakanlık'a bağlı Aile Araştırma Kurumu adı altında bir teşkilat kurulmasının belki de bir nedeni buydu. Öte yandan uluslararası sözleşmelerin zorlamasıyla Kadının Statüsü ve Sorunları Başkanlığı da kuruluş aşamasmdaydı. 1990'da henüz daha başkanlık kurulmadan,

7 Toffler, 1980,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

aceleyle Aile Araştırma Kurumu'nun oluşturulması da manidardır.[8] Aile Araştırmaları Kurumu genişletilerek 2011'de Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'na dönüştü. Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü ise giderek işlevsizleştirildi. Yazımın bir amacı da Türkiye'de ailenin yok olacağına ilişkin yeterli ipuçlarının bile olmadığını göstermekti. İktidarın ailenin ortadan kalkacağı endişesi yersizdi ve bu konuda yeni önlemler alması gereksizdi.

2014'te aile ile ilgili iki yazım daha çıktı. Onları bu kitaba almadım ama isteyen okurlar internetten bu çalışmalara ulaşabilir. Burada o yazılardan birkaç bulgu ve yorumu vermekle yetiniyorum.

1980'lerden sonra hızlı sosyal değişim elbette ailelerde de değişmelere yol açtı. Evlenmeler gecikti, çocuk sayısı ciddi ölçüde düştü. Halkın büyük çoğunluğu kentlerde yaşamaya başladı. Aile daha büyük ölçüde tüketim birimi haline dönüştü. Ama hâlâ bireylerin önemli bir bölümü aile kurumu içinde yaşamlarını sürdürüyor. 2011'de yapılan Türk Aile Yapısı Araştırması'nın verilerine göre 18 yaş ve üzeri nüfusun yüzde 87 gibi büyük bir oranı çekirdek ailenin bir üyesi olarak yaşamını sürdürüyor.[9] Geri kalanlar arasında geniş ailede akraba statüsünde olanlar yüzde 6 dolayında. Yalnız yaşayan, başkalarıyla yaşayan ve hatta eksik aile diye adlandırdığım, iki kardeşin bir arada yaşaması gibi hanelerde yaşayanların toplamı yüzde 7'yi aşmıyor.[10]

Toplumda boşanmalar artıyor, yalnız yaşayanlar artıyor, evlenmeden yaşayan çiftler artıyor. Eşcinsel birliktelikler artıyor. Ayrıca gelecekte de bu eğilimlerin süreceği anlaşılıyor. Ancak bu artışlar çok küçük oranlarda. Muhafazakâr çevrelerin yıllar-

8 "Şimdiki adıyla Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü 20 Nisan 1990 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan 422 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Kadının Statüsü ve Sorunları Başkanlığı adıyla Başbakanlık'a bağlı olarak kurulmuştur." (2012: 9)
http://peb.bumko.gov.tr/Eklenti/4609,kadininstatutusugmsppdf.pdf?0)

9 Yani ister çekirdek aile hanelerinde, ister geniş aile hanelerinde olsun 18 yaş üstü bireylerin yüzde 87'si hane reisi ebeveyn-çocuk ilişkisi içinde yaşıyor.

10 Özbay, 2014b, Tablo 8.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dır bir facia gibi aksettirdikleri ailenin yok olma tehlikesi istatistiksel bir gerçekliği hâlâ yansıtmıyor.

Bugünlerde geniş aile yaşamını döngüsel bir yaşam biçimi ya da sınıfsal nedenlere bağlamak yerine yaşlı nüfusun ve göçlerin artışı gibi faktörlerle açıklamak mümkün. 2006 ve 2011'de yapılan ülke çapındaki araştırmaların her birinde geniş aileli hanelerdeki akraba statüsündeki yaşlıların oranı (65+ yaş) toplam nüfustaki yaşlı oranından daha yüksekti. Yaşlılar gibi evdeki akrabalar arasında gençler (18-24 yaş) de toplama göre daha yüksek orandaydı. Geniş aile içindeki akrabaların toplam nüfusla karşılaştırıldığında önemli başka bir özelliği, başlarından bir evlilik geçmiş olanların fazla olmasıydı. Eşi ölmüş, boşanmış ya da ayrı yaşayan bireyler akrabalarının yanına adeta sığınmışlardı.[11] Bunların bir kısmı muhakkak ki dul kalan yaşlı büyüklerdir. Bu bulgular, toplumda aile ortamı dışında var olabilmeleri daha zor olanlarm geniş aileyi oluşturan etkenler olduğunu ima etmektedir.

Muhafazakâr ya da liberal, siyasi ideolojileri ne olursa olsun Türkiye'de hükümetler aileye önem verdi. Özellikle toplumsal düzene yeni bir biçim vermek istediklerinde, nüfusa müdahale ettiler ve vaat edilen parlak geleceği taçlandıracak bir aile tasavvuru önerdiler.[12]

Aile bölümünde yer alan son makalem yine 1990'larda yazıldı. Modernleşme süreci içinde nüfus yapısındaki değişmelerle birlikte toplumsal cinsiyetler açısından konut mekânlarının ve kullanımının geçirdiği evreler bu yazının konusudur. O yıllarda konuk konuşmacı olarak ODTÜ Mimarlık ve Şehir-Bölge Planlama bölümlerindeki öğrencilere bu konuları anlattım. Habitat II Ön Konferansı çerçevesinde "Diğerlerinin Konut Sorunu" adındaki konferansa bu konuları ele alan bir sunum yapmam istendi. Buraya aldığım, "Toplumsal Cinsiyet ve Mekân: Türk Modernleşmesine Yeni Bir Bakış" başlıklı yazımın ilk halini "Evler, Kadınlar, Ev Kadınları"adı ile sundum.[13]

---

11 Özbay, 2014b, Tablo 9. 2011'de toplam nüfusta bu özellikteki bireylerin yüzdesi onu geçmezken, evdeki akrabaların yüzde 28'i daha önce evlenmişti.

12 Özbay, 2014a.

13 Özbay, 1996.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çalışmamın lokomotifi, o sıralarda keşfettiğim ve adeta idolüm olarak benimsediğim Leonore Davidoff'un düşünceleriydi.[14] Öyle ki sonraları onun yazdıklarından ilhamla birkaç makale daha hazırladım. Günlerce içimden Davidoff'la konuşuyor, ona İngiltere ve Türkiye toplumlarındaki benzerliği ve farklılıkları anlatıyordum. Beklenmedik bir zamanda Davidoff'la İstanbul'da tanışma fırsatı buldum ve ona heyecanla yazdıklarımı anlattım. Hangi makalesine nazire olsun diye hangi yazıyı yazdığımı gösterdim. Çok şaşırdı tabii. "Evler, Kadınlar, Ev Kadınları" yazımı önerdiği eklemeler ve düzeltmelerle editörlüğünü yaptığı *Gender and History* dergisinde basmak istediğini söyledi.[15] Hatta sonra, seçme makalelerden oluşan derledikleri kitapta da bu makaleye yer verdi.[16] Burada yer alan yazı, bu makalenin Caner Doğan tarafından yapılan Türkçe çevirisidir.

Akademik hayatım ilgi duyduğum konulara tutkuyla bağlanıp, gece-gündüz o soruna yoğunlaşmakla geçti. Keşke aynı konu üzerinde yıllarca derinleşebilseydim. Belki daha gelişmiş çalışmalar yapabilirdim. Ama öyle olmadı. Çok olmasa da birden çok konu ilgimi çekiyordu.[17] Zaman zaman farklı alanlarda araştırma yapmak da benim için zihin açıcı oluyordu.

1980'lerin sonlarına doğru tutkum İstanbul'du. 1987'de Sema Erder (o zaman Köksal) ile birlikte Marmara Belediyeler Birliği'nden bir proje aldık. "Marmara Bölgesinde Nüfus, Kentsel Gelişme ve Yerleşme Örüntüsü" başlıklı kapsamlı raporda bölgedeki tüm belediyeleri tek tek inceledik.[18] Hemen arkasından STFA'dan gelen teklifle İstanbul ve ilçeleri için nüfus projeksiyonları yapmak üzere ikinci bir projeye giriştik.[19] 1980'lerde bu tür araştırmaların yapılmasının en önemli sorunu bilgisayar kapasitelerinin ve yeteneklerinin bugüne kıyas-

14 Davidoff, 1995a; 1995b; 1999.

15 Özbay, 1999a.

16 Özbay, 2000.

17 Üzerinde çalıştığım alanların bir bölümünü buraya koydum: aile, göç, İstanbul, nüfus politikaları. Bu kitaba almadığım doğurganlık, kadın emeği ve evlatlıklarla ilgili yazılar başka kitapların konuları olacak kadar geniş.

18 Köksal (Erder) ve Özbay, 1987.

19 Köksal (Erder) ve Özbay, 1988a.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

la çok geri olmasında yatıyordu. Herkesin masa üstü bilgisayarı yoktu. Benim vardı ama çok ilkel bir makineydi. Dolayısıyla günlerce bilgisayar başında hesaplamalar yapmamız gerekmişti. Şimdi bazıları bir komutla yapılabilecek hesaplamalar! Geleceğe dönük demografik çalışmaların temeli yapılan varsayımlarda yatar. Toplumu iyi okuyamamışsanız varsayımlarınız gerçekçi olmaz. Tabii onlara dayanan sonuçlar da işe yaramaz. Erder daha önce İstanbul Nazım Plam'nda çalışmıştı. İstanbul'u benden daha iyi biliyordu. Benimse demografik tekniklere hâkimiyetim daha fazlaydı. Bu bakımdan uyumlu bir ekiptik. Türkiye'de bu tür demografik çalışmalar yaygın değildi. Uzun süre çalıştıktan sonra çıkan sonuçlar bir ilkti ve değerliydi. Bizim için de çok öğreticiydi. İstanbul nüfusu ve göçlerine ilgim bu projelerle başladı. Buraya İstanbul üzerine yaptığım, hikâyesi olan birkaç yazımı koydum.

İstanbul bir göçmen kentidir. Yüzyıllardır göç alarak büyümüş. Tarihinde iki kez nüfusunu göç vererek azaltmış. İlki 1453'te İstanbul'un fethi sırasında yerli ahalinin çoğunun kenti terk etmesi sonucunda oluşmuş. İkincisi ise 1923'te Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına rastlar. Bu yüzden, İstanbul'da yerli-göçmen ayırımı, güç ilişkileri ile belirlenir. Güçsüz olanlar "göçmen" olarak nitelendirilir. Ötekileştirilir. Güçlü olanlar kısa bir süre sonra kenti sahiplenip gelenlerden şikâyet etmeye başlar.

İstanbul 1980 sonları, 1990 başlarında büyük ölçüde gelişmekte olan bir sanayi kentiydi. Yurtdışından önemli bir göç almayan iç göçlerle büyüyen bir kentti. Gazeteler, mizah dergileri giderek artan Kürt göçünü aşağılayarak yazmakta adeta yarış ediyorlardı.[20] Seçkinler ve yöneticiler İstanbul'a pasaport koymanın gereğini ciddi ciddi dile getiriyorlardı.

1992'de yayımlanan "İstanbul Nüfusu ve Göçler" başlıklı ilk İstanbul çalışmamda algı düzeyinde basında çıkan ve üst makamlarda tartışılan "sorun"un gerçekleri yansıtmadığını göstermek istemiştim. Bu çalışma basit, tanımlayıcı nitelikte, demografi dili ağır basan bir yazıdır. Demografi dili pozitivist bir

20 Öncü, 2002.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dildir. Bulgular sergilenir ve verilerin göstermediği yorumlar yapmaktan kaçınılır. Örneğin, sayımlarda etnik köken sorulmadığı için bilseniz bile Kürt göçü diyemezsiniz. Güneydoğu Bölgesi'nden gelenler diye adlandırırsınız. Anlayan ne demek istediğinizi anlar; ama olayın nedenlerine değinirken Güneydoğu'nun gelişmemiş bir bölge olması dışındaki gerçeklikler görmezden gelinmiş olur.[21] Benim yazım da yukarıda da söylediğim gibi sorunu demografi diliyle üstü örtülü biçimde anlatıyordu! "İstanbul Karadenizlileşiyor," demiştim. 1985'te Güneydoğu'dan gelenler hızla artmakla birlikte toplam nüfus içinde payları hâlâ çok düşüktü. Okuyanlar buna çok şaşırmıştı. Yazı tahminimden çok ilgi çekti.

Tabii 1990'larda yerinden edilmeler nedeniyle Kürt göçü daha da arttı. İstanbul'a göçleri önlemek için iç pasaport çıkartmayı düşünenler anlaşılan olup bitenler hakkında biz akademisyenlerin bildiğinden daha fazla şey biliyorlardı.

O tarihlerde yalnız ben değil, birçok sosyal bilimci heyecanla İstanbul'u çalışmaya başlamıştık. 1990'larda İstanbul hakkında benim çalışmalarımdan çok daha kapsamlı ve önemli çalışmalar yapıldı. 1993'te Boğaziçi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü'nde "İstanbul" adında bir ders açtım. Bu derste her hafta bir konuşmacı İstanbul üzerine yaptığı yeni araştırmasını sundu. Öğrencilerle birlikte İstanbul özetli bibliyografyasını hazırladık.[22] Ders dışarıdan ve diğer hocalardan da ilgi gördü. Hatta *İstanbul* dergisi ilk defa açılan böyle bir dersi dergide anlatmamı istedi.[23]

Ben İstanbul hakkındaki düşüncelerimi geliştirirken yine en çok Mübeccel Kıray'ın[24] ve İlhan Tekeli'nin[25] çalışmalarından yararlandım. Kıray kentin mutena semtlerinde lüks konutlarla

21 Pozitivizmin aşırı genellemeleri önlemesi açısından olumlu yönleri de vardır tabii.

22 1980-1993 yılları arasını kapsayan, hazırladığımız özetli bibliyografyayı ve topladığımız dokümanları Fransız Anadolu Enstitüsü'nün İstanbul koleksiyonuna bağışladık. İsteyen okurlar bu bibliyografyaya "Ferhunde Özbay | Boğaziçi University - Academia.edu" adresinden de ulaşabilir.

23 Özbay, 1994.

24 Kıray, 1982a, 1982b, 1982c.

25 Tekeli, 1992.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gecekonduların bir arada oluşunun azgelişmiş metropolitenleşme özelliği olduğunu vurguluyor, "Sınıfların mekânsal ayrışması henüz tam başlamadı ama yakındır," diyordu.

1997'de yayımlanan "İstanbul'da Göç ve İl İçi Nüfus Hareketleri (1985-1990)" başlıklı ikinci makalemde amacım, İstanbul ilçeleri arasındaki nüfus hareketliliğine ve farklılaşmalara dikkat çekmekti. Sayım kitapçıklarında ilçe bazında ayrıntılı bilgi yoktu ve nüfusu bir milyonu aşmış ilçeleri olan İstanbul için bu bir sorundu. O sıralarda Devlet İstatistik Enstitüsü'nde (şimdi TÜİK) danışman olarak bulunan Frederic Shorter, sayım verilerinin olasılıklı örneklem yoluyla seçilen örneğini araştırmacılara açma gereğini kuruma kabul ettirmiş ve istatistik uzmanlarıyla birlikte 1990 sayımından İstanbul'un yüzde beş örneğini ayrı bir dosya olarak hazırlamıştı. Bu büyüklükte ve ayrıntıda ham veriyle çalışmak benim gibi demograflar için çölde bir vaha bulmak anlamına geliyordu.

1997'de Boğaziçi Üniversitesi'nin yayımladığı *Boğaziçi Journal*'da İstanbul üzerine bir özel sayının editörlüğünü yaptım. Bu sayıya yukarıda sözünü ettiğim verileri kullanarak yazdığım makalemin İngilizcesini koydum.[26] İlçeler arası hareketlilik (taşınmalar) gelen göçmenler kadar önemli boyuttaydı. Bireylerin eğitim durumlarına göre gelenleri-gidenleri-kalanları incelediğimde, Kıray'ın sözünü ettiği mekânda (ilçe bazında) sınıfsal ayrışma (eğitimi yaklaşık bir gösterge olarak alırsak) hızla gerçekleşiyordu.[27] Çok emek verdiğim halde bu yazım ilk İstanbul yazısı kadar ilgi görmedi. 1999'da Oya Baydar'ın editörlüğünde çıkan *Bilanço 98-75 Yılda Köylerden Şehirlere* kitabında yazımın kısaltılmışı Türkçe olarak yayımlandı.[28] Birkaç yıl sonra *Sabah* gazetesi benden izin alarak makaleyi pazar ekinde yeniden yayımladı.[29] Bu kitaptaki işte bu kısaltılmış Türkçe yazıdır.

26 Özbay, 1997.

27 Sonradan İstanbul'un yüzde 5 örneğini kullanarak Murat Güvenç benimkinden çok daha ayrıntılı eserler hazırladı (Güvenç, 2001, 2009; Güvenç ve Işık, 1996, 2002).

28 Özbay, 1999b.

29 Özbay, 2003.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1990'ların sonlarına doğru yeni tutkum evlatlıklardı. Osmanlı'dan başlayarak evlatlık kurumunu incelemeye başladım. Bu konuda o zamanlar sosyal bilim çalışması neredeyse yok denecek kadar az olduğu için yüzlerce Türk romanı okumam gerekiyordu. Ayrıca tabii sosyal tarih çalışmalarından da, özellikle kölecilikle ilgili olanlarından da, yararlandım. Bu okumalarla birlikte yaptıklarımın niteliğinde de değişmeler oldu. Çalışmalarımı hikâyeleştirmeye başladım. "Miştir"le biten fiiller bana otoriter devlet dili olarak gelmeye başladı. Onun yerine, geniş zaman, mişli geçmiş ya da dili geçmişi kullanmak anlatımı yumuşattı sanki. Pozitivist bakış açısının biraz üstten, biraz üstü kapalı anlatımından sıkıldım. Ama yazdıklarıma baktığımda tam da o yaklaşımdan uzaklaşamadığımı itiraf etmeliyim.

Yıllar sonra 2009'da, kitabın bu bölümüne aldığım son makalem "İstanbul'da 1950 Sonrası Nüfus Dinamikleri" adında. Murat Güvenç, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi adına düzenlediği "Eski İstanbul'lular ve Yeni İstanbul'lular" sempozyumu için 1950-1980 arası İstanbul'unu anlatmamı istedi. Öncekilerden biraz farklı bir yazı ortaya çıktı. Bu yazıda edebiyatta, sosyal bilimlerde ve demografik araştırmalarda farklılaşan İstanbul anlatılarını karşılaştırdım. Galiba bu değişme salt demografiden nüfus sosyolojisine iyiden iyiye kendimi kaptırmamla da ilgiliydi.

Bugün İstanbul artık bir sanayi kenti olmaktan çıktı. Küresel piyasalarda söz sahibi olmak isteyen, hızla büyüyen, bir "bölge-kent" oldu. Ülke nüfusunun neredeyse beşte birini barındırıyor. Kayıt dışı göçmenler bu hesaplamalara dahil bile değil. İstanbul çalışmaları hızla arttı. Artık İstanbul çalışmalarında farklı sorular soruluyor.[30] Örneğin, iç göçler ve bölgelere göre göçmenlerin dağılımı önemini kaybetti. Onun yerine, İstanbul'da yaşayan Kürt nüfusun sayısı/oranı, toplam Kürt nüfusunun ne kadarının İstanbul'da yaşadığı merak ediliyor. Sosyal sınıfların mekânda kristalleşme süreci olarak tanımladığım il içi hareketlilik eskisinden çok daha fazla ilgi çekiyor. Hem Murat Güvenç'in yaptığı gibi tüm kentte sınıfların dağılımını görsel

30 Özbay ve Bartu Candan, 2014.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olarak da sergileyen çalışmalar hem de mutenalaştırma adı altında sınıfsal kristalleşmeyi anlatan örnek mekânlar üzerinden anlatılanlar çok değerli. Türkiye bu dönem içinde göç veren bir ülke olmaktan göç alan bir ülkeye dönüştü. Dolayısıyla göç araştırmaları genellikle uluslararası göçe odaklandı. Farklı ülkelerden İstanbul'a gelen göçmen grupları hakkında zengin anlatılar oluştu. Sokaktaki insanlar, son zamanlarda artan Suriyeli mülteci göçüne tıpkı yirmi yıl önce Kürt göçmenlere gösterdikleri dışlayıcı, aşağılayıcı tutumları sergiliyor. Göçle ilgili sorunlar eskisinden çok daha fazla siyasallaştı. Nüfus hareketleri demografiardan çok siyaset bilimcilerin ilgi alanı haline geldi.

"Nüfus ve İktidar" bölümüne koyduğum; ama kronolojik olarak "1950'den sonra İstanbul" yazısından daha önce kaleme aldığım "Nüfus Hareketleri ve Politikaları" başlıklı makalemde de evlatlıklar ve kölelerle ilgili okumalarımın çok yararını gördüm. Örneğin, Osmanlı dönemi boyunca getirilen yüz binlerce köle, genellikle kırsal Anadolu'dan kentlere taşınan binlerce evlatlık göç araştırmalarında daha önce hiç dikkate alınmamıştı. Sayıları tam olarak bilinmese bile bu göçlerle Türk, Sünni, orta/alt orta sınıf, kentli kadınlar yaratıldı.

Bu makalemin genişletilmiş biçimi 2001'de Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (HNEE) tarafından basılan *Nüfus ve Kalkınma* kitabında yer aldı.[31] Buraya kısaltılmış biçimini koymamın nedenleri var. Birincisi çok uzundu. Bu çalışmayı bana HNEE önerdiği halde bürokratik nedenlerle, 1998 Nüfus Araştırması'nın ham verilerini vermedi/veremediler. İsteyeceğim istatistik analizleri yapması için enstitüde bir araştırma görevlisini bu işle sorumlu tuttular. Asistanım Banu Yücel gerçekten canla başla çalıştı. Yalnızca kadın anketi kullanabiliyor olmam daha da önemli bir sorundu. Sonuç olarak 15-49 yaş grubundaki kadın göçünün analizlerini yaptım. Ama kitap milletvekillerini bilgilendirmek amacıyla planlanmıştı. Bana verdikleri/verebildikleri verilerle milletvekillerine Türkiye'de göç hakkında temel sorunları anlatmak mümkün değildi. Bu nedenle, makalenin başında 19. yüzyıldan başlayarak Tür-

31 Özbay ve Yücel, 2001.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kiye'ye gelen, giden bütün hareketleri anlatmaya karar verdim. Yalnızca göçlere bakmayıp nüfus hareketlerinin sonucunda yerleşim yerlerindeki ve toplam nüfustaki değişmelere de bakmak gereğini anlattım. Politikaların bütün bu hareketler ve nüfus dinamikleri üzerindeki rolünü göstermeye çalıştım. Bütün bu yazdıklarım adeta tek başına bir makale oldu. Bu kitaba da 1998 Nüfus Araştırması'nın istatistik analizlerini değil de başta yazdıklarımı koydum.[32] Bu yazıda Massey ve diğerlerinin sınıfladığı ve esas olarak dış göçlerle ilgili göç kuramlarını Türkiye'de farklı zaman dilimlerinde gözlenen nüfus hareketlerinden örneklerle tartıştım.[33]

2000'lerden sonra toplumsal yapıdaki değişimlere paralel olarak hem nüfus yapısında hem de sosyal bilimler ve demografinin araştırma alanlarında ve yaklaşımlarında önemli değişmeler oldu. İlgi alanlarım bu yeni gelişmelere yöneldi. Türkiye'de doğurganlığın düşmesi ve yaşamın uzaması sonucunda çocuk nüfusun oranı azalırken, bir önceki kalabalık kuşaklar işgücü çağına erişti. "Yaş dönüşümü" (*age transition*) diye de adlandırılan bu olgu bugün işgücü çağındaki kalabalık kuşakların yaşlanması ile tahminen 2040'ta yeni bir evreye girecek. Günümüzde genellikle 15-24 yaş grubu olarak tanımlanan genç nüfus oranının artışı, birçok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de yaşanıyor. "Genç şişkinliği" (*youth bulge*) terimi, genç nüfusun toplam içindeki payının yüzde yirmilerde olduğu durumlarda kullanılıyor. Gelişmekte olan ülkelerdeki genç şişkinliği, özellikle yaşlı nüfusa sahip, gelişmiş ülkeler açısından bir tehdit olarak algılanıyor.

"Türkiye'de Gençlik Nüfus ve İktidar" başlıklı yazımın amacı; genç nüfusun fazlalığını bağımsız bir neden olarak ele alma-

32 Ben yıllarca başkalarının yazılarının istatistik analizlerini, bilgisayar çıktılarını hazırladım. Bir kısmı bana yazılarında teşekkür etti. Ama ben hep içimden bu ortak bir çalışmaydı ve emeklerim değerlenmedi, diye düşündüm. O yüzden de makalenin yayımlanması aşamasında kendi istatistik asistanımla ortak yazarlı bir çalışma olarak geçmesini istedim. Doğrusu da buydu bence. Buraya onun katkısı olan 1998 verilerini koymadım ama isteyen okur makalenin bütününe internetten ulaşabilir.

33 Massey vd., 1993.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nın sakıncalı olduğunu vurgulamak. Genç şişkinliğinin bir fırsat ya da tehdit oluşturması, bütünüyle iktidarların uyguladıkları politikalarla belirlenir. Bu yazıyı ilk olarak 2007'de yine bir *konferansta* sunmuştum.[34] Murat Güney kitabına koymak istediğinde biraz daha geliştirdim.[35] Her taslakla biraz daha berraklaşan hikâye, Türkiye'de iktidarın zaman içinde gençlerle adeta bir aşk/nefret ilişkisi içinde olduğu hakkında. İktidarın gençlere karşı tutumunda onların nüfus içindeki paylarının değişiminin *rolü* var. Son yıllarda buna bir de sayıları ve oranları Türklerden daha fazla artan Kürt gençlerinin ek tehdit algısı da eklenmiş gözüküyor.

Gençleri iç ve dış güvenlik için bir tehdit olarak algılayan ve gözetim mekanizmalarını *artırmaya* çalışan yalnız Türkiye değil. Küresel güçler, Türkiye gibi ülkelere güvenlik ve gözetim mekanizmalarını uygulamaları için teşvik ediyor, teknik ve finansal destekler de sağlıyorlar. Zira gelişmekte olan ülkelerdeki işgücü çağındaki kalabalık kuşaklar gelişmiş ülkelere yönelen kayıt dışı göçün esas aktörleri, İslâmî terörün baş müsebbibi olarak değerlendiriliyorlar.

İktidarların iç ve dış tehdit algılarıyla artan gözetim gereksinimleri nüfus kayıt sistemlerinin geliştirilmesini zorunlu hale getirdi. Türkiye de bu yolda önemli adımlar attı. Resmî nüfus tahminleri için sayımlar yerine nüfus kayıt sistemine geçiş serüvenini anlattığım makalem "Ulus-Devlet, Gözetim ve Nüfus Bilgisi", 2010'da *Toplum ve Bilim* dergisinde basıldı[36] ve demograflardan çok sosyal bilimcilerin ilgisini çekti.[37] Nüfus verilerini kullanarak iktidarın yapabildiği gözetim olanakları giderek artırılıyor. Bugün yalnızca kimlik numarasının bilinmesiyle bireylerin mahrem saydıkları pek çok özellikleri öğrenilebiliyor. Kayıt sistemindeki kişisel bilgilerin kimlerin deneti-

34 Özbay, 2007.

35 Özbay, 2009a.

36 Özbay, 2010.

37 Bu çalışmamı ilk olarak 25-26 Ekim 2008'de Nüfus Bilim Derneği'nin düzenlediği "Nüfus Bilim Günleri"nde sundum (2008). Daha sonra Dicle Koğacıoğlu ve Meltem Ahıska'nın 4-5 Temmuz 2009'da düzenlediği "Bürokrasi Atölyesi"nde (Sabancı Üniversitesi, Karaköy) anlattım.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

minde olduğu da açıkça bilinmiyor. İktidarların gözetim ihtiyaçları ve iç güvenlik telaşları eşitsizlikler büyüdükçe artmaya devam ediyor.

Soğuk Savaş sonrası neoliberal politikalarm yaygınlaşması ile dünyada görülmemiş ölçüde eşzamanlı zenginleşme ve yoksullaşma süreçleri yaşanmaya başladı. Gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlikler hızla arttı. Hâlâ devam eden bu sürecin Türkiye'de yansımalarını anlatan yazılar çıktı.[38]

Bu değişimler, yoksulluğa ve devletin refah politikalarına odaklanan çalışmaları yaygınlaştırdı.[39] Cinsiyet ayırımcılığı feminist çalışmalar sayesinde bir yandan azaltılmaya çalışılırken öte yandan, ayırımcılığın yeniden üretildiği politikalar da gündemde. Feminist çalışmalar her türlü ötekileştirmeye bakmanın gereğini de pekiştirdi. Sosyal sınıflar ve kültürel farklılıklar önem kazanan araştırma alanları oldu.

"Türkiye'de Demografik Dönüşüm Sürecinde Cinsiyet ve Sınıf" başlıklı son makalem yukarıda sözünü ettiğim gelişmelerle ilgili ve başka bir yerde basılmadı. Bu çalışmamı 28-29 Ekim 2011 tarihinde Marmara Üniversitesi'nde Ayşe Durakbaşa'nm öncülüğünde düzenlenen, "Türkiye'de Kapitalizm ve Sosyal Sınıflar" başlıklı konferansta sundum. Amacım nüfus politikalarının ezilenlerin sorunlarına kayıtsız kaldığı gibi eşitsiz ilişkileri pekiştirdiğini de göstermekti. Cumhuriyetin başından bu yana nüfus yapısındaki değişmeler, iktidarlar tarafından, sosyal

38 Küresel eşitsizlikler üzerine araştırmalarıyla tanınan Credit Suisse Araştırma Enstitüsü'nün 2014 bulguları hemen tüm ülkelerde hane halkı bazında servet eşitsizliklerinin arttığım gösterdi. En zengin yüzde onun toplam servetin en az yüzde 70'ine sahip olduğu ülkeler "en eşitsizler" kategorisini oluşturuyor. Maalesef, Türkiye de diğer on beş ülke ile birlikte bu kategoride yer alıyor. Ülkelerdeki servet eşitsizliklerinin zaman içindeki değişimi ürkütücü. Türkiye'de özellikle 2007'den sonra eşitsizliklerin hızla arttığı sergileniyor. Rusya'dan sonra en hızlı ve en fazla eşitsizliğin Türkiye'de olması düşündürücü (Credit Suisse, 2014, s. 30, Tablo 1). Türkiye'de en zengin yüzde onun sahip olduğu servetin toplam içindeki payı 2000'de yüzde 66.7 ile artış eğiliminde. 2007'de bu yüzde 70.2'ye, 2014'te ise yüzde 77.7'ye çıkarak dünyada eşitsizliklerin en hızla arttığı ikinci ülke konumuna geldi (James Davies, Rodrigo Lluberas ve Anthony Shorrocks, Credit Suisse Global Wealth Databook 2014, alıntılayan: Credit Suisse, 2014: 33, Tablo 2).

39 Buğra, 2010.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve çoğunlukla da ekonomik kaygılarla bir sorun olarak nitelendirildi. Çözüm yolları genellikle erkekleri, egemen kültürel grupları ve üst sınıfları güçlendirme yönünde oldu.

İktidarların nüfus ve sosyal yapı arasındaki ilişkilerden çıkarak belirlediği "sorun" alanları buraya aldığım konulardan daha kapsamlı. Refah hizmetlerinin yeniden oluşturulması süreci ve bu süreç içinde benimsenen politikalar takip edildiğinde "nüfus mühendisliği"nin sınırsız ve ürkütücü boyutlarını görmek ve bunları sergilemek için daha çok ve daha yoğun emeğe gereksinim var. Bu kitapta sorduğum soruların ve yıllar içinde aradığım cevapların, gitgide karmaşıklaşan iktidar tekniklerine karşı yapılacak araştırmalara ilham vermesini umuyorum.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ KISIM

Aile

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KIRSAL KESİMDE TOPLUMSAL VE EKONOMİK YAPI DEĞİŞMELERİNİN AİLE İŞLEVLERİNE YANSIMASI

Giriş

Bu yazının amacı, kırsal kesimde ailenin temel işlevlerini ve bu işlevlerdeki değişmeleri incelemektir. Bu amaç çerçevesinde, ilk olarak, ailenin değişimine ilişkin görüşler kısaca gözden geçirilmiştir. Aile ile ilgili çalışmalarda ailenin değişimi genellikle kentleşme, sanayileşme ve kapitalistleşme süreci içinde ele alınmakta ve kırsal kesimdeki değişmeler, bu nedenle, üzerinde daha az durulan bir değişim sorunu olmaktadır.

Kırsal kesimde ailenin değişimi, tarımsal yapının kapitalizmle bütünleşme biçimlerinin farklılaştığı savları ile ilk defa iktisatçılar tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmaların ışığında burada Türkiye'de tarımsal yapının dönüşümü üzerinde durulmuştur. Yazıda genel olarak 1950 sonrası hızlanan kırsal dönüşüm sürecinin aileyi ve işlevlerini çeşitli yönlerden etkilediği ileri sürülmektedir. Toplumsal ve ekonomik yapı değişmeleri farklı konumlardaki ailelere belirli fırsatlar ve sorunlar yaratmaktadır. Fırsatlarm değerlendirilmesinde, sorunların çözümlenmesinde ortaya çıkan çeşitlenmeler ve farklılaşmalar ailenin yapı, düzen ve işlevlerindeki değişmelerin göstergesidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türkiye'ye ilişkin tartışmaların birinci bölümünde, kırsal dönüşümle ortaya çıkan sorunlar karşısında seçilen ekonomik nitelikteki alternatif çözüm yolları üzerinde durulmuştur. Sorunlar karşısında seçilen ekonomik nitelikteki çözüm yolları, ailenin üretim işlevlerindeki değişmeleri ve çeşitlenmeleri yansıtmaktadır.

Nüfus ve aile yapısındaki değişmelerin tartışılması ile başlayan bir sonraki bölüm, ailelerin kırsal dönüşüm süreci içinde ortaya çıkan sorunlarına aradıkları ekonomik olmayan çözüm yolları üzerindedir.

Eğitim düzeyindeki değişmeler, hem toplumsal ve ekonomik yapı değişmelerinin bir uzantısı hem de ailelerin sorunları karşısında seçtikleri ekonomik olmayan bir çözüm yolu niteliğindedir. Eğitimin ailenin işlevlerine etkisi de çok yönlüdür. Bu nedenle eğitim, ayrı bir bölüm olarak nüfus ve aile yapısındaki değişmelerden sonra tartışılmıştır.

Aile, üreme işlevinde bir değişime gitmeyi, sorunlarına ekonomik olmayan bir çözüm yolu olarak bakabilir. Ancak üreme işlevinin değişimi, diğer bir deyişle doğurganlığın artması ya da azalması her zaman bilinçli bir seçimle gerçekleşmeyebilir. Bu nedenle, seçilen bütün çözüm yollarının ailenin üreme işlevi üzerindeki ve genel olarak doğurganlık düzeyindeki etkilerinin değerlendirilmesi en sonda yapılmıştır.

Ailenin temel işlevleri ve değişimi

Kentleşme, sanayileşme ve kapitalistleşme süreci içinde hemen tüm toplumlarda benzer işlevleri olduğu kabul edilen ailenin önemli bir değişime uğradığı, işlevlerinin pek çoğunu yitirerek toplumun temel kurumu olma özelliğini yitirdiği görüşü yaygın bir biçimde tartışılmaktadır.[1]

Kapitalizm öncesi toplumlarda aile, bireylerin fizyolojik, toplumsal ve psikolojik tüm gereksinimlerini karşılayan, toplum açısından üretim, üreme, ailenin ve toplumun yeniden üretilmesini sağlayan tek ve bağımsız bir kurumdur. Bu niteli-

1 Parsons, 1959; Goode, 1963; Toffler, 1980.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ği ile aile, birey ile toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen, sürdüren ve denetleyen bir kurum olarak işlev görür ve bu rolünden dolayı toplumun temeli ve vazgeçilmez bir unsurudur.[2] Aile, bireyle toplum arasında bir aracı rolü oynamakla birlikte, birey-aile ve aile-toplum ilişkilerinin her zaman uyumlu ve tutarlı olduğu söylenemez. Aksine toplumsal düzendeki değişmelere paralel olarak aile ve toplum, birbirlerini engelleyen, çatışan, uyum yapmaya zorlayan karşıt güçler haline gelebilmektedir. Yine aile üyeleri arasında uyum ve denge her zaman söz konusu değildir. Hatta ayrılık ve huzursuzluklar olağandır. Toplumsal yapıdaki değişmeler, ailenin dış (toplumla) ve iç (üyeleri arasındaki) ilişkilerindeki göreli uyum ve dengeleri bozar, çatışma ortamını doğurur. Birey-aile-toplum ilişkilerindeki uyum ya da çatışma bireyin, ailenin ve toplumun koşullarına göre değişen, çeşitlilik gösteren durumlardır.

Böyle bir tanımlamada aile, kapitalizm öncesi toplumlarda bile bazı farklılıklar gösterebilir. Ancak ailenin temel işlevi ve yapısı tarihin hiçbir döneminde kapitalizmin gelişmesi ve hızlanmasından etkilendiği ölçüde değişmemiş, farklılaşmamıştır.

Ailenin toplumdaki rolünün sarsılmasında etken olan en önemli olay, üretimin ailenin tekelinden çıkarak daha büyük, kâr amaçlı işletme birimlerinde yapılmaya başlanmasıdır. Böylece toplumda, aile işletmeleri ile büyük çapta rekabet edebilecek kapitalist işletmelerin varlığı, aile ile toplum arasındaki "olumlu" ilişkileri bozmuş, çatışma ortamını yaratmıştır. Aile, varlığını ve üyelerinin gereksinimlerini karşılayabilmek için, düzeninde ve işlevlerinde değişime giderek toplumsal koşullara uyum sağlamaya çalışan bir kurum haline dönüşmüş, yapısal değişmeler ve uygulanan politikalar, kimi zaman aileyi destekler kimi zaman tehdit eder durumlar yaratmıştır.

Kapitalizm öncesi toplumlarda aile, temel işlevlerini yerine getirirken üyeleri arasında işbölümünü düzenleyen bir hiyerarşik yapıya sahipti. Ataerkil düzen[3] diye anılan bu hiyerarşi sisteminde bireyler demografik özelliklerine göre belli rolleri oy-

2 Yorburg, 1973.

3 Millet, 1973.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nar, aile içinde farklı konumlarda bulunurlar. Bireylerin farklılaşmasında rol oynayan demografik özellikler, cinsiyet, yaş, evlilik durumu, doğurganlık ve sağlık olarak özetlenebilir. Buna göre, erkek kadından, yaşlı gençten, evli evli olmayandan, çocuğu olan kısırdan, sağlıklı olan sağlığı ciddi bir biçimde bozulmuş olandan daha üstün durumdadır. Evlilik ve doğurganlık yoluyla kurulan akrabalık sistemi ve bu sistem içinde üyelerin birbirine yakınlık dereceleri de bireylerin hiyerarşideki konumlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynar.[4]

---

4 Ataerkil düzenin daha iyi anlaşılabilmesi için demografik ölçütlerin anlamlarını biraz daha açmakta yarar vardır. İdeal ataerkil düzende sağlığı çok ciddi biçimde bozuk olan (özellikle bu bozukluğun kişinin normal fonksiyonlarını ve dış görünümünü büyük ölçüde etkilediği hallerde) bireyin, diğer özellikleri ne olursa olsun, toplumun ve ailenin hiyerarşi düzeninde üst düzeyde bulunma olasılığı zayıftır. Ancak, "sağlık" ölçütü, nadiren önemli olduğu ve bu nedenle toplumdaki çok az sayıdaki bireyin konumunu etkilediği için ihmal edilebilir. Erkeğin kadına üstünlüğünün ataerkil düzenin en belirgin özelliği olduğu bilinmektedir. Gerçekten de cinsiyet, diğer bütün ölçütlerin üstünde bireyin aile ve toplum içindeki rol ve statüsünü belirler. Yaş, evlilik durumu, doğurganlık gibi diğer ölçütler erkek ve kadın kategorileri içindeki statü farklılaşması için geçerlidir. Cinsiyet, ataerkil düzende en önemli rol olduğu için, ileride değinileceği gibi, bu düzenin zayıflaması halinde bile en zor değişen ölçüttür. Cinsiyetten sonra gelmesine karşın, ataerkil düzende yaşın anlamı daha büyüktür. Zira çocuklar, yetişkinlere göre rol ve statüleri daha düşük olmakla birlikte, düzenin odak noktasıdırlar. Onların yetiştirilmesi, eğitilmesi ve korunması, yetişkinlerin ana yaşam amacı olarak tanımlanmıştır. Kadının da erkeğin de yaşlandıkça statüleri artar. Bu bir bakıma bir gelecek güvencesidir. Bireyler, yaşam döngüleri boyunca kendileri için (evlenip çocuk sahibi oldukları takdirde) sürekli daha iyi bir yaşam beklentisi içindedirler. Yaşla kazanılan statü aynı zamanda bireyin yaratıcılığını ve gücünü kısıtlayan, toplumu durağanlaştıran bir engel olarak da düşünülebilir. Zira en verimli çağlarında bile, bireyler, yaşlıların denetimi ve emri altındadırlar. Ataerkil hiyerarşide önemli bir konuma gelebilmek için "yetişkin" olmak gerekir ki, bu, yaş kadar evlilik durumu ile ilgilidir. Evli olan, yaşı ne olursa olsun, "yetişkin" kategorisine girer. İleri yaşlarda olmakla birlikte hiç evlenmemiş kişi tam olarak yetişkin sayılmaz. Yetişkinliğin bir başka boyutu da çocuk sahibi olmaktır. Çocuğu olmayanlar, yetişkinlerin yaşam amacı olarak saptadığı, neslin çoğalması ve düzenin yeniden üretilmesi gibi sorumlulukları üstlenmeyen, bu yüzden de, yetişkinlere sağlanan ayrıcalıklardan tam olarak yararlanmaları istenmeyen kişilerdir. Sağlık ölçütü, "insan" olmayı, evlilik durumu ve doğurganlık ise, "yetişkin" olmayı tanımladıkları için, ataerkil düzenin bireyleri yalnızca cinsiyet ve yaş ölçütlerine göre farklılaştırdığı ileri sürülmektedir (Millet, 1973: 50). Oysa diğer ölçütlerin ihmal edilmesi, hatta yaşın, kadınlar arasındaki öneminin dikkate alınmaması, yapısal değişmeler ile ataerkil düzenin ne ölçüde zayıfladığına ve ailenin işlevinin hangi açılardan değişmeye başladığına ilişkin açıklamaları yetersiz kılar.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Aile içi hiyerarşinin üst düzeylerinde bulunan yaşlılar, üretim başta olmak üzere, ailenin tüm işlevlerini denetleyen karar mekanizmasının kilit rollerini üstlenirler. Diğer üyeler, yönetici olan aile başkanının denetiminde, konumlarının gerektirdiği işleri yapar, sorumlulukları yüklenirler. Diğer bir deyişle, ailenin bağımsız bir ekonomik birim olarak, toplumda üretim faaliyetlerini düzenlemesi kendi içyapısmda eşitsiz ilişkileri örgütlemesi ile mümkün olmaktadır. Bu toplumlarda, ailenin ekonomik bağımsızlığından söz edilebilir, fakat belli konumdaki bireylerin ekonomik bağımsızlığı yoktur. Üst düzeyde bulunanlar, diğer üyelerin *emeğinin sahibidirler*.

Feodal toplum düzeninden kapitalist toplum düzenine geçişi inceleyen ekonomistler, ataerkil aile düzeninin güçlü olduğu bu dönemde emeğin bağımlılığı konusuna dikkati çekmektedirler.[5] Ekonomik anlamda emeğin bağımlılığı ile, burada kullanılan anlamda emeğin ailenin (ve özellikle yaşlıların) tekelinde oluşu benzer kavramlardır. Kapitalizmin gelişmesi ile bireylerin ücretli işçiliğe geçişi, yani emeğin satılabilir bir meta haline gelmesi, ekonomide "emeğin özgürleşmesi" olarak adlandırılmaktadır.[6] Bu çerçeve içinde, emeğin aile emeği niteliğinden çıkışı önemlidir. Ancak, ücretliliğin yaygınlaşması ile emeğin ekonomik ve ekonomik olmayan etkinliklerde kullanılması ayırımı da belirginleşmiş, "ekonomik" anlamda üretime katılmayan bireyin emeği konu dışı kalmıştır. Ailenin değişimi incelenirken ücretli işçiliğe geçişi, "emeğin aileden özgürleşmesi" olarak tanımlamak daha anlamlı görünmektedir. Bu zamana kadar aile başkanının yönetiminde "aile işçisi" sıfatı ile çalışan üyeler, aile dışında emeklerini satabilir hale dönüşmüşlerdir. Öte yandan, aile işletmelerinin tamamen ortadan kalkması ile, üyelerin bir kısmı, bütünüyle ekonomik etkinliklerin dışında kalmıştır. Bu durum, aile üyeleri arasında ücretli olanlara, ataerkil düzende bulunmayan yeni bazı ayrıcalıkların tanınmasını, diğerlerinin ise daha alt konumlara itilmesini gerektirmiştir. Emeğin aile dışında kullanılarak metalaştırılması aile-

5 Huberman, 1982.

6 Boratav, 1981.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nin bağımsız bir ekonomik birim olma özelliğini ortadan kaldırmakla kalmamakta, onun düzenini ve diğer işlevlerini de etkilemektedir.

Ücretli emeğin verimli üretim yapabilmesi için demografik özelliklerinden çok, bilgi ve becerisinin önemi vardır. Bu durumda, ailenin üyelerine verdiği eğitim, onları yeni düzende bilgili kılmak için yetersiz kalmaktadır. Eğitimin yaygınlaştırılması, kapitalizmin gelişmesi için bir önkoşul niteliğindedir. Gençlerin daha çocuk yaşlarda aile dışındaki kurumlarda özel eğitim görmeleri, ailenin sosyalizasyonla ilgili işlevlerini göreli olarak zayıflatmaktadır. Aile, toplumsal değerleri genç kuşaklara aktararak toplumun yeniden üretilmesindeki önemli rolünü başka kurumlarla (okul gibi) paylaşmak durumunda kalmaktadır.

Kâr amaçlı para ekonomisi, daha önce aile içinde bireye sağlanan hizmetlerin de piyasaya geçmesini desteklemiştir. Otel, lokanta, çamaşırhane, temizlikçi, hazır giyim, terzi, berber, hastane, bakım evleri vb. hizmetlerin yalnız emeğin değil, bireyin kendisinin de aileden kopmasına yardım ettiği ileri sürülebilir.[7]

Ailenin neslin devamını sağlayıcı üreme işlevinin, çocukların her yaşta büyüklere sağladıkları ekonomik çıkar ile pekiştirildiği ileri sürülmektedir.[8] Diğer bir deyişle, Caldwell'e göre, ataerkil aile düzeninde, aile içinde "net zenginlik akışı" (*net wealth flow*) gençlerden yaşlılara doğrudur. Bu nedenle yaşlılar, doğurganlığı engelleyici kararlar almazlar. Oysa piyasa ekonomisinde ailenin üretim işlevi zayıflayıp, ücretli işçilik önem kazandıkça, net zenginlik akışı tersine dönmüş, yaşlılardan gençlere doğru olmaya başlamıştır. Çocuğun ekonomik değerinin ortadan kalkmaya başlaması ile doğurganlıkta önemli azalmalar görülmeye başlamıştır.[9]

Ailenin değişen toplum düzeni içinde temel bazı işlevlerini yitirdiğini fakat üyelerine manevi destek olma işlevinin eskiye kıyasla daha büyük bir önem kazandığını ileri süren yapısal-iş-

7 Toffler, 1980.

8 Caldwell, 1978.

9 A.g.e.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

levci görüş, ailenin bu işlevinin diğerleri gibi başka kurumlarca yüklenilmeyeceğini ve yalnızca bu işlevi ile ailenin hâlâ toplumda önemli bir kurum olarak varlığını sürdüreceğini savunmaktadır.[10] Yine bu görüşe göre aile, yapı ve düzeninde de bir değişime uğramış, ataerkil geniş aileden ana baba ve evlenmemiş çocukların bir arada bulundukları çekirdek aileye dönüşmüştür. Akrabalarla ilişkisi büyük ölçüde zayıflamış olan çekirdek ailede üyeler arası daha eşitlikçi ilişkiler söz konusudur.[11] Kısaca bu görüşe göre, aile, işlevlerinin önemli bir bölümünü yitirmekle birlikte, kendi bünyesinde bazı değişiklikler geçirerek kapitalist toplumla olumlu ilişkiler kurabildiği yeni bir dengeye ulaşmıştır. Yapısal işlevci görüşün eleştiriye en açık olduğu tarafı kapitalistleşme sürecinin her toplumda aynı hızla ve aynı biçimde gerçekleşeceğini ve aynı gelişmişlik düzeyi yaratacağını varsaymasıdır, Öte yandan değişen toplum düzeninde, üyelerine manevi destek olma işlevinin dışında, ailenin temel işlevlerinin ortadan kalkması ve buna bağlı olarak yapı ve düzeninde önemli değişimler geçirmesi sürecinde ailede ortaya çıkacak iç ve dış çelişki ve çatışmaları göz ardı etmektedir.

Ailenin temel işlevlerini tamamen yitirmesi, büyük ölçüde, kapitalist ekonominin gelişme düzeyine bağlıdır. Diğer bir deyişle, birey-toplum arasında, ailenin aracılığı olmaksızın, doğrudan ilişkilerin kurulabilmesi için: (1) Toplumda ailenin tüm işlevlerini yerine getiren başka kurumların var olması, (2) bireylerin büyük çoğunluğunun emeğini satabilecek bir işe sahip olması ve (3) elde ettikleri parasal gelirin tüm gereksinimlerini satın alabilecek düzeyde olması gerekmektedir. Oysa en gelişmiş sanayi toplumlarında bile bütün bu koşullar gerçekleşmiş değildir. Bu durumda, bireyle toplum arasında aile aracılığı olmadan olumlu ve uyumlu ilişkiler zaten kurulamamaktadır. Kapitalistleşme ile değişen toplum düzeni içinde ailenin "temel kurum" olma niteliğinin ortadan kalktığı; ancak bireyin toplumla doğrudan ilişkilerinde ortaya çıkan aksaklıkları ve eksik-

10 Parsons, 1963.

11 Parsons, 1959.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

likleri gidermeye çalışan ve bu nedenle de işlevlerinin toplumsal tabakaların olanaklarına bağlı olarak değiştiği, "yardımcı" bir kurum haline dönüştüğü ileri sürülmektedir.[12] Bu bakış açısında belirli bir zaman belirtilmemekle birlikte, ailenin bir geçiş dönemi kurumu haline geldiği ve ileride ortadan kalkabileceği savı gizlidir.

Oysa günümüzde dünya ekonomisi içinde kapitalistleşme süreci içine girmiş, uydu toplumların, ailenin temel işlevlerinin tamamen ortadan kalkabileceği bir gelişmişlik düzeyine ulaşabilmeleri olasılığı zayıf gözükmektedir.[13] O halde, bu tür toplumlarda ailenin, kapitalistleşme sürecinden etkilenmekle birlikte, önemini büyük ölçüde yitirdiği ileri sürülemez.

Türkiye'de kırsal kesimde ailenin değişmesi incelenirken, kentsel kesimde bile birey ile toplum arasında olumlu ve doğrudan ilişkilerin kurulması için gerekli koşulların gerçekleşmemiş olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Tarımda kapitalistleşme sürecindeki farklılıklar

Kentsel kesimde gelişen sanayileşme ve kapitalistleşme sürecinin tarımsal yapı ile bütünleşme biçimleri, aile yapısı ve işlevinde öngörülen değişmelerin doğrultusunu ve derecesini belirleme açısından farklılıklar yaratabilir. Bu nedenle, kapitalistleşmenin kırsal kesimde aileye yansıması, örneğin İngiltere'de ve Fransa'da farklı biçimlerde ve derecelerde olmuştur.

Kapitalistleşme sürecinin tarımsal kesimde "köylülüğün tasfiyesi"ni zorunlu kıldığı görüşü 19. yüzyılda başlıca iktisat okulları tarafından benimsenmişti.[14] Bu görüşe göre, feodal toplum düzeninde egemen olan küçük aile işletmeleri, kapitalistleşme süreci içinde mülksüzleşerek ortadan kalkmakta ve tarım kesiminde, sanayide olduğu gibi, büyük kapitalist iş-

12 Kıray ailenin toplumsal ve ekonomik yapı değişmelerden etkilenerek bireyin topluma uyumunu sağlayan, bir tampon kurum olduğuna değinmektedir (1964).

13 Keyder, 1982.

14 Boratav, 1981.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

letmeler ve ücretli tarım işçiliğinden oluşan bir yapı görülmektedir. "Mülksüzleştirilen köylülerin bir kısmı kentlere göç ederek tarım dışı işlerde ücretli işçi olurken, bir kısmı da tarım kesiminde, kiracı kapitalistlerin çalıştıracağı büyük işletmelerde tarım işçisi haline dönüşür."[15] Böylece kendine yeterli, bağımsız bir ekonomik birim olan aile işletmeleri tamamen ortadan silinir. Ancak 20. yüzyılda kapitalistleşme sürecinin tarım kesiminde tamamen köylülüğün tasfiyesi biçiminde bir yapısal dönüşüme neden olmadığı gözlenmiştir. Hatta, böyle bir deneyimden geçen İngiltere'nin "istisnai" durumu vurgulanmıştır.[16]

Kapitalistleşme sürecinin tarımsal yapı ile uyumlu eklemlenmesinin bir başka türünde, mülksüzleşmenin gerçekleşerek köylülüğün ortadan kalkması gerekmemektedir. Boratav'a göre, "Tarım kesiminde aile emeğinin egemen olduğu işletme biçimleri, tarım işçiliğinin egemen olduğu işletme biçimlerinin yanında, önemli ve birçok ülkede daha yaygın bir alan kaplamaktadır. Kapitalist olmayan bir üretim ilişkisine tekabül eden aile işletmesi, yüksek verimli ve ileri teknolojili bir düzeyi tutturabilmiş ve kapitalizmin işleyişine tarım kesiminin olumlu katkılar yapmasına imkân sağlamıştır."[17]

Azgelişmiş ülkelerde ise köylü tarımının, kendi bünyesinde teknolojik ilerleme, büyüme ve modernleşmeyi gerçekleştirememiği, dolayısıyla verimsiz, yoksul ve bu nedenle sanayinin iç pazarını da sınırlı tutan bir tarım kesimi halinde, azgelişmişliği pekiştiren bir rol oynadığı ileri sürülmektedir.[18]

Ailenin işlevlerine yansıması açısından bu farklı tarımsal yapılar ele alındığında, azgelişmiş ülkelerde ailenin işlevinin en az değişime uğradığı ileri sürülebilir. Bu toplumlarda aile, hâlâ bağımsız bir kurum olarak ekonomik işlevini ve dolayısıyla diğer işlevlerini sürdürmekte; fakat giderek geçimini bile karşılayamayacak bir duruma düşmektedir. Böyle bir durumda, aile üyeleri arasındaki ataerkil hiyerarşinin daha da kristalleşeceği,

15 Boratav, 1981: 101.

16 *A.g.e.*

17 *A.g.e.*: 103.

18 *A.g.e.*: 182.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

keskinleşeceği düşünülebilir. Tarım kesiminde kapitalistleşmenin en ileri biçimi olan "köylülüğün tasfiyesi" halinde, ailenin üretim işlevi tamamen ortadan kalkacak ve kırsal kesimde yaşayan aileler zamanla kent ailesinin işlev ve yapısına uygun bir dönüşüm geçirecektir. Kapitalizmin tarımsal yapı ile "olumlu" bir eklemlenme biçimi olarak kabul edilen üçüncü tür yapılarda ise aile, "tarım dışı sermayenin aşırı sömürüsü karşısında üretim işlevini sürdürebilmek için kendi bünyesinde belirli değişmeleri gerçekleştirerek ve çeşitlenerek kapitalistleşme sürecine ayak uydurabilecektir."[19]

Özetle, tarım kesiminde kapitalizm öncesi dönemde kendine yeterli ve bağımsız bir ekonomik birim olarak feodal toplum yapısı ile "olumlu" bir uyum içinde olan aile, kapitalistleşme süreci içinde ciddi değişimlere zorlanmaktadır. Öte yandan, işlev ve yapısı herhangi bir değişime uğramadığı takdirde aile, azgelişmişliği pekiştiren bir kurum niteliğine dönüşmektedir.

Türkiye'de tarımda kapitalistleşme süreci

1950'lerde önce genellikle ilkel tarım teknolojisi ile aile emeğine dayanan geçimlik tarımsal üretimin yaygın olduğu Türkiye'de azgelişmişliği pekiştirici bir tarımsal yapının var olduğu ileri sürülebilir.[20] Böyle bir yapı içinde genel olarak ataerkil aile düzeninin egemen olduğu kabul edilmektedir.[21] Bununla beraber, Oya Silier, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ege ve Akdeniz bölgelerinde pazar için üretimin gelişmeye başladığını belirterek, o tarihlerde bile kırsal kesimin bütünüyle kapalı köy ekonomisine pek uymadığını söylemektedir.[22] 1900'lere gelindiğinde, yine aynı bölgelerde, sayıları az olmakla birlikte dış pazarlara yönelik büyük işletmeler ve bu işletmelerde çalışan ücretli tarım işçilerinin bulunduğu belirtilmektedir.[23]

19 *A.g.e.*
20 Keyder, 1982; Pamuk, 1984.
21 Caporol, 1982.
22 Silier, 1981.
23 Pamuk, 1984.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

O halde Anadolu'da, 1950 öncesinde bile homojen bir kırsal yapı ve buna bağlı olarak tek bir "köy ailesi" tipi fikrini benimsemek doğru değildir. Ancak sayıları kırk bine yaklaşan köylerde, aileler arasında gözlenen farklılıklar, 1950'den sonra yaygınlaşan ve hızlanan kapitalistleşme süreci ile belirginleşmiş, keskinleşmiştir.[24]

Dış pazarla bütünleşmiş birkaç kapitalist işletme dışında, 1950'lere gelene kadar Anadolu'da başlıca iki işletme türü bulunmaktadır: topraksız ya da çok az toprağı olan geçimlik tarımla uğraşan küçük üreticiler ve büyük topraklara sahip olan ağa işletmeleri.[25] Tekeli, hayvan gücüne ve ortakçılık ya da marabacılık yoluyla, kısmen de olsa toprağa bağlı emeğe dayanılarak işletilen; ancak emek kıtlığı dolayısıyla tam olarak ekilememek sorunu ile karşı karşıya olan ağa işletmelerinin 1928'lerde bile kapitalist işletmelere döndürülemediğini belirtmektedir.[26] Bu dönemde kırsal kesimde verimi oldukça düşük, yoksul köylülüğün yaygın olmasına karşın, bunların büyük ölçüde tarım ve tarım dışı ücretli işçiliğe kaymamaları, kapitalistleşme sürecinin tarımsal yapıda olduğu gibi tarım dışında da çok yavaş olmasından kaynaklanmaktadır.[27]

---

24 Pamuk, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı tarımındaki üreticileri dört temel kategoride toplamaktadır: "(1) Toprak ağalarıyla ilişkileri iktisadi unsurlarla sınırlı olmayan, Güneydoğu Anadolu'daki bağımlı kiracılar; (2) ihracata en fazla yönelmiş bölgelerde yoğunlaşan, çoğu mevsimlik sınırlı sayıda ücretli işçi; (3) büyük, orta ve küçük işletmelerde toprak sahibiyle ilişkilerinin iktisadi sınırlar içinde kaldığı, bir kısmı sabit kira ödeyen, fakat çoğunluğu ortakçılık yapan kiracılar; (4) küçük ve orta işletmelerde toprak sahibi üreticiler." (1984, s. 102). Pamuk, bölgesel farklılıklara karşın son iki kategorinin doğrudan üreticilerin büyük çoğunluğunu oluşturduğunu ileri sürerek kapitalizmin kırsal alanlara girmeye ve egemen olmaya başladığı 19. yüzyıl boyunca küçük köylü mülkiyeti ve küçük meta üreticisinin Osmanlı tarımının temel özelliği olduğunu vurgulamaktadır.

25 1950 tarım sayımı sonuçlarına göre kırsal kesimde ailelerin yüzde 85'i toprakla uğraşmaktadır. Bunların yüzde 83.5'i 100 dönümden az toprağı işlemektedir. Toplam işlenen arazinin yüzde 26.3'üne sahip olan ağa işletmelerinin oranı (500 + dönüm) ise yüzde 1.6 kadardır (Varlıer, 1978, T. I-II).

26 Tekeli, 1982.

27 Boratav, 1981. Bu dönemde nüfusun büyük çoğunluğu (1935 sayımına göre yüzde 83.5'i) köylerde yaşamaktadır. 1950'lere gelene kadar bu oranda önemli bir azalma göze çarpmamaktadır (1955 sayımına göre kırsal kesimde nüfusun yüzde 77.6'sı bulunmaktadır).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1950'lerde toplumsal ve ekonomik yapı değişmelerini harekete geçiren olaylar çeşitlidir: Ülke çapında karayolları ağının tamamlanması, Marshall yardımı ile traktör alımı, Ziraat Bankası'nın çiftçilere ayırdığı kredi miktarının artması, TMO'nun yurdun çeşitli yörelerinde buğday siloları kurarak köylüden buğday satın alma işlemini arttırması, tarımda kullanılan arazi miktarının artması, modern tarımsal girdilerin kullanılmaya başlaması, emek bolluğu, tarım dışı işlerin açılması, 1950 sonrası kırsal dönüşümü etkileyen önemli olaylardır.[28] Bu dönüşüm süreci içinde tarımsal üründe çeşitlenme ve verim artışı gözlenmiş, tarımsal ürünler daha büyük ölçeklerde pazarlanmış, ulaşım ve iletişim araçları ve bunlardan yararlananların sayısı artmış, okul eğitimi daha fazla önem kazanmış, ücretli tarım ve tarım dışı işçilerin sayısı artmış, köyden kente ve yurtdışına hızlı bir göç akımı başlamıştır. Böylece, Türkiye'de tarımsal yapı, azgelişmişliği pekiştirici bir konumdan çıkarak kapitalizmle bütünleşme süreci içine girmiştir. "Türkiye'de tarımsal yapının kapitalizmle bütünleşme biçimini Batı kapitalizminin ilk gelişme biçiminden ayıran en önemli husus, kırsal kesimde aile emeğini kullanan küçük üreticilerin, ücretli işçi kullanan büyük kapitalist işletmelerle yan yana yaşamalarının getirdiği üretim ilişkilerinde gözlenen çeşitliliktir."[29] Boratav'a göre bu çeşitliğin birbirlerini ve sistemi tamamlayıcı, destekleyici nitelikleri bulunmaktadır. Bu nedenle geçici olma özelliğinden çok kalıcı olma olasılığı ağır basmaktadır.[30]

Türkiye'de tarımsal yapıda gözlenen bir başka olgu ise, aile düzeyinde işletme biçimleri açısından da bir çeşitlemenin var olmasıdır. Aile emeğine dayanan küçük üreticiliğini, ücretli tarım (ya da tarım dışı) işçiliği ile birlikte yürütmek durumunda olan aileler oldukça yaygındır. Ya da ücretli işçinin yanında aile emeğini de kullanarak hem küçük üretici geliri hem kâr sağlayan kapitalist işletmelerden de söz etmek mümkündür.[31] Bu

28 Tekeli, 1978; Çınar ve Silier, 1979.

29 Boratav, 1981: 193.

30 *A.g.e.*, 1981: 176-77.

31 Boratav, 1981; Balamir, 1983; Çınar ve Silier, 1979.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

durumda kapitalizm öncesi dönemde güçlü olan ataerkil aile hiyerarşisinin ve ailenin bağımsız bir üretim birimi olma işlevinin ne ölçüde değiştiği ve bu değişmenin ailenin diğer işlevlerine nasıl yansıdığı önemli bir soru olmaktadır.

Ailenin üretim işlevindeki değişmeler

Ailenin üretim işlevindeki değişmeler; ailenin bağımsız bir ekonomik birim olmaktan çıkması, üretimde aile emeğinin kullanılmaması ya da üretime katılan aile emeğinin farklılaşması, ailenin geçimini kısmen ya da tamamen aile dışındaki işletmelere işgücünü satarak sağlaması gibi çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir. Dolayısıyla kırsal üretim tiplerinin hemen her birinde, farklı derecelerde bir değişim gözlemek olanaklıdır.

Kapalı köy ekonomisinin egemen olduğu dönemde, ilkel tarım teknolojisi ve aile emeği ile geçimlik üretim yapan aile, bağımsız bir ekonomik birimdir. Üretimde ailenin bütün üyelerinin bir görevi vardır ve bu görevin türüne göre aile başkanı ve karısı diğer üyelerin üretim etkinliklerini yönetir ve denetler. Kendi topraklarında ya da ortakçılık kiracılık yoluyla küçük üreticilik yapan ailelerin "geleneksel" ailelere en çok benzedikleri söylenebilir. Buna karşın, bütünüyle aile emeğine dayanan bugünün küçük üreticileri büyük ölçüde pazara açılmış olduklarından kapalı köy ekonomisi içindeki geçimlik tarım yapan küçük üreticiden farklıdır. Gerek ürün cinsini belirlemede gerekse ürünün satışında piyasaya bağlıdırlar. Diğer bir deyişle, ailenin bağımsız bir ekonomik birim olma niteliği zayıflamıştır. Ayrıca bulundukları konumu koruyabilmek, topraklarının miras ya da satış yolu ile parçalanıp tükenmesini önleyebilmek ya da ailenin gelecekteki yaşamını garantiye alabilmek için kendi bünyelerinde belirli düzen değişiklikleri geçirmek zorundadırlar. Bu ailelerde ileride yeniden söz edileceği gibi, doğurganlıkta azalmalar görülmektedir. Yani, üretim işlevini sürdürebilmek için aile, üreme işlevinde değişmeleri yeğ tutmaktadırlar.

Genel olarak yalnızca aile emeğini kullanarak üretim yapan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

işletmelerin kırsal kesim içindeki oranları azalmaktadır.[32] Bunların arasında ortakçı, kiracı olarak geçimlik tarım yapanlar daha büyük bir hızla erimektedir.[33] Varlıklarını sürdürebilmek için de pazar için üretime ya da aile işgücünün bir bölümünü satmaya zorlanmaktadırlar. Balamir,[34] Hacettepe köy araştırması verilerini kullanarak salt aile emeğine dayanan rençber, ortakçı, kiracıların oranını yüzde 32 olarak tahmin etmiştir.[35] Varlıer'in 1973 Hacettepe araştırması verilerinden yaptığı tahminlere dayanarak ise küçük üreticilerin oram yüzde 28.4 olarak hesaplanmıştır.[36]

Ekonomik düzeyleri açısından, aile emeğine dayanan küçük üreticilerin aralarında belirli farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılık işlenen toprağın büyüklüğü, mülkiyeti, verimi, ürün cinsi ve pazarlama olanaklarına göre oluşmaktadır.

Aile emeğinin üretimde kısmen kullanıldığı ya da hiç kullanılmadığı aileler, birinci gruptakiler kadar homojen bir yapıya sahip değillerdir. Aksine örneğin, "zengin köylüler" arasında da, "yoksul köylüler" arasında da, üretimde aile emeği kısmen kullanılmaktadır. Aile emeğinin kullanılma derecesine bağlı olarak ailenin üretim işlevinin önemi azalabilir, fakat ailenin üretim işlevinde gözlenen benzer değişmelerin çeşitli tabakalarda farklı nedenleri olabileceği göz önünde tutulmalıdır.

Boratav, "zengin köylülerin" ücretli işçi tutsalar bile üretim-

32 Tekeli, 1982; Çınar ve Silier, 1979; Varlıer, 1978.

33 Keyder, 1983.

34 Balamir, 1983.

35 1975 Hacettepe Köy Araştırması verileri Türkiye çapında yirmi dört köydeki 2.887 ev halkı ile yapılan görüşmelere dayanmaktadır. Araştırma, çeşitli bölgelerdeki farklı köy yapılarını ortaya çıkarmak amacı ile planlanmıştır. Köy sayısının çok az olması nedeniyle örneğin Türkiye'yi temsil olasılığı düşüktür. Bununla birlikte sonuçlar, Türkiye çapındaki diğer bulgularla makul bir tutarlılık içindedir (Özbay ve Balamir, 1978). Yine bu araştırmadan elde edilen tahminlerin ancak kaba bir fikir vermek için kullanıldığı göz önünde tutulmalıdır.

36 Varlıer, (1978). 1973 Hacettepe Araştırması'nda elde edilen tahminlerin Türkiye'yi temsil etme olasılığı yüksek olmakla birlikte 1975 Araştırması tahmini ile tam olarak karşılaştırılamaz. Çünkü 1973 tahminlerinde aile emeğinin kullanılma oranına değil işletme büyüklüğüne ağırlık verilmiştir (orta büyüklük). Ancak orta köylülerin en belirgin özellikleri aile işgücünü piyasaya sunmayışlarıdır" (Boratav, 1981). Bu bakımdan iki tahmin arasında paralellik vardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

de aile emeğinden yararlandıklarını, dolayısıyla, kâr gelirinin yanında küçük üretici geliri de elde ettiklerini, oysa "toprak ağası ve kapitalist çiftçilerin" yalnızca kâr geliri elde ettiklerini ileri sürmektedir.[37]

Tarımda makineleşme eğiliminin çok yüksek olduğu zengin köylülerin işletmelerinde genellikle, ailenin erkek üyeleri traktör sürücülüğü gibi makineli tarımda çalışırken, çapa, hasat gibi makineleşmemiş işler için ücretli işçi tutulduğu belirtilmektedir.[38] Burada önemli olan, ailenin ekonomik düzeyi yüksek olduğunda, üretimde ailenin yalnızca yetişkin erkek işgücünü kullanması yoluna gidilmesidir. Bu gruplardaki aile emeği teknolojik düzeyi yüksek, bedenen yorucu olmayan işlere yöneliktir. Ailenin üretim işlevindeki değişmeleri incelerken, üretimde aile emeğinin kullanılması ölçütünün yanında, üyelerinin kısmen ya da bütünüyle başkasının hesabına çalışmaları ölçütüne de yer vermek gerekmektedir. Diğer bir deyişle, üretimde aile emeğinin tümü kullanılmasa bile, aile gelirinin tamamı "aile hesabı"na yapılan üretimden elde ediliyor ise aile, üretim işlevini yitirmemiş demektir. Bu durumda kadın ve çocukların üretime katılmamaları üretim işlevini ve dolayısıyla aile düzenini büyük ölçüde değiştirmez.

Balamir 1975'te salt çiftçilikle (işveren ya da rantiye) uğraşan ailelerin yüzde 3.8 olduğunu, hem rençber hem çiftçi olanların ise yüzde 4.9 oranında bulunduğunu belirtmektedir.[39] Bu gruplara eş düşen toprak ağası, kapitalist çiftçi ve zengin köylülerin oranı 1973 Araştırması'ndan yüzde 8.4 olarak hesaplanmıştır.[40]

Toprakları geçimlerine yetmeyecek kadar az ve bu nedenle zaten tüm aile üyelerinin emeğine gerek olmayan "yoksul köylüler" aile işgücünü diğer işletmelere satarak varlıklarını sürdürebilirler.[41] Böylece hem "aile hesabı"na hem de "başkasının

37 Boratav, 1981.

38 Tekeli, 1982.

39 Balamir, 1983.

40 Varlıer, 1978.

41 Boratav, 1981.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

hesabı"na üretim yaparlar. Bu ailelerin bir bölümü ailecek tarım işçiliğine gider ve kendi topraklarında işçiliğe gitmedikleri mevsimlerde yetişebilen ürünü ekerler: geçimlik tahıl yetiştirip pamuk zamanı ailecek pamuk toplamaya giden aileler de olduğu gibi.[42] Çocuk, kadın, erkek aile üyelerinin hemen hepsi, hem aile emeği olarak hem de emeklerini satarak geçime katkıda bulunabilirler. Yoksul köylülerin bir başka bölümünde ise, üyeler arasında üretime aile emeği olarak katılanlar ile ücretli işçilik yapanlar farklılaşmıştır. Örneğin Karadeniz'in bir köyünde kadın ve çocuklar çay üretiminden bütünüyle sorumlu iken, erkekler civarda geçici ya da sürekli tarım dışı işlerle uğraşmaktadır.[43] Ailenin yaşlı üyelerinin aile tarımında, genç üyelerinin ise, ücretli işlerde çalışmaları da gözlenen bir başka farklılaşma türüdür. Bu durum, "emeğin aileden özgürleşmesi" olgusunda yaşa ve cinsiyete göre bir seçiciliğin varlığını göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan büyük işletmelerde gözlenenin aksine, bu ailelerde aile işçiliğinin statüsü düşüktür. Makineleşmenin olmadığı, hatta tütün, çay ekimi gibi emek yoğun işlerin ağır bastığı aile hesabına yapılan tarımda erkek üyelerin işgücü daha az kullanılmaktadır.

Kısmen başkalarının hesabına, kısmen aile emeği kullanarak aile hesabına üretim yapan ailelerde üretim işlevinin önemi, farklı kaynaklardan elde edilen gelirin toplam gelir içindeki ağırlıklığına göre değişir. Küçük üreticilik gelirinin toplam gelir içindeki payı düştükçe ve ailenin ekonomik düzeyi yükseldikçe ailenin üretim işlevinin önemi azalır. Böylece bir üretim birimi olmaktan çıkarak aileler, üyelerinin çeşitli kaynaklardan elde ettikleri gelirlerinin toplandığı bir tüketim birimi haline dönüşmektedir.

Balamir'in tahminlerine göre, 1975 Araştırması'nda hem rençberliğin hem de başka işlerin yapıldığı ailelerin oranı yüzde 42.5'tir.[44] Bunlar arasında en yüksek oranda gözlenen rençberlik ve tarım dışı işçiliğin birlikte yer aldığı ailelerdir (yüzde

42 Özbay, 1982c.

43 *A.g.e.*

44 Balamir, 1983.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

18.8). Çınar ve Silier,[45] kırsal marjinaller olarak da adlandırılan bu ailelerin oranlarının arttığını ve ortalama işledikleri toprak miktarının azaldığını vurgulamaktadır. Yalnızca küçük üreticilikle geçinen ailelerin bir bölümü, zamanla küçük üreticiliğin yanında ücretli işçilik geliri de elde etme zorunda kalmaktadır. Bu eğilimi dikkate alarak kırsal kesimde ailenin üretim işlevinin önemini yitirmekte olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, gözden kaçırılmaması gereken nokta, kısmen ya da bütünüyle aile emeğini kullanan, "aile hesabı"na üretim yapan kırsal hanelerin Türkiye'de hâlâ çok büyük bir çoğunlukta oluşudur.

Geçimini yalnızca tarım veya tarım dışı işçilikten sağlayan topraksız köylülerin oranı yüzde 7.3'tür.[46] Bu ailelerin bir miktar toprağı olsa bile bunu işleme gücünden yoksundurlar ve bu hallerde toprağı kiraya vermeleri olasıdır.[47] Aile hesabına üretim yapmadıklarından bu ailelerin üretim işlevinden söz edilemez. Ailedeki işgücünün ne kadarının ücretlendirildiği, aile üyeleri arasında kimlerin işçilik yaptığı, koşullara göre değişen bir durumdur. Bazı yörelerde bütün aile üyelerinin tarım işçisi olarak çalıştığı görülmektedir. Mardin'in bir köyünde sadece kadın ve çocukların pamuk toplamaya gönderildiği, erkeklerin çalışmadığı gözlenmiştir. Bunun tam tersi daha yaygındır. Yani topraksız köylülerin çoğunda erkek, ücretli işçilik yaparken, kadın ve çocuklar üretimin dışında kalmaktadır.[48] Genellikle tahıl üretimi yapıldığında erkeklerin pazara yönelik bitki, sebze ve meyvelerin yetiştirildiğinde ise kadınların üretimdeki rolleri artmaktadır.

Kırsal kesimde işgücünün özelliklerindeki değişmeler

Kırsal kesimde üretimin özelliklerine göre, aile üyelerinin "üretime katılmaları" ve "başkası hesabına çalışmaları" bir yandan,

45 Çınar ve Silier, 1979.

46 Balamir, 1983: 7.

47 Boratav, 1981.

48 Kırsal kesimde sözü edilenler dışında gelir kaynağı ve ekonomik etkinliği bilinmeyen bir grup daha vardır. Çalışmayan ve akrabalarının, köylülerinin yardımıyla geçinen haneler de bu grubun içindedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ailenin üretim işlevinin değişimini göstermekte, öte yandan da kırsal kesimin işgücü özelliklerinde zaman içindeki farklılaşmayı belirlemektedir. Bu farklılaşmaları incelemek, kırsal kesimde ailelerdeki değişimin ana hatlarını ortaya koyması açısından önemlidir.

Kapitalistleşme ile "emeğin aileden özgürleşmesi" yani ücretlendirilmesinde gözlenen eğilim, bu değişimin en önde erkekleri kapsıyor olmasıdır. Erkekler, kadınlardan daha fazla oranda, bir yandan kırsal kesimdeki tarım ve tarım dışı ücretli işçiliğe kaymakta, bir yandan da kırsal kesimden tamamen koparak kentlerde yerleşmeye başlamaktadır. Kadınlar ise büyük ölçüde tarımda aile işçisi olarak üretime katılmaya devam etmektedirler (bkz. Tablo 1 ve 2).

TABLO 1
Kırsal Kesimde Yerleşim Yerlerinin Büyüklüğüne Göre Tarım ve Tarım Dışı Etkinlikiere Katılmada Cinsiyet Farkı (12 yaş Nüfus)

Son haftadaki ekonomik etkinlik kolları	*Yerleşmelerin büyüklüğü*					
	2.000'den az		*2.001-5.000*		*5.001-10.000*	
	Erkek	*Kadın*	*Erkek*	*Kadın*	*Erkek*	*Kadın*
Tarım	86,6	97,5	69,8	93,9	47,4	83,5
Tarım dışı	13,4	2,5	30,2	6,1	52,6	16,5
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: DİE, 1975 nüfus sayımı.

TABLO 2
Tarımsal Etkinliklerde Meslekteki İşin Statüsüne Göre Cinsiyet Farkı (Türkiye, 1975) (12 yaş Nüfus)

Cinsiyet	*Ücretli*	*İşveren*	*Kendi hesabına*	*Ücretsiz aile işçisi*	*Toplam*
Erkek	12,1	0,5	46,4	41,0	100,0
Kadın	4,9	0,1	4,3	90,7	100,0

Kaynak: DİE, 1975 nüfus sayımı.

1955 ve 1970 nüfus sayımlarının karşılaştırılmasında, kırsal kesimde her yaşta kadının işgücüne katılımında belirgin bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

azalma gözlenmektedir (bkz. Tablo 3). Bu durum, kırsal tabakaların bazılarında kadınların tarımda aile emeği olarak kullanılamamasından ileri gelebilir. Öte yandan aile başkanının tarım dışı işlerle uğraştığı hanelerde, kadınlar, tarımla uğraşsalar bile, bu uğraşlarının sayımlara geçmeme olasılığı büyüktür.[49]

Ayrıca kırsal kesimde piyasaya çıkmamış ve bu nedenle aile emeği ile gerçekleştirilen fakat "ev işi" olarak nitelendirilen işler çoktur. Besin maddelerinin hazırlanması (salça, bulgur, tarhana gibi), hayvanların bakımı, yorgan, kilim türü ev eşyalarının yapımı, bu tür işlere örnek olarak gösterilebilir. Tarımsal üretimin dışında bırakılsalar bile, köy kadınlarının pek çoğu, bu tür işlerin en az bir ya da birkaçını yapmaktadır. 1975 Hacettepe Köy Araştırması'nda, evli kadınlara yaptıkları işlerle ilgili ayrıntılı sorular yönlendirilmiştir. 2.359 kadının yüzde 96'sı kışlık erzak hazırladığını, yüzde 82'si hayvanlara baktığını, yüzde 56'sı dikiş nakış, yorgan diktiğini ve yüzde 34'ü halı-kilim dokuduğunu belirtmiştir. O halde kendilerini "ev kadını" olarak gören köylü kadınlar bile, kırsal kesimde ailenin üretim işlevini sürdüren etkinliklerde bulunmaktadırlar.

Genel olarak köylerde, aile hesabına üretimin azalması, makineleşme ve eğitim olanaklarının yaygınlaşması ile, çocuk emeğinin ailede kullanılmasında azalmalar görülmektedir. Ancak, çocuk emeğinin üretimin dışında bırakılmasını ya da eskiye göre daha az kullanılıyor olmasını, kanıtlayacak ayrıntılı ve genellenebilir veriler bulunmamaktadır. Çünkü gerek sayımlarda, gerekse araştırmalarda, çalışma durumuna ilişkin sorular 12 ya da 15 yaşın üstündekilere yönlendirilmektedir. 1975 Hacettepe Köy Araştırması'nda annelere ilkokula giden çocukların okullar açıkken kendilerine ne ölçüde yardım ettikleri de sorulmuştur. Kız öğrencilerin yüzde 56'sının, erkek öğrencilerin ise yüzde 68'inin işlere hiç ya da çok az yardım ettikleri bildirilmiştir. Kırsal tabakalara göre ayrıntılı veriler, büyük bir olasılıkla çocuk emeğine gereksinim duyan ailelerin, ekonomik düzeyi düşük olan tarım işçileri ve yoksul köylüler olduğunu ortaya koyacaktır.

49 Özbay, 1982c.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kırsal kesimde çocuk emeğindeki değişme ile aynı doğrultuda; fakat çok daha hızlı gerçekleşen diğer bir olgu, yaşlı nüfusun işgücünden çekilmesidir. 1955-1970 yılları arasında 65 ve daha yaşlı erkeklerin işgücüne katılım oranları yüzde 94.6'dan yüzde 77.6'ya, kadınlarınki ise, yüzde 81.3'ten yüzde 51.3'e düşmüştür (bkz. Tablo 3). Toplumlarda ücretlilik arttıkça yaşlılıkta emeklilik olgusu da yerleşmeye başlamaktadır. Kentsel kesimde de işgücüne katılım oranlarında bu yaşlarda bir düşme vardır ve doğaldır. Kırsal kesimde ise işgücüne katılma oranlarındaki düşmeleri aynı biçimde açıklamak olanaksızdır. Çünkü bu kişiler, ne geçmişte ne de şimdi büyük ölçüde başkasının hesabına çalışmamaktadırlar. Geçmişte işgücüne katılım nedenleri emek kıtlığı, şimdi ise işgücünden çekilmeleri emek fazlası nedeniyle olabilir. Tabii ayrıca yaşlıların, özellikle erkeklerin işgücüne katılma oranlarında gözlenen bu düşmeler, onların ailenin yöneticisi olma özelliklerini yitirmekte olduklarını da gösterir.

TABLO 3
Kırsal Kesimde Yaşa ve Cinsiyete Göre İşgücüne Katılma Oranları (İKO) (1955-1970)

	Kadın		*Erkek*	
Yaş grupları	*1955*	*1970*	*1955*	*1970*
15-19	88,5	77,4	84,5	81,1
20-24	88,5	76,3	98,2	91,9
25-29	87,9	74,6	99,0	96,1
30-34	87,9	73,1	99,0	96,3
35-39	88,3	77,0	99,1	97,0
40-44	89,2	77,1	99,2	96,9
45-49	89,0	75,1	99,3	97,1
50-54	89,0	75,1	99,0	95,4
55-59	86,7	73,9	98,7	94,0
60-64	86,1	66,9	97,7	90,2
65+	81,3	51,4	94,6	77,6

Kaynak: DİE, 1955 ve 1970 nüfus sayımları.

Özetlemek gerekirse, toplumsal ve ekonomik yapı değişmeleri, kırsal kesimde emeğin özelliklerini etkilemiştir. Ücretli ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tarım dışı emek artmıştır. Bu artış ile birlikte, kadın ve erkek emekleri de bu doğrultuda daha fazla farklılaşmaya başlamıştır. Erkek emeği, aile dışındaki işletmelere yönelirken, kadın emeği, tarımda, aile içi işlerde kalmıştır. Çok genç ve çok yaşlı nüfusun işgücüne katılımlarında bir azalma olmuştur. Tabii bu genel eğilim, kırsal tabakalar içinde farklı boyutlarda kendini göstermektedir.

Nüfus ve aile yapısındaki değişmeler

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye'deki nüfus yapısı ve artışındaki değişmeler ve bunun sonucunda aile düzeyinde ortaya çıkan sorunlar ele alınacaktır. Kırsal kesimde farklı konumdaki aileler bu sorunların çözümlenmesinde, ekonomik etkinliklerine ilişkin çarelerin dışında ve bunlar yetmediği ölçüde, kendi bünyelerinde ve diğer işlevlerinde değişime giderek yeni çıkış yolları aramaktadırlar. Böylece, ailenin üretim işlevinde görülen çeşitlenmelere benzer türde, yapılarında ve diğer işlevlerinin yerine getirilmesinde de, bulundukları toplumsal ve ekonomik konuma bağlı olarak çeşitlenmeler oluşmaktadır.

Kapitalizm öncesi aile, toplumsal ve ekonomik yapı ile olduğu kadar, nüfus yapısı ile de olumlu bir uyum içindedir. Bu toplumlarda yüksek doğurganlık ve ölümlülük düzeyleri görülmekte, buna bağlı olarak nüfus çok yavaş artmaktadır. Aile büyüklüğü ile üretimde gerekli işgücü arasındaki dengeyi sağlayabilmek, işletmenin başındaki yaşlıların en temel sorunudur.[50] Zaman zaman savaşlar, askere alınmalar, bulaşıcı hastalıklar ve doğal afetler ile bozulan bu denge, ailenin geçimini zorlaştırmaktadır. Aile, ataerkil düzen sayesinde, kendi bünyesinde ortaya çıkan emek kıtlığı ve geçim sıkıntılarını atlatabilmektedir. Çünkü akrabalık sistemi içinde zor durumda kalan ailenin emek gücü gereksinimi, işbirliği içinde karşılanmaktadır. Diğer bir deyişle, kapitalizm öncesi toplumlarda ailenin en büyük sorunu insan gücü eksikliğinden doğmaktadır. Ataerkil düzen de bu soruna çeşitli biçimlerde çözümler getiren bir yapıya sahiptir. O halde yüksek

50 Caldwell, 1978.

ölümlülük düzeyi, ataerkil düzeni pekiştiren bir olgudur. Yüksek ölümlülük, evlilik ve doğurganlığa önem verilmesine, akrabalık ilişkilerinin güçlenmesine yardımcı olmaktadır. Ölümlerin azalması, aşırı artması kadar ailenin toplumsal ve ekonomik düzenini sarsar. Emek fazlası, üretimi arttırmadığı zaman geçimi zorlaştırır. Aile büyüklüğü ile üretimde gerekli işgücü arasındaki bu türde bozulan dengenin düzeltilmesinde ataerkil düzenin yararı dokunmaz. Emek fazlası nedeniyle geçim sıkıntısı olan aile, bu soruna içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik koşullar çerçevesinde yeni çözüm yolları aramak zorundadır. Bu yollardan bir bölümü ekonomiktir. Daha önceki bölümde, bu tür çözüm yolları üzerinde durulmuştur. Şimdi ise ekonomik olmayan çözüm yolları tartışılacaktır.

1950 öncesi Türkiye'nin nüfus yapısı kapitalizm öncesi toplumlarda gözlenen nüfus yapısına benzemektedir. Hatta, sürekli savaşlar, salgın hastalıklar nedeniyle kırsal kesimdeki aile, işgücü azlığının yarattığı son derecede sıkıntılı bir dönemi yaşamaktadır.[51]

1935'te yapılan ilk ciddi nüfus sayımına göre, toplam nüfusun yüzde 83.5'i kırsal kesimde (10.000'nin altındaki yerleşim yerlerinde) oturmaktadır. Doğumların ve ölümlerin oldukça yüksek düzeyde olduğu bu dönemde, nüfus artış hızı düşüktür. *Shorter'in yaptığı tahminlere göre* 1935-1940 döneminde Türkiye'de kaba doğum hızı binde 46, kaba ölüm hızı ise binde 30-31 kadardır. Dolayısıyla, doğal nüfus artış hızı, yüzde 1.5 dolayında olmaktadır.[52]

Nüfusun yaş yapısında, savaş yıllarındaki ağır kayıplar nedeniyle yetişkin erkek kuşaklarında belirgin eksiklikler gözlen-

51 Silier, 1981.

52 Shorter ve Macura, 1983: 103. 1935'te kentsel kesimdeki nüfusun toplam nüfus içindeki payı oldukça az olduğuna göre, ülke çapındaki tahminlerin büyük ölçüde kırsal kesimdeki nüfus yapısını yansıttığı varsayılabilir. Ayrıca bu dönemde, kentsel Türkiye'de doğurganlık ve ölümlülüğün köylere göre düşük olduğu bilinmektedir. O halde, kırsal kesimdeki doğum ve ölüm hızlarının yukarıda belirtilen ülke çapındaki tahminlerden yüksek olduğu açıktır. 1945-1968 dönemi için 10.000'in altındaki yerleşim yerlerini kapsayan kaba doğum hızı tahminleri yapılmıştır. Bu tahminlere göre, KDH, 1945'te binde 49.4'tür (Shorter ve Macura, 1983: 61).

mektedir.[53] Bu dönemde kırsal nüfus ile ilgili bir başka önemli olgu, Kurtuluş Savaşı sırasında ve savaştan hemen sonra kırsal kesimde bulunan çok sayıda Rum ailesinin Yunanistan'a göç etmiş olmasıdır.[54] Bütün bu nedenlerle, kırsal kesimde ciddi bir emek kıtlığı ve özellikle yetişkin erkek kıtlığı vardır. Nüfusun çoğalmasını sağlayan evlilik ve doğurganlık çok önemlidir: Hemen herkes evlenmekte ve doğurabildiği kadar çocuk doğurmaktadır. 1935'te 35-39 yaşlarında hiç evlenmemiş kadın yüzde 2 dolayındadır. Erkekler arasında da hiç evlenmemiş olanlar 40 yaşından sonra aynı oranda bulunmaktadır.[55] 1945'te kırsal kesimde evlilerin toplam doğurganlık hızı 9.1 çocuk olarak hesaplanmıştır.[56]

Gerek savaşlar nedeniyle kayıplar, gerekse yüksek ölümlülüğün erkek nüfusu daha çok etkiliyor olması, 1935'te kadınlar arasında çok yüksek düzeylere varan dul oranlarının gözlenmesine neden olmuştur. Bu dönemde, Türkiye'de 40-44 yaşları arasındaki kadınların yüzde 20'si duldur. Bu oran 50-54 yaşlarında yüzde 47'ye ulaşmaktadır.[57] Köy monografilarından edinilen bilgiye göre, dul kadınların yeniden evlenmeleri pek teşvik edilmemekte fakat dul erkekler mutlaka baş göz edilmektedir.[58] Burada da, yine toplumun kendini yeniden üretebilmesi –çoğalabilmesi– için kurduğu bir denge sistemi söz konusudur. Çünkü erkekler, kendilerinden genç ve dolayısıyla çoğunlukla doğurganlık çağının henüz başlarındaki kadınlarla evlenebilmektedirler.

1935'lerde kırsal Türkiye'de geniş aile ilişkilerine dayanan ataerkil ailenin egemen olduğu kabul edilse bile, nüfus artış hızının düşük, yetişkin erkek nüfusunun eksik olması nedeniyle hane büyüklüklerinin pek fazla olmayacağı açıktır. Yaşlılar ve çocuklardan oluşan eksik aileler, erkeksiz haneler, çekirdek aileler,

53 Shorter, 1983.
54 Keyder, 1982.
55 Berksan (Yener), 1971.
56 Shorter ve Macura, 1983: 61.
57 Berksan (Yener), 1971: 161.
58 Berkes, 1942; Stirling, 1965.

yalnızca dul anneyi barındıran, Timur'un deyimi ile, "geçici geniş aileler", o dönemlerde de en azından demografik nedenlerle oldukça yüksek oranlarda olmalıdır.[59] Yani, ataerkil düzenin egemen olduğu kapitalizm öncesi dönemlerde bile, üç kuşağın bir arada yaşadığı ve en yaşlı erkeğin aile başkanı olduğu ataerkil geniş ailenin en sık rastlanan aile biçimi olması olasılığı zayıftır.

Ölümlerin azalması

1950'lerden hatta, İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, Türkiye'de ölüm düzeyinde yavaş fakat sürekli bir iyileşme görülmeye başlanmıştır. 1945-1950 döneminde kaba ölüm hızı 25-27'ye düşerken, kaba doğum hızı, on yıl önceki durumunu aynen korumuştur.[60] Böylece nüfus artışı hızlanmış ve emek kıtlığı sorunu son bulmuştur.

Ölümlerin azalmaya başlamasının nedenleri çeşitlidir. Batılı yazarlar, Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde, toplumsal ve ekonomik kalkınma olmadan, Batı'da geliştirilmiş modern tıp teknolojisinin yayılması sonucu yüksek ölüm düzeylerinin düştüğünü ileri sürmektedirler.[61] Bu Türkiye için de, bir ölçüde geçerli bir görüştür. Ancak Türkiye'de ölümlerin azalması ile kapitalistleşme sürecinin hızlanması bir arada gözlenmiştir. Bu iki değişimin karşılıklı etkileşimi henüz derinlemesine incelenmiş değildir. Burada önemli olan, hem ölümlerin azalması hem kapitalistleşme sürecinin yarattığı baskıların aileyi aynı zamanda ve aynı yönde etkilemiş olmasıdır. Diğer bir deyişle, ataerkil aile düzeni kapitalistleşme sürecinden de ölümlerin azalmasından da olumsuz yönde etkilenmiştir.

Türkiye'de bebek ve çocuk ölümlülüğündeki azalma yetişkinlerinkinden daha sonra başlamıştır.[62] Ölümlerin, özellikle yetişkin ölümlerinin, hızla azalması sonucu, kırsal kesimde ev hal-

59 Timur, 1972.

60 Shorter ve Macura, 1983: 103.

61 Coale, 1973.

62 Bu zaman farkı, Türkiye'de çocuk ve büyüklerin sağlık durumundaki eşitsizliğin bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Shorter ve Macura, 1983: 99).

kı büyüklüğünün artması ve ataerkil geniş aile biçiminin yaygınlaşması beklenir. Eldeki veriler, ortalama ev halkı büyüklüğünde belirli bir artış olduğunu göstermektedir (bkz. Tablo 4).

TABLO 4
Kırsal Kesimde Ev Halkı Büyüklüğündeki Değişmeler

Ev halkı büyüklüğü	*10.000'in altındaki yerleşmeler*		*2.000'in altındaki yerleşmeler*	
	1955[a]	*1960*[a]	*1950*[b]	*1973-74*[c]
1 kişi	3,2	2,6	2,4	3,7
2-3	18,6	16,6	17,8	13,8
4-6	44,9	43,1	45,5	40,5
7-9	24,0	26,6	25,3	30,0
10+	9,3	11,1	9,0	12,1
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: a) DİE, 1960-1962 İstatistik Yıllığı: 77, 86. b) DİE, 1960-19 62 İstatistik Yıllığı: 228, Tablo 230 (1950 Tarım Sayımı Sonuçları). c) DİE, "Kırsal Kesim Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları 1973-1974": 32, Tablo II.1.2.

Ataerkil geniş ailenin nüfus içindeki oranına ilişkin 1968 öncesi dönem için bilgi yoktur. Ama ölümlerin azalmasından hemen sonra, ataerkil geniş aile biçiminin köylerde bir süre artmış olması olanaklıdır. Uzun bir dönemi kapsayan ve ayrıntılı veriler bulunmamakla birlikte, 1950'den sonra geçimlik tarım yapan küçük üreticilerde, ölümlerin azalması ile, aile büyüklüğü-işgücü gereksinimi dengesinin bozulduğu açıktır. Bu durum, ailenin dış ilişkilerinde sorun yarattığı kadar, üyeleri arasında da çatışma ve gerginlik yaratır. Toplumsal değişmenin aileye yansıması tartışılırken, genç kuşakların değişen koşullara daha çabuk uyum sağladığı ve yaşlı kuşaklardan farklılaştığı, bunun ise, baba-oğul sürtüşmeleri yarattığı ileri sürülmektedir.[63] Oysa, toplumsal değişme ile hızlanmakla birlikte, baba-oğul birlikteliğinin yarattığı toplumsal, ekonomik ve hatta psikolojik baskılar her dönemde bir ölçüde söz konusudur. 1940-1942 yıllarında Ankara'nın köylerinde incelemeler yapan Berkes, köylerde evlenmiş oğullar, karıları ve çocuklarından oluşan onun deyi-

63 Kıray, 1964.

mi ile, "büyük aile-hane"nin yaygın olduğunu belirtmektedir.[64] Ancak, "hane hudutsuz bir şekilde büyüyemez. Yeni teşekkül eden küçük bir aile, çoğalma fonksiyonlarını yaptıkça genişler ve bu vetire esnasında zümrenin azası arasında gerginlikler baş gösterir ve nihayet zümrenin zaruri olarak parçalanacağı bir zaman gelir".[65] Bu parçalanma genellikle, babanın ölümü ile doğal bir biçimde gerçekleşmektedir. Stirling'e göre, 1949'da Kayseri'nin köylerinde, erkek çocuğun baba ölmeden ayrı ev açması çok enderdir. Aile başkanı olan baba ölünce evli kardeşler bir arada oturmaz ve her biri ayrı bir ev açar.[66]

Aile başkanlarının ortalama yaşam sürelerinin kısa olduğu dönemde bu sorun doğal olarak çözülebilmektedir. Aile başkanlarının ortalama yaşam süresi arttıkça, daha çok sayıda baba-oğul, daha uzun süre bir arada olmaktadır. Sürenin uzaması ve çelişkinin yaygınlaşması baskıların şiddetini arttıran ve su yüzüne çıkmasına neden olan bir faktör olarak düşünülmektedir. Babaların beklenilenden uzun yaşamaları ile ortaya çıkan baba-oğul sürtüşmesi, ailenin ekonomik durumu ile de yakından ilgilidir. Ailenin ekonomik gücü azaldıkça baba-oğul çatışması da artar. Aile başkanları, oğullarının yeni çözüm yolları bularak ekonomik baskıyı azaltınalarma göz yumarlar, desteklerler ve hatta bunu zorlarlar.

Bu durumda ekilebilir arazi miktarını arttırma olanağı varsa, sorun bir süre için çözümlenmiş demektir. Tekeli, kapitalistleşme sürecinin ilk aşamasında, hayvan gücü ile sürülen toplam ekilebilir arazi miktarında önemli artışlar olduğuna işaret etmektedir.[67] Muhtemelen bu dönemde babaları ile birlikte yaşamak istemeyen oğullar kendi tarlalarını edinerek evden ayrılmıştır. Ayrıca, ürün cinsi çeşitlendirilerek modern tarım girdileri kullanılarak verim artırılabilir. Başkasının hesabına çalışarak da ailenin gelir düzeyi yükseltilebilir. Ancak, sayılan bütün bu ekonomik çözüm yolları toplumda belirli bir değişme-

64 Berkes, 1942: 70.
65 *A.g.e.*: 120.
66 Stirling, 1965.
67 Tekeli, 1982.

nin var olması ve ailenin bu değişimlere ulaşabilirliği ile olanaklıdır.

Türkiye'de yetişkin ve çocuk ölümleri arasında, özellikle 1960'lara gelene kadar giderek artan farkın varlığının,[68] geleneksel yollarla çocuk düşürmenin uzun bir süreden beri yaygın bir uygulama oluşunun[69] altında belki de, zamanla kalabalıklaştığı halde ekonomik sorunlarına çare bulamamış ailelerin dramı yatmaktadır.

Göçler

1950'lerden sonra hızlanan köyden kente göçlerin ise, hane büyüklüğü-işgücü gereksinimi dengesi bozulan ailelerin başvurdukları bir çözüm yolu olduğu açıktır.

1950-1960 döneminde göç edenler, çoğunlukla genç erkeklerdir. Daha sonra, 25-44 yaşlarındaki erkekler ve kadın nüfus arasında da göçlerin yaygınlaştığı gözlenmiştir.[70] Yener'e göre, 1965-1970 arasında, "küçük yaş gruplarının fazla olması, göçlerin, aile göçleri niteliğine" dönüştüğünü kanıtlamaktadır.[71] Göç edenlerin, gittikleri yerde ücretli statüsünde çalışmaları,[72] kırsal kesimde emeğin aileden özgürleşmesi olgusunun bir parçası olarak nitelenebilir. Bu savlarda genel olarak genç erkeklerden söz edilmektedir. Çoğunlukla ev kadını olarak kentlerde yaşayan göç eden kadınların,[73] ev içi etkinliklerinde çalışmaya devam etmeleri nedeniyle, göç olgusu ile emeklerinin aileden özgürleştiğinden söz edilemez.

Göç edenler, hem kentte kurdukları çekirdek ailenin hem de köyde bıraktıkları geniş ailenin, yardım ve desteği ile ayakta durabilmektedirler: 1973 Hacettepe Araştırması bulgularına göre, köydeki aile, göç edenlere belirli besin maddelerini göndererek

68 Shorter ve Macura, 1983.
69 Fişek, 1971.
70 Yener, 1977.
71 A.g.e.: 54.
72 A.g.e.
73 Şenyapılı, 1981.

maddi destek olmaya devam etmektedir. Örneğin, 1973'te kente yerleşen ailelerin yüzde 28'i un, bulgur, tarhana gibi yiyecek maddelerinin, yüzde 13'ü yağ, peynir gereksinimlerinin, yüzde 60'ı salçalarının, yüzde 9'u ise sebze ve meyvelerinin memleketten geldiğini belirtmişlerdir. Ayrıca göç eden bu ailelerde kadınların bir bölümü köydeki beceri ve alışkanlıklarını sürdürerek, salça, ekmek, tarhana gibi maddeleri kendilerinin yaptığını söylemişlerdir. Bu durumda, Türkiye'de "emeğin aileden özgürleşmesi"nin bir ölçüde gerçekleşebildiği, buna karşın, kentlerde bile "bireyin aileden özgürleşmediği" ileri sürülebilir.

Köydeki aile, emek fazlasını göç yoluyla dışarı atmakla, kentle ilişkisinin üyeleri yoluyla kurulabildiği bir sistem içine de girmiş olmaktadır. Köyde değişen toplumsal ve ekonomik koşullar içinde, kente yerleşen üyeler, aileye bir tür güvence olmaktadır. Bu bakımdan, göç edenlerle kalanlar arasındaki ilişki karşılıklıdır. Fiziki uzaklaşma, bir taraftan ataerkil geniş aile ilişkilerinde bir zayıflamayı çağrıştırmakta, öte yandan, süregelen karşılıklı yardımlaşma, ataerkil aile ilişkilerinin biçim değiştirerek sürdürüldüğünü göstermektedir.

Aile yapısındaki değişmeler

Göçler yoluyla ataerkil geniş aile ilişkilerinin zamanla zayıflayıp, kopması beklenebilir. Bu bakımdan göçlerin, ataerkil düzeni sarstığı ve kente göçen ailenin işlevlerinin köydekilerden farklılaştığı geçerli bir sav olabilir. Ancak bu sav, göç ile hane yapılarının ataerkil geniş aileden çekirdek aileye doğru bir gelişme gösterdiğine ilişkin yeterli bir kanıt bulamamaktadır. 1968 verileri ile Timur, kırsal kesimde çoğunluğun zaten ataerkil geniş aile biçiminde değil, çekirdek aile biçiminde yaşadıklarını belgelemişti.[74] Duben, Anadolu'da hanelerin çoğunun en az 140 yıldır çekirdek aile biçiminde yaşadıklarını kanıtladı.[75]

Gerçekten de kapitalizm öncesi dönemde bile, ataerkil geniş aile, sürekli bir yaşayış biçimi olarak değil, ilişkiler biçimi olarak

74 Timur, 1972.

75 Duben, 1984.

önemlidir. Yaşam döngüleri içinde aileler, geniş-çekirdek-geniş aile biçimleri içinde bulunabilirler. Aile kuruluşunda, daha büyük bir oranda geniş aile içinde yer almakta, bir süre sonra, yaşlıların ölmesi ile çekirdekleşmektedir. Burada esas olan, ailenin yeniden üretilmesi sırasında ve yaşlıların bakıma muhtaç olduğu dönemde üyelerin birbirine yardımcı olma geleneğidir.

Caldwell baba ile yaşayan evli oğlun ilk erkek çocuğunun dünyaya gelmesi ile ölçülen "ailenin kuşak uzunluğu"na dikkati çekerek aile başkanlarının bu süreyi uzun tutmak için oğullarını kızlarına göre daha geç evlendirdiklerini ileri sürmektedir.[76] Böylece normatif olarak kabul edilen geniş aile biçiminde yaşama aşaması, oldukça kısa tutulmaktadır. Kuşak uzunluğunun artması, hem hane büyüklüğünün belirli bir sabit sayıda kalmasını hem de aile başkanının karşısına yetişkin evli oğlun önemli bir rakip olarak çıkmasını olanaksız kılar.

Kırsal kesimde 1950'lerden hemen sonra görülen bir bolluk dönemi içinde, ölümlerin azalmasına paralel olarak, erken evlenmeler de artmıştı.[77] 1955'te 15-19 yaşlarındaki kadınların arasında hiç evlenmeyenlerin oranı yüzde 57'ye, aynı yaşlarda hiç evlenmeyen erkeklerin oranı yüzde 79'a düşmüştü. 1935-1960 dönemi içinde kırsal kesimde erkeklerin ortalama ilk evlenme yaşlarındaki (SMAM) değişmeleri Berksan (Yener) hesapladı. Buna göre, 1935'te 22.47 olan erkeklerin ortalama ilk evlenme yaşı, 1955'te 22.07'ye, 1960'ta ise 21.82'ye düştü. Böylece kuşak uzunluğu kısalmaya başladı.

Ailenin kuşak uzunluğunun göreli olarak kısalması ve aile başkanlarının yaşam umudunun artması, ataerkil geniş aile biçiminde yaşama aşamasını uzatması açısından önemlidir. 1950'lerden sonra, kırsal kesimdeki ailenin hem geniş aile biçiminde yaşama süresinin olumsuz etkilerinden sıyrılabilecek hem de bu dönemdeki geniş aile ilişkilerinin gerektirdiği işlevleri yerine getirebilecek bir düzen değişikliğine girdiği ileri sürülebilir. Bu düzen değişikliği, baba ölmeden evlenen oğullarının ayrı ev açma olgusunun kurumsallaşmasıdır. Timur'un bul-

76 Caldwell, 1978.

77 Berksan (Yener), 1971.

guları bu konuda bazı ipuçları vermektedir.[78] Köydeki ailelerin çoğunluğu, yaşam döngüleri boyunca, hâlâ geniş-çekirdek-geniş aile biçimlerinde yaşama aşamalarından geçmektedir. Kuruluşunda geniş aile içine giren yeni aile, ilk çocuğun doğup büyütülmesi, evli oğlun askerlik görevini bitirmesi ya da kente geçici işçiliğe gidip para kazanması veya yeni bir ev açacak hale gelmesinden sonra baba evinden kopması ataerkil düzendeki ailenin doğal seyrine benzer bir gelişme takip etmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, evli oğlun ayrılması sırasında aile başkanının gücünün hâlâ yerinde olması gereğidir. İleride yaşlılar bakıma muhtaç hale düştüklerinde ya da babanın ölüp annenin (bekâr kardeşlerin) yalnız kaldığı dönemlerde aile yeniden birleşmekte ve Timur'un deyimiyle "geçici geniş aile" halinde yaşamaktadır. Geçici geniş ailede aile başkanı, artık varsa bile baba değil, oğuldur.

Böylece ailenin yeniden üretilmesi sırasında ve bakıma muhtaç olan üyelerin bulunması halinde, geniş aile ilişkileri güçlenmekte ve bir arada yaşama biçimine dönüşebilmektedir. 1973'te Kunt'un tahminleri, beş yıl içinde kırsal kesimde aile biçimlerinin önemli bir değişime uğramadığını göstermektedir (bkz. Tablo 5). Buna karşılık ataerkil geniş aile oranlarında hafif bir azalma, geçici geniş ve parçalanmış ailelerin oranlarında da benzer bir artış gözlenmiştir.

TABLO 5
Köylerde Aile Biçimine Göre Ev Halkı Oranlarının Dağılımı (1968-73)

Aile biçimi	*1968*[a]	*1973*[b]
Çekirdek	55,4	55,7
Ataerkil geniş	25,4	23,0
Geçici geniş	13,3	14,3
Parçalanmış eksik	5,9	7,0
Toplam	100,0	100,0
Sayı	1.715	1.461

Kaynak: a) Timur, 1972: 31. b) Kunt, 1978: 152.

78 Timur, 1971.

Bu dönem içinde, kırdan-kente "aile göçleri" örüntüsü yerleşirken, köylerden yurtdışına gidenlerin çoğunlukla yetişkin erkek nüfusu içerdiği bilinmektedir (Abadan-Unat, 1977). Kıray köyde yurtdışına giden işçi karılarının baba evine ya da koca evine gitmeyip çocukları ile yalnız oturduklarını gözlemiştir.[79] Parçalanmış aile oranlarındaki artışın bu eğilimi gösterip göstermediği bilinmemektedir. Ancak yurtdışından gelen para ile geçimini pekâlâ sürdürebilen geride kalan "parçalanmış" ailenin geleneksel ataerkil ilişkilere pek gereksinimi olmadığı anlaşılmaktadır. Genç kuşağın ekonomik bağımsızlığının ataerkil geniş aile biçiminde yaşamayı belirleyici önemli bir etken olduğuna ilişkin başka kanıtlar da bulunmaktadır.

Timur'un çalışmasında ailenin sahip olduğu toprak büyüklüğü arttıkça, ataerkil geniş aile biçiminde yaşayanların oranı da artmaktadır,[80] toprak büyüklüğü ile aile biçimi arasında benzer ilişkileri Kıray da, Çukurova'nın köylerinde yaptığı çalışmada gözlemiştir.[81] Toprağın sahibi olan yaşlı kuşağın ekonomik durumu güçlü olduğu ölçüde gençlerin ekonomik bağımsızlıklarının daha az olduğu görülmektedir.

Bunu pekiştiren diğer bir bulgu da, "aile hesabı"na üretim yapanların "başkaları hesabı"na üretime katılan ailelere göre daha büyük ölçüde ataerkil geniş aile biçiminde yaşamalarıdır. Timur, Türkiye'de en yüksek oranda çekirdek aile biçiminde yaşayan grubun tarım işçileri (yüzde 79.3) olduğunu ve en yüksek oranda ataerkil geniş aile biçiminde yaşayanların çiftçiler (yüzde 39.4) olduğunu saptamıştır.[82] "Başkaları hesabı"na üretime katılmada genellikle genç erkeklerin emeği ücretlendirilmektedir.

Özetle aile içinde genç ve yaşlı kuşakların ekonomik güçlerindeki göreli denge ve farklılaşmalar aile-biçimini belirlemektedir. Diğer bir deyişle, kapitalizm öncesi toplumlarda, daima

---

79 Kıray, 1982.

80 Timur, 1972: 57.

81 Kıray, 1982.

82 Timur, 1972: 55. Timur'un "çiftçi" tanımının çalışmanın başında belirtilen orta köylü, zengin köylü, toprak ağası ve kapitalist çiftçileri kapsadığı, "tarım işçisi" tanımının ise yoksul ve topraksız köylülerin yalnızca tarım işçisi olarak çalışan bölümünü içerdiği düşünülebilir.

yaşlı kuşak lehine olan ekonomik güç ilişkileri, kırsal dönüşüm süreci içinde daha karmaşık bir görüntü sergilemektedir. Genç ve yaşlı kuşaklar arasında göreli olarak, eşit bir ekonomik güç dengesi söz konusu olduğunda geniş aile, bir yaşama biçimi olarak tercih edilmemektedir. Genç kuşakların lehine bir dengesizliğin bulunmasında, yaşlı kuşakların statüsünün olmadığı, dolayısıyla ataerkil özelliği zayıflamış bir geniş aile (geçici geniş aile) örüntüsü gözlenmektedir. Ataerkil geniş aile, bir yaşama biçimi olarak yalnızca yaşlı kuşakların göreli maddi güçlerinin bulunduğu gruplarda, bir süre için ya da kesintisiz olarak varlığını gösterebilmektedir.

Eğitim

Türkiye'de kırsal yörelere devlet eliyle giden ilk hizmet eğitimdir. Bununla birlikte, bu hizmetlerin yaygınlaşması yine 1950 sonrası döneme rastlamaktadır. 1935'te okulu olan köy yüzdesi 14'tür. 1980'lerin başında ise okulu olmayan köy kalmamıştır.[83] 1975 Hacettepe Köy Araştırması sonuçlarına göre, 1975-1976 öğretim yılında, 7-11 yaşlarındaki çocukların yüzde 71'i okullaşmıştır. Ancak, bu ortalama okullaşma oranı, köyden köye önemli farklılıklar göstermektedir: Öğretmeni olmayan köyler de dahil edilirse okullaşma oranlarının yüzde 0 ile 98 arasında değiştiği saptanmıştır.[84] Köyün bütün nüfusunun eğitim düzeyi doğal olarak, ortalama okullaşma oranının altında kalmaktadır. 1973 Hacettepe Araştırması'na göre, kırsal kesimde, erkeklerin yüzde 56'sı ilkokulu, yüzde 13'ü ise daha yüksek bir okulu bitirmiştir. Bu oranlar kadınlar için, sırasıyla yüzde 31 ve yüzde 7'dir.[85] 1935'te kırsal kesimde erkeklerin yüzde 17'sinin, kadınların ise yalnızca yüzde 4'ünün okuryazar olduğu dikkate alındığında, elli yıla yakın bir süre içinde köylerde eğitim düzeyinin çok yavaş bir yükselme eğiliminde olduğu söylenebilir.[86]

83 DİE, 1973a: 104.

84 Özbay ve Balamir, 1978.

85 Özbay, 1982a: 117.

86 DİE, 1973b: 4.

Kırsal kesimde yaygınlaşan eğitim, ilk bakışta ailenin çocuğun sosyalizasyonu ile ilgili işlevlerine rakip bir kurum olması nedeniyle dikkati çekebilir. Oysa ilkokul eğitimi bir meslek kazandırmaz, genellikle köyde kişiye bir iş olanağı yaratmaz. Tarımla uğraşan aileler, çocuğun ev kadınlığı ve çiftçilikle ilgili rollerine ilişkin sosyalizasyonları çerçevesinde okulu bu açıdan rakip bir kurum olarak görmeyebilirler. Ancak bu yönüyle okul, çocuğun geleneksel rolleri öğrenmesi ve gerçekleştirmesi için gerekli zamanı aldığı takdirde sorun olabilir. Bu açıdan eğitim, ailede çocuk emeğinin kullanımı ile doğrudan ilişkilidir. Çocuk emeğinin kullanıldığı ailelerde, çocukların hiç okula gönderilmediği ya da işlerin yoğun olduğu zamanlarda çocukların okula gitmedikleri gözlenmiştir.[87] Bunun tam tersi, yani okulun çocuk emeği kullanımını azalttığı da 1975 Araştırması sırasında köylüler tarafından belirtilmiştir.

İlkokul eğitimiyle çocuk, ilk kez ailenin aracılığı olmaksızın, birey-toplum arasındaki doğrudan ilişkilerin temellerini ve kurallarını öğrenir. Yurdunu, vatanını ailesinden çok sevmesi gerektiğini, bir birey olarak toplumda bazı hak ve sorumluluklarının olduğunu ve okulda elde ettiği bilgi ve becerilerinin özellikle diplomanın, ona ailesinin sağlayamayacağı, kimi zaman diğer üyelerin elde edemedikleri ve devlet tarafından tanınan bir statü getireceğini öğrenir. İlkokul eğitimi yoluyla çocuk, ataerkil aile hiyerarşisinde altlarda olan statüsünü yükselterek kendinden yaşlı üyelerle arasındaki farkı azaltabilir. Eğitimin aile içi hiyerarşisini zayıflatması, yaşlı ve genç kuşaklar arasındaki (birinciler lehine olan) eşitsizliği bozması çok önemlidir. Çünkü böylece daha önceleri yalnızca yaşlıların, özellikle aile başkanı olan erkeğin, aileyi ilgilendiren kararlarda sözü geçerken, artık gençler de kararlarda söz sahibi olmaya başlarlar. Bu durum, ailenin işlevlerinin değişmesine doğrudan olmasa bile dolaylı olarak önemli ölçüde etki edebilir.

Eğitimin ataerkil hiyerarşiyi değiştirebilme yetisi, yaşlı kuşağın ekonomik gücüne bağlıdır. Çünkü ataerkil hiyerarşide yaşlı kuşağın gençlere olan üstünlüğü maddi zenginlikle pekişmek-

87 Özbay, 1982a.

tedir. O halde ekonomik durumu iyi olan ailelerde, çocuklarm ilkokul eğitimi alması, aile düzenini daha az sarsacaktır. Öte yandan bu aileler, zaten üretimde çocuk emeğine en az gereksinim duyan gruptur.

Yoksul köylüler ve topraksız tarım işçileri arasında durum tam aksidir. Çocuğun alacağı ilkokul eğitimi, hem onun emeğine gereksinim duyulduğu için hem de yaşlıların otoritesini daha büyük ölçüde sarsan bir güç olduğu için, "yararsız"dır.

Eğitimin, ekonomik gücün yanında yeni bir statü kaynağı haline gelmesi, aileyi olduğu kadar, köy topluluğunu da ilgilendirir. Eğitim yoluyla aileler arasında yeni bir farklılaşma ölçütü oluşmuştur. Eğitilmiş üyesi olan aile, diğer aileler arasında ayrıcalıklı bir konum edinir. O halde, eğitim ataerkil ailenin iç ve dış ilişkilerini farklı biçimlerde etkileyen bir kurumdur. Aile başkanı, okulun, çocuğu yoluyla kendisine getireceği statü ile, çocuğun emeğine gereksinimi veya ona vermek istediği statü arasında bir seçim yapmak durumundadır. Bu seçimde, ailenin ekonomik durumu kadar, içinde yaşadığı köy topluluğunun eğitimi ne ölçüde bir statü kaynağı olarak değerlendirdiği de önemlidir.[88]

1968 Hacettepe Araştırması'mn bulguları, aileler arası tabakalaşmanın çok keskinleştiği köylerden çok, ekonomik açıdan birbirlerine benzer ailelerin bulunduğu köylerde eğitime daha fazla değer verildiğini, bu ailelerin ise, genellikle pazarla bütünleşmiş, orta köylüler olarak tanımlanan küçük üreticiler oldukları gözlenmektedir.[89]

Kırsal tabakalaşmada ortalarda bulunan grupların konumları çok kritiktir. Bu konumu sürdürebilmek ve daha üst düzeylere atlayabilmek için olanaklarını iyi değerlendirmeleri gerekmektedir. 1975 Hacettepe Köy Araştırması bulguları da, çocuklarının eğitimine en çok özen gösteren ailelerin, en alt ve en üst düzeydekilerden çok, orta gelirli köylüler olduğunu işaret et-

88 İlkokul eğitiminin birey ve dolayısıyla aileye sağladığı statü, eğitimin yaygınlaşmasıyla ortadan kalkabilir. Ancak bu kez herhangi bir nedenle, ilkokulu bitirememiş birey aşağılanır, horlanır.

89 Özbay, 1975.

mektedir. Tabakalar arası farklar özellikle ilkokul sonrası eğitimde belirginleşmektedir.[90]

1950'den sonra, pazar için üretimin başlaması ve ulaştırma olanaklarının artması ile köylerin kentle ilişkileri sıklaşmıştır. Kentle ilişkilerinin yoğunlaşmasıyla, ilkokul eğitiminin köydeki önemi de genel olarak artmıştır. O halde aileler, yalnız bir statü aracı olarak değil, kapitalistleşme süreci içinde değişen yaşam biçimlerini kolaylaştırıcı bir kurum olduğu için ya da yaşam biçimlerini değiştirmeye yardımcı bir kurum olduğu için de ilkokul eğitimine değer verebilirler.

Bu bağlamda, ayrıntılı incelemeler bulunmamakla birlikte, eğitimin köyden kente göçü kolaylaştırıcı bir etkisi olduğu ileri sürülebilir. 1968 Hacettepe Araştırması, göç edenlerin, köyde kalanlara göre daha fazla oranda okuryazar olduklarını göstermiştir.[91] Yener, 1965-1970 dönemi göçleri üzerinde yaptığı çalışmada, 15-19 yaşlarında göç eden bekâr erkeklerin genellikle eğitim yapmak amacıyla gittiklerini belirtmektedir.[92]

Eğitimin bu çok yönlü ve zaman içinde değişen rolü, köylerde önceleri ve çoğunlukla erkek çocukların okula gönderilmelerini zorunlu ve yeterli kılmıştır. Sayıları giderek azalmakla birlikte, köylerde kız çocuklarını okula göndermeyen aileler daha fazladır.[93] Ayrıca, kız ve erkek çocukların okula gitmemeleri de aileler tarafından farklı nedenlere bağlanmaktadır. 1975 Araştırması'na göre, erkek çocukların okula gönderilmemesi, en çok (yüzde 33) çocuğun okula gitmek istememesi, hastalanması, başarısız olması gibi nedenlerle açıklanmakta, sayıları erkek çocukların yedi katına ulaşan kız çocukların okula gönderilmemelerine ise en çok (yüzde 31) evdeki işlerin aksadığı gerekçe gösterilmektedir. Eğitim olanaklarından öncelikle erkeklerin yararlanmalarının sağlanmasının, köylerde, eğitim yoluyla, ataerkil aile düzeninin çözülmesini geciktirmiş olduğu açıktır.

Kız çocuklarının ilkokula gönderilmelerinde, temel eğitimin

90 Özbay, 1982a.

91 Özbay, 1975.

92 Yener, 1977.

93 Özbay ve Balamir, 1978.

bütün çocuklar için zorunlu olmasının rolü vardır. Buna karşın, aileler arasında, erkek çocukların ilkokula gönderilmeleri açısından farkın kapanmaya yüz tuttuğu bir zamanda kız çocuklarının okula gönderilmeleri ile yeni bir farklılaşmanın yaratılmış olduğu da bir gerçektir. Böylece günümüzde kadınların eğitim düzeyi toplumsal tabakalaşmanın bir tür göstergesi haline dönüşmüştür.[94]

Ekonomik güç kaynaklarına birer birey olarak erişmeleri, ataerkil düzenle önlenen kadınların, eğitim yoluyla elde ettikleri bireysel statünün anlamı da, erkeklerinkine göre değişik olmalıdır. Eğitilmiş kadın, bu statüsü ile, evlenme ve doğurganlık davranışlarında normların dışına daha kolay çıkabilmektedir. Ampirik araştırmalar kadın eğitiminin ailenin yeniden kurulması ve üreme işlevlerindeki değişmelerle ilişkili olduğunu vurgulamaktadır.[95]

Ailenin kuruluşu ve üreme işlevindeki değişmeler

Kırsal kesimde hiç evlenmeyen kişi yok denecek kadar azdır ve bu olgu zaman içinde değişmemiştir. 1935-1960 yılları arasında kırsal kesimde 35-39 yaşlarındaki hiç evlenmeyenlerin oranı yüzde 1-2 arasmda oynamaktadır.[96] 1980 sayımı yüzde 1 örnekleme sonuçları, toplam Türkiye'de bile, bu yaşlarda hiç evlenmeyenlerin oranının yüzde üçü geçmediğini göstermektedir.[97]

Evlenmelerin çok yaygın olmasına karşın, ortalama ilk evlenme yaşları zaman içinde dalgalanmalar göstermektedir[98] (bkz. Tablo 6). 1945'lerde, kadınların ortalama ilk evlenme yaşları göreli olarak yüksektir (19.5). Evlenme yaşındaki bu gecikme büyük ölçüde, savaş yılları dolayısıyla erkek nüfus eksikliğinden ileri gelebilir. Emeğin kıt, geçim sıkıntısının çok olma-

94 Shorter ve Macura, 1983: 65.

95 Fişek, 1978; Timur, 1971; Karadayı, 1971; Özbay, 1979b.

96 Yener, 1977: 154.

97 DİE, 1980 sayımı: 1.

98 Evliliğe ilişkin hesaplamalar çoğunlukla ve ayrıntılı olarak kadın nüfus üzerinden yapılmaktadır. Erkek nüfusta evliliğe ilişkin değişimlerin kadınlarınkine benzer bir eğilim göstereceği varsayılabilir.

sının da evlenme yaşlarını geciktirdiği düşünülebilir. Nitekim, 1950'lerde tarımsal üretimde ciddi bir artışın gözlendiği göreli bir bolluk dönemi yaşanmış[99] ve bu dönem içinde ortalama ilk evlenme yaşları hızla düşmüştür. Bu dönemde savaş sırasında uzun süre askere alınanların geri döndüğü ve erkek nüfustaki eksikliğin ortadan kalktığı da unutulmamalıdır. 1955'ten sonra, ortalama ilk evlenme yaşında yeniden ve sürekli bir artış eğilimi gözlenmiştir. 1973'te kırsal kesimde kadınların ortalama ilk evlenme yaşı 20.1 olarak hesaplanmıştır.[100] Kırsal kesimdeki genç erkek nüfusun sürekli olarak kentlere göç etmesi ve dolayısıyla, yine erkek nüfusun göreli olarak eksik olması evlenme yaşlarındaki artışın bir nedeni olabilir.

TABLO 6
Kırsal Kesimde Yıllara Göre Evlilik ve Doğurganlık Göstergeleri

Yıllar	Kadın bekâr oranı (15-19 yaş)	Kadınların ortalama ilk evlenme yaşı (SMAM)	Evli kadın endeksi (C_m)	Kaba doğum hızı (KDH)	Toplam doğurganlık hızı (TDH)	Evlilerin toplam doğurganlığı (ETD)
1945	0,718	19,5	0,765	49,4	6,99	9,14
1950	0,659	18,9	0,787	50,1	6,84	8,69
1955	0,568	18,5	0,814	51,3	6,86	8,43
1960	0,635	18,9	0,816	49,2	6,82	8,36
1965	0,703	19,5	0,797	45,9	6,78	8,42
1968	0,736	19,8	0,797	45,9	6,73	8,44
1973					5,36[a]	
1978					5,06[b]	6,27[b]

Kaynak: Shorter ve Macura, 1983: 61, Tablo 2.4.5. a)Toros, 1978: 74, Tablo 7. b) Kavadarlı, 1982: 41, Tablo 10.

Evlenme yaşlarındaki dalgalanmalar, doğurganlığı doğrudan etkilediği için, bir ölçüde, ailenin üreme işlevindeki değişmelerden sorumludur. Ataerkil aile düzeninde, gençler için eş seçimi aile büyükleri tarafından yapılır. Gençlerin kendi evlilikleri ile ilgili bu kararlara uymalarının maddi temelleri yaşlıların

99 Tekeli, 1982.
100 Özbay, 1982a.

üretim araçlarına sahip olması ile açıklanabilir. O halde, genç kuşaklar, ekonomik bağımsızlıkları arttığı ölçüde, evlenme kararlarında da daha çok söz sahibi olabilirler.

Ailenin üreme işlevinin değişmesi, doğurganlığın değişmesi demektir. Doğurganlığın değişmesi (a) gönüllü ve bilinçli kararlarla olduğu kadar (b) bireylerin bilinçsiz davranışlarından da olabilir. Doğal olarak davranışların üremeye ilişkin bir amacı olmaması, onların bütünüyle bilinçsiz davranışlar olduğu anlamında alınmamalıdır.

Doğurganlığın bilinçsiz davranışlarla değişmesi, toplumsal ve ekonomik yapı değişmelerinin ailenin üreme işlevi üzerinde dolaylı etkileri olarak kabul edilmelidir. Bunun tersi, bilinçli bir doğurganlık değişmesi, toplumsal ve ekonomik yapı değişmelerinin ailenin üreme işlevi üzerindeki doğrudan etkileri olarak tanımlanabilir. Kırsal dönüşüm süreci içinde, toplumsal ve ekonomik yapı değişmeleri, ailenin üreme işlevini hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkilemektedir.

Kırsal yörelerde, doğurganlığın yüksek bir düzeyde kalmasını pekiştiren ya da azalmasına neden olan faktörleri bir arada gözlemek de olanaklıdır. Tahminlerde, farklı doğrultudaki faktörlerin net etkileri görülür. Kırsal kesimde, doğurganlığı dolaylı ya da doğrudan, olumlu ya da olumsuz etkileyen faktörlerin kısa bir tartışması, ailenin üreme işlevinde gözlenen değişmeler ve çeşitlenmelere ışık tutacaktır.

Kırsal Türkiye'de hâlâ yüksek bir düzeyde bulunmakla birlikte, doğurganlığın, bir azalma eğiliminde olduğu gözlenmektedir (bkz. Tablo 6). 1945'te 6.99 çocuk olarak tahmin edilen Toplam Doğurganlık Hızı, 1978'de 5.06 çocuğa düşmüştür.[101]

Evlenmelerin azalması, geciktirilmesi dul ve boşanmışların artması gibi olaylar, evlilik içi doğurganlık davranışları değişmediği zamanlarda bile, nüfusun toplam doğurganlık düzeyini değiştirir. Doğurganlığın bu tür bir değişime uğraması, genel-

101 Doğurganlık tahminlerinde çeşitli ölçümler kullanılmaktadır. Bunlardan bir bölümü yalnızca evli kadınların doğurganlık davranışını ölçmektedir. Evlilerin Toplam Doğurganlığı (ETD), Ortalama Canlı Doğum (OCD) gibi. Toplam Doğurganlık Hızı (TDH) gibi nüfusun genel doğurganlık düzeyini ölçmek için geliştirilen ölçümlerde ise evli olmayan kadınlar da hesaba katılmaktadır.

likle ailelerin üreme işlevlerini değiştirmeye yönelik bilinçli kararları sonucu olmayabilir. Ancak bu kararlarda, ailenin, işlevleri arasında yaptığı bir öncelik sıralaması söz konusudur. Örneğin, bekâr oğlunu eğitim almak üzere kente gönderen aile başkanı, ailenin üreme işlevinin aksadığının farkında olabilir; fakat temel amacı, doğurganlığı azaltmak değildir.

1950'den sonra hızlanan bekâr erkeklerin göçü, ölümlerin düşmesi, dul oranlarının azalması, evlenme yaşlarındaki dalgalanmalar, ailenin üreme işlevini dolaylı olarak etkileyen faktörlerdir. Bu faktörlerin, doğurganlık düzeyini farklı doğrultularda etkilemeleri sonucu, önemli bir değişme gözlenmemektedir.

Toplam Doğurganlık Hızı'nda gözlenen sürekli; fakat çok yavaş bir düşüş, büyük ölçüde evlilerin doğurganlığındaki değişmelerin yansımasıdır. Evlilerin doğurganlığını etkileyen faktörler de çeşitlidir. Bunların başında eşlerin geçici bir süre ayrılması gelir. Tarım ve tarım dışı mevsimlik işçilik nedeniyle, eşlerinden bir süre ayrılanların ya da birkaç yıllığına yurtdışına çalışmaya gidenlerin oranı az değildir. Türkiye'de aile göçleri genellikle iki aşamada gerçekleşir. İlk aşamada, erkek gider, yerleşir, sonra döner, eşini ve çocuklarını taşır. Ailenin kente taşınması için, kimi zaman yine birkaç yıl beklemek gerekmektedir. Kısaca coğrafi hareketlilik, kırsal kesimde, evlilik-içi doğurganlığı azaltıcı bir rol oynar. Ancak burada amaç yine ailenin üreme işlevinde bilinçli bir değişikliği yaratmak değildir.

Kırsal kesimde hareketliliğin çok yüksek bir düzeyde olmasına karşın, evlilerin doğurganlığının hızla azalmamasının nedenlerinden biri, emzirme süresinin değişmesi olabilir. Kadınların, emzikli olduğu süre içinde, özellikle ilk aylarda ve bebeğe ek gıda vermediği takdirde, doğurganlık kapasitesi düşer. Türkiye'de kırsal kesimde kadınların bir-iki yıl gibi uzun süreler çocuklarına süt verdikleri gözlenmiştir. Çocuk emzikten kesildiğinde ise, genellikle kadın yeniden hamile kalmaktadır. Bebek ve çocuk ölümlerinin yüksek olduğu yerlerde, bebeğin ölümü ile emzirme süresi kısalmaktadır. Bebek ve çocuk ölüm oranlarındaki iyileşme ile birlikte, anneler emzirme davranışlarını değiştirmedikleri takdirde, ortalama emzirme süresi

uzamakta ve doğurganlık olumsuz yönde etkilenmektedir. Öte yandan genel olarak, köylerde kadınlar, daha kısa süre emzirmeye ya da bebeğe ek gıda vermeye başlamıştır. Bu ise doğurganlığı artırıcı bir etki yapmaktadır. Emzirme süresindeki değişmelerin, ailenin üreme işlevini dolaylı yoldan etkilediği kabul edilebilir. Ancak emzirmenin doğurganlık üzerindeki bu etkisi, köylerde bilinmekte ve bazı kadınlar tarafından bilinçli olarak doğurganlığı kontrol amacı ile kullanılmaktadır.[102]

Köylerde doğurganlığı azaltmak için gebeliği ve doğumu önleyici çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Ayrıca bu geleneksel yöntemlerin yanında, gebeliği önleyici modern yöntemler ve kürtaj, kırsal kesimdeki ailelerin bir bölümü tarafından bilinmektedir. Köylerde doğurganlığın bilinçli olarak azaltılmasında, bu sözü edilen yöntemlerin hemen her türü kullanılmaktadır. Tablo 7'de 1963 ile 1973 yılları arasında kırsal kesimde gebeliği önleyici yöntemleri kullananların oranlarındaki değişme gösterilmektedir. Çok hızlı olmamakla birlikte, 1963-1973 arasında herhangi bir yöntemle doğurganlığı azaltmak isteyen evli kadınların oranında bir artış vardır. 1973'te nüfusun yaklaşık üçte biri gebeliği önleyici yöntemler kullandıklarını bildirmişlerdir.

TABLO 7
Kırsal Kesimde Bölgelere Göre Gebeliği Önleyici Yöntem Kullanmakta Olan Evli Kadınlar (1963-1973)

Bölgeler	*1963*	*1968*	*1973*
Toplam kırsal	15,0	23,0	30,2
Batı Anadolu	25,9	36,7	37,1
Orta Anadolu	11,7	23,5	36,0
Doğu Anadolu	5,4	9,3	10,8

Kaynak: Özbay, 1979b: 42, Tablo 3.

1965'te Nüfus Planlaması Yasası ile, bu tarihten önce yasak olan gebeliği önleyici yöntemleri kullanma serbest bırakılmıştır. 1965'ten sonra köylerde gebeliği önleyici yöntemleri kul-

102 1975 Araştırması'nda kadınların yüzde 30'u gebe kalmamak için emzirdiği zamanların olduğunu belirtmiştir.

lananların oranlarında gözlenen artışta bu yasanın çıkmasının rolü önemlidir. Bununla birlikte esas olan, ailelerin daha az sayıda çocuk sahibi olmak istemeleri ve doğurganlıklarını kontrol edebilme çarelerini aramalarıdır. Bu ise, ailenin üreme işlevinin öneminin azaldığının en belirgin göstergesidir.

Ailenin üreme işlevinin önemi, ailenin devamını sağlayan nesillerin çokluğu ile değil, ona verilen değerle ölçülür. Yüksek ölümlülük düzeyi nedeniyle yeni doğanların büyük bir kısmının ölmesi, ailenin üreme işlevinin önemini azaltmaz. Aynı şekilde, ölümlerin azalması ile daha çok çocuğun yaşamaya başlaması halinde, ailenin üreme işlevinin önemi artmaz.

Ailenin üreme işlevi, ölümlerin çok yüksek ve aile emeğinin üretim için gerekli olduğu zaman önemlidir. O halde, ölümlerin ve aile emeğine, özellikle çocuk emeğine gereksinimin azalması ile, ailenin üreme işlevinin önemi azalmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, üreme işlevinin öneminin azalması ile bu işlevde aynı anda bir değişmenin gözlenmesi gereğinin olmamasıdır. Hatta yapısal değişmeler, doğurganlığı dolaylı olarak etkileyerek tam tersi bir durum bile yaratabilir. Yani, ailenin üreme işlevi önemini korurken, ailenin üreme işlevinde bir azalma gözlenebilir. Bununla birlikte, üreme işlevinde bilinçli bir davranış değişikliğine gitmek, yani doğurganlığı azaltmak için gebeliği önleyici yöntemler kullanıp düşük yapmak, üreme işlevinin öneminin azaldığını gösterir. Türkiye'de kırsal kesimde ailenin üreme işlevinin önemi, genel olarak azalmakla birlikte, çeşitli gruplar arasında farklılıklar gösterir.

Örneğin, çocuk emeğinin kullanıldığı tarım işçilerinde, bebek ve çocuk ölümlülüğünün yüksek olduğu yerlerde, doğurganlığın hâlâ çok önemli olduğu ileri sürülebilir. Buna karşın, işgücü fazlalığı dolayısıyla aile büyüklüğü işgücü gereksinimi dengesinin bozulduğu küçük aile işletmelerinde, ailenin üreme işlevinin öneminin azaldığı söylenebilir. Bu aileler, aynı zamanda, sürekli göç veren, çocuk emeğine gereksinim duymadığı için eğitilmelerini destekleyen ve ataerkil geniş aileyi bir yaşam biçimi olarak tercih etmeyen ailelerdir. Öte yandan büyük aile işletmelerinde emek fazlası sorunu yoktur. Yüksek doğur-

ganlığın dezavantajları belirginleşmemiştir. Ataerkil geniş aile yaygın bir yaşama biçimidir. Aileye ilişkin kararlarda büyük bir rol oynayan yaşlılar, bu durumda, ataerkil düzenin ve ailenin sürdürülmesi için doğurganlığın yüksek bir düzeyde olmasını tercih edebilirler.

O halde, Türkiye'de kırsal kesimde, en alt ve en üst tabakalarda yüksek doğurganlığın önemli sayılması için hâlâ bazı nedenlerin bulunabileceği ileri sürülebilir. Bunun dışındaki gruplarda ise, doğurganlığın avantajları ortadan kalkmaktadır.

1968 Hacettepe Araştırması, bu savları bir anlamda, destekleyici niteliktedir. Timur köylerde doğurganlığın en alt gelir diliminde en yüksek düzeyde olduğunu ve giderek azalma eğilimi içinde bulunduğunu gözlemiştir. Bu azalma eğilimi en üst gelir diliminde tersine dönerek bir artış göstermektedir.[103]

Öte yandan, kırsal kesimde kadınlar arasında arzu edilen çocuk sayısı dikkate alındığında, tabakalar arası fark azalmaktadır. Yine 1968 Araştırması'na dayanan bir başka çalışmada, ailelerde arzu edilen çocuk sayısı, topraksız köylülerde ortalama yüzde 3.7, büyük toprak sahiplerinde yüzde 3.6, küçük toprak sahiplerinde ise yüzde 3.2 olarak bulunmuştur.[104] Aralarında istatistiksel açıdan önemli bir fark bulunmasına karşın ortalama arzu edilen çocuk sayısının hiçbir tabakada pek de yüksek olmadığı görülmektedir. Aynı dönemde evlilerin toplam doğurganlık hızının 8.44 olduğu göz önünde tutulacak olursa (Tablo 6), evli kadınların doğurganlığı ile istedikleri çocuk sayısı arasındaki farkın çok büyük olduğu görülecektir.

Kadınların kendi doğurganlıkları hakkında karar verici duruma gelmeleri ile kırsal kesimde doğurganlığın gözlenenden büyük bir hızla düşmesi beklenebilir. Ancak doğurganlığın, ailedeki karar mekanizmasının kilit noktalarında bulunan yaşlılar ve erkekler için önemini koruduğu sürece düşmesi zor görünmektedir. 1968, 1973 ve 1975 araştırmalarından elde edilen bulgular, aile içinde kadınların kararlara katılmasının hâlâ büyük ölçüde gerçekleşmemekle birlikte, zaman içinde bu yönde

103 Timur, 1971: 36.
104 Özbay, 1975: 83.

bir artışın olduğunu göstermektedir (Tablo 7).

1968 ve 1973 araştırmaları, gerek örnekleme gerekse soru biçimleri açısından birbirleriyle karşılaştırılabilecek türdedir. Bu araştırmalarda kadınlara aile içindeki bazı kararlar kimler tarafından alındığı sorulmuştur (bkz. Tablo 8). Her iki araştırmada da çoğunlukla erkeklerin ev içindeki kararlarda söz sahibi oldukları görülmüştür. 1968-1973 arasında, aile büyüklerinin kararlara katılmalarında bir azalma, karı kocanın ortak kararlar aldığı ailelerin oranında da bir artış gözlenmektedir.

TABLO 8
Köylerde Aile İçinde Karar Vermede Sözü Geçenler (1968-1973)

Kim karar verir?	*Aile büyükleri*	*Koca*	*Kadın*	*İkisi birlikte*	*Toplam*
Hangi ahbaplarla görüşüleceğine					
1968	23,2	57,8	2,1	16,9	100,0
1973	17,6	53,8	1,8	26,8	100,0
Hangi akrabalarla görüşüleceğine					
1968	25,2	54,6	3,9	16,3	100,0
1973	18,7	53,1	2,1	26,1	100,0
Eve alınacak eşyalara					
1968	26,4	47,9	9,2	16,5	100,0
1973	20,7	47,8	7,1	24,4	100,0
Mutfak masraflarına					
1968	27,5	43,7	15,8	13,0	100,0
1973	21,2	42,4	14,2	21,7	100,0
Aile gelirinin harcanmasına					
1968	26,8	59,1	3,9	10,1	100,0
1973	21,8	57,9	2,9	17,0	100,0

Kaynak: 1968 bulguları için bkz. Timur, (1972) Ek Tablo 23, 27, 31, 35, 39. 1973 bulguları, 1973 Hacettepe Araştırması'ndan hesaplandı.

Sonuç

Gelişmiş Batı ülkelerinde, kentleşme, sanayileşme ve kapitalistleşme süreci içinde ailenin temel işlevlerinin pek çoğunun ortadan kalktığı ve giderek bütünüyle yok olduğu görüşü yaygınlık kazanmaktadır.

Türkiye'de özellikle 1950'lerden sonra hızlanan toplumsal ve ekonomik dönüşümler ailenin işlevlerinde bu tür bir değişime yol açmakta mıdır? Bu soruya kırsal kesimdeki aileler incelenirken verilecek ilk yanıt "hayır" olmaktadır.

Türkiye'de tarımsal yapının kapitalizmle bütünleşme sürecinde gözlenen özellik, küçük üreticilerin hâlâ büyük çoğunlukta oluşudur. Böylece, ailenin bir "üretim birimi" olmaktan çıkarak "tüketim birimi" haline dönüştüğünden söz etmek olanaksızdır. Kırsal kesimde ailenin üretim işlevi sürmektedir.

Öte yandan ailenin diğer temel işlevlerinin de ortadan kalktığı gözlenmemektedir. Kırsal Türkiye'de, aile dışında yaşayan bireyler çok azdır. Hemen herkes evlenmekte ve kadınlar, ortalama 6.3 çocuk doğurmaktadır. Bu durumda, genel olarak ailenin üreme işlevini de büyük ölçüde sürdürdüğü ortadadır.

Ancak bütün bu gözlemler kırsal kesimde ailenin ve işlevlerinin değişmediği anlamına gelmemelidir. Üreme ve üretim işlevlerini sürdürürken bile aile, artık kapitalizm öncesi "geleneksel köy ailesi" ile benzeşmemektedir.

Ayrıca artık, tek bir aile ile bunun işlevlerinin tanımını yapmak da oldukça yanıltıcı olmaktadır. Kırsal dönüşüm süreci içinde belirginleşen toplumsal tabakalara göre, ailelerin yapı, düzen ve işlevlerinde farklılaşmalar oluşmuştur.

Ailenin üreme ve üretim işlevleri üzerinde ağırlıkla durulan bu yazıda, çeşitli tabakalarda bulunan ailelerin bu işlevlerinde ya da bu işlevlerinin öneminde, bir azalma eğilimi içinde oldukları gösterilmeye çalışılmıştır. Ailenin üretim işlevinin azalması, aile içinde "başkası hesabına" çalışan üyelerin bulunması ve ücretlerinin aile geliri içindeki payı ile ölçülebilir. Kırsal kesimde ailelerin çoğu, kısmen ya da bütünüyle, ücretli işçi geliri elde etmektedir.

Üretim işlevi azalan ailelerin genellikle yoksul ve topraksız köylüler olduğu göz önünde tutulacak olursa, ailenin üretim işlevinin azalmasının büyük ölçüde ekonomik gücünün azalması sonucunda ortaya çıktığı ileri sürülebilir.

Nitelikli tarım dışı işlerde çalışan üyeleri bulunan aileler, üretim işlevleri ortadan kalkmakla birlikte, kırsal tabakalaş-

manın en alt kesiminde bulunmazlar. Eğitim, özellikle ilkokul sonrası eğitim, ailenin üretim işlevi azalırken ekonomik gücünün de azalmamasını sağlayan bir denge sistemi oluşturabilir. Ancak bu durumdaki aileler, kırsal kesimde yaşasalar bile, kentsel tabakalaşma sistemi ile bütünleşmektedirler.

Ailenin üretim işlevinin öneminin azalması, (1) geçimlik tarım yapan ailenin piyasaya bağımlı üretim yapması ve (2) aile emeğinin tümünü üretimde kullanmaması durumlarında ortaya çıkar. Birinci durumda aile başkanları, üretimi bütünüyle kontrol edememekte, üretimin yönetiminde dış güçlerin (tefeci, banka, devlet, piyasa vb.) söz sahibi olmaları ile, aile, bağımsız bir ekonomik birim olma özelliğini yitirmektedir. Kısacası, aile, üretim işlevini başka kişi ve kurumlarla birlikte sürdürmek zorunda kalmaktadır.

Bunun yanında, yaşlıların, çocukların, kadınların, erkeklerin aile üretiminden kopmaları da, ailenin üretim işlevinin önemini azaltır. Aile üretiminin dışında kalanların özellikleri tabakalara göre değişmektedir. Aile üretiminden erkeklerin çekilmesi, üretim işlevinin öneminin daha büyük ölçüde azalmasına neden olmaktadır. Bu durumda, genellikle, erkeklerin başkasının hesabına üretime katıldıkları da gözlenmektedir. Kadınların tarımsal üretime doğrudan katılmadıkları ailelerde üretim işlevinin önemi büyük ölçüde azalmayabilir. Çünkü kadınlar, genellikle, tarımsal üretime katılmasalar bile, ev içinde aile işçisi olarak çalışır. Kırsal kesimde kadınların ev içi etkinlikleri çok ve çeşitlidir. Bu etkinliklerin en azından bir bölümü üretime yöneliktir. Erkeklerin aile üretimine katılmadıkları gruplar genellikle, kırsal tabakaların alt düzeyinde bulunanlardır. Kadınların aile üretimine ekonomik anlamda katılmadıkları aileler ise genellikle orta ve üst tabakalardır.

Yaşlı ve çocukların üretimden kopmaları, üretimin örgütlenmesi açısından önem taşıyan ailenin geleneksel (ataerkil) düzeninin yararının ortadan kalktığını gösterir. Çocuk emeğine gereksinimi kalmaması, yalnız üretim işlevinin değil, üreme işlevinin de öneminin azaldığını belirtir. Aynı şekilde, yaşlıların üretime katılmamaları, onların aile içi karar alma mekanizma-

sındaki kilit rollerinin azaldığını gösterir. Buna paralel olarak, üreme işlevi ile ilgili kararların alınmasında da rolleri azalabilir.

Göçler ailenin üretim işlevinin, en azından, öneminin azaldığını gösterir. Göçler yoluyla aile üyelerinin bir bölümü, yalnız aile üretimine katılmamakla kalmayıp aile dışma çıkarak bütünüyle aileden kopabilirler. Göçler eğitim gibi, hatta ondan daha belirgin olarak bireylerin kırsal tabakalaşma sisteminden kentsel tabakalaşma sistemine geçişini sağlar.

Eğitim ise yine hem ailenin üretim işlevinin öneminin azalmasının bir göstergesidir hem de üretim işlevinin kendisinin de azalmasını kolaylaştırır. Eğitim, özellikle *kadınların eğitimi*, hem geç evlenmeler, çocuk ve bebek ölümlerinin azalması vb. gibi nedenlerle dolaylı olarak hem de gebeliği önleyici yöntem kullanma, düşükler gibi nedenlerle doğrudan doğurganlık davranışlarını da etkilemektedir.

Nüfus yapısındaki en belirgin değişme, ölümlerin azalmasıdır, ailede erkek emek fazlasının açığa çıkması bir yandan ataerkil aile düzenini bozar, bir yandan ekonomik geçim koşullarını zorlar. Ekonomik kökenli olmadığı halde ölümlerin azalması, önce üretim işlevinde bir değişime gidilmesini zorunlu kılar. Aynı zamanda, üreme işlevinin önemini azaltır.

Üreme işlevinin öneminin azalması, toplumda ve ailede çocuk emeğinin kullanılma düzeyine de bağlıdır. Gerek ekonomik nedenlerle, gerekse eğitilmeleri nedeniyle, çocukların aile emeği alarak kullanılmaları gerekmiyorsa, üstelik, zaten aile üretiminde işgücü fazlası varsa, yüksek doğurganlığın önemi azalır. Kırsal Türkiye'de özellikle orta köylüler arasında, yüksek doğurganlığın önemi azalmıştır. Gebeliği önleyici yöntem kullanan düşük yapanlar çoğunlukla bu gruptadır. Böylece, bu ailelerde üreme işlevinin kendisinin de azaldığı gözlenmektedir.

Ailenin üreme işlevinin azalması gönüllü ve bilinçli bir kontrol amacı olmadan da gerçekleşebilir. Örneğin, kocanın mevsimlik ya da geçici işçilik nedeniyle uzun süre karısından ayrı kalması gibi. Kırsal Türkiye'de doğurganlık düzeyinin düşmesi bir ölçüde bu tür değişmelere bağlıdır.

Genelde kadınlar arasında yüksek doğurganlığın önemi büyük ölçüde azalmıştır. Aile içinde karar verme mekanizmasının kilit rollerinde olan aile büyüklerinin önemi azaldıkça ve kadınların kararlara katılımları arttıkça doğurganlıkta daha önemli düşmeler görülebilecektir. Bu değişmenin biçimini ve hızını kuşkusuz, ataerkil aile ilişkilerinin zayıflamasını gerektiren toplumsal ve ideolojik gelişmeler belirleyecektir.

AİLE VE HANE YAPISI: DÜN, BUGÜN, YARIN

Bu yazının amacı, Türkiye'de toplumsal dönüşümün aile ve hane yapısı açısından taşıdığı anlamı ana hatlarıyla ortaya çıkarmaya çalışmaktır. Bu çaba öncelikle, mevcut kanıtlardan elde edilmiş kavramsal açıklamaların yeni baştan oluşturulmasını gerektirmektedir. Ayrıca, ilk bölümde tartışılan genel eğilimleri desteklemek üzere, sanayileşen bir kentte –Ereğli'de– toplanmış ampirik veriler değerlendirilmektedir.

Aile ve hane yapısı tanımları

Aile ve hane kavramları, aileyi inceleyen sosyologlarca çok uzun zamandır birbirinin yerine kullanılmaktadır. Ampirik çalışmalarda "aile", kan ya da evlilik bağının birleştirdiği, aynı kazandan yiyen bireyler grubu olarak tanımlanır. Aslında bu tanımla, ya yalnızca aynı hanede yaşayan aileler ya da yalnızca ailelerden oluşan haneler ölçülmektedir: Örneğin ailelerinden ayrı yaşayan bireyler bu ailelerin üyeleri olarak değil, ayrı haneler olarak kabul edilir; ayrıca odak noktası aile olduğundan, yaygınlıkları kültüre ve zamana göre önemli değişiklikler gösteren aile olmayan haneler de göz ardı edilir.

Lasslett, kuramla olgular arasında daha büyük bir tutarlı-

lık sağlamak için, aile yapısından ziyade hane yapısının incelenmesi gerektiğini öne sürmüştü. Ancak odak aileden haneye kaydırılınca farklı bir tipoloji gerekmiştir.[1] Aile yapısı sınıflandırılırken çeşitli geniş aile biçimleri –ataerkil geniş aile, birleşik aile, kök aile, geçici geniş aile, evli kıza dayalı geniş aile– vurgulanır. Lasslett'in hane yapısı tiplemesinde bütün bu aile biçimleri, çok aileli haneler başlığı altında toplanmaktadır. Yine de, Lasslett'in sınıflandırmasının, hane yapılarının basit olup olmadıklarını, birden fazla aile içerip içermediklerini saptamayı kolaylaştırdığı söylenebilir. Laslett'in yaklaşımı çeşitli ülkelerdeki sosyal bilimciler tarafından kısa zamanda benimsenmiştir. Hatta son yıllarda hane yapısı incelemelerine daha sıklıkla rastlandığı söylenebilir. Tipleme yaparken aile yapısını ya da hane yapısını temel almak, bir bakıma kişinin kuramsal yönelimine de bağlıdır: Herhangi birinin benimsenmesi rasgele bir seçim olmamaktadır.[2]

Türkiye'deki aileyi ve/veya haneyi konu alan çalışmalar çoğunlukla aile yapısı tiplerine yer vermişlerdir.[3] Bu durumda,

1 Lasslett (1972) haneleri üç ana grupta toplamış ve bunların her birini alt gruplara ayırmıştı:
I. Basit ailelerden oluşan haneler
a) bir karı koca
b) bir karı koca ve evlenmemiş çocukları
c) tek ebeveyn ve evlenmemiş çocukları
II. Karmaşık ailelerden oluşan haneler
a) bir karı koca ve birden çok akrabaları
b) birden çok karı koca
III. Aile olmayan haneler
a) tek kişilik haneler
b) birden çok kişilik haneler

2 İlk aile yapısı tipolojisi Parsons ve savunucuları tarafından ortaya atılmıştır (Parsons, 1955; Goode, 1963). Bu tipolojiye göre ailelerin sanayileşme, kentleşme ve modernleşmeyle birlikte "geleneksel" geniş aile biçiminden "modern" çekirdek aile biçimine doğru bir gelişme göstermeleri gerekir. Lasslett esas olarak bu tek yönlü değişim örüntüsüne karşı çıkmış ve arkadaşlarıyla birlikte Avrupa'daki aileler/haneler üzerine tarihsel incelemeler yaparak, çekirdek aileli hanelerin geçmişte bile çok aileli hanelerden (geleneksel geniş aileli hanelerden) daha yaygın olduğunu göstermiştir (Lasslett, 1972).

3 Timur (1972) aşağıdaki tipolojiyi kullanmış, diğerleri de kısmen ya da bütünüyle bu tipolojiden yaralanmışlardır:
I. Çekirdek aileli haneler (bir karı koca, çocuk yok ya da evlenmemiş çocuklar var).

yukarıda değinilen nedenlerden dolayı, Türkiye'yi farklı toplumlarla karşılaştırma olanakları kısıtlanmaktadır. Örneğin, Ortadoğu kentlerini kapsayan, hane yapısı tipolojisinin kullanıldığı kapsamlı bir çalışmanın bulguları ile[4] Türkiye'ye ilişkin eldeki ikincil verilere dayanarak karşılaştırmalar yapılamamaktadır. Dahası, Türkiye'yle ilgili çalışmalar arasında küçük de olsa bazı sınıflandırma farkları da vardır ve bu, ülke içinde dönemler arası karşılaştırmalar yapma olanağını bile kısıtlamaktadır. Kısacası, var olan ikincil verilerle ancak kısmi kıyaslamaların mümkün olduğu söylenebilir. Üstelik, bu verilerden yola çıkarak aile içermeyen hanelerin nasıl bir eğilim gösterdiklerini anlamamız olanaksızdır.

Veri kaynakları

Türkiye'yle ilgili verilere uygulanan kategoriler bu tür sınırlamalara yol açsa da, ülke düzeyinde yapılmış araştırmalar az değildir ve 1968-1988 arasındaki eğilimleri bir ölçüde izleyebilmemizi sağlamaktadır. Bu yirmi yıl içinde Hacettepe Üniversitesi ülke çapında beş araştırma yapmıştır (1968, 1973, 1978, 1983 ve 1988). Tüm ülkeyi kapsayan, biri 1975'te,[5] diğeri 1986'da[6] yapılmış iki araştırma daha vardır. 1968'deki Hacettepe Araştırması dışında, bu araştırmaların odak noktası tam olarak aile ya da hane yapısı değildir. Öte yandan, aile yapısı hakkında bilgilenmemizi sağlayan yerel incelemeler de bulunmaktadır, bir kısmı özellikle bu başlığı konu almıştır.[7] Ülke çapın-

II. Geniş aileli haneler

a) ataerkil geniş aile (erkek tarafından üç kuşak bir arada ve yaşça en büyük erkek aile reisi)

b) diğer geniş aileler

III. Çözülmüş aileli haneler

a) dağılmış aileler (aralarında herhangi bir karı koca olmaksızın bir arada yaşayan akrabalar)

b) aile olmayan haneler.

4 Shorter ve Zurayk, 1988.

5 Kâğıtçıbaşı, 1982.

6 Esmer vd., 1986.

7 Kongar, 1972; Özkalp, 1986.

daki eğilimlerin değerlendirilmesinde bütün bu ikincil verilerden yararlanılmıştır.

Bunlara ek olarak, 1982'de Ereğli'de yaptığım araştırmanın verilerini kullanarak aile ve hane yapısı tiplemeleri ayrıntılarıyla sergileyebiliyorum. Ayrıca bu araştırmanın yapılmasından yirmi yıl önce –1962'de– Kıray da aynı topluluğu incelemiş ve aile yapısına dair birtakım sonuçlara varmıştır.[8] Dolayısıyla bu verilerle hem Ereğli kentine ilişkin dönemsel kıyaslamalar yapmak hem de Türkiye'de aile ve hane yapısı değişimleri hakkında bazı ipuçları yakalamak mümkün olmaktadır.

Kapitalizm-öncesi Türkiye'de aile ve hane yapısı

1968'den önceki dönemde Türkiye'deki aile ve hane yapısının eğilimleri üzerine yapılmış çalışmalar gayet sınırlıdır. 1940'larda ve 1950'lerin başında kaleme alınmış birkaç köy monografi kapitalizm-öncesi Türkiye'de görülen aile ve hane yapısıyla ilgili başlıca bilgi kaynakları olarak kabul edilegelmiştir.[9]

Bu dönemde yayımlanan hemen hemen bütün monografiler Türk köylerindeki hanelerde geniş aile hayatının hâkim tarz olduğu görüşünde birleşiyorlardı. Berkes'e göre Orta Anadolu köylerinde haneler üç kuşağın oluşturduğu ataerkil geniş ailelerden meydana geliyordu. Hane, babanın ölümüne kadar oğulların evlenmesi ve torunların doğmasıyla giderek büyümekteydi.[10] Babanın ölümünden sonra her oğul kendi çekirdek ailesini kuruyor ve bu çekirdek ailelerin her biri zamanla, yine oğulların evlenmesiyle geniş aile biçimini alıyordu.

Anadolu köylüsü çoğunlukla aile emeğine ve ilkel teknolojiye dayalı tahıl üretimiyle uğraşıyordu. Toprak nüfusa oranla fazlaydı ve aslında aile üretimini tehdit eden ana unsur toprak kıtlığından ziyade işgücü azlığıydı.[11] Bu koşullarda olabildiğince geniş bir aile kurmak hayli mantıklı görünmektedir. Sadece

8 Kıray, 1964.

9 Berkes, 1942; Boran, 1945; Yasa, 1953; Stirling, 1965.

10 Berkes, 1942: 64.

11 Pamuk, 1984.

erkek çocuklara hak veren miras sistemi de, ataerkil geniş aile hayatını körüklemekteydi.[12] Her oğlun mülk üzerindeki miras hakkı eşitti. Ne var ki hiçbiri baba ölmeden payını alamıyordu.[13] Bu nedenle erkek çocuklar kendi mülklerini elde edinceye kadar baba evinde oturmak zorundaydılar.[14]

Berkes ataerkil geniş ailelerde iç çatışmaların dayanılması güç boyutlara vardığından söz eder.[15] Dolayısıyla oğulların babanın ölümünden hemen sonra kendi hanelerini kurdukları tahmin edilebilir. Fakat burada, geniş ailenin ölüm gibi doğal nedenlerle dağılmasının, sonunda her erkeğe eşit olarak geniş bir ailenin reisi olma fırsatını veren geçici bir olgu olduğu unutulmamalıdır. Bunun yanı sıra, aile döngüsü –geniş aileden çekirdek aileye ve çekirdek aileden tekrar geniş aileye dönüş– de bireyleri erken evliliğe ve yüksek doğurganlığa teşvik eden, dolayısıyla tarımsal üretimi azamiye ulaştıran unsurlardı.

Türk ailesinin tarihini konu alan son çalışmalar, ataerkil geniş aile efsanesini, kayıtsız kalınamayacak sorularla sarsmışlardır. Bilinenin aksine, Duben'e göre kapitalizm-öncesi Türkiye'de haneler genel olarak hayli basit bir yapı gösteriyor ve çekirdek ailelerden meydana geliyorlardı.[16] Demografik bulgular da bu görüşü destekler niteliktedir. 1940'ların ortalarına kadar nüfusun artış hızı esas olarak ölümlülük oranının yüksekliği yüzünden düşük kalmış ve ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ivme kazanmıştır.[17] Öte yandan art arda çıkan savaşlarda (Birinci Dünya Savaşı, Balkan Savaşı, Kurtuluş Savaşı) çok fazla kayıp verilmesi de yetişkin erkek nüfusunun kadın nüfusu-

12 Bu sistem Osmanlı İmparatorluğu döneminde hâkimdi. Türkiye Cumhuriyeti Medeni Kanunu kız çocuklarla erkek çocukların miras haklarını eşit kıldı ama bu eşitlik köylerde ancak kapitalizmin yayılmasıyla gerçekleşmeye başlamıştır.

13 Cin, 1974.

14 Anadolu'da birleşik aile de, kök aile de yaygın olmamıştır. Bunu toprağın çok kısıtlı olmaması ile açıklamak mümkündür.

15 Berkes, 1942.

16 Duben, 1985a.

17 Shorter 1923'te insanın umulan yaşam süresinin 30 yıl olduğunu tahmin etmektedir (1983).

na göre eksikliği sonucunu doğurmuştu. Bu koşullar düşünüldüğünde, geniş aile hayatının uzun bir süre pek mümkün olmadığı ortaya çıkar. Fakat ölümlülüğün hane yapısı üzerindeki etkisinin kısmi olduğu, bir başka deyişle ailelerin en azından yüzde 50'sinin hane yapısında herhangi bir değişiklik yaratmadığı öne sürülmektedir.[18] Diğer bir deyişle normlar ataerkil geniş aileden yana olsa bile, demografik faktörlerden başka faktörler de hanelerin çoğunluğunun basit aileler halinde oluşmasına katkıda bulunmaktadır.

Türkiye'nin kentsel bölgeleriyle ilgili bulgular da bu yöndedir. Duben 1905 yılının tahrir defterlerini inceleyerek 20. yüzyıl başında İstanbul'da hâkim olan hane yapısına ilişkin önemli sonuçlara varmıştır.[19] Bu araştırmaya göre, ölümlülük düzeyinin Anadolu'nun kırsal bölgelerindekinden hiç kuşkusuz daha iyi olduğu İstanbul'da bile çok aileli haneler enderdi ve sadece hali vakti yerinde olanlar arasında görülüyordu.[20] Demografik yapının getirdiği sınırlamalar bir yana, geniş aile hayatı kapitalizm öncesinde ancak üst tabakada yaşanabiliyor gibiydi. Dahası, Duben'in de işaret ettiği gibi, bu dönemlerde çoğunlukla tek başına yaşayan kadınların (evlenmemiş, dul ve boşanmış kadınların) oluşturduğu tek üyeli haneler de yaygındı.

Özet olarak, ataerkil geniş aile normları, her ne kadar var olmuşlarsa da, hayata geçmeleri sınırlı kalmıştır. Kapitalizm öncesi dönemde yüksek ölümlülük oranı ile kendine yeterli ekonomi, hem geniş aile normlarının tutunmasını sağlamışlar ve aynı zamanda çekirdek ailenin yüksek bir orana sahip olmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Kapitalizmin yayılması ve demografik dönüşüm

Tarımsal yapıda modernleşmeyi 1950'lerin ilk yıllarında hükümet başlatmış ve görece kısa bir zaman dilimi içinde kendine

18 Duben, 1985a.

19 Duben, 1985b.

20 Duben'in çalışması, aile yapısı tipolojisine değil de hane yapısı tipolojisine yer vermesi bakımından, Türkiye'deki aile/hane araştırmalarının istisnalarındandır.

yeterli ekonomiden pazar ekonomisine geçiş yaşanmıştır.[21] Daha sonraki gelişmeler, kapitalizmin tarım dışındaki sektörlere de yayıldığı, 1960'lar ve 1970'lerde ithal ikamesi politikasının uygulandığı, 1980'lerde ise ihracata dayalı liberal ekonomi anlayışının benimsendiği belirtilerek özetlenebilir. Son otuz yıldır sosyoekonomik politikalar kentsel bölgeleri kayırmaktadır.

1950'lerden bu yana ölümlülük oranında hızlı bir düşüş, doğurganlık oranında da yavaş bir azalma gözlenmektedir. Nüfusun 1940-1945'te binde 9.7, 1955-1960'ta binde 28.2 olan artış hızı,[22] 1980-1985'te binde 24.9'la küçük bir düşüş göstermiştir.[23]

1950'lere gelindiğinde tarımda işgücü yetersizliği son bulmuş durumdadır. Ekilebilir topraklar azami ölçüde kullanılmaya başlanmıştır. Sürekli nüfus artışının yarattığı işgücü fazlası ve tarıma elverişli toprakların kıtlığı, giderek köylerdeki aile işletmelerinin en önemli sorunu haline gelmiş ve 1950'lerde köylerden kentlere doğru başlayan hızlı göç kentsel ve kırsal nüfus dağılımını değiştirmiştir. 1945'te nüfusun yüzde 75'i köylerde yaşarken, bu oran 1965'te yüzde 65'e, 1985'te yüzde 47'ye düşmüştür.[24]

Aile ve hane yapısında gözlenen ilk değişiklikler

Bu tür dönüşümlerin aile ve hane yapısı üzerindeki etkileri genellikle, farklı hane tiplerinin oranlarında görülen değişmeler olarak ölçülmektedir. Ne var ki bu yaklaşıma karşı çıkmak her zaman mümkündür: Toplumun bütünündeki yeniden yapılanma hane yapısını karşıt yönlerde etkileyebilir ve sonuç, temeldeki mekanizmaları kavrayabilmemiz için yeterli ipuçlarını vermeyebilir. O zaman toplumsal, ekonomik ve demografik dönüşümlerin farklılaşan olası etkilerinin tartışılması gerekir. Bunun yanı sıra, aile ve hane yapısındaki toplam değişim de, özellikle sınıf farklılıkları bağlamında yeniden gözden geçi-

21 Tekeli, 1977.

22 Shorter ve Macura, 1982.

23 DİE, 1985 sayımı.

24 DİE, 1945, 1965, 1985 sayımları.

rilmelidir; çünkü haneler yapısal dönüşümlerden ait oldukları toplumsal sınıfa göre etkilenirler. Ayrıca aile ve hane yapısı, sınıfların uğradıkları değişimlere olduğu kadar, ekonomik süreçteki dalgalanmalara da duyarlıdır. Genel olarak alt ve orta sınıfların aile ve hane yapısının üst sınıflarınkinden daha istikrarsız olduğu söylenebilir.

1968'de ülke çapında yapılan ilk araştırmanın sonuçlarına göre, Türkiye'deki ideal aile tipi olduğu öne sürülen ataerkil geniş aile toplam hanelerin yaklaşık beşte birini oluşturuyordu.[25] Bu görece küçük oran artık yüksek ölümlülüğe de atfedilemez çünkü o zamana kadar ölümlülük düzeyi oldukça düzelmişti.

Ataerkil geniş ailenin oranının küçüklüğü bir değişimin göstergesi miydi yoksa Türkiye'deki aile hayatının kalıcı örüntüsünü mü yansıtıyordu? Birinci şık daha makul görünmektedir, bunun nedeni kısmen, kırsal, kentsel ve bölgesel farklılaşmaların toplam ataerkil geniş aile oranını etkilemiş olmasıdır. Bu tip aileler köylerde daha yaygın (yüzde 25.4), kasabalarda, kentlerde ve metropol alanlarda daha seyrek (yüzde 4.6) (Tablo 1), güneyde yüzde 14 oranında, kuzeyde yüzde 34 oranındaydı. 1968 araştırmasında ayrıca, çekirdek ailelerin yüzde 48'inin ilk yıllarda ataerkil geniş hanelerde yaşadıkları anlaşılmıştı.

Ataerkil geniş hane oranının zaman içinde azaldığı kabul ediliyorsa bu, geçmişte hanelerin çoğunlukla bu tip olduğu anlamına gelmez. Ancak eskiden ataerkil geniş aile halinde yaşayan hanelerin oranları 1968'de saptandığından biraz daha yüksek olabilir.

Ailelerin yaşam döngüleri içinde çeşitli hane biçimleri alarak yaşamaları çok sık rastlanan bir olgudur.[26] Öyleyse kesitsel araştırmalarda, belli bir anda döngülerinin farklı aşamalarında bulunan farklı hane tiplerini gözleyebiliyoruz. Hane tiplerinden herhangi biri zaman içinde azalma eğilimi gösterirse, bu, ya ailelerin yaşam döngüleri içinde o tip içinde yaşama sürelerinin kısalması ya da o tip hanelerde yaşayan ailelerin azal-

25 Timur, 1972.

26 Hane biçiminin döngüsel olarak değişikliğe uğraması Mısır, Ürdün ve Lübnan gibi Ortadoğu ülkelerinde de gözlenen bir olgudur (Shorter ve Zurayk, 1988).

TABLO 1
Türkiye'de Yerleşim Yerlerine Göre Hane Yapısının Değişimi (1968,1973, 1978) (yüzde)

	Çekirdek	*Ataerkil geniş*	*Geçici geniş*	*Çözülmüş*
Büyük kentler				
1968	68.0	4.6	12.4	15.0
1973	63.0	9.6	14.3	13.1
1978	65.6	5.0	14.0	15.2
Kentler				
1968	64.8	9.6	12.6	12.3
1973	63.7	12.7	14.3	9.4
1978	64.3	7.2	14.8	12.6
Kasabalar				
1968	61.5	20.0	12.7	5.7
1973	61.6	13.4	15.7	9.3
1978	54.2	12.9	16.9	16.9
Köyler				
1968	55.4	25.4	13.3	5.9
1973	55.7	23.0	14.3	7.0
1978	49.1	17.3	19.6	14.1
Türkiye				
1968	59.7	19.0	13.1	8.3
1973	59.0	18.0	14.4	8.6
1978	57.4	11.6	16.9	14.1

Kaynaklar: 1968 verileri: Timur (1972: 39); 1973 verileri: Kunt (1978: 152); 1978 verileri: Hancıoğlu (1985: 66, 69).

ması yüzündendir. 1960'ların Türkiyesi'nde ataerkil geniş aile birinci durumu yaşamış görünmektedir.

1968'de hane yapısının bu tür döngüsel değişimleri söz konusuydu fakat geniş aile babanın ölümünden çok daha önce çözülüyordu. Timur araştırma yaptığı sırada çekirdek hane halinde yaşayıp da evliliklerinin ilk yıllarını ataerkil geniş hanede geçirmiş ailelerden sadece yüzde 15'inin babanın ölümü üzerine evden ayrılmış olduklarını, buna karşılık yüzde 42'sinin ekonomik sorunlar ve aile içi çatışmalar yüzünden böyle bir karara varmış olduklarını ortaya koymuştur.

Tinıur insanları ataerkil geniş aileler halinde yaşamaya teşvik eden ana unsurun toprak mülkiyeti biçimi olduğunu da göster-

miştir: Topraksız tarım işçilerinin genel olarak çekirdek haneler halinde yaşadıkları (yüzde 79), zengin köylüler arasmda ise ataerkil geniş hanelere daha sık rastlandığı (yüzde 58) anlaşılmıştır.

Buradan, küçük aile işletmelerinin işgücü fazlası ve toprak kıtlığı sorunlarından giderek daha fazla etkilendikleri sonucuna varabiliriz. Yeni ücretli iş fırsatları ve ataerkil geniş ailelerdeki çekişmeler ideal ataerkil geniş hanelerin bilinçli olarak daha erken çözülüp başka biçimler almalarına yol açmıştır. Bu arada zengin köylüler kalabalık aileler halinde yaşamaya devam edebilmişler ve muhtemelen bu ailelerdeki genç kuşaklar da gelecekte kavuşacakları güç ve miras hakkı uğruna çekişmelere katlanmak zorunda kalmışlardır.

Zorluklar içinde yaşayan çoğunluk açısından ataerkil geniş hanenin ekonomik temeli ortadan kalkarken, geniş aile hayatının toplumsal ve kültürel temelini oluşturan normlar da yavaş yavaş değişmiş ve farklı tipte akrabalık ilişkileri yaygınlık kazanmıştır, ataerkil geniş aile hayatının yanında başka türde geniş aile biçimleri de gözlenmektedir: Timur, reisi baba değil oğul olan yeni bir geniş hane tipinin ortaya çıktığından söz eder. Bu yeni geniş hane tipi, eskisinin tersine, kentsel bölgelerde daha sık görülmektedir. Bu ailelerde genellikle baba ekonomik güce sahip değildir, evi oğul geçindirir. Hane halkı arasmda toplumsal ve kültürel değerler aracılığıyla kurulmuş bir dayanışma vardır; ama bu dayanışma ataerkil geniş ailede olduğu gibi genç kuşaklara sonraki yıllarda gerçekleşecek bir ekonomik fırsat vaat etmemektedir. Kıray da 1962'de başka bir geniş aile tipi gözlemlemiştir: evli kıza dayalı geniş aile. Kıray'a göre bu aile tipi Ereğli'deki toplumsal dönüşümlerin bir ürünüdür.

Ne var ki bu değişik geniş hane tiplerinin her ikisi de, sadece geçiş döneminde işleyen tampon mekanizmalar olarak kabul edilir, dolayısıyla ikisinin de eninde sonunda ortadan kalkacağına inanılmaktadır.[27] Bu çok aileli hanelerin yanı sıra, daha basit geniş aile biçimleri de geçici olarak değerlendirilir. Timur, yalnız ataerkil geniş hane tiplerini ayırt ederek, diğer tüm geniş hane biçimlerini aynı sınıfa sokmuştur. 1968'de bunla-

27 Kıray, 1964; Timur, 1972.

rın oranı ataerkil geniş hanelerinki kadar yüksek değildi (Tablo 1); ama onların da dahil edilmesiyle, karmaşık (geniş) hanelerin oranı toplamın üçte birini oluşturuyordu.

Türkiye'deki aileyi inceleyenlerin birçoğu için çekirdek ailelerden meydana gelen hanelerin oranı en önemli sorun olmuştur. 1968'de Türkiye'deki hanelerin yaklaşık yüzde 60'ının çekirdek hane olduğu öne sürülmektedir.[28] Yöresel araştırmalarda ise, incelenen topluluğun niteliğine bağlı olarak çekirdek hanelerin aynı, hatta daha yüksek bir oran tuttuğu saptanmış[29] ve bu oranın yüksekliği bir "modernlik" göstergesi olarak kabul edilmiştir. Normların yavaş yavaş bu noktaya doğru kaydıkları düşünülürse, bu çıkarım bir ölçüde geçerli sayılabilir.

Çekirdek aile halinde yaşamak genç kuşakların hayali olmuş ve birçokları, kendi çekirdek hanelerini kurmak üzere kentlere göç etmiş olabilir. Ama burada, Duben'in hane kompozisyonuna ilişkin olarak, geçmişte Anadolu'da çekirdek hanelerin yaygın olduğu yolunda son yıllarda yaptığı yorum hatırlanmalı ve böyle çıkarımlara daha tedbirli yaklaşılmalıdır. Üstelik, toplumsal ve ekonomik değişimlerden başka birtakım unsurlar da –örneğin nüfus artışı– bulunan hane tipi oranlarında rol oynamış olabilir.

Demografik dönüşümün rolü

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan demografik dönüşümün toplu olarak hane yapıları üzerinde önemli ve bağımsız etkileri olduğu söylenebilir. Bu, hanelerin yapısal dönüşümlerin yanı sıra meydana gelen evrimini anlamamıza engel olabilir, ama yine de hanelerin yeniden yapılanışını ele alan çalışmalarda demografik dönüşümün rolüne hak ettiği önem verilmelidir.

Çekirdek hanelerin 1960'larda kırsal alanlarda olduğu kadar kentsel alanlarda da yüksek oranda yer almaları kısmen, hızlı nüfus artışından kaynaklanmış olabilir. Evli nüfusun oranı za-

28 Timur, 1972.

29 Kıray, 1964; Kongar, 1972.

man içinde fazla değişmemiştir. Yetişkinlerin hemen hepsi 44 yaşına gelmeden evlenmiştir.[30] Nüfusun hızla artması genelde çekirdek hane halinde yaşama eğilimi gösteren toplumsal gruplardaki ailelerin sayısında artışa yol açmış; fakat ataerkil geniş aile oranının yükselmesine neden olmamıştır çünkü ataerkil geniş ailelerin yeni üyeleri tanım gereği bir arada oturmak zorundadırlar. Ayrıca ataerkil geniş ailelerden oluşan hanelerin parçalanma süreci başladıktan sonra, geniş ailelerin belli bir kısmı çekirdek aile sayısındaki artışa katkıda bulunduğundan, çekirdek ailelerin oranı daha da hızlı yükselmiştir.

Kırsal ve kentsel alanlardaki farklı doğurganlık düzeyleri göz önünde bulundurulursa,[31] çekirdek aile oranının esas olarak kırsal bölgelerde artış gösterdiği söylenebilir. Ne var ki çekirdek aile oranının artma eğilimi göçle birlikte kentsel bölgelere de yansımıştır. Kısacası çekirdek aile oranının 1960'larda kırsal ve özellikle de kentsel alanlarda gözlenen yüksekliğinin kısmen nüfus yapısındaki kaymalardan doğmuş olduğu, dolayısıyla tamamen toplumsal dönüşüme bağlanamayacağı açıktır.

Bu açıklama Duben'inkiyle çelişmemektedir; çünkü (a) geçmişteki çekirdek aile oranı, çekirdek ailelerden oluşan hanelere daha sık rastlandığı yolunda birtakım kanıtlar bulunsa da, Türk toplumunun bütünü için geçerli kabul edilemez, (b) demografik geçişin –ölümlülük oranındaki düşüşün– kısa vadede geniş aile oranını yükseltmesi beklenir. Stirling 1940'larda ve 1950'lerde araştırma yaptığı köylerde böyle bir değişim gözlemiştir.[32] Her ne kadar tek yönlü sistematik bir gidişin varsayılması bu alanda yapılan araştırmaların çoğunluğuna damga vurmuşsa da, farklı hane tiplerinin oranlarında görülen dalgalanmaların da hesaba katılması gerekir. Aslında aile ve hane yapılarında sonradan meydana gelen değişimler başka türlü dalgalanmalar da sergilemektedir.

---

30 1955'te de, 1980'de de 40-44 yaş grubundaki kadınların yüzde 98'i evliydi (DİE, 1955, 1980).

31 Shorter ve Macura, 1982.

32 Stirling, 1965.

Aile ve hane yapısının sonraki değişimleri

1978'deki bulgulara göre, ataerkil geniş hanelerin oranı özellikle köylerde ve kasabalarda daha da büyük bir düşüş göstermiş ama çekirdek ailelerin oranı artmamıştır.[33] Tersine 1968 araştırmasının sonuçlarıyla kıyaslandığında, çekirdek hanelerin oranının düşme eğiliminde olduğu bile söylenebilir. Bu eğilim köylerde ve küçük kasabalarda daha belirgindir. 1968-1978 arasında gözlenen diğer önemli değişimler ise dağılmış ailelerden oluşan hanelerin ve diğer geniş hane tiplerinin oranlarındaki yükselmelerdir (Tablo 1).

1978'de aile yapısını inceleyen Hancıoğlu, aile ve hane yapılarını ayrıntılı olarak sınıflamaz.[34] Timur'un tahminlerine göre "çözülmüş ailelerden oluşan haneler"in oranı yüzde 8.3'e varmaktadır ve bunlardan aile olmayan haneler yüzde 3.2, tek ebeveynliler dahil, dağılmış ailelerden oluşan haneler ise yüzde 5.1 oranındadır. 1978'de, çözülmüş ailelerden meydana gelen hanelerin oranının yüzde 14.1'e yükselmiş olduğu saptanmıştır, ama oransal olarak aile olmayan hanelerin mi, yoksa tek ebeveynli hanelerin mi artmış olduğu bilinmemektedir. Bu nedenle 1968-1978 arasındaki değişimleri yorumlamak güçtür.

1978'de gözlenen bu yeni eğilim iç ve dış işgücü pazarlarının o dönemde artan taleplerine bağlanabilir.[35] Özellikle kırsal alanlardan kentlere ve yurtdışına işgücü göçü hane yapılarının sözünü ettiğim şekilde değişen örüntülerini açıklayabilir. Farklı hane tiplerine ait toplam değerler, hanelerin bir kısmında bir erkek üyenin uzakta olduğunu ortaya koymaktadır. Öyleyse baba, anne ve evlenmemiş çocuklardan oluşan çekirdek hanelerin oranı düşerken, çözülmüş ailelerden meydana gelen (örneğin tek ebeveynli) hanelerin oranı yükselmiştir (Tab-

33 Hancıoğlu(1985) ülke çapında yapılan 1968 ve 1978 araştırmaları verilerinden yararlanarak bu yıllar arasındaki aile yapılarını doktora tezinde karşılaştırdı. Bu nedenle Timur'un kullandığı kategorilere sadık kalması doğaldı. Diğer incelemelerin odak noktası, aile yapısına ilişkin bazı tahminlere yer vermelerine rağmen, aile yapısı değildi.

34 Hancıoğlu, 1985.

35 Kazgan, 1985; Abadan-Unat ve Kemiksiz, 1986.

lo 1). Benzer şekilde, ataerkil geniş haneler oransal olarak azalırken, yeni ve basit geniş hane biçimlerinin oranları artmıştır. Aynı verilerde bu yorumu doğrudan destekleyen kanıtlar bulunmasa bile, yurtdışına göçü konu alan araştırmalarda, hanede kalanların sorunları tartışılırken, basit geniş ailelerden ve tek ebeveynli hanelerden örnekler verilmektedir (Kıray, 1976; Berik, 1987).

1980'lerde ülke çapında yapılmış araştırmaların sonuçları, hane yapısına ilişkin bilgiler açısından büsbütün yetersizdir, bir başka deyişle sadece çekirdek hanelerin oranlarının karşılaştırılmasına elvermektedir. 1983, 1986 ve 1988 araştırmalarının hepsi de Türkiye'de çekirdek hanelerin oranının yükseldiğine işaret eder (Esmer vd., 1986; HNEE, 1989). 1988'de yapılan araştırmaya göre Türkiye'deki hanelerin yüzde 67'si günümüzde çekirdek hane biçimindedir (Tablo 2). Yirmi yıl içinde, çekirdek ailelerden oluşan hanelerin oranında ancak yüzde 12'lik bir artış olmuştur. Bu artışın, ülkede meydana gelen köklü değişikliklere tekabül edecek kadar büyük bir artış olduğu iddia edilemez, kaldı ki bütün bu araştırmalarda sadece çekirdek aile oranına önem verilmiş, diğer hane tipleri karşılaştırmalı olarak ele alınmamıştır. Yine de, son yıllarda yapılan yerel araştırmalar, az önce ortaya koyduğum diğer örüntülere ışık tutmaktadır.

TABLO 2
Türkiye'de 1983'te ve 1988'de Çekirdek Aile Oranı

Yıl	*Türkiye*	*Kentsel*	*Kırsal*
1983	61.6	67.4	54.4
1988	67.1	73.1	58.1

Not: Kentsel alanlar, içinde 10.000 ya da daha fazla kişinin yaşadığı yerleşim yerleri olarak tanımlanmıştır.
Kaynak: HNEE, 1989.

Sözgelimi Özertuğ ve Casson[36] bir Orta Anadolu köyünde ataerkil geniş ailelerin çözülüşünü incelemişlerdir. Bulgularına göre köydeki ataerkil geniş ailelerin hepsi de büyük top-

36 Özertuğ ve Casson, 1986.

rak sahipleridir. Genç kuşaklar bu toprakları satmış ve metropoliten yerleşim yerlerine göç ederek kendi çekirdek hanelerini kurmuşlardır.

Berik ise 1983'te halıcılıkla uğraşan çeşitli köylere bakarak şu sonuçlara varmıştır: "...örnekteki geniş aileli haneler mutlaka büyük toprak sahipleri değildirler... Geniş aileli hanelerin çoğunluğu, göçmen oğulların eşleriyle çocuklarını yanlarına alan ana babalardan oluşmakta ve hanenin dağılarak çekirdek haneye dönüşmesi, oğulların mevsimlik, tekrarlanan ya da sürekli göçleri yüzünden ertelenmektedir. Bunlar küçük topraklı hanelerdir ve hane örgütlenmesi ekonomik olarak, geçim kaynaklarının ortaklaşa toplanması temeline dayanıyor izlenimini vermektedir."[37] Berik, ataerkil geniş aileli hanelerin oğulların göçüyle başka tipte geniş hanelere dönüşme süreçlerini çözümlerken, son on yıl içinde geniş aileli hanelerin sınıfsal kökenlerinin daha önce iddia edilenden farklı olduğunu da ortaya koymuştur.

Ben de 1982'de Ereğli'de benzer değişiklikler gözledim.[38] Kıray 1962'de Ereğli'de hali vakti yerinde ailelerde ataerkil geniş hanelerin görüldüğünden söz etmişti.[39] İkinci araştırmanın yapıldığı 1982 yılında, önceden ataerkil geniş hane halinde yaşayan ailelerin hiçbirinin bu hane yapısını korumamış olduğu anlaşıldı. Bu ailelerin kimi üyeleri büyük kentlere yerleşmiş, geriye kalanlar da kendi bağımsız çekirdek hanelerini kurmuşlardı.

Özertuğ ve Casson'ın yaptıkları araştırmada da, Ereğli araştırmasında da, daha önceki bulgularla tutarlılık gösteren sonuçlara varılmış ve genel olarak geçmişte hali vakti yerinde ai-

37 Berik, 1987: 24.

38 Ereğli'de hane yapısının geçirdiği değişim ve toplumsal gruplara göre gösterdiği çeşitlilik, 1982'de toplanan küçük örneklemli araştırma verileri kullanılarak irdelendi. Biri aile reisleriyle, diğeri de eşleriyle olmak üzere iki anket uygulanmış, aile reisleriyle yapılan anket değişen hane yapısını tartışmaya açacak şekilde, eşleriyle yapılan anket ise ailenin geçmişinin ve geniş çaplı akrabalık ilişkilerinin çözümlenmesini sağlayacak şekilde tasarlanmıştı. Burada, kadınlarla yapılan görüşmelerin irdelenmesinden çıkan sonuçların sadece tamamlanmış aileleri, yani karı koca içeren haneleri kapsadığını belirtmek gerekir.

39 Kıray, 1964.

lelerin ataerkil geniş haneler halinde yaşayabildikleri saptanmıştır. Ama her iki çalışmada da, bu örüntünün son on yıldır değişmekte olduğu bir başka deyişle, geleneksel ataerkil geniş hanelerin 1980'lerde neredeyse tamamen yok oldukları gözlenmiştir. Hatta son yıllarda zengin ailelerin de çekirdek hane yaşamını tercih ettikleri bilinmektedir.

Türkiye'de ataerkil hane halinde yaşayan aileler hâlâ vardır (Tablo 1). 1982'de Ereğli'de, hepsi ataerkil geniş hane biçiminde olan çok aileli haneler örneklemdeki toplam hanelerin yüzde 8'ini oluşturuyorlardı. Bu haneleri meydana getiren aileler üst sınıf değil, alt-orta sınıf kökenliydiler. Ataerkil hane hayatını geçici kabul ediyorlar, eninde sonunda çekirdek hanelerde yaşamaya başlayacaklarını umuyorlardı. Bir arada bulunmalarının nedeni, bağımsız birer hane kurmalarına yetecek kadar para biriktirmek istemelerinden başka bir şey değildi.

Bu ailelerin hepsi köyden gelmiş ve tarımsal faaliyetlerden henüz tam anlamıyla kopmamıştı. Bazıları kentin çevresinde yaşıyor ve topraklarının bir kısmını hâlâ ellerinde bulunduruyorlardı. Kadınlar sadece tarımsal üretimden sorumluydu, sebze yetiştirip satıyorlardı. Birtakım aileler ise daha uzak yerlerden, örneğin Doğu Karadeniz Bölgesi'nden gelmiş, ama köylerindeki küçük fındık bahçelerini elden çıkarmamışlardı. Yazları köye gitme ve fındık toplayıp satma işi yine kadınlarındı. Bu ataerkil geniş hanelerin erkeklerinin bir kısmı demir-çelik fabrikasında ya da kömür ocaklarında ücretli işçi olarak çalışıyordu, bir kısmı zanaatkâr, bir kısmı da dükkân işletiyordu. Çeşitli gelir kaynakları bir araya gelince, hanenin ekonomik süreçteki beklenmedik genel dalgalanmalar sonucu karşı karşıya kalabileceği mali buhranları atlatma ihtimali artıyordu. Çok aileli bir hanede yaşamak bu anlamda, alt sınıftan ailelerin geçinebilmek için başvurdukları bir çözümdü.

Ereğli'de 1962-1982 arasında geniş aileli hanelerin oranında, özellikle çok aileli hanelerin oranında bariz bir azalma gözlenmiştir (Tablo 3). Kıray'ın sözünü ettiği kız evlada dayalı geniş ailelere 1982'de hiç rastlanmamıştır. Bu aile türünün geçici olduğunu zaten Kıray öngörmüştü. Buna karşılık, diğer ba-

sit yapılı hanelerin oranı yirmi yıl içinde önemli bir artış göstermiştir.[40]

TABLO 3
Ereğli'de Hane Yapısı (1962-1982)
(yüzde)

Hane tipi	*1962*[a]	*1982*[b]
Çekirdek	59.1	68.5
Çok aileli	19.8	8.0
Diğer geniş	16.1	13.0
Çözülmüş	4.5	10.5
Toplam	100.0	100.0
Sayı (N)	484	399

Kaynaklar: (a) Kıray, 1964 (1962'deki veriler üzerinde karşılaştırma amacıyla yeni hesaplamalar yapılmıştır); (b) 1982 Ereğli Araştırması.

Ereğli'ye daha yakından bir bakış

Ereğli, sanayileşen, dolayısıyla hızla kentleşen bir yerleşmedir.[41] Hızlı kentleşme, farklı toplumsal kesimlerden insanların kente göçünü beraberinde getirmiş ve göçmenlerin farklılıkları kentteki aile yapısının çeşitlenmesine yol açmıştı. Bu çeşitliliği yaratan farklılıklar sokakta bile sezilebilmekteydi.

Kentteki aileler toplumsal, kültürel ve ekonomik özelliklerine göre coğrafi olarak da ayrışmış durumdaydılar.[42] Yerliler, Doğu'daki köylerden, örneğin Kars dolaylarından gelmiş olanlarla aralarına mesafe koyuyorlardı. Ankara ve İstanbul gibi metropoliten yerleşim yerlerinden gelmiş olanlar ise Ereğli'yi taşranın bir parçası, Ereğlilileri de taşralılar olarak görüyorlardı.

Kentte zanaatkârların ve dükkân sahiplerinin oranı son yirmi yıl içinde büyük bir düşüş göstermişti. 1982'de hane reis-

40 Ereğli'de kullanılan hane tipi sınıflaması karşılaştırmaları sağlayabilmek için Timur'un tiplemesine daha uygundur. Örneğe çıkan çok aileli hanelerin hepsi Timur'un deyimiyle "ataerkil geniş aile"dir. Evli oğlun reis olduğu ve üç kuşağın bir arada yaşadığı "geçici geniş aileler"e de rastlanmamıştır.

41 Belediye sınırları içindeki nüfus 1960'ta 8.812'ydi (DİE, 1960), 1980'de ise 50.000'e ulaşmıştı (DİE, 1980).

42 Ünal, 1982.

lerinin çoğunluğu ücretli işçiydi ve genel olarak, 1964 yılında kurulmuş olan demir-çelik fabrikasında çalışıyorlardı. Halkın eğitim düzeyi düşüktü. Eğitim görmüş kesim, kamu sektöründe ve fabrikada yüksek statülü idari ve teknik işler yapanlardan, mevcut birkaç bankada çalışanlardan ve doktor, avukat gibi serbest meslek sahiplerinden ibaretti. Ücretli işçilik başlıca ekonomik faaliyet olduğundan ve eğitim gerektiren işlere çok sık rastlanmadığından, "okumuş" kişilerin statüsü hayli yüksekti. Eğitim görmüş kadınlar ya aynı durumdaki erkeklerden daha düşük statülü işlerde çalışıyorlardı ya da ev kadınıydılar.

Bu araştırmada toplumsal grupları ayırt etmek için ailelerin eğitim düzeyleri ve göçmenlik statüleri kullanılmıştır. Bu değişkenler kentin sınıfsal yapısını açık seçik bir biçimde yansıtmamış olabilir. Ama aileler arasındaki farklılıklar en iyi bu değişkenlerle sergilenebilirdi. Hanelerin zenginlik, gelir ve mesleğe göre dağılımı, beklenen eğilimleri yansıtmasına rağmen, karı kocaların eğitim düzeyleri ve göçmenlik statüleri kadar ayırt edici değildi. Bu, büyük ölçüde toplumsal sınıflara ilişkin doğru bilgiler elde edebilmenin zorluğundan kaynaklanıyordu.

Ereğli'de farklı toplumsal gruplarda aile yapısı

Kadınlara geçmişte ait oldukları ailelerin büyüklüğü ve yapısı hakkında sorulan sorular, hem kentin yerlisi sayılan ailelerin hem de dışarıdan gelmiş olanların geçirdikleri değişimleri adım adım izleyebilmemizi sağlayacaktı. Her iki grup da toplumsal, kültürel ve ekonomik özellikleri açısından gayet heterojendi ve bir de kendi içlerinde eğitim düzeylerine göre gruplara ayrılmışlardı: eğitim görmemiş yerliler, eğitim görmüş yerliler, eğitim görmemiş göçmenler, eğitim görmüş göçmenler.[43]

43 Kadın anketlerinden çıkan sonuca göre, evli kadınların yüzde 19'u, kocalarının da yüzde 35'i ortaokul ya da daha yüksek bir okul mezunuydu. Eşlerden biri ortaokulu bitirmişse, o aile "eğitimli" kategorisine dahil edildi. Bu tür bir gruplamayla, dışarıda kalanların net bir biçimde tanımlanmış olacağı düşünülmüştü, yani kadın da erkek de ilkokuldan sonra okumamışsa, o aile "eğitimsiz" kabul edildi. Öte yandan, eşlerden herhangi biri Ereğlili ise ya da 20

Ereğli'de göçmen ailelerin sayısı yerli ailelerinkinden fazla olduğundan, onlara özgü nitelikler kentteki genel kompozisyona hâkimdi. Çekirdek ailelerin göçmenler arasında daha yaygın olması (Tablo 4), kentte bu hane tipinin artma eğilimi göstermesini açıklıyordu. Göçmenlerin basit yapılı aileler kurmalarına yol açan şey neydi? Göçmenlerin seçicilikleri mi, yoksa göç sürecinin kendisi mi aile yapısını etkilemişti?

TABLO 4
Ereğli'de Dört Tip Sosyal Gruba Göre Aile Yapısı
(yüzde)

	Yerliler		*Göçmenler*	
Aile tipi	*Eğitimsiz*	*Eğitimli*	*Eğitimsiz*	*Eğitimli*
1982'deki aile yapısı				
Çekirdek	67.8	73.6	76.4	85.4
Çok aileli	16.9	11.3	11.8	12.2
Diğer geniş	15.3	15.1	11.8	12.4
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0
Ort. hane büyüklüğü	5.11	3.94	5.46	4.18
Evliliğin ilk yıllarındaki aile yapısı				
Çekirdek	28.8	56.6	23.6	47.1
Çok aileli	50.9	30.2	67.3	40.5
Diğer geniş	20.3	13.2	9.1	12.4
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0
Ort. hane büyüklüğü	5.28	3.40	6.54	4.43
Çocukluk yıllarındaki aile yapısı				
Çekirdek	61.0	69.8	64.5	64.0
Çok aileli	18.6	15.1	26.4	16.9
Diğer geniş	11.0	7.5	7.3	14.6
Çözülmüş aile	9.3	7.5	1.8	4.4
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0
Ort. hane büyüklüğü	7.20	7.13	8.26	7.00
Toplam cevaplayıcı	118	53	110	89

Kaynak: 1982 Ereğli Araştırması, Kadın Anketi.

yıldan fazla zamandır Ereğli'de yaşıyorsa, o aile "yerli" kategorisine alındı, diğerleri de "göçmen" diye tanımlandı. "Göçmen" olmanın da ölçütü, aynı şekilde kadının da erkeğin de Ereğli dışından olmasıydı.

Göçmenlerle yerliler arasında bazı önemli farklar vardı: göçmen aile reislerinin yüzde 77'si ücretli çalışıyordu, yerli aile reislerinin ise yüzde 66'sı işçiydi. Öyleyse aile yapısında ve büyüklüğünde proleterleşme süreci mi rol oynuyordu? Aslında araştırmanın başında tahminlerimiz bu doğrultudaydı. Fakat aile yapısının işçilerle işçi olmayanlar arasında pek değişiklik göstermediği hemen ortaya çıktı. Hatta, eğitim görmüş göçmenler dışındaki bütün gruplarda, çekirdek ailelerin oranı işçi olmayanlar arasında daha yüksekti. Bunun bir açıklaması, Ereğli'de ücretlerin "işçi sınıfı"nın gerçek anlamıyla var olmasını engelleyecek kadar düşük tutulması olabilir. Erkeğin ücretli olarak çalıştığı hanelerin çoğunda, farklı bir yoldan para kazanmaya çalışan başka bireyler vardı.

Göçmenlerin eğitim düzeyleri de yerlilerinkinden yüksekti. Eğitimli çiftlerin çekirdek aile halinde yaşama eğiliminin eğitimsiz çiftlerinkinden daha fazla olduğu ortaya çıkmıştı. Ama eğitimsiz göçmenlerde bile çekirdek aile oranı, eğitimsiz yerlilerde olduğundan yüksekti. Bu dört grup aileye bakıldığında en çarpıcı farkın eğitimsiz yerlilerle eğitimli göçmenler arasında bulunduğu görülüyordu. Eğitimli göçmenlerin yüzde 85'inin, eğitimsiz yerlilerin ise yüzde 68'inin çekirdek hanelerde yaşadığı saptanmıştı. Eğitimsiz yerliler aynı zamanda çok aileli hanelerin de en fazla rastlandığı gruptu (Tablo 4).

Ereğli'de yaşam döngüsü içinde aile yapısı

Ereğli'de yeni ve eski hane yapılarının karşılaştırılması ve aile tiplerinin sosyal gruplar arasında farklılaşması, hane kompozisyonunda meydana gelen değişimlere ışık tutmaktadır. Ne var ki bu kesitsel bakış, ailelerin yaşam döngüleri içinde geçirdikleri asıl değişimleri dışlar. Daha önce de belirttiğim gibi, 1982'de Ereğli'deki ailelerin çoğunluğu çekirdek hane halinde yaşamaktaydı. Hane reisinin karıları ile yapılan görüşmeler, çekirdek hane oranının yüzde 75 olduğunu; ama bu ailelerin çoğunun başlangıçta geniş hane halinde yaşadıklarını gösteriyordu. Daha doğru bir ifadeyle, örnekteki kadınların yarı-

sından çoğu evlendikten sonra bir süre çok aileli hanelerde yaşamış, buna karşılık sadece yüzde 36'sı evlenir evlenmez kendi çekirdek ailesinde yeni bir hayata başlamıştı. Kadınların yüzde 64'ünün çocukluğu çekirdek hanede, yüzde 25'ininki ise çok aileli hanede geçmişti. Dolayısıyla, örnekteki birçok kadın yaşam döngüsü içinde çeşitli aile biçimleri görmüş oluyordu.

Fakat kadınların yaşam döngüleri süresince geçerli olan ortalama hane büyüklüğü, aile yapısındaki dönüşümlere benzer dalgalanmalar göstermiyordu. Haneler zaman içinde küçülme eğilimi içindeydi: Ortalama hane büyüklüğü kadınların çocukluk dönemlerinde 7.5 kişiyken, evliliklerinin ilk yıllarında 5.2 kişi olmuştu, görüşmeler sırasında ise 4.8 kişiye inmiş durumdaydı. Haneler kadınların evlilik hayatlarının hemen başında çoğunlukla yetişkinlerden kuruluydu, oysa diğer aşamalarda çocuklar hanenin en azından yarısını meydana getiren üyeler olmuştu. Burada kadınların yüzde 5.6'sının çözülmüş bir ailede büyüdüğünü de göz önüne aldığımızda, hangi tip hane olursa olsun, geçmişte ailelerin son araştırmanın yapıldığı dönemdekinden daha geniş oldukları sonucuna varırız.

Kadınların çoğunluğu evliliklerinin ilk yıllarında geniş hanede yaşamışlar, sonra ayrılıp kendi çekirdek hanelerini kurmuşlardı. Bu ayrılış göçmenlerde genel olarak göç süreciyle iç içe geçmişti. Tablo 4'te ailenin oluşumu sırasındaki hane yapısı dört kategoriye göre ele alınmıştır. Eğitim, evliliğin ilk yıllarına özgü aile yapısında daha belirleyici bir rol oynamış görünmektedir. Yerli ya da göçmen, eğitimsiz gruplarda büyük çoğunluk, evliliklerinin ilk yıllarında geniş aile halinde ve özellikle çok aileli hanelerde yaşamış, eğitimli gruplara gelince bu oran yüzde ellilerde kalmıştır. Bununla birlikte eğitim kontrol edildiğinde, evliliğin başında çekirdek hane kurmaya yerlilerin göçmenlerden daha eğilimli oldukları sonucuna varılabilir.

Burada önemli olan, bugün çoğunluk çekirdek hane olarak yaşamakla birlikte her bir sosyal grubun içinde ailenin oluşum öyküsünün farklı olmasıdır. Sözgelimi eğitimsiz göçmenler, araştırma sırasında çoğu bir çekirdek hanede yaşamasına rağmen, çok aileli haneler konusunda diğer gruplardan oransal

olarak daha deneyimliydiler. Öte yandan eğitimli yerliler için ailenin yaşam döngüsü süresince aile yapısında daha az değişiklik olmuşa benziyordu. Bu gruptaki ailelerin yarısından fazlası evliliğin başlangıcında çekirdek hanede yaşamaktaydı. Bu kısmen, eğitimli yerlilerin yaş ortalamasının diğer gruplarınkilerden daha küçük olmasıyla açıklanabilir. Ama eğitimin aile yapısını etkilemiş olduğu ve bunun yeni bir ailenin oluşumu sırasında bile görülebildiği türünden bir yorum yapmak da mümkündür.

Ortalama hane büyüklüğü çiftlerin eğitim düzeyine göre de değişmekteydi. Eğitimli ailelerde dört kişi, eğitimsiz olanlarda ise beş veya daha fazla kişi bulunuyordu. Göçmenler arasında çekirdek aile tipi yaygın olsa da, eğitim kontrol edildiğinde göçmen hanelerinde ortalama olarak yerli hanelerindekinden daha fazla kişinin yer aldığı fark edilmişti.

Aile yapısındaki değişimler, gerçek aile tarihçeleri yerine olasılıklara dayanan yapay tarihçeler oluşturularak da incelenebilir. Yapay tarihçelere göre yapılan tahminler yakın geçmişteki değişimlere daha hassastır ve dolayısıyla geleceğe yönelik saptamalarda anlamlı ipuçları verebilmektedirler. Bu yaklaşım, bütün ailelerin sadece geniş-çekirdek-geniş olan döngüsel yapı değişiklikleri geçirdiklerini ve evlilik süresi boyunca ölüm, ayrılık, boşanma vb. nedenlerle parçalanmadıkları varsayımından yola çıkar. Evlilik süresine göre hesaplanan çekirdek aile oranları, herhangi bir ailenin kuruluşundan otuz yılı aşkın bir süre içinde çekirdek hane halinde yaşama olasılığını gösteriyormuş gibi değerlendirilir. Bu oranların tersi de geniş aileli hanelerde yaşama olasılıkları olarak kabul edilir. Bir başka deyişle, örneğin 25 yıl önce evlenmiş çiftlerin içinde yaşadıkları hane yapısı, yeni evli çiftlerin 25 yıl sonra yaşayacakları hane yapısını yansıttığı varsayılır.

Bu tür tahminler son yapılan çalışmalarda yer almadığı için Ereğli'de elde edilen bilgiler ancak 1968'de Timur'un yapmış olduğu analizden çıkan sonuçlarla kıyaslanabilir (Tablo 5). Timur, çekirdek aile oranının yaşam döngüsünün başında ve sonuna doğru epey düşük olduğunu, en yüksek noktasına 15-19

yıldır evli kadınlar arasında ulaştığını ortaya koymuştur.[44] Diğer bir deyişle, bu oranlara bakarak 1968'de Türkiye'de ailelerin geniş-çekirdek-geniş hane döngülerinden geçtiği ileri sürülebilmektedir. Ereğli'deki aileler de döngüsel bir yapı örüntüsü sergilemekteydiler; ama bu örüntü 1968'deki ülke çapında bulunan değerlerle karşılaştırıldığında çok daha az keskin hatlıydı (Tablo 5): Döngülerinin başında ve sonuna doğru geniş hane halinde yaşayan ailelerin oranının diğerlerininkinden yüksek olmasına rağmen, değişim aralığı çok daha dardı.

TABLO 5
Evlilik Süresine Göre Çekirdek Aile Oranları
(yüzde)

	Evlilik süresi						
	0-4	*5-9*	*10-14*	*15-19*	*20-24*	*25-29*	*30+*
1982'de çekirdek aile oranı							
Ereğli (1982)	72.4	79.5	83.3	75.0	79.2	70.6	59.1
Türkiye (1968)	30.0	48.9	59.3	69.3	68.6	64.8	34.3
Evliliğin ilk yıllarında çekirdek aile oranı							
Ereğli (1982)	61.4	43.8	37.9	30.4	24.5	20.6	25.0
Türkiye (1968)	17.4	23.9	27.0	28.0	21.7	27.8	-

Kaynaklar: 1982 Ereğli Araştırması Kadın Anketi; ve Timur, 1972, s. 48, 50.

Timur, Tablo 5'in ikinci yarısında sunulan verilere dayanarak, ailelerin evliliklerinin başında gözlenen yapısının 25 yıl içinde önemli bir değişime uğramadığını söylemiştir (1972, s. 48). Ereğli'deki kadınlarm durumu incelendiğinde bunun artık geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Tablo 5'in ikinci bölümünde, 20 ya da daha fazla yıldır evli olanların durumunun 1968'de 20 ya da daha fazla yıldır evli olanların durumuna çok benzediği, çoğunun evliliklerinin başında geniş hanede yaşadığı açıkça görülmektedir. Fakat Ereğli'de son 20 yıl içinde çekirdek ailelerin oranı yavaş yavaş artış kaydetmiştir. Bu durum yeni evlenenlerin geçmişe göre daha büyük oranda kendi çekirdek hanelerini kurmakta olduklarını göstermektedir. Tablo 5'in her

44 Timur, 1972.

iki bölümü birbirlerini tamamlayan bir değişme örüntüsünü anlatmaktadır; Ereğli'deki ailelerin yaşam döngüleri içinde hane yapılarında herhangi bir değişim meydana gelmez olmuştu, çünkü aileler giderek artan oranda çekirdek aile olarak kuruluyorlardı.

Ereğli'de aile tipine yönelik tutumlar

Ereğli'deki evli kadınlara, geniş aile hayatına yönelik tutumlarıyla ilgili iki soru sorulmuştu. İlki, "Anne yalnızsa sizce kimle oturmalıdır?" sorusuydu. Kadınların yüzde 35'i oğluyla, yüzde 5'i kızıyla, yüzde 52'si de yalnız oturması gerektiği görüşündeydi. Diğerleri ise "duruma bağlı", "fark etmez" gibi belirsiz cevaplar vermişlerdi.

Örnektekilerin geniş aile hayatına yönelik tutumlarını gündeme getiren ikinci soru, bizzat cevap verenin durumuyla ilgiliydi: "Annenizle mi, yoksa kayınvalidenizle mi oturmayı tercih ederdiniz?" Kadınların yüzde 28.9'u kayınvalidesiyle, yüzde 19.5'i annesiyle, oturmayı tercih edeceğini söylemiş, yine çoğunluk (yüzde 43.4'ü) yalnız oturmayı yeğlediklerini belirtmişti. Geri kalanlar "fark etmez", "başka birileriyle" gibi cevaplar vermişlerdi.

Bu iki sorunun aile tipi açısından pek de tarafsız olmadığı unutulmamalıdır, her ikisi de normlara uygun olan geniş aile yapısını onaylar bir taraflılık içindedir. Çünkü amaç değişmeyi saptayabilmekti. Bu da yalnız oturma isteği kadar geniş aile halinde yaşamak uygun görüldüğü takdirde kadın tarafının mı yoksa erkek tarafının mı tercih edildiğine bakarak yorumlandı. Ayrıca, birinci soruyla normlar, ikinci soruyla ise kadınların bireysel tutumları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştı. Görüldüğü gibi kadınlar genelde, soruların yönlendirmesine ters düşecek biçimde, geniş aile halinde yaşamayı onaylamadıklarını belirtmişlerdir. Bu önemlidir. Birinciye verilen cevaplardan geniş aile halinde yaşamada erkek tarafının tercih edildiği bellidir. Bu tercih kendi özel durumları söz konusu olduğunda ciddi bir oranda azalmaktadır. Bu da bir norm çözülmesi olarak yorumlanabilir.

Ancak geniş aileyi onaylamama tavrı, soru doğrudan kadınların kendi hayatlarına yönelik olarak sorulduğunda ilki kadar dile getirilmemiştir. Ne var ki bu, kadınların anneleriyle ya da kayınvalideleriyle oturmak istemelerinden çok, yabancılara aile büyüklerini, özellikle kendi annelerini reddettiklerinin sanılmasına yol açacak cevaplar vermekten kaçındıkları anlamına da gelebilir.

Türkiye'de aile ve hane yapısının geleceği

Konu aile ve hane yapılarının geleceği olunca Batılı sosyal bilimciler genellikle ailenin kurum olarak yok olup olmadığı sorusuyla işe başlarlar. Bazılarına göre aile kurumu giderek çözülüp yok olmaktadır. Örneğin Toffler, Amerikan toplumu için bunu öngörmektedir.[45] Aynı soru Türkiye için, yukarıda sıralanan verilerin ışığında sorulacak olursa, cevap o kadar kolay verilemez; çünkü ailenin çözülmesi Türkiye'de aile yapısını inceleyen sosyal bilimcilerin gündeminde bile değildir, bakış açıları böyle bir soruya izin vermemektedir.

Bu yaklaşım farklılığının sonuçlarından biri, Türkiye'de aile olmayan hanelerin durumunun bilinmemesidir. Timur'un bulgularına göre, 1968'de bu tip hanelerin oranı yüzde 5'tir.[46] Ülke çapında yapılmış diğer araştırmalarda ise bu kategoriye rastlanmamaktadır. Fakat tek kişilik hanelerin oram nüfus sayımlarında belgelenmiş olan aile olmayan hanelerin önemine yönelik bir ipucu sayılabilir: 1975, 1980 ve 1985 nüfus sayımlarında tek kişilik hanelerin oranı sırasıyla yüzde 3.5, 6.5 ve 4.7'dir ve sayımdan sayıma değişse de, hep düşük kalmaktadır.

Ailenin yok olma eğilimi gösterip göstermediği sorusuna cevap ararken, evlenme ve boşanma istatistiklerini de gözden geçirmek gerekir. Daha önce de söz ettiğim gibi, Türkiye'de evlenme oranı hayli yüksektir, buna karşılık boşanma oram hiçbir zaman yüzde 1'i aşmamıştır. Yeniden evlenme toplumsal düzeyde kabul gören, özellikle erkeklerin yaşadığı bir pratiktir.[47] Bu bul-

45 Toffler, 1980.

46 Timur, 1972.

47 DİE, 1955, 1965, 1975, 1985 Sayımları.

guların hepsi de, ailenin Türk toplumunda hâlâ güçlü bir kurum olduğunu ortaya koymaktadır.

Günümüzde toplumsal, ekonomik ve siyasi etmenlerin tümünün aile kurumunun varlığını pekiştirir nitelikte olduğu söylenebilir. Nitekim siyasi otoriteler de, ailenin Türk toplumuna hayat veren kurum olduğunu ve devlet tarafından desteklenip korunduğunu sık sık vurgulamaktadırlar. Hatta hükümet, bu toplumsal kurum üzerinde sürdürdüğü koruyucu denetimi artırmak için aile bakanlığı kurma hazırlıklarına başlamıştır.

Evlenirken hem medeni hem dinî nikâh kıyma eğiliminin artması da, aile kurumuna toplumsal düzeyde verilen önemin bir göstergesidir. Tablo 6'da, doğurganlık çağında bulunan kadınların nikâh türlerinin 1968'den 1988'e hangi yönde değişmiş olduğu sayılarla ifade edilmiştir. Türkiye'de nikâhsız yaşayan çiftler son derece azdır. Cumhuriyet ile birlikte yasal evlilik akdi olarak kabul edilen medeni nikâhla evlenenler son yirmi yıl içinde biraz daha artarak yüzde 91'e ulaşmıştır. 1968-1988 dönemindeki en çarpıcı gelişme ise medeni nikâhın yanında artık genellikle dinî nikâhın da yaptırılıyor olmasıdır. Çoğunluk çifte nikâh yaparak aileye verdikleri önemi göstermek ister gibidir.

TABLO 6
Doğurganlık Çağındaki Evli Kadınların Nikâh Türleri
(yüzde)

Türkiye	*Medeni*	*Dinî*	*İkisi de*	*Hiçbiri*
1968[a]	35.4	15.0	49.2	4
1988[b]	10.7	8.3	80.5	.5

Kaynaklar: a. Timur, 1972; b. HÜNEE, 1989.

Türkiye'de insanları aile hayatına teşvik eden son ve belki de en önemli unsur da sosyal ve ekonomik koşullardır. Yüksek enflasyon ve işsizliğin, düşük ücret ve kazançların yaygın olduğu günümüz Türkiye'sinde, aile ve yaygın akrabalık ilişkileri pek çok birey için başlıca ekonomik güvencedir. Sosyal ve si-

yasi bunalımla ilgili olarak da aile bireylerin güvenlikle ilgili sorunlarında en başta gelen destek kurum olmaktadır.

Özet olarak Türkiye'de aile olmayan hanelerin oranının biraz daha artması beklense de, ailenin çözülmesi geleceğe dönük çalışmalar yapan sosyal bilimcilerin gündeminde yer almayacaktır. Öyleyse, geleceğe dönük aile ve hane yapısı araştırmalarının hedefi ne olacaktır, sorusunu sorabiliriz.

Geniş aile-çekirdek ailelerin oranlarının karşılaştırması yakın geçmişte Türkiye'deki aileyi konu alan sosyal bilimcilerin başta gelen hedefi olmuştur. Çekirdek ailelerden meydana gelen hanelerin oranının yüksekliği üzerinde yapılan değerlendirmeler ya modernleşme varsayımları çerçevesi içinde kalmış[48] ya da çekirdek ailelerin güçlü akrabalık bağları içinde yaşadıklarının vurgulanması, dolayısıyla sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte "modern çekirdek aile" tipinin ortaya çıktığı tezinin reddedilmesi yönünde olmuştur.[49] Açıkça ifade edilmese de, aslında ana sorunsal geniş ailelerden meydana gelen hanelerin çözülmesi olgusudur.

Kaynaklar bu bakışla gözden geçirildiğinde, çekirdek hane oranında 1968-1988 arasmda hafif bir artış olmakla birlikte bu artışın ciddi ve kararlı bir artış olmadığı fark edilmektedir. Çekirdek hane oranının 1960'lardan önce de birtakım dalgalanmalar göstermiş olması mümkündür. Geniş aile hayatından çekirdek aile hayatına geçiş ve çekirdek aileli hanelerin kararlılığı ancak üst sınıfların ve eğitim görmüş grupların oluşturduğu azınlık için geçerli olabilecek saptamalardır. Yine de bu, normlarda karmaşık aile hayatından basit aile hayatına doğru olan kaymanın bir göstergesi sayılabilir.

Türkiye'de geniş aileli hane tipi çeşitli biçimlerde varlığını sürdürürken, bu hane tipinin ideal biçiminin –ataerkil geniş ailenin– giderek azaldığı, ekonomik temelinin de köklü bir değişime uğradığı gözlenmektedir. Bir başka deyişle günümüzde geniş aile prestij ve zenginlikle bağdaştırılmaz olmuştur, aile içi işbölümünün yeni bir ailenin kurulmasına yönelik olarak yeni-

48 Kıray, 1964; Kongar, 1972; Timur, 1972.

49 Özkalp, 1986.

den yapılanması sürecinde gerekli bir aşama olmaktan da çıkmaktadır. Geniş hanelerin varlığını ailelerin geçim stratejilerinin bir parçası olarak görmek gerekir; zaten bu tür hanelere de genellikle alt-orta sınıflarda rastlanmaktadır. Bugünün geniş aileleri geçici birimlerdir ama her zaman sistematik bir döngüsel örüntü sergiledikleri söylenemez. Ailelerin büyük bir bölümü ekonomik değişimlere eskisinden daha duyarlıdır; büyüklükleri ve yapıları, yeni sorunlarla başetmeleri ya da yeni fırsatları değerlendirmeleri gerektiğinden, sürekli bir dalgalanma halindedir. Bu açıdan, geniş aileli hane tipi özellikle kentsel bölgelerde "geleneksel hayat tarzı"nı temsil etmemektedir; yakın tarihin toplumsal ve ekonomik dönüşümlerinin ürünüdür. Buradan, geniş aile hayatının sadece geçim stratejilerinden biri olduğu sonucuna varılabilir.

Gelecekte hane ve aile yapı değişimlerinde yaygın olarak kullanılan "geleneksel-modern" ikilemi artık terk edilmesi ve hane yapıları işgücü hareketleriyle ve geçim stratejileriyle bağlantılı olarak ele alınması gerekli görünmektedir.

Hane yapıları farklı dönemlerde ve farklı toplumsal sınıflarda farklı anlamlar taşıyabilir. Geniş aile tipini göz önüne aldığımızda, bu farklılıkların bir ölçüde tartışılmış olduğunu söyleyebiliriz. Fakat basit aileli hane yapılarının çeşitlilikleri ve değişimleri henüz kapsamlı bir biçimde incelenmemiştir, oysa bu haneler geçmişte olduğu gibi bugün de çoğunluğu oluşturmaktadır. Artık basit aileli haneler Türkiye'deki aile ve hane yapısı araştırmalarının odak noktası olmalı ve karmaşık aile yapılarıyla bağlantılı olarak değil, toplumsal sınıflarla, toplumsal, ekonomik ve siyasi dönüşümlerle bağlantılı olarak incelenmelidir. Bu çalışmaların cevap araması gereken sorular şunlar olabilir: Çekirdek ailelerden meydana gelen haneler arasında tarihsel ve sınıfsal açıdan yapı farklılıkları var mıdır? Baba, anne ve küçük çocuklardan oluşan ideal-tipik çekirdek aile, Türkiye'deki çekirdek aileler için de geçerli midir? Geçmişte çekirdek hanelerde en az bir tane evlenme çağına gelmiş çocuk bulunduğu, bugün ise belli toplumsal sınıflarda çocuksuz ya da küçük çocuklu çiftlerin oranının yüksek olduğu ne ölçüde doğrudur? Hiz-

metçisi, şoförü, aşçısı, bahçıvanı olan çekirdek haneler var mıdır? Basit aileli hane tipinin diğer biçimleri nelerdir ve birleşimleri nasıldır? Kadının reis olduğu hanelere dünyanın her yerinde giderek daha çok rastlanmaktadır, Türkiye'de de böyle midir? Bolak ile Kandiyoti'nin İstanbul'da kadının reis olduğu haneleri konu alan araştırması sürerken diyebiliriz ki, Türkiye'de aile ve hane yapısıyla ilgili gündem zaten bir ölçüde değişmeye başlamıştır.

TOPLUMSAL CİNSİYET VE MEKÂN: TÜRK MODERNLEŞMESİNE YENİ BİR BAKIŞ

Egemen modernleşme kuramlarının hem Marksist hem de Marksist olmayan türlerinde aile, evlilik, üreme ve çocuk doğurma gibi kavramlar önemli bir yer almakla birlikte, toplumsal cinsiyete gereken önem verilmedi.[1] Bu kuramlarda "modern aile" genellikle çekirdek yapıda, iş hayatından tamamen ayrı ve daha az sekûler bir dünya olarak kurgulandı. Böylesine tek tip bir sosyal varlık gerçeklere uymamaktadır. Aile, zaman içinde sürekli olarak sosyal ve ekonomik güçler tarafından etkilendi ve değiştirildi. Feminist sosyal tarihçiler haklı olarak bu soyut aile kavramını ciddi bir biçimde eleştirdi. Zira böyle bir bakış açısı, aile üyelerinin modernleşme sürecinin şekillenmesindeki aktif rolleri üzerinde durmadığı gibi ortaya çıkan farklı aile yapılarını ya da aile içindeki toplumsal cinsiyet ve yaş eşitsizliklerini de yansıtmamaktadır.[2]

Aile ve ailenin modern, ulusal toplumların gelişimindeki rolü hakkındaki bu görüşler akademik disiplinlerin yapılandırılmasını ve bu disiplinlerce kullanılan kategorileri etkiledi. Örneğin, doğurganlık ve aile büyüklüğündeki değişmelerle ilgili çalışmalara damgasını vurmuş olan tarihsel demografi, nele-

1 Davidoff vd., 1999: 25.

2 *A.g.e.*

rin çalışılıp nelerin çalışılamayacağına ve çalışmanın nasıl yapılacağına dair belirli bir dizi anlayış temelinde diğer disiplinlere de yol gösterici oldu. Alison Mackinnon'a göre, doğurganlıktaki düşüşle ilgili standart açıklamalarda tarihsel demograflar ve feminist tarihçiler farklı ve sıklıkla birbirleriyle çelişen açıklamalarda bulunmaktalar. Tarihsel demograflar üremeye odaklanıp kadınları bir dizi değişkenden biri olarak ele alırken, feminist tarihçiler aşkın, cinselliğin ve çocuk sahibi olmanın, hem kadınlar hem de erkekler için anlamları üzerinde durmaktalar.[3]

Tarihsel demografi yaklaşımı her ne kadar sosyal ve kültürel olguları mekanik bir şekilde açıklasa da, sosyal tarihçilerin dikkatini toplumsal bağlamın önemine çekmektedir. Tarihsel demografların, kaçınılmaz olarak toplumsal cinsiyet ilişkilerine bağlanan doğum ve ölüm oranıyla ilgili meseleler üzerine yoğunlaşmaları, ana akım tarihçilerin bu konuların tarihsel önemini görmezden gelebilecekleri, hatta inkâr edebilecekleri anlamına geldi. Örneğin, Cambridge Üniversitesi, Modern Tarih Kürsüsü Başkanı G.R. Elton, 1984 yılı açılış dersi konuşmasında "...çocuklar, kadınlar ve evlilik üzerine yapılan çoğu çalışmayla ilgili şüpheleri" tekrar etmiştir: "Bazen asıl kaygılarınız açısından çok da hayati bir öneme sahipmiş gibi görünmezler... sosyal tarihin çoğu, zamansızlık gibi cazip bir özelliğe sahiptir. Doğum, cinsel birleşme ve ölümle ilgili gerçekler çağlar boyunca o kadar da fazla değişmezler."[4]

Tarihsel değişimin ana mecrasından önemli bir unsurun bu şekilde çekilip çıkarılmasının Batılı olmayan birçok toplum için sosyal ve siyasi sonuçları oldu. Bu düşünce biçiminin kökenleri toplumsal cinsiyet ilişkilerinin, özellikle de bu ilişkilerin iktidar boyutunun, akademide ve daha genel olarak kültürde sessizleştirilmesine kadar gitmektedir. Bununla birlikte, son yıllarda, Batılı olmayan toplumların modernleşmeleriyle ilgili sorunlara yönelik çalışmalarda toplumsal cinsiyetin önemine ilişkin daha genel soruları gündeme getiren yeni bakış açıları geliştirildi. Örneğin, Deniz Kandiyoti, akademik disiplin-

3 Mackinnon, 1987: 50.

4 Elton, 1991: 117-18.

lerde modernitenin toplumsal cinsiyet boyutunun ihmal edilmiş olmasına karşın, cinsellik, aile ilişkileri ve toplumsal cinsiyet kimliklerinin, Türkiye'deki modernlik ve ulusçuluğun gerek sonucu gerekse göstergesi olarak yerel söylemlerde kullanılmış olduklarına işaret etti.[5] Gelişen ulusçuluğun ve modernleşmenin genellikle bir parçası olarak ya da etkisi altında ortaya çıkmış olan kadın özgürlük hareketleri kaçınılmaz olarak ailenin yerinin başat olduğu ya da kamusal alan-özel alan ayrımına ilişkin yaklaşımlar gibi, o dönem var olan anlayış ve kategorilerle çalışıldı. Aşağıda ele alman 20. yüzyılda kentsel Türkiye örneği, modernleşme sürecinde gündelik hayattaki değişimlere odaklanarak, böylesi dar bir bakıştan kaynaklanan sorunların üstesinden gelmeye çalışacaktır. Bu değişimler sanayileşmiş kent ortamına geçiş kadar her bir kadının doğurduğu ve büyüttüğü çocuk sayısındaki belirgin düşüşü de içerip yansıtmaktadır. Söz konusu iki süreç de kültürel olarak Batı modelleriyle iç içe geçmiştir.

Türkiye'de modernleşme süreci 19. yüzyıl sonlarında başladı ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülke geneline yayıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile bir ulus-devletin oluşması, bu sürece daha ileri düzeyde bir ideolojik ve yasal zemin sağladı. Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet modernleşmecileri için aile, merkezi bir öneme sahip olmakla birlikte modernleşme üzerine geliştirilen söylemler toplumsal cinsiyet ve sınıf farklarının önemini görmezden gelme eğilimindeydi. Cumhuriyet reformları kentli orta sınıflar arasında Türk modernleşmesinin en önemli öğeleri olarak kabul edildi. Bu reformlar eğitim, iş ve siyasete katılımda, kadınlara erkeklerle eşit yasal haklar da tanımaktaydı. Söz konusu haklar, kamusal alanı ön plana çıkaran moderniteyle ilgili toplumsal cinsiyet çalışmalarının ilgi odağı oldu. Çocuk doğurma ve aile hayatı gibi konularla ilgili daha özel deneyimler ya tıp tarihinin alanına sokuldu ya da yukarıda da bahsedildiği gibi tarihsel demograflara bırakıldı.

Bu dönemle ilgili demografik çalışmalarda bile araştırmacıla-

5 Kandiyoti, 1995: 114.

rın yönelimlerine ve kullandıkları metotlara bağlı olarak farklı yorumlar bulunmaktadır. Genellikle sorun olarak algılanmayan bu durum, demografiye toplumsal cinsiyet boyutunu katma çabalarını sekteye uğrattı. Örneğin, yüzyılın başında İstanbul'un nüfusu 1.000.000 civarındayken, bu sayı 1927 yılında yapılan Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımında 448.000'i Müslüman olmak üzere 691.000'e geriledi.[6] Gidenler büyük ölçüde gayri Müslimlerdi. Çoğunluğu tüccar, banker ve zanaatkâr olan gayri Müslim nüfus, Avrupa kültürleriyle göreli olarak daha fazla temas halinde olduğu için İstanbul'da Batılılaşmanın öncüsü olarak görülüyorlardı.[7] Bu durumda Müslüman nüfusun ise aile yaşamında muhafazakârlığın taşıyıcısı olduğu düşünülebilir. Oysa beklentilerin aksine, 1907 yılında yapılan nüfus sayımına göre İstanbul'un Müslüman nüfusu arasında, hem erkekler hem de kadınlar için geç yaşta evlilik, görece düşük doğurganlık ve çekirdek aile yapısı yaygındı. Çok eşlilik sadece yüzde 2,2 gibi az bir orandaydı. Bu verilere karşın, dönemin gazete ve dergilerinde İstanbul Müslüman ailelerinin imajı "oryantalist" bir bakış açısı ile erken yaşta evlilikler, çok eşlilik ve yüksek doğurganlık olarak resmedildi ve geç yaşta evlilik ve az sayıda çocuk sahibi olmak teşvik edildi.[8] Deniz Kandiyoti bu çelişkiyi modernleşmecilerin kendileriyle geleneksel olan arasına mesafe koyma ve "öteki" yaratma arzusu olarak yorumlamaktadır: "Onlar, modern aile tasavvurlarını, ancak sorunlu ve *reforma ihtiyacı olduğu varsayılan* eski duruma referansla formüle edebiliyorlardı. Bunu yaparken eski durum olarak bahsettikleri ilişkiler ve yapıların yaşadıkları toplumlarda gerçekten var olup olmadığına bakmıyorlardı."[9]

Bu şaşırtıcı çelişki, dönemin aydınlarının ve tarihçilerin nicel ya da nitel kaynakları kullanmasından ileri gelmektedir. Konaklarda yaşayan geniş aileler, sadece Osmanlı döneminin gün-

6 1880-1940 yılları arasında İstanbul'daki Müslüman hanelerle ilgili çalışmalar yürütmüş olan Alan Duben ve Cem Behar (1990), aile tarihini demografik ve antropolojik yaklaşımların her ikisini birden kullanarak ele almışlardır.

7 Eldem, 1997.

8 Duben ve Behar, 1990.

9 Kandiyoti, 1995: 117.

delik hayatını inceleyen çalışmalarda değil, aynı zamanda Türk edebiyatında da İstanbul aile hayatının tipik modeli olarak betimlenmişti. Oysaki o dönemde geniş aileler hanelerin üçte birinden daha azını oluşturmaktaydı.[10] Nüfusun çoğunluğu zaten çekirdek aileli ya da "aile olmayan" hanelerde yaşamaktaydı. Dul oranının yüksek olması nedeniyle aile olmayan hanelerin sayısı göreli olarak fazlaydı. Dolayısıyla 1907 yılında hane başına düşen kişi sayısı 4,2 ve toplam doğurganlık oranı ise 3,85 çocuktu.

20. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da ve belki İzmir gibi birkaç liman kentinde, diğer bölgelerden farklı sosyal, kültürel ve demografik örüntüler görülmekteydi. Sözgelimi, 1940 yılında toplam doğurganlık oranı İstanbul'da 2,4 çocuğa gerilemişken, ülke geneli için 7,0 çocuktu.[11] 1950 sonrasında yaşanan hızlı kentleşme, tarımsal dönüşüm ve sanayileşme ile çocuk doğurma davranışlarında radikal bir değişim gerçekleşmiş, 1990'ların sonlarına gelindiğinde ülke genelinde toplam doğurganlık oranı 2,6 çocuğa gerilemişti.[12] Bugün İstanbul'un nüfusu dokuz milyona ulaşmış olsa da, ortalama hane büyüklüğü yüzyılın başındakiyle hemen hemen aynıdır. Ancak süreç içinde ideal ev, yavaş yavaş seçkinlerin konağından beyaz yakalı orta sınıfın apartman dairesine dönüştü. Günümüzde, İstanbul'da olduğu kadar ülke genelinde de çok aileli hane sayısı azdır. Bu haneler de artık zengin, seçkin gruplar arasında değil, alt-orta sınıflar ya da gecekondu mahallelerinde yaşayan yoksullar arasında görülmektedir.[13] Çok aileli hanelerde yaşayan insanlar da bu durumu göreli yoksulluğun zorunlu kıldığı geçici bir geçim stratejisi olarak görmektedir.

İdeal ve gündelik aile hayatı arasındaki etkileşimin hane içi mekânın yapısındaki ve kullanımındaki değişimlerle birlikte incelenmesi, ailenin bireyler için anlamını ve genel olarak toplum ve devletle ilişkisini açıklığa kavuşturabilir. Karı, koca, ço-

10 Duben ve Behar, 1990.

11 TÜİK, 1995: 4.

12 HNEE, 1999.

13 Özbay, 1998.

cuklar, akrabalar, hizmetçiler ve aile tanımlarına dahil olan diğer kişiler arasındaki ayrımlar, yer aldıkları mekânda anlaşılabilir. *Aile* ve *hane halkı* kavramlarının kullanımı konusunda farklı disiplinlerin farklı tercihleri olsa da, sınırları bakımından bu iki terimin de tanımları net değildir. Bu çalışmada her ikisi de aynı anlamda kullanılmakta ve mekânsal analizin söz konusu kavramlar arasındaki gerilim ve karmaşayı azaltması umulmaktadır. Hane içi mekânın yapısı ve kullammı hem akrabaları hem de akraba olmayanları kapsayabilmektedir; böylesi bir analiz aynı zamanda, aile üyelerinin kan bağı ya da evlilikle oluşan akrabalık ilişkileri, toplumsal cinsiyet, yaş ve sosyal sınıfa göre farklılaşmalarına yönelik önemli ipuçları vermektedir.

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yıllarında, Osmanlı seçkin sınıfların evleri cinsiyet ayrımına dayalı çok işlevli mekânlara sahipti. Arka kısımda yer alan günlük yaşamın sürdürüldüğü oturma odası, aynı zamanda uyumak, yemek pişirmek ve yemek yemek için kullanılmaktaydı. *Harem* diye adlandırılan bu bölme genelde kadınlara ait bir mekândı ve kadın konuklar da burada kabul edilirdi. *Harem* erkek misafirlere kapalıydı. Ailenin erkek üyeleri bu odalara; ancak konukların olmadığı zamanlarda dinlenmek, yemek yemek ya da aileleriyle birlikte vakit geçirmek için girebilmekteydi. Erkeklerin kadın ve çocuklardan ayrı yemek yedikleri ve erkek misafirlerini kabul ettikleri yaşam alanlarına *selamlık* adı verilirdi. Geceleri yatak odası olarak da kullanılabilen ve sürekli düzenli tutulan *selamlık*, evin diğer odalarından daha gösterişli döşenmekteydi. Evde erkekler olduğu sürece hizmet etme amacı dışında kadınlar *selamlığa* giremezdi. Erkek çocuklar on iki yaşına kadar *harem*de kadınlarla yaşayıp bu yaştan sonra erkekliğe geçişin simgesi olarak *selamlığa* girme hakkını kazanırken, kız çocukları yaşamlarını *harem*de sürdürmeye devam etmekteydi.[14] Erkek çocukların sünnet düğünleri bu yaş civarında düzenlenir, sünnet olduktan sonra bu çocuklar bir daha anneleriyle hamama da gidemezdi.[15] Erkek egemenliğinin bir

14 Kayaoğlu ve Pekin, 1992.

15 Sembolik olarak erkekliğe geçişi ifade eden sünnetin geç yaşta yapılması kızların ilk âdet gördüğü yaştan esinlenmiş olabilir.

maddi göstergesi olan bu mekânsal kısıtlamalar, mekânın toplumsal cinsiyete göre bölünüp düzenlenmesinin eşit olmayan haklar temelinde yapıldığını sembolize etmekteydi.

Bu tür *haremlik-selamlık* ayırımı bulunan hanelerin, toplumsal cinsiyet ve yaş hiyerarşileri yanında statü hiyerarşileri de içeren, seçkinlerin haneleri olduğu akılda tutulmalıdır. Bu hanelerde her zaman, ücretli ya da ücretsiz olarak çalışan hizmetliler de bulunmaktaydı. Edebiyatçılar ve tarihçilerce sayılarının fazlalığı söz edilmiş olsa da Osmanlı hanelerindeki hizmetliler hakkında yapılmış ayrıntılı istatistikler bulunmamaktadır. Ubicini, 1851'de Osmanlı İmparatorluğu'nda bir buçuk milyon hizmetli olduğunu öne sürmüştü.[16] Yazara göre, sadece İstanbul'da evlerde çalışan 52.000 köle ve 40.000'den fazla özgür hizmetli vardı ve bunların toplamı dönemin Müslüman nüfusunun üçte birini oluşturmaktadır. Bu bilgilerin dışında tüm hizmetlilerle ilgili sayısal veri yoktur.

Müslüman haneler evlerinde hem siyah hem de beyaz köle çalıştırma ayrıcalığına sahipken, gayri Müslimler sadece özgür hizmetliler çalıştırabilme hakkına sahipti. Art arda gelen köle ticaretini yasaklama girişimleri, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde köle sayısının azalmasında etkili oldu. Zaman içerisinde, "koruma" ve "hayır" adı altında kentli orta sınıf hanelerine evlatlık olarak getirilen yetim ve/ya da yoksul köylü kızlar kölelerin yerini aldı. Savaş ve siyasi karışıklıklar sırasında (1911-1922) birçok yetim ve korumasız kız çocuğu evlatlık olarak alındı ve sonraki yıllarda da devam eden bu uygulama karın tokluğuna hizmetçilik olarak kurumsallaştı. Ancak 1964'te kölecilik ve benzeri uygulamalar (evlatlıkları hizmetçi olarak kullanma gibi) yasaklandı. Tam da bu yıllarda kır-kent göçü ve apartmanlaşma başta olmak üzere çeşitli nedenlerle orta sınıflar arasında yatılı hizmetçi kullanma ortadan kalkmaya yüz tutmuştu.

Osmanlı döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında geçimini ücretli ev işçisi olarak sağlayanlar çoğunlukla kent kökenli oldukları için, statüleri evlatlıklarınkinden daha yüksekti. Avrupalı ve bir dereceye kadar da Rum, Ermeni ve Yahudi hizmetçi-

16 Ubicini, 1998.

ler elit hanelerinde statü sembolleri haline gelmişti. Bu hanelerde, her birinin sadece hizmet değil aynı zamanda hanenin sosyal konumu bakımından da farklı işlevleri olan, köleler, ücretli hizmetçiler ve evlatlıklarından oluşan bileşimini bulmak mümkündü. Evin hanımı bizzat kendisi ev işleri yapmaz, genel olarak düzenin sağlanması ve gündelik işlerin yönetiminden sorumlu olurdu. Erkek hizmetçiler aşçılık, bahçıvanlık ya da arabacılık yaparken, kadınlar temizlik ve çamaşır işleri ile hasta ve çocuk bakımını üstlenmekteydi. Bu evlerde mekânın kullanımı erkek hizmetçilerle ailenin kadın üyeleri arasındaki ilişkiyi en aza indirecek biçimde düzenlenmekte; örneğin, erkek hizmetçiler uyumak ve boş zamanlarını geçirmek için bodrum katını ya da bahçe içerisindeki müştemilatı kullanmakta; yemek servisi ise yemek asansörleriyle ya da sadece kadın hizmetçilerce yapılmaktaydı. Hizmetliler de statülerine göre ayrılmaktaydı. En güvenilir olarak kabul edilen deneyimli köleler (kalfalar), genellikle genç köleler (acemiler), evlatlıklar ve diğer ücretli hizmetlilerden üstün bir konuma sahipti. Evlatlıkları hizmetçi olarak kullanma âdetinin orta sınıflarda yaygınlaşması onların statüsünün azalmasında etkili olmuştur. Zira köylü kızlardan oluşan evlatlıklar ya karın tokluğuna çalışır ya da çok az bir miktar para onlar adına biriktirilirdi. Diğer bir deyişle, evlatlık emeği en ucuz ev emeği idi.

Yüzyılın başında, hatta bugün ileri yaşlardakilerin anımsayabileceği zamanlarda, ev işleri emek yoğun ve zor olduğu gibi bitmek tükenmek bilmezdi. Konutlarda ve ev aletlerinde kullanılan teknoloji ilkeldi. Musluk suyu, elektrik ve merkezî ısıtma sistemi yaygın değildi. Böylesi koşullar altında ev işlerinde yardımcı kullanmak yaşamsal bir öneme sahipti. Ayrıca, ev hizmetlisi bulundurmak sosyal konum açısından da büyük önem taşıyordu.[17]

İdeal olarak *harem* ya da eğer varsa ayrı bir mutfak, birden fazla kadının birlikte çalışmasına yetecek kadar büyük olmalıydı. Ev işçileri yoksa ev işleri ailenin kadın üyelerince paylaşılmaktaydı. Kız çocukları yoğun bir biçimde ev işlerinde kulla-

17 Duben ve Behar, 1990.

nılırken, sürekli yatıya kalan ya da düzenli aralıklarla ziyarette bulunan ailenin yakın ya da uzaktan kadın akrabaları da ev işleri ve çocuk bakımına yardımcı olmaktaydı.

Bu koşullar altında, hanedeki kadınlar arasında statü farklılaşmasına paralel bir işbölümünün ortaya çıkması kaçınılmaz olduğu gibi, bu durum evin mekânsal kullanımına da yansımaktaydı. Kimin neyi yapabileceğine, nerede çalışacağına ve dinlenip uyuyacağına, kimin dışarı çıkabileceğine, kiler ya da erzak dolaplarının anahtarlarının kimde kalıp gıda ve temizlik maddelerinin denetiminin kimde olacağına dair kararlaştırılmış kurallar vardı. Gün boyunca süren ev işleri evin hanımı (baş kadın) ve hizmetçilerin dışarıda geçirebilecekleri zamanı kısıtladığından zamanın kullanımı da statüye ilişkin bir gösterge halini almıştı. Hepsinden önemlisi ise kadınların mekânının evin merkezi olarak görülmesiydi. Bu da, erkeklerin egemen konumuna karşın, kadın emeğinin görünür ve önemli olduğu anlamına gelmektedir. Ev işlerinin böylesine bitmek bilmeyen döngüsü, dolaylı olarak yetişkin erkeklerin evde geçirdiği süreyi de sınırlamaktaydı. Erkekler günün büyük bir kısmını dışarıda, işyerinde, arkadaşlarıyla birlikte kahvehanelerde ya da mesaileri bitse bile bir yerlerde geçirmekteydi.

Apartman yaşamıyla ilk tanışan üst-orta sınıftan gayri Müslim ailelerdi. O zamanlar apartmanda oturmak Avrupai bir yaşam tarzı olarak kabul ediliyordu. Cumhuriyet dönemi asker ve memur ailelerinin Batılı yaşam biçimine geçişi, adeta rejime bağlılıklarını gösterme biçimi olarak algılandı.[18] İstanbullular Batı tarzı mobilyaları parça parça kullanıp evlerini eklektik bir biçimde döşemişlerdi.[19] İlk benimsenen koltuklar olmuş ve bekleneceği üzere kamusal odaya, yani eril *selamlığa* konmuştu. *Selamlık*taki koltuklar evin geleneksel düzeninde radikal bir değişikliğe yol açmadığı için yemek masalarının kabul görmesi daha uzun sürmüştü. Konukların kullanımı için ayrılmış olan

18 Bilgehan, 1995.

19 Esenbel aynı dönem Japon evlerinde Avrupai tarzda döşenmiş bir odanın dışında diğer bölmelerin Japon geleneklerine göre düzenlendiğini, farklı tarzların bir arada kullanılmadığını yazmaktadır (Esenbel, 1994).

koltuklara ev halkının oturması zorunlu olmamış, çocuklukta öğrenilmiş *yer* sofralarında yemek yeme alışkanlığını değiştirmek de uzun zaman almıştı.

Başlangıçta karyolalar da *selamlığa* konmuş ve sadece statü göstergesi amacıyla kullanılmıştı. Örneğin Duman, kendisinin ve erkek kardeşinin sünnet törenleri boyunca *selamlık*ta bulunan demir karyolada yattıklarından bahsetmektedir. Annesi de verem hastalığına yakalandığında yine *selamlık*ta bulunan bu demir karyolada yatmış ve ev halkından izole edilmişti.[20] Bu gibi olağandışı olaylar dışında, karyolalar konukların kullanımına da sunulmuştu.[21] Bugün bile Türkiye'nin köyleri ve taşra illerinde evlerin misafir kabul ettikleri odalarında demir karyolaları görmek mümkündür. Demir karyolaların yaygınlaşması, sonuçta karı ve kocanın kullanımına yönelik yatak odalarının ortaya çıkmasına yol açtı. Gündelik hayata ilişkin bu değişiklikler 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca artan Batı'yla temasın getirdiği köklü değişimlerin çok açık dışavurumlarıdır.

Cumhuriyetin kurucu kadroları, özellikle kadınların kamusal alanda yer almasını sağlayarak kadın erkek arasındaki eşitsizliğin giderilmesini amaçlamışlardı. Bu amaçla eğitim, çalışma hayatı, siyasete katılım ve miras alanlarında yasal düzenlemeler yapılmıştı. Tüm bu çabalara karşın kadınların kamusal faaliyetlere katılımı hâlâ yetersizdir. 1950'ler boyunca eğitim düzeyi orta ve üst-orta sınıf kadınlar arasında bile düşük olup ücretli emek ekonomisine katılımları da sınırlı kalmıştır. Kadınlara sokaklarda, parklarda, eğlence merkezlerinde pek sık rastlanmamaktadır. Yine de bu durum üst ve orta sınıf kadınların Batılılaşma hareketine ilgisiz kaldıkları anlamında yorumlanmamalıdır. Bu kadınların evlerini yeniden düzenleme ve "modern" ev kadınları olma çabaları onların "yeni toplum" kurma arzularının göstergesidir. Söz konusu değişikliklerin yansımalarından biri *harem*in oturma odasına ve *selamlığın* da misafir odasına dönüşmesidir. Sadece isim değişikliğinden

---

20 Duman, 1991.

21 Yunanistan'da da bazı hanelerde demir karyolanın evin önemli bir mobilyası olarak oturma odasına konulduğu anlatılmaktadır (Hirshon, 1993).

ibaret olmayan bu dönüşümle, o zamana kadar erkek mekânı olan ve dış dünyayla ilişkileri simgeleyen *selamlığın* kapıları kadınlara da açılmıştır. Akşamları evin erkeği ve kadını konuklarını misafir odalarında birlikte ağırlamakta, yine bu odada erkeğin işte olduğu gündüz saatlerinde kadınlar belirli aralıklarla kabul günü düzenlemektedir. Kabul günleri orta sınıf kadınların modernleşmeyi öğrendikleri okul gibidir. Görgü kuralları, moda, çocuk büyütme, eşler arasındaki ilişki kabul günleri tartışmalarının ana başlıkları olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu kadınların kamusal alana katılımı esas olarak bu kabul günleriyle sınırlıdır.

Dolayısıyla bir zamanlar erkek egemenliğinin merkezî konumundaki misafir odaları, orta sınıf kadınları için dünyaya açılan pencerelere, kamusal yaşama geçiş yollarına dönüşmüştür. Kabul günleri teklifsiz ve samimi komşuluk ve aile ilişkilerinden farklıdır. Genellikle çocukların götürülmediği ve en şık kıyafetlerin giyildiği bu toplantıların daha resmi bir havası vardır. Koltuk gibi Batı tarzı ilk mobilyalar henüz kültürel olarak içselleştirilmemiş ve hatta fiziki olarak da rahat değillerdi. Bu durum hane halkına, misafir odalarının bir nevi vitrin olduğu kamusal bir mekânda bulunma hissi vermektedir.[22] Misafir odaları ailenin günlük yaşamı için kullanılmamakta, konuklar için sürekli temiz tutulup kapıları kapatılmaktadır. Merkezî ısıtması olmayan evlerde kapıların kapalı tutulmasının sembolik olduğu kadar pratik bir gerekçesi de vardır. Kadın ve erkek konukların birlikte kabul edilmesi eşleri birbirine yaklaştırsa da, ailenin diğer üyelerinin, özellikle çocukların dışlanmasına yol açtı. Eğlence yerlerinde, sokakta, kahvede hâlâ çok sayıda erkek olmakla birlikte, aileler arası görüşmelerle erkeğin karısı ile geçirdiği süre uzadı.

Haremin yerini almış olan çok işlevli oturma odası ise, ailenin bir araya gelip yemek yediği, gün içerisinde dinlendiği ve çocukların ders çalışıp oyun oynadıkları mekân olarak kullanıldı. Geceleri de çocuklar ve diğer akrabalar bu odada uyuyabilmekteydi. Böylesi değişiklikler ailenin yetişkin erkeklerinin

22 Ayata, 1988.

evde aileleriyle birlikte daha fazla vakit geçirmelerine yol açtı. Örneğin erkekler artık yemeklerini ayrı bir mekânda yememektedir. Kız çocuklarının okullaşma oranı artıp, maruz kaldıkları bariz ayrımcılıklar azalınca, erkek kardeşleriyle daha fazla yakınlaşmışlardır.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, ev hizmetlerinde çalışanların bileşimi kısmen değişmiş olsa da, ev işlerinin örgütlenmesinde köklü bir dönüşüm yaşanmadı. Seçkinler arasında köle kullanımı sona erdi, ücretli ev emeğine yönelim arttı. Bunun bir nedeni özellikle kentlerde bu tür emek arzının da artmış olmasıdır. 1920'de İstanbul'da dul kadınlarla yapılan bir anket çalışmasında, Müslüman dul kadınların yüzde 50'sinden biraz azı hizmetçi, aşçı ya da çamaşırcı olarak çalıştıklarını söylemişlerdi. Bu oran Ermeni ve Musevi dullar arasında yüzde 50 civarındayken, Rum dullar arasında yüzde 75'lere çıkmaktaydı.[23]

Aynı dönemde evlatlıkların kullanımı hâlâ yaygındır. Ayrıca subay aileleri ev işlerinin yapılmasında emir erlerinden faydalanmakta ve bu türden ücretsiz ev emeği kullanımı orta sınıflar arasında Batılı yaşam biçiminin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamaktaydı. Hatta yaşam biçimindeki bu tür değişmelerin ancak bu ücretsiz emek desteği sayesinde yaygınlaşabilmiş olduğu öne sürülebilir.

İlk apartmanlar 20. yüzyılın başlarında ortaya çıktı. Gayri Müslim üst-orta sınıfın yaptırdığı bu yeni konutlar Batılı yaşam biçimini yansıtır, bu anlamda prestijlidir. Ayrıca apartmanlarla birlikte yerleşen kapıcılık kurumu, ortak, dolayısıyla ucuz bir ev emeği biçimi yarattı. Ancak 1930'lara kadar apartmanlar hâlâ yaygın değildi. Çoğunluk iki katlı bahçeli evlerde yaşamaktaydı.[24]

Misafir odalarıyla birlikte modern yaşam tarzını benimsemiş olan orta sınıf ev kadınları, artık modern hayatın en önemli göstergesi olarak algılanan apartman hayatına özenmektedir. Apartman dairesinde yaşamak demek, şehrin modern ke-

23 Bu çalışmada kullanılan örneklemin, büyüklüğünün 400 olduğuna ve dulların tesadüfi olmayan bir örneklemle seçildiği unutulmamalıdır (Johnson, 1920).

24 Tekeli, 1982.

siminde, benzer ileri görüşlere sahip insanlarla beraber yaşama ayrıcalığı demektir. İlk dönemlerde kat mülkiyeti olmadığı ve apartman binasının fiyatı bir konak fiyatından daha fazla olduğu için, apartman yaşamını arzulayan orta sınıf ailelerin tek seçeneği daire kiralamak olmuştu. Pratik anlamda ev işlerini de kolaylaştıran apartman dairelerinde, çoğunlukla, yemek masası ve sandalyelerinin konulmasıyla birlikte artık salon olarak adlandırılan, amaca yönelik daha geniş misafir odaları bulunmaktaydı. Alışılagelmiş misafir odası, yemek takımının sığabileceği büyüklükte değildir ve bu yeni salonlarda yemek yenilen yer, ideal olarak bir kapı ya da en azından bir paravanla oturulan yerden ayrılmalıydı.

Apartmanlaşma, kat mülkiyeti ve yapı kooperatifleri ile ilgili yasal düzenlemelere paralel olarak ancak zamanla yaygınlaşabildi. 1950'lerden itibaren kırdan kente kitlesel göç başlayınca, yaygınlaşan apartmanların prestijleri de azaldı. Yoksul göçmenler konut ihtiyaçlarını, şehrin çeperlerinde kendi imkânlarıyla yaptıkları gecekondularla karşılarken, özel girişimcilerin orta sınıflara satmak ya da kiralamak için yaptıkları düşük kaliteli apartman daireleri ortaya çıktı. Bunların vitrinleri salonlardır. Evin geri kalanını oluşturan iki ya da üç oda, mutfak, banyo, alaturka tuvalet küçük ve özensiz olarak inşa edildi. Bu şekilde yer kazanıp, olabildiğince fazla sayıda daireyi bir apartman binasına sığdırmaya çalışan müteahhitler, aydınlığa bakan karanlık, küçük mutfak ve banyolar inşa ettiler.

Aynı dönemde evin hanımı ev işlerinin çoğunu tek başına yürütmeye başladı. Artık evlatlıklar ortadan kalkmaktadır. Sadece üst sınıftaki aileler maddi olarak yatılı hizmetli tutmayı karşılayabilecek güçtedir. Bu değişim, hanede yaşayan akraba ve yakınların sayısının azalmasıyla olduğu gibi, aile başına düşen çocuk sayısının düşmesiyle de bağlantılıdır. Ev işleri göreve yönelik olmaktan zamana yönelik olmaya başladı ve ev kadınları günlerinin büyük bölümünü karanlık, küçük mutfak ve banyolarda geçirmeye mahkûm oldu. Ev işlerinin erkek evden çıktıktan sonra başlayıp o gelmeden bitmesi önem kazandı. Böylece ev emeği görünürlüğünü yitirdi.

Orta sınıf kadınlarının ön taraftaki salonlarda yaşadıkları modernite ile evin arka tarafındaki, ağır çalışma koşulları altında sürdürdükleri sağlıksız yaşam arasındaki zıtlık, sanayi toplumunun bu kesimden kadınlara karşı çifte standartlı tutumunu yansıtmaktadır. 20. yüzyılın sonunda kimileri bahsedilen gerilimleri azaltmak için birtakım düzenlemelere gidebildi. Yaşam tarzı, teknoloji ve mimaridеki değişimler, ev işleri için harcanan zaman ve çabayı azalttı. 1950 sonrası buzdolabı ve çamaşır makinesinin orta sınıf evlere girmesiyle yeni yapılan dairelerde mutfak ve banyolar biraz büyütüldü, eski dairelerde ise bunlara yer açabilmek için balkonu mutfağa eklemek ya da kapatarak yer kazanmak gibi tadilatlar yapıldı. Kimi ev kadını eski alaturka tuvaletleri temizlik malzemelerini depolamak için kullanmak gibi, doğaçlama çözümler bulmak durumunda kaldı. Merkezî ısıtma sisteminin zamanla yaygınlaşmasıyla odun, kömür taşımak ve kül ve toz temizliğiyle uğraşmak gibi dertler ortadan kalktığı gibi, soğuk havalarda evin tamamını kullanabilmek mümkün oldu.[25]

Günümüzde orta ve üst-orta sınıf konutlarında, artık kapısı kapalı misafir odası ya da salon bulmak zordur. Evin süslü önü ve günlük yaşam faaliyetlerinin sürdüğü arka taraf arasındaki ayrım aşınmıştır. Ailedeki çocuk sayısının azalmasıyla çocukların eğitim, sağlık ve yetiştirilmelerine gösterilen özen arttı ve bu artış karşılığını mekânın kullanımında buldu. Mekân kullanımındaki bu değişiklik, bu kuşakta gözlenen düşük doğum oranını hem yansıttı hem de teşvik etti. Çocukların kişilik gelişimi ve benlikleri için her çocuğa ayrı bir oda verilmesi önemli görülmeye başlandığından, sadece ziyaretçiler için salonun kapatılması gereksiz bulundu, arka tarafta yer alan oturma odaları çocuk odalarına dönüştürüldü. 1970'lerde önemli bir eşya olarak televizyonun evlerde yerini alması da, salonun ailenin gündelik kullanımına açılmasında etkili oldu. Bu değişim, önceki dönemde kullanılan gösterişli fakat rahat olmayan mobil-

25 1973 yılında dahi büyükşehirlerde konutların ancak yüzde 10'unda merkezî ısıtma vardır. En yüksek oranlı şehir yüzde 14'le Ankara'dır (Peker, 1978: 165).

yaların daha rahat olanlarla değiştirilmesiyle beraber, Batı tarzı mobilyaların benimsendiğini de göstermektedir.

Yeni salonların kadınlar için anlamı da artık farklıdır. Bu mekânlar kadınlar için bir çeşit kamusal alan, "modernleşme okulu" olma işlevlerini yitirdi. Zira şimdi daha fazla kadın evden dışarı çıkmakta, sokaklarda görülmekte ve farklı vesilelerle kamusal yaşama katılmaktadır. Orta sınıf kadınları evin gündelik alışverişinin neredeyse tamamından sorumlu hale geldi, gönüllü kuruluşlarda aktif rol alanlar arttı. Kadınlar artık çocuklar ve ailenin geri kalan üyeleri için eğitim ve sağlık kurumlarıyla düzenli olarak iletişim içindedirler. Hepsinden önemlisi daha fazla kentli orta sınıf kadın çalışma yaşamında yer almaktadır.[26] Dış dünya ile artan ilişkiler sonucunda önemi azalan "kabul günleri" zamanla hem adını hem de biçimini değiştirdi. "Kadın toplantıları" artık daha sade ve samimidir. Akşam misafir ziyaretleri de değişti. Geçmişte insanlar komşularını, arkadaşlarını ya da akrabalarını ziyaret etmek istediklerinde çocuklarla "Bir maniniz yoksa annem babam bu akşam size gelmek istiyor," diye haber yollarken, artık ev sahipleri kimin ne zaman geleceğine karar vermekte, salonu misafirler için hazırlamaktadır.

Erkek egemenliğinin mekânsal simgeleri hâlâ birçok evde görülmektedir. Kimi evlerde babaya ait salona bitişik bir çalışma odası bulunsa da, eski selamlığın gücü esas olarak salondaki baba koltuğunda vücut bulmaktadır. Erkeğin ev yaşamı salon, yatak odası ve varsa çalışma odası ile kısıtlıdır ve bu mekânlar büyük bir özenle döşenmektedir. Eş/baba olmanın ayrıcalıkları değişime uğramış olarak devam etse de, kuşaklar arasındaki hiyerarşi yakın geçmişe göre azaldı. Bütün bunlara karşın konutun en büyük odası artık arka taraftaki oturma odası değil, içinde gösterişli bir yatak odası takımı bulunan ebeveyn yatak odasıdır. Ailenin geri kalan üyeleri, özellikle çocuklar küçük odalara sahiptir ama bu odalar artık sadece çocuklara ait mekânlar olarak algılanmaktadır. Kendi odalarında ders çalışıp oyun oynayan ve uyuyan çocuklar artık salondaki yetişkinlerle daha az

26 Özbay, 1990b.

temas halindedirler. Görüşme yaptığım kadınlardan biri misafir odasından salona geçiş hikâyesini şöyle aktardı:

> İki katlı ahşap evimizde yaşarken çocuklarıma ayrı odalar verememenin suçluluğunu hissettiğimden, apartmanda oturmak istedim. Bütün ailenin salonda bir araya gelip birlikte televizyon seyredeceğini umuyordum. Yeni dairemize taşındığımız gün çocuklar odalarına çekildi. Kocam ve ben koskoca salonda yalnız kaldık. O kadar üzüldüm ki üzüntümden ağladım.

Ev emeği için alınan yardım konusuna dönecek olursak, yatılı hizmetçilerin yerini gündelik ya da saatlik tutulan temizlikçi kadınlar aldı. 1990'da İstanbul'da yapılan bir araştırma, orta ve üst-orta sınıf ailelerin en az yarısının gündelikçi kullandığını ortaya koydu.[27] Bu kesim genellikle modern ev aletlerine de sahipti. Ancak bugün hâlâ ev işlerinin idaresinden kadın sorumludur ve genellikle mutfakta yalnızdır. Ev teknolojisindeki gelişim ve buna paralel olarak değişen daire tasarımları kadınların hayatını kolaylaştırdı. Örneğin mutfaklar artık genellikle salonla yan yana planlanmaktadır. Yakın zamana kadar yaygın bir başka şikâyet konusu ise daracık mutfaklardı. Her ne kadar buzdolabı ve modern fırın kullanımının yaygınlaşmasıyla mutfağın boyutları artsa da, 1980'lerde mutfaklara girmeye başlayan bulaşık makineleri için yer yoktu. Dönemin yeni statü sembolü bulaşık makinesinin ev işlerinin azalmasına katkısı devrim niteliğindeydi ve mutfağın sürekli temiz ve düzenli tutulmasını sağladığı için de önemliydi. Yeni planlarda gösterişli mutfak mobilyasının sığabileceği geniş mutfaklar bu nedenle gözlenmeye başlandı.

Yeni apartman bloklarında banyo ve mutfak mobilyalarının düzenlenmesi, müteahhitlerin pazarlama stratejisinin önemli bir unsurudur. Artık geniş ve zarif mutfaklara yemek masası bile sığmakta, dolayısıyla mutfaklar yemek yenilen, hatta sohbet edilen mekânlara dönüşmektedir. Kimi yerlerde eski dönemin küçük mutfak duvarları yıkılarak salonla birleştirilmekte ve "Amerikan mutfak" denilen salonla mutfağın iç içe ol-

27 Kongar ve Berksoy, 1990.

duğu mekânlar yaratılmaktadır. Bu salon-mutfaklarda kadının ev içindeki emeği daha görünür hale gelmekte ve aile üyeleri arasında ev işlerinin paylaşımı artmaktadır. Kadınlar bir yandan mutfakta çalışırken bir yandan eşleri ve çocukları ile sohbet edebilmekte, televizyon seyredebilmektedir. Bu açık mutfaklarda yemek menüsü de değişti. Hazırlaması zaman ve uzmanlık gerektiren, kızartmalarda koku yayan ve etrafa yağ saçan geleneksel Türk yemekleri eski popülerliğini yitirdi, yerini pişirmesi kolay hazır yemekler, kimileri içinse "sağlıklı yemekler" aldı. Bu aynı zamanda ailenin diğer üyelerinin de yemeğin hazırlanmasına katkı sunabileceği anlamına gelmektedir. Statü ve sağlık sebeplerine ucuz işgücü arzının azalması da eklenince yeni yaşam biçimleri ortaya çıktı. Ancak bu oluşuma en büyük katkıyı kadınların çalışma hayatına katılması yaptı. Çalışmayan ev kadınlarıyla kıyaslandığında, çalışan kadınlar modern ev aletlerini ve açık planlı evleri daha çok tercih etmektedir. Kadınların iş hayatına katılmalarının, salonda orta sınıf hanımefendi olmak ile arka tarafta köle gibi çalışmaktan kaynaklanan gerilimlerini azaltmak için gösterdikleri çabaları meşrulaştırdığı öne sürülebilir.

Üst-orta sınıf kültüründe gözlenen değişimin bir başka boyutu ise ev içi mekânda daha fazla alanın ziyaretçilere açılmasıdır. Osmanlı döneminde erkek ziyaretçilere açık *selamlık* ile kadınlara açık olan *haremin* yerini Cumhuriyetin ilk yıllarında hem kadın hem erkek misafirlere açık misafir odaları almıştı. Bugün ise misafirlere mutfağından, banyo ve çocuk odasına kadar evin hemen hemen her köşesi açıktır. Aslında ilk defa gelenlere evi gezdirmek âdet bile oldu. Gerek yaşam alanının, gerekse ailenin yaşam biçiminin gözler önüne serilmesinin, kadının hem aile hem de toplumdaki konumuna olumlu anlamda katkıda bulunduğu ileri sürülebilir. Kadın, erkek ve çocukların konut mekânıyla olan ilişkileri toplumsal yapı ve kültürdeki temel değişimlere paralel olarak değişti. Ancak bu değişimler doğrusal olmadığı gibi söz konusu ilişki de karmaşıktır. Konut özelliklerinin kadının kimliğine olumlu ya da olumsuz etkide bulunabileceği ve bu etkinin sınıfsal konuma bağlı olarak

farklılık göstereceği de akılda tutulmalıdır. Kentli orta ve üst-orta sınıflar, özellikle basın ve reklamlar aracılığıyla standartların ve genel beğeninin oluşmasında belirleyici oldukların-dan, bu çalışmada değişimin rotası bu kesimlerin hane mekânını kullanımları üzerinden izlendi. Coğrafi konum ve sosyoekonomik faktörlere bağlı olarak farklılık gösteren kırsal kesimdeki ve gecekondulardaki hanelere bu çalışmada yer verilmedi.

Sanayileşme ve kentleşme dinamiklerinin egemen olduğu toplumlarda ortaya çıkan kamusal alan-özel alan ayrımının, kadınların kimliklerinin gelişmesine destek vermiş olduğu söylenemez. Ancak bu süreç, ev mekânının kullanımındaki toplumsal cinsiyet ayrımcılığını büyük ölçüde azaltmış olduğu gibi, doğum oranındaki düşüşün sonucu olarak elde edilen sağlık, zaman ve enerji kazanımları gibi kadınların özgürlükleri adına yapılan reformlarla da yakından ilintilidir.

Yine de, kadınların evin dışında hanımefendi, evin içindeyse bir çeşit hizmetçi olmasını bekleyen modern toplumun çifte standardı hâlâ sürmektedir. Yerel bir bağlamda gündelik hayat ve mekânın kullanımına doğru yapılan böylesi kısa bir gezinti bile, genellikle modernleşme başlığı altında toplanan daha geniş sorulara dair yeni bakış açıları geliştirebilir. Ayrıca, modernleşme sürecinin bir parçası olarak sadece sayısal hesaplamalar temelinde doğum oranındaki düşüşü açıklamaya çalışan demografi çalışmalarını da daha geniş bir bakış açısı içinde değerlendirme olanaklı görünmektedir. Toplumsal cinsiyet meselesini görmezden gelmeleri bakımından her iki girişim de ciddi bir şekilde kusurludur. Büyük resmi oluşturabilmek için yeniden daha geniş bağlamına oturtulabilecek böylesi bir mikro çalışma, benzer birçok diğer çalışmayla bir araya getirildiği takdirde, toplumsal cinsiyet üzerine yeni bir bakış açısı sunabilir.

Kadınlar hanenin dönüşüm sürecinde başrolü oynamış olsalar da, varlıkları erkeklerin beklentilerinin etrafında şekillenen düşünce ve pratiklerle tanımlandı. Burada incelenen hanelerde kadınlar gibi erkekler de yaşadı. Bu hanelerin düzenine dair değişim ve dönüşümler kadınlıkla ilgili yorumlarla ol-

duğu kadar erkeklikle ilgili yorumlarla da ilişkilidir.[28] Batılı olmayan bir toplumun modernleşmesinden ve ulus-devlet inşasından tutun da üremeyle ilgili inanış ve davranışların en derin katmanına, işin anlamı ve emek gücünün bileşimiyle ilgili temel değişimlere kadar farklı alanlarda, toplumsal cinsiyet inşasının ve kimliğinin belirgin rolünü kabul etmek, dünya çapında başlıca değişimleri anlamaya çalışan tarihçilerin yüzleşmesi gereken bir konudur.

28 Özbay, 1992b.

İKİNCİ KISIM

İstanbul Nüfusu ve Göçler

İSTANBUL NÜFUSU VE GÖÇLER

Giriş

Türkiye'nin en kalabalık ili olmasına karşın İstanbul'un nüfus yapısı ve değişimi hakkında bildiklerimiz kısıtlıdır.[1] Ancak bu kısıtlı bilgiler bile yeterince tartışılmamaktadır. Burada önemli saydığım bazı nüfus bulgularını özetleyerek bu konudaki tartışmaların *İstanbul* dergisinde de sürmesini diliyorum.

İstanbul'un nüfusu ile ilgili çalışma az fakat gazete haberi çoktur. Sık sık nüfus büyüklüğü ve göç edenlerin niteliği hakkında birbirleri ile çelişen ya da "İstanbul'un nüfusu sekiz milyonu aştı", "on milyona dayandı" gibi her defasında biraz daha abartılan nüfus tahminleri gazete sayfalarında yer almaktadır. Bu çelişkili haberlerin bir nedeni, farklı İstanbul nüfusu tanımlarının kullanılmasıdır. Kimileri için İstanbul, kentin "eski Müslüman yakası"dır; kimilerine göre ise İzmit, Tekirdağ gibi

1 Nüfus yapısı ve değişimi, genellikle sayımlardan elde edilen verilere dayanarak tahmin edilmektedir. Bilgilerimizin kısıtlı olmasının nedenleri: a) Sayım sonuçlarının güvenirliğini sağlayacak başka araştırma ve kayıt sistemlerinin yeteri kadar olmaması, b) İstanbul sayım sonuçlarının mahalle bazında yayınlanmaması nedeni ile ayrıntılı tahminlerin yapılamamasıdır. Ayrıca, İstanbul ili 1990 Nüfus Sayımı kitapçığı henüz basılmamıştır. Dolayısıyla örneğin, 1985-1990 dönemine ilişkin göç tahminleri yapılamamaktadır.

yoğun ilişkiler içinde olan civar kentleri de kapsayan bir geniş bölgedir. İdari bölünüş olarak bile İstanbul nüfusu dört ayrı tanıma göre tartışılabilir:

1. İstanbul anakent nüfusu (il merkezi)
2. İstanbul kentli nüfusu
3. İstanbul il nüfusu
4. İstanbul metropoliten alan nüfusu.

Anakent nüfusu 1990 ilçe bölünüşüne göre 20 ilçe nüfusunu kapsar. Anakent nüfusu "Büyükşehir Belediyesi"nin sorumluluk alanına girer. Kentli nüfus tanımı buna ek olarak geri kalan beş ilçe merkezi nüfusunu da dikkate alır. Devlet Planlama Teşkilatı "kentli nüfus" tahminleri yaparken İstanbul'un kentli nüfusu olarak bu tanımı kullanır. İl nüfusu 25 ilçenin ilçe merkezlerinin ve bunların dışında o ilçelere bağlı köylerin nüfusunun tamamıdır. Metropoliten alan ise İstanbul il nüfusuna aslında Kocaeli iline bağlı olan Gebze ve Darıca ilçe merkezi nüfuslarını da dahil eder. İstanbul Nazım Planı'nın kabul ettiği bir tanımdır. 1985 ve 1990 nüfus sayımlarına göre bu tanımlar arasındaki farklılık Tablo 1'de gösterilmiştir. İstanbul'un ne olduğuna ilişkin tanımların her birinin belli bir amaç çerçevesinde anlamı vardır. Hangisinin "doğru" ya da "gerçek" İstanbul tanımı olduğu üzerine bir tartışma yararlı değildir. Önemli olan, nüfus hesaplamalarının hangi tanıma göre yapıldığının belirtilmesidir. Sayım verilerinin genellikle il bazında düzenlenmiş olması nedeni ile ben İstanbul il nüfusundan söz edeceğim.

TABLO 1
1985 ve 1990'da Farklı Tanımlara Göre İstanbul Nüfusu ve Artış Hızı

İstanbul	*1985*	*1990*	*Yıllık artış hızı (binde)*
Anakent nüfusu	5.475.982	6.620.241	37.95
Kentli nüfusu	5.560.908	6.753.929	38.87
İl nüfusu	5.842.985	7.309.190	44.78
Metropoliten alan	5.966.704	7.521.866	46.32

Kaynak: DİE, 1985;1990 sayımları.

İstanbul'un ülkenin en fazla nüfusunu barındıran il olma özelliği yeni değildir. Cumhuriyetten önce de, sonra da bu özelliğini hep korumuştur. Ancak iç göç[2] hareketlerinin hızlandığı 1950'lere kadar nüfus büyüklüğünde bu kadar önemli değişmeler gözlenmemiştir. 19. yüzyıldan beri düşük doğurganlık düzeyine sahip olan İstanbul, göçler ile artışım sürdürmüştür. Ancak 1950'lere kadar kent, doğurganlığı düşük yörelerden göç almış ve önemli sayılarda göç vermiştir.[3] 1950'den sonra İstanbul her 15 yılda bir ikiye katlanarak son derece hızlı bir biçimde büyümüş, 40 yılda yaklaşık yedi kat artmıştır.[4] 1990'da Türkiye nüfusunun yüzde 13'ü İstanbul ilinde yaşamaktadır. Aynı yılda Türkiye'de km^2 başına 73 kişi düşerken, İstanbul'da bu yoğunluk 1.280 kişidir.

İlçeler arası farklılaşma

Nüfus yoğunluğu ve artış hızı açısından İstanbul'un ilçeleri arasında önemli farklar bulunmaktadır. Merkezde bulunan Beşiktaş, Beyoğlu, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Şişli nüfusun en fazla yoğunlaştığı ilçelerdir. 1985'te bile bu ilçelerde km^2 başına on bin kişiden fazla insan yaşamakta idi. En kalabalık ilçe ise Fatih'tir. 1985'te Fatih'te km^2 başına elli bin kişi düşmekteydi. Bu ilçelerde artık nüfus azalmaktadır. En hızla azalan ilçe Şişli'dir; 1985-1990 dönemi içinde her yıl Şişli'de yaşayan bin kişiden ortalama doksan altı kişi eksilmiştir.[5] Ancak bu merkez ilçelere göç eden hiç yok demek değildir. Aksine pek çok kişi buralardan yeni gelişmekte olan ilçelere giderken bu ilçelere de yeni gelenler olmaktadır. Ancak merkez ilçelerde gidenler gelenlerden daha fazladır. İl içi hareketlilik İstanbul nüfusunun en

2 Yurtiçi göçler, örneğin köy-kent göçü kastedilmektedir.

3 Bu konuda Duben ve Behar'ın çalışmaları (1990), Shorter ve Macura'nın çalışmaları (1983) çok önemli bilgiler içermektedir.

4 1950'de İstanbul il nüfusu 1.166.477 iken 1990'da 7.309.190'a ulaşmıştır. 1985-1990 arasında yıllık nüfus artış hızı binde 44.78'dir. Yani bu dönem içinde her yıl İstanbul'da yaşayan her bin kişiye 45 kişi daha eklenmiştir. Bu son derece hızlı bir artıştır. Aynı dönemde Türkiye'nin yıllık nüfus artış hızı binde 21.71 olmuştur.

5 Bu ilçede yıllık nüfus artış hızı binde -96.36 olarak belirlenmiştir.

önemli özelliklerinden biridir.[6]

Yeni gelişen ilçelerde yoğunluk görece daha düşük olmakla birlikte nüfusun artışı çok hızlıdır. 1980-1985'te en hızlı artan Bakırköy, Gaziosmanpaşa, Kartal, Üsküdar, Çatalca ilçeleri olmuştur. 1990'da bu hızlı gelişen ilçeler parçalanarak ilçe sayısı on dokuzdan yirmi beşe çıkartılmıştır.[7] Son dönemde (1985-90) yeni oluşturulan çevredeki ilçelerde adeta bir nüfus patlaması gözlenmiştir.[8]

İlçeler arası farklılaşmanın bir başka boyutu da "gündüz" ve "gece" nüfuslarında ortaya çıkmaktadır. İşyerlerinin, turistik mekânların bulunduğu merkez ilçelerinde "gündüz" nüfus daha da yüksektir. Örneğin, Eminönü ilçesinde sayımlara göre "gece" nüfusu, yani o ilçede oturan nüfus azalmaktadır; ama "gündüz" nüfusunun azaldığını söylemek mümkün değildir.

Doğal artışın rolü

İstanbul nüfusunun hızlı büyümesinin başlıca nedeni göçlerdir, ama yalnızca göçler değil. Nüfusun doğal artışı da, yani doğumlar ve ölümler de önemlidir. İstanbul nüfusunun da bir bölümü her yıl doğanların ölenlerden fazla olması nedeni ile artmaktadır.

"Acaba İstanbul hiç göç almamış olsaydı, nüfus büyüklüğü bugün ne kadar olurdu?" gibi bir soru özellikle İstanbul için geçersizdir. Çünkü tarihin her döneminde çeşitli biçimlerde göç almış ve göç vermiş bir yerleşmedir. Hızlı göçün başladığı kabul edilen 1950'de nüfusun yarıdan fazlası İstanbul doğumludur ama yi-

6 Köksal (Erder) ve Özbay, 1987.

7 Yeni ilçeler ve hangi eski ilçelerden oluşturuldukları aşağıda sıralanmıştır:

Bayrampaşa	- Bakırköy
Küçükçekmece	- Bakırköy+Eyüp
Pendik	- Kartal
Kâğıthane	- Şişli
Ümraniye	- Üsküdar
Büyükçekmece	- Çatalca

Yeni ilçeler arasında yalnızca Kâğıthane anakent (il merkezi) sınırları içindedir.

8 Örneğin, bu dönemde B.Çekmece yılda binde 179, Kâğıthane binde 160, Ümraniye binde 148,86, Pendik binde 93, Kartal binde 92, Bakırköy binde 80 hızla artmışlardır.

ne de çok önemli bir bölümü (yüzde 47'si) İstanbul dışında doğmuştur. Üstelik İstanbul doğumluların bir kısmı da bu göçmenlerin çocuklarıdır. O halde soruyu değiştirelim ve 1950 sonrası İstanbul hiç göç almasa idi İstanbul nüfusu bugün ne kadar olurdu diye soralım.[9] Bu durumda nüfusu kırk yıl içinde kabaca ikiye katlanacak, yani nüfusu 2.5 milyona yaklaşmış olacaktı.

Bugün ise doğal artış ile İstanbul'a eklenen nüfus çok daha yüksektir. Çünkü genç yaşlarda göç edenlerin çok sayıda olması nedeni ile İstanbul'da ölüm risklerinin daha az olduğu, doğurganlık çağındaki (15-44 yaşlarındaki) nüfusun oranı artmıştır (Tablo 2).[10] Böylece göçlerin İstanbul nüfusu üzerine iki yönlü bir etkisi olmaktadır. Örneğin 1985-1990 dönemi içinde İstanbul il nüfusu yaklaşık bir buçuk milyon artmıştır. Bu beş yıl içinde hiç göç olmasaydı bile doğanların ölenlerden fazla olması nedeni ile nüfus yaklaşık yarım milyon artacaktı. Bir başka deyişle, son dönemde İstanbul'a kabaca her yıl iki yüz bin kişi göç yolu ile, yüz bin kişi ise doğumlarla katılmıştır.

TABLO 2
İstanbul ve Türkiye'de Yaş Grupları ve Cinsiyete Göre Nüfusun Dağılımı (1985) (yüzde)

	Türkiye		*İstanbul*	
Yaş grupları	*Erkek*	*Kadın*	*Erkek*	*Kadın*
0-14	38.2	37.0	31.2	31.7
15-44	44.8	44.6	52.4	49.4
45-64	13.3	13.7	13.3	14.3
65+	3.7	4.7	3.1	4.7
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: DİE, 1985 sayımı.

9 Böyle bir hayali soru için 1950'deki koşulların hepsinin aynı kaldığını da varsaymak gerekecektir.

10 Burada hemen göç edenlerin daha fazla çocuk doğurma eğiliminde oldukları, dolayısıyla nüfus artışını bu yolla da etkiledikleri akla gelebilir. Bu durumun nüfus artışı üzerindeki etkisini abartmamak gerekir. Çünkü 1950-1990 arasında İstanbul'da ailelerin sahip oldukları ortalama çocuk sayısında yavaş da olsa bir azalma gözlenmektedir. Ölüm oranlarında da yine bir düşme olmuştur. Kırk yıl içinde, göç edenler yalnızca doğum ve ölüm düzeylerindeki düşme eğiliminin hızını yavaşlatmışlardır.

İstanbul'a göç artıyor mu?

Son kırk yıllık tahminlere baktığımızda, İstanbul'da bazı dönemler hızlanan, bazı dönemlerde hafifleyen göç akımlarının olduğunu görüyoruz. İlk büyük çapta göç 1950-1955 döneminde gelmiştir. 1955-1965 arasında biraz hafifleyen göç dalgası, ikinci fırlamayı 1965-1975 arasında yapmış, sonra yine bir durulma dönemine girmiştir. Hızı görece azalmış olmakla birlikte üçüncü dalga 1980'lerde, özellikle 1985'ten sonra yani günümüzde yaşanmaktadır. Göçün hızında gözlenen bu dalgalanmalar ülkenin ve İstanbul'un ekonomik yapısındaki değişmelerle yakından ilişkilidir. Genel olarak ücretli iş piyasasında durgunluk olduğu zaman ya da ekonomik kriz dönemlerinde İstanbul'a gelen göçlerin görece azaldığı ileri sürülebilir.[11] Daha iyi dönemlerde ise muhtemelen fakir emekçi kitleleri iş bulma umudu ile İstanbul'a akın etmektedir. Ancak ekonomik gücü olmayanların merkez ilçelere yerleşip iş bulmaları pek kolay değildir. Dolayısıyla nüfus İstanbul'un çevre ilçelerine hatta yakın illere kaymaktadır.[12] İstanbul'da nüfus merkezden uzaklaştıkça daha hızlı artmaktadır (Tablo 1). O halde, İstanbul sınırlarını dar anlamda tanımladığımız takdirde göçün hızı azalmaktadır, civar illeri de içine alacak biçimde genişlettiğimizde göç, hızlı artışını sürdürmektedir diyebiliriz.

Nüfus artışının hızı açısından Türkiye'nin diğer illeri ile karşılaştırdığımızda, aslında İstanbul'un en hızlı artan il olma özelliğini çoktan yitirdiğini görüyoruz. İstanbul bu konudaki birinciliği 1980'de Kocaeli'ye kaptırmış; 1990'da ise her ikisi de en hızlı artan iller olma özelliklerini başka illere bırakmışlardır. 1990'da en hızlı artan üç il, Şırnak, Antalya ve Gaziantep'tir.

11 Sayım yılları ile ifade edildiği için göç tahminleri ile ekonomik yapıdaki dönemlemeler birbirinin üzerine birebir oturmamaktadır: örneğin, Boratav (1989), 1950'den 1954'e kadar giden bir ekonomik iyileşmeden, sonra 1962'ye kadar süren bir durgunluk döneminden söz etmektedir. Yine 1974'ten 1979'a kadar devam eden bir kriz dönemi, ve onu takip eden 1980-87 yılları arasında "sermayenin tahakkümü" diye adlandırdığı bir dönemden bahsetmektedir. 1987 sonrasını ise emeğin yeniden değerlenmeye başladığı başka bir dönem olarak almaktadır.

12 Özbay ve Köksal (Erder), 1988b.

Ancak nüfusu çok büyümüş olduğu için İstanbul artık daha yavaş bir artış hızını bile kaldıramayacak hale gelmiştir.

İstanbul'dan gidenler yok mu?

İstanbul söz konusu olunca, gelenlerin çokluğu nedeni ile gidenlerden genellikle pek kimse söz etmez. Oysa her yıl binlerce insan İstanbul'dan başka yerlere taşınmaktadır. Acaba İstanbul'dan gidenler nerelere dağılmaktadır? Sayım istatistikleri yurtdışına gidenleri göstermemektedir. Bu nedenle ancak İstanbul'dan ülkenin başka yörelerine gidenler hakkında kısaca bir-iki söz söylemek istiyorum. 1980-1985 yılları arasında İstanbul'dan hemen her bölgeye giden nüfus vardır. Bunlar muhtemelen bir süre İstanbul'da kalıp geri dönenlerdir. Ancak İstanbul'dan en çok Marmara Bölgesi'nin diğer illerine giden olmuştur. Bu önemlidir. Çünkü bu bir geri dönüşü değil, nüfusun İstanbul çevresine yayılmaya başladığını göstermektedir.

İstanbul'a kimler göç etmektedir?

Günümüzde halk arasında, basının da sık sık işlediği bir "göçmen" prototipi vardır. "Göçmen" kır kökenli, eğitimsiz, doğru dürüst bir işi olmayan, esmer, kara yağız bir delikanlıdır. Lahmacun seven, kadın döven bu tip kimine göre o kadar artmıştır ki İstanbul adeta köyleşmiştir. Göç edenlerin özellikleri hakkında çok ayrıntılı bilgiler yoktur ama yine de bu imajın gerçeklik payını ve nasıl oluştuğunu gösteren bazı ipuçlarını tartışmak mümkündür.

Bunun için önce İstanbul'da yaşayanların doğum yerlerine göre nasıl dağıldıklarına bakalım (Şekil 1). 1950 ve 1985 yılları arasında gözlenen en önemli değişim, İstanbul doğumluların azalmasıdır. Üstelik İstanbul doğumluların bir bölümünün anne ya da babası İstanbul dışında doğmuştur.

İki dönem arasında dikkati çeken ikinci önemli değişme yurtdışı doğumluların azalmasıdır. 1950'de İstanbul dışında doğan her dört kişiden biri yurtdışında, özellikle Balkanlar'da

ŞEKİL 1
Doğum Yerlerine Göre İstanbul Nüfusunun Dağılımı (1950-1985)

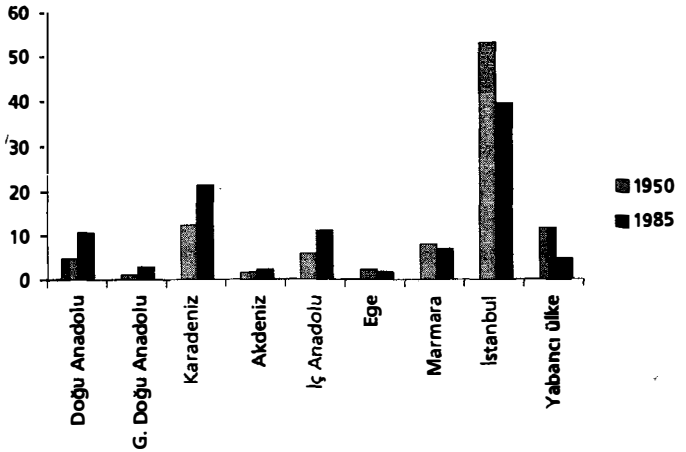

	1950	*1985*
Doğu Anadolu	4,2	10,5
G. Doğu Anadolu	1	2,3
Karadeniz	12,4	21,1
Akdeniz	1,6	2
İç Anadolu	5,9	11,1
Ege	2,3	1,7
Marmara	7,9	7,1
İstanbul	52,9	39,4
Yabancı ülke	11,8	4,8
Toplam	100	100

doğmuştu. 1985'e geldiğimizde Balkan göçmenlerinin nesli hemen hemen tükenmektedir. Artık İstanbul'da yaşayanların çoğunluğu Anadoluludur. Eski İstanbullu için Anadolulu olmak taşralı olmaktır, köylü olmaktır. Osmanlılıktan kalan bu önyargı, İstanbul'da yaşamayı bir ayrıcalık olarak gören yeni gelenler tarafından da benimsenmiştir. Böylece iki-üç hatta dört nesil önce ailenin "Anadolu"ya nereden geldiği söylenir olmuştur. "Nerelisiniz?" sorusuna verilen cevaplarla insanların nere-

de doğdukları birbirine zaman zaman uymamaktadır. Şimdi İstanbul'da insanlara nereli oldukları sorulsa, "Rumeliliyiz," cevabı istatistiklerde görülenden daha fazla çıkacaktır.

Anadolu'nun bazı bölgeleri İstanbul'a pek rağbet etmemektedir. Örneğin, Ege, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde doğanlar 1950'lerde de 1985'te de İstanbul'a en az yerleşen gruplardır. 1990 sayım sonuçları yayımlanmadığı için son dönemde bu eğilimin sürüp sürmediği hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Ama lahmacun ve kebapçı dükkânlarının çoğalması ile Güney ve Güneydoğu bölgelerinden gelenlerin oransal büyüklükleri arasında bir ilişkinin olmadığını da özellikle vurgulamak gerekir (bkz. Şekil 1).

İstanbul'a en çok Karadeniz Bölgesi'nden göç olmaktadır. İstanbul'da 1985'te yaşayan her beş kişiden biri Karadeniz Bölgesi'nde doğmuştur. Üstelik Karadeniz Bölgesi'nden gelenler 1950'de bile oldukça büyük bir orandaydı. Bir anlamda 40 yıldan fazla bir süredir İstanbul Karadenizlileşmektedir! Ama yine de son zamanlarda çok üstünde durulan "göçmen" prototipi bu bölge kişileri üzerine kurulmamıştır. Neden? Bir nedeni, mutlaka İstanbul'a çok önceden büyük gruplar halinde gelmiş olmalarıdır. Kent yaşamına uyma, arsa ve iş olanaklarından yararlanma açısından avantajlı konumda olan eski gelenler, hemşehrilik ilişkileri içinde yeni gelenlere destek de vermiş olabilir. Ayrıca Karadeniz Bölgesi'nden çok sayıda kadın göçü de olmuştur. Oysa örneğin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelenler büyük çoğunlukla erkektir.[13] Kadın göçü aileler halinde gelindiğini, dolayısıyla daha düzenli yaşam olanaklarının bulunduğunu göstermektedir. Karadenizlileri İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinden gelenler takip etmektedir. Bu iki grubun toplamı bile ancak Karadeniz Bölgesi'nden gelenler kadar olmaktadır. Ne var ki, 1950-1985 dönemi içinde en hızlı artan gruplar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden gelenlerdir. Bir başka deyişle, hâlâ

13 1985'te İstanbul'da Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelen her 100 kadına karşılık 143 erkek, Karadeniz Bölgesi'nden gelen her 100 kadına karşılık 117 erkek bulunmaktadır.

oransal olarak az olmakla birlikte bu bölgelerden gelenler daha hızla artmaktadır.

1950'lerde göç edenlerin çoğu köylerinden kalkıp doğrudan İstanbul'a gelen erkeklerdi.[14] Artık kentlerden aileleri ile birlikte göç edenler daha fazladır. Bu değişim 1965'te başlamış (Yener, 1977; Tanfer, 1983), 1970'lerde de sürmüştür (Kocaman ve Özaltın, 1986). 1980-1985 döneminde ise bunun artık çok yerleşmiş bir olgu olduğu gözükmektedir. 1980-1985 döneminde İstanbul'a gelen her dört kişiden üçü kentlerden gelmiştir. Ancak hâlâ kır-kent göçünden söz edilmesinin bir nedeni, az da olsa kırdan gelenlerin kente daha yavaş uyum sağlamalarından olabilir. Tabii ayrıca, Anadolu kentlerinden gelenlerin de bir kısmı köy kökenlidir. Onlar köylerinden çıkıp önce yakın bir kente yerleşmiş ve daha sonraki bir aşamada İstanbul'a gelmiştir.

Başta da söylediğim gibi İstanbul'a göçler dönem dönem artıp, yavaşlamaktadır. 1980-1985 dönemi göç akımı açısından bir sonraki döneme kıyasla daha durgun bir dönemdir. Ücretlerin özellikle bu dönemde çok düşük olması, kısıtlı iş olanaklarının eğitilmiş emeğe yönelmesi gibi nedenler kentlerden gelenlerin daha ağırlıklı olmasında bir rol oynamış olabilir. Bu dönemde İstanbul'a en çok göç veren il Ankara olmuştur. Bu, dönemin özellikleri açısından anlamlı bir olgudur.

Eğitim durumu

İstanbul'a gelenlerin eğitim durumları, yaşları ve benzeri özellikleri ayrıntılı olarak incelenememiştir. Ancak nüfusun genel özellikleri göç edenleri de içerdiği için bu konuda bize bazı ipuçları verebilir. Örneğin, göçün hızlandığı 1955 yılında İstanbul nüfusunun yüzde 74'ü Türkiye nüfusunun ise yüzde 41'i okuryazardır. Aradaki fark son derece önemli. Ancak bundan sonra 1985'e kadar İstanbul'daki okuryazar nüfusunun yavaş artmış olduğunu görüyoruz: İstanbul'da okuryazar oranı bu tarihte yüzde 88'e çıkarken, Türkiye ortalaması yüz-

14 Tümertekin, 1970-1971.

de 77'ye yükselmiştir.[15] Artık İstanbul ile Türkiye'nin diğer yöreleri arasında okuryazarlık düzeyi açısından fark kapanmaya başlamıştır. İstanbul'da okuryazar olmayanların yaklaşık dörtte üçü kadındır. 1985'te İstanbul nüfusunun büyük çoğunluğu okuryazardır ama lise ve daha üstü bir eğitim görenlerin oranı hâlâ son derece azdır: nüfusun yalnızca yüzde 15'i lise ve daha yüksek bir okuldan mezun olmuştur. Aynı tarihte Ankara'da ise bu oran yüzde 18'dir. Yani İstanbul Türkiye'nin en kalabalık ilidir fakat en okumuş bir ili olma özelliğini sürdürememiştir. Yine de Türkiye ortalaması ile karşılaştırıldığında bu oranlar yüksektir. Türkiye'de lise ve daha yüksek bir okulu bitirenlerin oranı yüzde altı civarındadır.

Yaş dağılımı

Göçler nedeni ile İstanbul nüfusunun yaş dağılımı Türkiye ortalamasından farklıdır. 15 ile 44 yaşları arasındakiler, özellikle bu yaşlardaki erkekler, İstanbul'da Türkiye ile karşılaştırıldığında çok daha ağırlıklıdır. Buna karşılık 15 yaşından küçüklerin oranı diğer yörelerde daha yüksektir (Tablo 2). Bu ne demektir? Daha önce söylediğim gibi bu farklılaşan yaş yapısı, nüfusun doğal büyümesini teşvik eden bir unsurdur. Ayrıca bu yaş yapısı nedeni ile yeterli iş olanakları bulunduğu takdirde, çalışma çağındaki nüfus oransal olarak fazla olduğu için ailelerin refah düzeyi daha yüksek olacaktır. Zira ailelerin bakmakla yükümlü olduğu çocuk sayısı daha azdır. Ancak yine yaş yapısının özelliklerinden dolayı, orta ve yüksek eğitimin yetersizliği, iş sağlık ve eğlence olanaklarının azlığı İstanbul'u Türkiye'nin başka yörelerinden daha ciddi olarak etkilemektedir. Eğitimde ve işe girmede rekabet çok daha fazladır. Bu rekabetten olumsuz yönde etkilenenler başta kadınlardır. Ayrıca, İstanbul'da 45 yaşını dolduranlar, hele eğitimleri az ise, kalabalık genç kuşağın varlığı nedeni ile iş bulma güçlüklerini ya da işten çıkartılma baskılarını daha fazla yaşıyor olmalıdırlar.

15 DİE; 1955, 1985 sayımları.

Özetle İstanbul'un nasıl tanımlandığını belirtmeden büyüklüğü ve artış hızını tartışmak olanaksızdır. Genellikle, ciddi incelemeler yapmadan, gördüklerimize ağırlık verip nüfus ve göç üzerine konuşmak, işin kolayına kaçmaktır. İstanbul'un nüfus yapısı ve büyüklüğüne ilişkin sorunlar bu tarzı kaldıramayacak kadar önemlidir. Ayrıca yalnız büyüklüğünü değil, nüfusun yaş ve cinsiyet yapısının, sosyoekonomik özelliklerinin ayrıntılı ve sürekli olarak irdelenmesi ve bu dinamikleri dikkate alan yatırım ve hizmetlerin talep edilmesi gerekir. Bunun yanında, nüfus öğeleri ile sosyoekonomik yapı arasındaki ilişkilerin de ciddi biçimde araştırılması zorunludur. İstanbul'u sevmek ve sevdirmek için onu tanımak, anlamak ve sorunlarına gerçekçi çözümler aramak durumundayız.

İSTANBUL'DA GÖÇ VE İL İÇİ NÜFUS HAREKETLERİ (1985-1990)

Bu yazının amacı nüfus hareketlerinin dinamiğini ve İstanbul nüfusu üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. İstanbul'un nüfus dinamiklerine ilişkin bilgilerimizde "eskimişlik" ve "tarihsel bir anlam kazanmışlık" nitelikleri genellikle ağır basmaktadır. Bu durum, kısmen nüfus sayımı sonuçlarının çok geç yayınlanmasından, kısmen de Türkiye'de coğrafi hareketliliğin önemli ölçüde artmış olmasından kaynaklanır. Bu yazı, 1990 nüfus sayımı verilerini ve Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) tarafından hazırlanan İstanbul 1990 nüfus sayımı verisinin yüzde 5'lik örneğini temel alarak, 1985-1990 dönemi üzerinde odaklanmaktadır. Aradan geçen süre içinde İstanbul nüfusunun kompozisyonu ve kente yeni gelenlerin özellikleri önemli değişikliklere uğramış olabilir. Ancak, 1985-1990 dönemindeki nüfus hareketleri, hem bir kırılma noktası olma hem de daha sonraki nüfus hareketlerine ilişkin önemli ipuçları taşıma nitelikleriyle üzerinde özel olarak durulması gereken bir konudur.

İstanbul'da nüfus artışı ve göç örüntüleri (1950-1990)

İstanbul'a gelen göçmenlerin özellikleri farklı dönemlerdeki göç dalgalarına göre farklılık gösterir. Bu dalgalardan 1985'ten

beri sürmekte olan sonuncusunu anlamak için, onu, daha önceki dönemlerin göç dalgalarıyla karşılaştırmak gerekir. Başlıca göç dalgalarını saptamanın kaba ama basit bir yolu, 1935-1990 arasında beş yıllık aralıklarla yapılmış nüfus sayımlarına göre hesaplanan nüfus artış hızlarına bakmaktır. İstanbul'daki nüfus artış hızları, toplam kentsel nüfus ve ulusal nüfus artış hızlarıyla karşılaştırılınca, söz konusu dönemde İstanbul'a üç ana göç dalgası geldiği ortaya çıkar. Birinci dalga 1950'lerde başlamış ve ülkedeki siyasi ve ekonomik kriz nedeniyle 1960'ların başında sona ermiştir. Bu göç dalgası sadece İstanbul'a yönelik bir olgu değildir. Kırsal alanlardaki dönüşüm ve nüfus artışı, bu dönemde çok sayıda insanı kentlere, özellikle de Ankara, İzmir ve İstanbul'a getiren bir süreci başlatmıştır. Bugünün nüfus hareketleriyle karşılaştırıldığında, İstanbul'a gelen bu ilk göç dalgasının, kent nüfusunun temel özelliklerini pek değiştirmediği görülür. Zira gelenlerin il nüfusuna oranı oldukça küçüktür. 1950'lerde gelen göçmenlerin hem İstanbul'un yerleşik halkının hâkimiyeti altına girdiği hem de "kentlileştiği" söylenebilir. Dolayısıyla onlar kentte köklü bir dönüşüme yol açmadan zamanla kente entegre oldular. E. Tümertekin, yaptığı çalışmada 1950'lerin göçmenleriyle ilgili önemli açılımlar getirmektedir.[1] Bu göçmenlerin çoğunluğunu kırsal alanlardan gelmiş bekâr erkekler oluşturmaktaydı. Sürekli bir iş bulana kadar köydeki ailelerinin desteğiyle bir süre kentte oradan oraya dolanma imkânları vardı. Türkiye kırsalının en yoksul kesimlerini temsil etmeyen bu genç adamlar, ailelerini toplumda daha üst konumlara taşıma çabası içinde olmaları anlamında "öncü" kişilerdi.

İkinci göç dalgası 1960'lı yılların ortalarında başladı. Tüm Türkiye'yi etkisi altına alan dalganın İstanbul ve yakın çevresindeki hacmi diğer kentsel alanlardakinden çok daha büyüktü. İstanbul'da sanayileşmenin olgunluk kazanmış bir süreç haline geldiği bu dönem, kırsal alandan kentsel sanayi merkezlerine doğru tipik bir işgücü göçü dönemi olarak nitelendirilebilir. Çeşitli araştırmacılar 1965 yılından sonra İstanbul'a kent-

1 Tümertekin, 1970-1971.

sel alanlardan göçün de arttığını göstermişlerdir.[2] Bu yıllardan sonra kadın göçmenlerin sayısının da artmış olması ailelerin bir bütün olarak göç ettiğini ya da ailelerin köyde kalmış olan fertlerinin de kente, erkeklerin yanına geldiğini göstermektedir.

İstanbul ve nüfusunun kompozisyonu 1960'lar ve 1970'lerdeki sürekli göç dalgalarıyla önemli ölçüde değişmeye başladı. Kentin çevre alanlarında hızla boy veren gecekondular ve konut alanlarında giderek artan heterojenlik bu dönem çalışmalarının temel konuları oldu. Mübeccel Kıray 1960'larda İstanbul'un konut alanlarının modern kentlerdeki gibi keskin bir toplumsal farklılaşma göstermediğinden söz eder. Ona göre, kırsal alanlardan gelen ve enformel sektörde çalışan göçmenlerin yanı sıra beyaz ve mavi yakalı kent yoksullarını barındıran gecekondu bölgeleri bile sanıldığı kadar homojen değildi.[3]

1980'de, hem İstanbul'da hem de diğer kentlerde nüfus artış hızı bir kez daha düştü.[4] İstanbul'da diğer yerlerde olduğu gibi kısa süreli çıkış ve inişler görülmedi. 1990 yılına kadar süren yavaş fakat istikrarlı artış, üçüncü göç dalgasının ortaya çıkışına atfedilebilir. Nüfusu yedi milyona ulaşan İstanbul ili bütün diğer illerden ayrı bir gidiş içine girdi. Türkiye üzerinde çalışan araştırmacılar artık İstanbul'u, Ankara ve İzmir ile aynı kategori içine koyamamaktadırlar;[5] İstanbul üzerine yapılmış yerel çalışmalar 1990 nüfus sayımından bu yana artmakta olan göç eğilimini doğrulamıştır.[6]

Şu anda yaşanan üçüncü göç dalgası artık "kırdan kente göç" olarak adlandırılamaz. Bunun bir nedeni, Türkiye'nin kır kent nüfus oranının artık göçmenlerin çoğunluğunu kent kökenli-

---

2 Gedik, 1994; Özbay ve Köksal (Erder), 1988b; Tanfer, 1996; Yener, 1977.

3 Kıray, 1982b; 1982c.

4 Nüfus artış hızlarının ulusal rakamlarda bile aşağı düşmüş olması, 1980 nüfus sayımında bir eksiklik olmuş olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla İstanbul'un ve genel kentsel nüfusun artışında görülen keskin düşüşe ihtiyatlı yaklaşılmalıdır.

5 1985-1990 döneminde İstanbul'un net göç oranı her bin kişide 108 kişi iken, İzmir'de 64, Ankara'da 25'ti (DİE, 1997b, Tablo 1).

6 Erder, 1996.

lerin oluşturduğuna işaret ediyor olmasıdır.[7] Gerçekten de yakın dönem göçmenlerinin sadece beşte biri kırsal alanlardan gelmiştir (Tablo 1). Ayrıca kentsel alanlardan göç edenlerle kıyaslandığında köyden veya kasabadan gelenler daha çok İstanbul'un kırsal alanlarına yerleşmeyi tercih etmektedirler.[8] Dolayısıyla son göçler nedeniyle İstanbul'un "kırsallaştığı" savının, incelediğimiz dönemde ampirik bir dayanağı yoktur.

TABLO 1
Kırsal-Kentsel Köken ve Göçmenlerin Yerleşim Bölgesi Seçimi; İstanbul (1985-1990) (sayı, yüzde)

	Köken		
*İstanbul**	*Kentsel*	*Kırsal*	*Toplam*
Kentsel	793,310 (83.2)	159,857 (16.8)	953,167 (100.0)
Kırsal	98,344 (59.3)	67,599 (40.7)	165,943 (100.0)
Toplam	891,654 (79.7)	227,456 (20.3)	1,119,110 (100.0)

(*) İstanbul'da kırsal ve kentsel alan tanımları için 8. ve 9. notlara bakınız. Yabancı ülke "kentsel" olarak değerlendirilmiştir.
Not: Bilinmeyenlerden dolayı toplam göçmen sayıları orijinal tablolarda farklıdır.
Kaynak: DİE, 1997. Tablolar 2, 3 ve 4.

Doğum yeri istatistiklerinde bölgesel köken - göç eğilimleri ilişkisi

1950 ve 1990 yılları arasındaki doğum yeri istatistikleri karşılaştırıldığında nüfusun giderek daha fazla heterojenlik kazandığı görülür. Ancak bu, kır veya kent kökenli olma temelinde değil de, bölgesel temelde bir heterojenliktir. Bu kırk yıllık sü-

7 1990'da toplam nüfus içinde "kentsel" olarak tanımlanan il ve ilçe merkezlerinde yaşayanların oranı yüzde 59,6; "kırsal" olarak tanımlanan köy ve kasabalarda yaşayanların oranı ise yüzde 40,9'du (DİE,1993).

8 Erder, *a.g.e.*, s. 46; "Kırsal İstanbul" zaman içinde hızla küçülmekte ve kentsel yerleşmelere dönüşmektedir. 1990'da İstanbul ilinde toplam nüfusu 555.261 olan 246 köy vardı. Bu, toplam nüfusun yüzde 7,6'sıdır (DİE, 1993). Kırsal nüfusa sahip ilçeler Beykoz, Eyüp, Gaziosmanpaşa, Kartal, Küçükçekmece, Pendik, Sarıyer, Ümraniye, Büyükçekmece, Çatalca, Silivri, Şile ve Yalova'dır.

re içinde İstanbul doğumlu nüfusun oranı yüzde 53'ten yüzde 37'ye inmiştir. Doğal olarak bu rakamlara ikinci kuşak göçmenler de dahildir. Göçmenlerin büyük çoğunluğunu Karadeniz Bölgesi'nden gelenler oluşturmuştur. 1990'da İstanbul nüfusunun dörtte birini Karadeniz kökenliler meydana getirmektedir.[9]

1950-1990 arasında İstanbul'a gelenlerin oranlarında bölgeler arası oynamalar oldu. İstanbul doğumlularla, Marmara, Ege'den ve yurtdışından (esas olarak Balkanlar'dan) gelenler 1950'de İstanbul nüfusunun yüzde 75'ini oluşturmaktaydı. Bu kesimin sahip olduğu oransal hâkimiyet 1990'da yüzde 50'ye düştü. Diğer bölgelerden; yani Karadeniz, Doğu, Güneydoğu, Orta Anadolu ve Akdeniz bölgelerinden gelenlerin oranı ise aynı dönem içinde yüzde 25'ten yüzde 50'ye çıktı. İstanbul'un nüfus kompozisyonundaki ana değişiklik kabaca batı kökenlilikten doğu kökenliliğe geçiş olarak ifade edilebilir.

1985-1990 arasında İstanbul'a gelen ve İstanbul'dan gidenlerin nüfus kompozisyonu üzerindeki etkileri

Doğum yeri istatistikleri yakın zamanın nüfus hareketleri konusunda güvenilebilir bilgi vermez. Bununla birlikte, 1985-1990 göç eğilimleri genel olarak doğum yeri istatistiklerinde gözlenen nüfus hareketlerindeki bölgesel örüntüyü desteklemektedir. Bu dönemde en yüksek net göç oranları İstanbul ve Kocaeli'de, en düşük oranlar da Kars ve Tunceli'dedir.[10] 73 ilden sadece 20'sinin nüfusu net göç ile artmıştır; ve bunların 13'ü Türkiye'nin batı kesimindedir. Diğer üçü güney kıyılarında (Antalya, İçel, Adana), üçü Orta Anadolu'da (Ankara, Eskişehir, Karaman) ve biri doğudadır (Batman). Güneydoğu Anadolu'da, bir önceki dönemde çok yüksek nüfus artışı yaşayan Gaziantep ve Diyarbakır gibi illerde büyük bir değişiklik ol-

9 Özbay, 1992.

10 İstanbul ve Kocaeli, her bin kişi başına, net 108 kişi alırken, Kars ve Tunceli her bin kişi başına, sırasıyla net 164 ve 154 kişi kaybetmiştir (DİE, 1997b).

muş; bu illere gelen göç durmamış fakat aynı illerin dışarıya verdiği göçün çok altında kalmıştır.[11]

1985-1990 yılları arasında İstanbul'a çeşitli bölgelerden gelen göçmenler Tablo 2'de gösterilmiştir. Tablonun da gösterdiği gibi bunların sadece yüzde 13'ü Marmara ve Ege bölgelerinden, kalan büyük çoğunluk da özellikle Karadeniz, Doğu ve Orta Anadolu'dan gelmiştir.

TABLO 2
İstanbul'a Gelen ve Gidenlerin Bölgelere ve Cinsiyete Göre Dağılımı (1985-1990)

	Gelenler			*Gidenler*		
Bölgeler	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
			Sayı			
Marmara	52.603	50.001	102.604	49.417	44.268	93.685
Ege	23.632	17.657	41.289	19.985	14.569	34.554
İç Anadolu	102.676	86.978	189.654	36.092	23.802	59.894
Karadeniz	165.629	149.316	314.945	40.641	24.197	64.838
Akdeniz	27.551	19.665	47.216	18.959	13.065	32.024
Doğu	122.714	97.155	219.869	23.605	11.246	34.851
G. Doğu	46.341	33.799	80.140	12.457	6.737	19.194
Yabancı ülke	56.131	47.398	103.529	1.294	1.216	2.510
Toplam	597.277	501.969	1.099.246	202.450	139.100	341.550
			Yüzde			
Marmara	8.8	10.0	9.3	24.3	31.8	27.5
Ege	4.0	3.5	3.8	9.9	10.5	10.1
İç Anadolu	17.2	17.3	17.3	17.8	17.1	17.5
Karadeniz	27.7	29.8	28.6	20.1	17.4	19.0
Akdeniz	4.6	3.9	4.3	9.4	9.4	9.4
Doğu	20.5	19.4	20.0	11.7	8.1	10.2
G. Doğu	7.8	6.7	7.3	6.2	4.8	5.6
Yabancı ülke	9.4	9.4	9.4	0.6	0.9	0.7
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Not: Bilinmeyenlerden dolayı toplam göçmen sayıları orijinal tablolarda farklıdır. İstanbul içindeki bilinmeyenler yüzde hesaplarına katılmamıştır.
Kaynak: DİE, 1997.

11 1985-1990 döneminde net göç Adıyaman'da yüzde -38, Diyarbakır'da yüzde -35, Gaziantep'te 0, Mardin'de yüzde 70, Siirt'te yüzde -141, Urfa'da yüzde -30, Şırnak'ta yüzde -25 (DİE, 1997b). Bu egilim 1990'dan sonra bir kez daha tersine dönmüş, Güneydoğu Anadolu kentleri, özellikle de Diyarbakır 1990'larda yakın köylerden kitlesel göç almışlardır.

Kuşkusuz göç tek yönlü bir hareket değildir. Aynı dönemde çok sayıda insan da İstanbul'dan ayrılmıştır. Bunların bir kısmını memleketlerine geri dönenler oluşturmaktadır. İstanbul'dan Karadeniz ve Orta Anadolu bölgelerine giden göçün bir kısmını, memleketine geri dönenler oluşturmuş görünmektedir. İstanbul'dan göç edenlerin yaklaşık yüzde 40'ının Marmara ve Ege bölgelerine gittiği anlaşılmaktadır. Bu bölgelerden İstanbul'a gelenlerin sayısı gidenlerinkinden azdır. Akdeniz bölgesinde de buna benzer bir ters göç gözlenmektedir.

Türkiye'de erkekler kadınlardan daha büyük bir hareketlilik içindedir. Yakın zamandaki göç eğilimleri bu düzenin sürdüğünü göstermektedir: 1985-1990 arasında İstanbul'a, her 100 kadın göçmene karşılık 119 erkek göçmen gelmiştir. Ancak İstanbul'dan ayrılan erkeklerin sayısı kadınlardan çok fazla olduğu için (her 100 kadına karşılık 146 erkek), göçün İstanbul nüfusu üzerindeki net etkisi her 100 kadına 107 erkek seviyesinde gerçekleşmiştir; cinsiyetler arasındaki bu daha dengeli oran, kadının hareket kabiliyetinin artmış olduğu yönünde yanlış bir izlenim de doğurabilir (Tablo 3). Gelen ve giden göçmenlerin yaş dağılımlarına bakıldığında da benzer bir sorunla karşılaşılır (Tablo 3). Yaş grupları sadece çocuk, genç, yetişkin ve yaşlı olarak tanımlanmaktadır. Özellikle 15-24 yaş grubunu çeken İstanbul'da, bu gruptakiler gelen göçmenlerin üçte birini oluşturmaktadır. Giden göçmenler ise ağırlıkla yetişkinler grubuna mensuptur (25-64 yaşları arasında); giden göçmenlerin yarıdan fazlası bu yaş grubundadır. Bu durum net göç rakamlarında da görülebileceği gibi, ilin nüfus kompozisyonunda gençlerin ağırlığını artırmıştır. İstanbul'a gelen göçmenlerin eğitim düzeyi yüksek değildir (Tablo 4); sadece yüzde 18'i lise ve üstü eğitim görmüştür. Giden göçmenlerde ise bu oran genel toplam içinde yüzde 26'ya, erkekler arasında yüzde 29'a ulaşmaktadır. Kısmen gelen ve giden göçmenlerin farklı yaş gruplarından olmalarından kaynaklanan bu durum, sonuçta eğitim düzeyi düşük grupların İstanbul nüfusu içindeki oranını artırmıştır.

Net göç rakamları İstanbul ili nüfusunun gençleştiğini ve eğitim düzeyinin düştüğünü göstermektedir. Ancak bunun tek ne-

TABLO 3
Yaşa ve Cinsiyete göre Gelen, Giden ve Net Göç Oranları İstanbul (1985-1990) (yüzde)

	Gelen			*Giden*		
Yaş grupları	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*
5-14	22.2	22.2	22.2	17.4	14.9	21.1
15-24	33.5	33.9	33.1	24.5	26.1	22.2
25-64	42.1	42.3	41.8	54.6	56.5	51.8
65+	2.2	1.6	2.9	3.5	2.6	4.9
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Sayı	994.664	540.440	454.224	338.674	200.884	137.790

	Net-göç			*Gelen-giden farkı*		
Yaş grupları	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*
5-14	24.7	26.6	22.6	4.8	7.4	1.0
15-24	38.2	38.5	37.9	9.0	7.8	10.9
25-64	35.6	33.9	37.5	-12.5	-14.2	-9.9
65+	1.5	1.0	2.0	-1.3	-1.0	-2.0
Toplam	100.0	100.0	100.0			
Sayı	655.990	339.556	316.434			

Not: Bilinmeyenlerden dolayı toplam göçmen sayıları orijinal tablolarda farklıdır. İstanbul içindeki bilinmeyenler yüzde hesaplarına katılmamıştır.
Kaynak: DİE, 1997. Tablolar 16., 17.

deni İstanbul'a gelen göçmenler değildir. Aslında toplam il nüfusunun eğitim düzeyi, son zamanlarda buraya yerleşmek üzere gelenlerinkinden daha iyi durumda değildir;[12] fakat İstanbul'dan göç edenlerin yaşları ve eğitim düzeyleri daha yüksektir.

Göçmen ve yerleşik nüfusun yerleşme tercihleri

1990 nüfus sayımı verilerinin yüzde beş örneklemi DİE tarafından yayımlanıncaya kadar, İstanbul'a gelen göçmenlerin yerleşme örüntüleri hakkında güvenilebilir veriler yoktu. Buna karşın göç ve göçle ilgili sorunlar üzerine yazılmış pek çok eser, göçmenlerin İstanbul'daki yerleşme örüntülerini etkileyen faktörler konusuna önemli açılımlar getiriyordu. Ancak bu eser-

12 DİE, 1993.

TABLO 4
Eğitim Düzeyi ve Cinsiyete göre Gelen, Giden ve Net Göç Oranları İstanbul (1985-1990) (yüzde)

	Gelen			*Giden*		
Eğitim durumu	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*
Okul bitirmemiş	23.8	17.2	31.6	19.6	14.0	27.7
İlkokul	50.0	51.2	48.7	43.7	45.2	41.6
Orta ve dengi	8.7	10.7	6.3	10.9	11.8	9.5
Lise ve dengi	12.1	14.1	9.6	16.2	16.9	15.1
Yüksek okul	5.4	6.8	3.8	9.6	12.0	6.2
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Sayı	972.596	529.158	443.438	332.939	198.075	134.864

	Net göç			*Gelen-giden farkı*		
Eğitim durumu	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*
Okul bitirmemiş	26.0	19.2	33.3	4.2	3.2	3.9
İlkokul	53.4	54.7	51.8	6.3	5.9	7.2
Orta ve dengi	7.5	10.0	4.9	-2.2	-1.1	-3.2
Lise ve dengi	9.9	12.4	7.3	-4.1	-2.8	-5.4
Yüksek okul	3.2	3.7	2.7	-4.2	-5.2	-2.4
Toplam	100.0	100.0	100.0			
Sayı	639.657	331.083	308.574			

Not: Bilinmeyenlerden dolayı toplam göçmen sayıları orijinal tablolarda farklıdır.
Kaynak: DİE, 1997. Tablolar 16, 17.

lerde göçmenler hep bir "sorun" grubu olarak ele alınmaktaydı. Genellikle göç, daha düşük toplumsal statü sahibi çok sayıda kişiyi ilgilendirdiğinde bir "sorun" olur. İstanbul'a son zamanlarda gelen göçmenlerin bu kapsama girdiği kabul edilebilir. Ancak "göç sorunu"nun sadece bir bölümü göçmenlerin kendilerinden kaynaklanmakta, kentin kendi toplumsal yapısı da göçmenlerin bir "sorun grubu" olarak tanımlanmasında önemli bir rol oynamaktadır.

1990 İstanbul nüfus sayımı verilerinin yüzde beş örneklemi, İstanbul göçleri ile ilgili olarak bize, bir ölçüde yerel çalışmalarla elde edilen ipuçlarını, sayısal olarak kanıtlama olanağı vermiş; ama aynı zamanda yeni bilgi ve farklı bir bakış açısı da kazandırmıştır.

Veri ve yöntem

Örnekteki toplam 330 bin civarındaki yerleşik nüfus üzerinden yapılan analizlerde, 1985-1990 arasında İstanbul'a yerleşen nüfus "göç edenler" olarak anılmakta, aynı dönem içinde İstanbul'a bir ilçeden diğerine gidenler ise "taşınanlar" olarak adlandırılmaktadır. İstanbul içinde yer değiştirenler ilçe bazında incelendiğinde "içe taşınanlar" ve "dışa taşınanlar" olarak kategorileştirilebilmektedir. "Net taşınanlar" her ilçede içe ve dışa taşınanların farkıdır. Net taşınan hızının hesap edilmesinde göçlerde olduğu gibi beş yaşın üstündeki yerleşik nüfus esas alınmıştır. Göç eden, taşman ve taşınmayanların ilçe nüfus kompozisyonlarında yarattıkları değişmeleri bütünüyle incelemek, sayım verileri ile mümkün değildir. Burada yalnızca bireylerin eğitim durumlarını ele alarak bu farklılaşmanın ipuçları sergilenmeye çalışılmıştır. Lise ve daha üst eğitim alanlar "eğitimli", diğerleri ise "eğitimsiz" olarak sınıflanmıştır.

Araştırmacılar son zamanlarda toplumsal sınıfların giderek kristalize olması ve şehir coğrafyasındaki buna paralel ayrışma (segregasyon) konuları üzerinde durmaktadırlar. Kentte refah düzeyi yüksek ailelerin oranında ve sayısında daha önceki dönemlere kıyasla önemli bir artış olmuş ve il içindeki gelir dağılımındaki çarpıklık ulusal ortalamaların üstüne çıkmıştır.[13] Herkes toplumsal refah merdiveninin daha üst basamaklarına tırmanmak için büyük bir yarış içindedir. Dolayısıyla kent sakinleri arasında, çok daha düşük statüdeki yeni gelenlere karşı tahammülsüzlük hızla artmaktadır. Bu tür gerilimler sadece göçmenlerin birer "sorun grubu" olarak parmakla gösterilmesine yol açmakla kalmamakta, kent sakinleriyle göçmenlerin yerleşme tercihlerinde eskisinden daha fazla etkili olmaktadır. Ayşe Öncü son on yıl içinde İstanbul orta ve üst sınıflarının kentteki toplumsal ve kültürel kirlenmeden giderek daha fazla yakınır olduğuna ve kendilerine özgü "temiz" çevreler yaratma çabası içine girdiğine işaret etmektedir.[14] 1980'lerde özel-

13 Sönmez, 1997.

14 Bilgin vd., 1996: 17, 101-114; Öncü, 1997.

likle Boğaz sırtlarında, "site" adı verilen, diğer konut alanlarından yüksek duvarlarla ayrılmış, sakinleri için "temiz" çevreler oluşturan üst-orta sınıf konut kompleksleri kurulmuştur. Kent coğrafyasındaki kristalizasyon ve tabakalaşma M. Güvenç ve O. Işık'ın yaptığı çalışmada ortaya konmuştur.[15] İstanbul nüfus sayımı yüzde beş örneklemi verilerine dayanan çalışma, İstanbul'un belirli semtlerinde ve özellikle de Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Kadıköy ve Sarıyer ilçelerinin deniz kıyılarında sadece üst gelir grubundan ailelerin oturduğunu göstermektedir. 1993'te A. Aksoy ve K. Robins bu yönde daha yeni bir eğilime işaret ederek, kentin çevre bölgelerinde kent türünde büyük konut kompleksleri kurulmakta olduğunu belirtmiş, bu "temiz" çevre arayışının soyutlanmış ve yapay yaşam tarzlarına yol açtığını ileri sürmüşlerdir.[16] Bu tür konut alanlarının sayısı özellikle 1990'larda artmıştır.

Gaziosmanpaşa, Kartal, Pendik ve Ümraniye ilçelerindeki ucuz konut alanları üzerinde çalışmalar yapan K. Boratav, S. Erder, N. Yavuz ve Ş. Kılıç ise İstanbul'daki toplumsal ve ekonomik eşitsizliğin diğer yüzünü ortaya koymuşlardır.[17] Bu semtlerde "güvenlik" ve "yaşam mücadelesi" kavramları "temiz" çevre kavramının önüne geçmiş gibi görünmektedir. Fakat satın alma gücü arttıkça "temiz" çevre arayışı yine gündeme gelmektedir. Örneğin Ümraniye'deki muhtarlara göre, ilçeden taşınanlar kentin başka bölgelerinde daire satın alabilenlerdir.[18]

İstanbul'da iki ayrı dünya mı var?

İstanbul'daki eşitsizlikler bazı araştırmacıların bu konu üzerinde durmasına yol açtı. Bu çalışmalar kitlesel göçlerin ve kent mekânındaki tabakalaşmanın ve dolayısıyla da gözle görülebi-

15 Güvenç ve Işık, 1996.

16 Dinlence alanları, yapay gölleri, alışveriş merkezi, okulları bulunan bu büyük komplekslere örnek olarak "Alkent İstanbul 2000" ve "Kemer Country" verilebilir.

17 Boratav, 1995; Erder, 1996; Yavuz ve Kılıç, 1993.

18 Erder, 1996: 46.

lir ölçekteki "göç sorunu"nun sorumluluğunu ulusal ve yerel politikaların taşıdığı savından yola çıkmaktadır. M. Sönmez, İstanbul ile Anadolu[19] ve kent içindeki toplumsal gruplar arasındaki eşitsizlikleri[20] çeşitli göstergeler kullanarak ortaya koymaya çalıştı. "Göç sorunu"nu birbirine bağlı bu iki eşitsizliğin bir sonucu olarak ele alan Sönmez, siyasi liderleri, İstanbul'a göçü yavaşlatmak istiyorlarsa, ülkedeki bu inatçı ve artan eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya çağırdı. Bilgin ve Karaören, kent sorununun ikili yapısına şehir planlamacılığı açısından yaklaşarak kenti bir bütün olarak ele almayı beceremeyen, dolayısıyla da zaten gelişmiş olan bölgeleri daha da geliştirmek seçimini yapan ulusal ve yerel yetkilileri eleştirdi.[21]

Bazı araştırmacılar toprakla ilgili piyasa mekanizmalarının nüfusun kent coğrafyası içinde tabakalaşması üzerinde önemli bir etkisi olduğuna işaret ettiler. 1940'larda gecekonduların yapımıyla açılan ve 1990'larda üst sınıf konutlarını bile içine alacak şekilde genişleyen yasal olmayan arazi piyasasının, hem plansız gelişmenin hem de İstanbul'un göçmenler açısından taşıdığı cazibenin nedeni olduğu söylendi.[22] Yasal konut alanlarındaki arazi piyasası mekanizmaları, yoksul göçmenlerin buralara yerleşmesi açısından caydırıcı oluyor ve buraların görece "temiz" kalmasını sağlıyordu. Dolayısıyla yoksul göçmenlerin ucuz konut bulma seçenekleri kentin diğer bölgeleriyle sınırlıydı. Yasadışı arazi piyasası bir kez kurulduktan sonra, sadece yoksul kesimlere değil tüm toplumsal sınıflara hizmet ediyordu. Her türlü denetimin dışında kalan yasadışı arazi piyasasında iki yönlü sömürü vardır. Göçmenler gecekondu denilen yasadışı evleri yaparak kenti sömürüyor fakat bu piyasayı denetimi altına alan arazi mafyası tarafından da, özellikle 1980'ler sonrasında giderek artan bir biçimde sömürülüyorlardı. Böylelikle arazi piyasası mekanizmaları, eşitsizlikler ve bunların mekânsal ifadeleri ciddi değişikliklere uğramış oldu.

19 Sönmez, 1992.

20 Sönmez, 1996.

21 Bilgin ve Karaören, 1993: 7, 36-39.

22 Ekinci, 1994; Erder, 1996; Öncü, 1982; Tekeli, 1992.

Modern kentlerin gelişme kuramları, kent nüfusundaki tabakalaşma ve değişimi kentlerde iş yaşamının gelişmesinin bir fonksiyonu olarak açıklar. Modern iş alanları geliştikçe, kent merkezleri yaşama alanları olarak üst gelir grupları açısından çekiciliklerini yitirirler. 1960'larda bu konuyu İstanbul bağlamında irdeleyen Mübeccel Kıray,[23] kent merkezinde ağırlıkta olan küçük işletmelerin modern işletmelere dönüşemediğini, dolayısıyla da kentteki iş ve konut alanlarının kesin çizgilerle ayrılamadığını, ama iş alanları hızlı gelişmediği halde Eminönü, Eyüp ve Beyoğlu'nun bazı kısımlarının, varlıklı sakinlerini yitirdiğini ve bu bölgelerdeki yıkılmakta olan eski yapılara yoksul yeni gelenlerin yerleştiğini belirtti. Kıray'ın gözlem ve savları bugün de geçerliliğini korumakta, bu bölgelerdeki konut alanlarında giderek artan bir sefalet gözlenmektedir.

Benzer bir çizgi izleyen Güvenç de İstanbul'da iş yaşamının gelişimini ve bunun kent coğrafyası üzerindeki etkilerini 1988 yılında inceledi.[24] Güvenç'in bulgularına göre kentin İstanbul, Beyoğlu ve Anadolu bölgelerinde iş yaşamı farklı gelişme çizgileri izliyor, dolayısıyla konut alanları da bu iş alanlarının niteliklerine bağlı olarak farklı şekillerde gelişiyordu. Avrupa yakasında modern iş alanları kuzeye doğru, yani önce Eminönü'nden Şişli'ye, sonra da Levent'ten Maslak'a doğru gelişirken, Anadolu yakasında doğuya gittikçe daha büyük şirketler yer almaktaydı. Avrupa yakasında orta sınıf konutta küçük ve orta ölçekli şirketlerin yolunu izlerken, Anadolu yakasında modern konut alanları büyük şirketlerin yolunu izlemiyordu. Tam tersine büyük şirketlerin civarında yasal olmayan ve ucuz işçi konutları kurulmaktaydı. Eski kent merkezi Eminönü, civarında işçi konutlarının da bulunmasını gerektiren küçük ölçekli emek yoğun üretim faaliyetlerini barındırmaya devam ediyordu.[25] Biri iş yaşamının yapısı ve dinamikleri,[26] diğeri de konut alanlarının

23 Kıray, 1982b.

24 Güvenç, 1992.

25 Son zamanlarda Eminönü Belediyesi, ilçenin turistik değerini düşürdükleri gerekçesiyle bu atölyeleri bölgeden çıkartmaya çalışmaktadır. Belediye, önemli müşterileri yabancı turistler için "temiz" bir çevre yaratmayı amaçlamaktadır.

26 Güvenç, 1992.

tabakalaşması[27] üzerine iki önemli araştırma yapan Güvenç, İstanbul'un insan coğrafyasının mükemmel bir resmini çizmiştir.

Bu yazıda önemli ve basit iki soruya yanıt aranmaktadır. Birincisi: yeni göçmenler hangi semtlere yerleşmişlerdir? Bunu yaparken seçici davranmışlar mıdır? Burada analiz birimi olarak ilçeler alınmaktadır çünkü, ilçeler düzeyinde yapılacak bir analiz buradaki nüfus araştırmalarım ve değişme dinamiklerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Son nüfus hareketleriyle ilçeler homojenleşiyor mu yoksa heterojenleşiyor mu, bu çalışmanın ikinci sorusunu oluşturmaktadır.

İstanbul'un ilçeleri

İstanbul'da nüfus arttıkça yeni ilçeler ortaya çıkmaktadır. 1950'de 16, 1985'te 19 ilçe vardı. Bu tarihten sonra yeni ilçeler kurmak popüler bir politika halini aldı. 1990 nüfus sayımı sırasında İstanbul'un, Yalova dahil, 25 ilçesi vardı. 1996'da Yalova ayrı bir il merkezi oldu ve İstanbul ilçelerinin sayısı 32'ye ulaştı (Tablo 5). Bu politika daha homojen ilçeler oluşturulmasına yardımcı oldu. Örneğin 1990'da Ümraniye Üsküdar'dan, Kâğıthane Şişli'den ayrıldı. 1995 yılında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan kalkınma endeksine göre, bölünen bu ilçeleri birbirinden ayıran özellikler açıktır: Üsküdar ve Şişli'nin endeks değerleri sırasıyla 1.845 ve 1.737; Ümraniye ve Kâğıthane'nin değerleri ise sırasıyla 1.388 ve 1.122'dir.[28] Bu politikanın en uç örneği Bakırköy'dür. 1990'larda Bakırköy'den yedi yeni ilçe türemiştir. Bu bölünmelerden sonra Bakırköy, İstanbul'un Adalar ve Beşiktaş'tan sonra üçüncü en zengin ilçesi durumuna geldi. 1990 nüfus sayımı sırasında Bakırköy'e dahil olan Bağcılar ise, İstanbul'un Zeytinburnu'ndan sonra en yoksul ikinci ilçesidir.[29] İlçeleri daha idare edilebilir büyüklükte ve homojen birimlere bölmek idari nedenlerle gerekli olsa da, bu

27 Güvenç ve Işık, 1996.

28 Sönmez, 1996.

29 Sönmez sadece İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları içindeki ilçeleri göz önüne almaktadır.

TABLO 5
İstanbul İlçelerinin Nüfus Büyüklüğü, Artış Hızları, Yüzölçümü, Yoğunluğu, GSYİH ve Gelişmişlik Dereceleri

1990'daki ilçeler	*1990 nüfusu*	*1985-1990 nüfus artış hızı (‰)*	*Yüzölçümü km²*	*Yoğunluk*	*GSYİH**	*DPT gelişmişlik endeksi**
Beşiktaş	192.210	-12.80	11	17.474	20	2.384
Beyoğlu	229.000	-14.32	9	25.444	9	1.546
Eminönü	83.444	-22.51	5	16.689	12	1.727
Eyüp	211.986	12.39	242	876	64	1.141
Fatih	462.464	-14.59	10	46.246	19	1.483
Kadıköy	648.282	23.00	33	19.645	3	2.070
Şişli	269.042	-96.36	30	8.349	1	1.737
Üsküdar	395.623	25.53	35	11.304	32	1.845
Zeytinburnu	165.679	22.77	11	15.062	15	1.000
Adalar	19.413	54.47	10	1.941	568	2.687
Bakırköy	1.328.276	80.28	131	10.140	2*	2.194
Bayrampaşa	212.570	24.17	8	26.571	25	1.282
Küçükçekmece	479.419	69.45	152	3.154	34	1.254
Beykoz	163.786	38.97	396	414	97	2.687
GOP	393.667	59.95	163	2.615	29	1.182
Kâğıthane	269.042	159.82	16	16.815	48	1.122
Kartal	611.532	91.58	234	2.613	26*	1.538
Pendik	295.651	93.03	199	1.486	58*	1.273
Sarıyer	171.872	30.58	14	1.177	93	1.741
Ümraniye	301.257	148.86	150	2.008	48	1.388
Büyükşehir Belediyesi sınırları dışındaki ilçeler						
Çatalca	64.241	23.42	1502	43	147	
Büyükçekmece	142.910	179.10	213	671	63	
Silivri	77.599	66.58	778	100	150	
Şile	25.372	53.30	736	43	237	
Yalova**	113.417	45.75	492	231	90	
Toplam	7.309.190	44.78	5.712	1.280		

(*) 1996 ilçe sınırlarına göre, (**) Yalova ilçesi 1998'de "il" yapıldı.
Kaynak: DİE, 1993a, 1993b.

politikanın İstanbul nüfusunun ilçeler düzeyinde tabakalaşmasına katkıda bulunduğu kuşkusuzdur.

Yerleşik nüfusun olduğu kadar göçmenlerin yer seçimleri de kent mekânı içindeki tabakalaşmaya katkıda bulunmaktadır. Bu sürecin ilçe sayısını artırma politikasıyla çakışmış olması da ilgi

çekicidir. Kentin bazı bölgelerini, istenmeyen yeni gelenlerden "temizleme" işlemi, esas olarak piyasa mekanizmalarıyla gerçekleştirilmekle birlikte, idari kararlar da bu dönüşümün hızlanmasına yardımcı olmakta ve farklılaşmanın ilçeler düzeyinde gözlemlenmesini sağlamaktadır. 1990 nüfus sayımı sırasında İstanbul'da 25 ilçe olduğu için de analizler bu temelde yapıldı.

1985-1990 döneminde İstanbul'un ilçeleri farklı büyüme hızlarına sahipti (Tablo 5). Merkezdeki ilçelerde, yani Beşiktaş, Eminönü, Beyoğlu, Fatih ve Şişli'de nüfus azalıyordu. Yine merkezde olan bazı ilçeler, yani Eyüp, Kadıköy, Üsküdar ve Zeytinburnu'nda nüfus çok yavaş artıyordu. Çevredeki ilçelerin nüfusları ise oldukça hızlı artmaktaydı. Nüfus artışındaki bu farklılıklar, bu dönemde merkezdeki ilçelerin göç almadığını, diğerlerinin ise göç aldığı algısını verebilir.

İstanbul ilçelerinin bir bölümü eski yerleşmelerdir ve kentin merkezindedir, genellikle yoğunlukları yüksek, alanları dardır. Bu ilçeler, 1985'ten itibaren nüfus kaybetmeye başladılar (Tablo 5). Nüfuslarının azalması, bir ölçüde buralarda iş merkezlerinin artması ve konut alanlarının azalması ile açıklanabilir.[30] Öte yandan, Beşiktaş, Kadıköy gibi nüfusu azalan ilçeler ile nüfus artış hızı yavaş olan ve yine merkezi konumdaki bazı ilçeler, üst-orta sınıfların seçtikleri yerleşim alanlarını da kapsamaktadır.[31] Bu ilçelerde göreli olarak arsa ve ev fiyatlarının daha yüksek olduğunu ve yaşamın diğer yerlere göre daha pahalı hale geldiğini söylemek mümkündür.[32] Kısaca, ilçelerin nüfus değişimlerini etkileyen, birbiriyle çelişen, birden çok neden

30 Toplam 918 ilçe ile hesaplanan GSYİH sıralamasında, nüfusu en hızla azalan Şişli, Türkiye birincisi konumundadır. Nüfusu azalan diğer ilçeler de (Beyoğlu, Beşiktaş, Eminönü, Fatih) GSYİH sıralamasında ilk yirmiye girmektedir (DİE, 1997b). Buna karşın, daha çok sayfiye yeri olarak kullanılan Adalar ilçesi GSYİH sıralamasında 568. gelmektedir.

31 Güvenç ve Işık, 1996.

32 DPT'nin ilçelerin gelişmişlik düzeyine ilişkin çalışmasında bu ilçelerin endeks değeri daha yüksek olarak gösterilmektedir. Örneğin, endeks değeri iki binin üstünde olan dört ilçe vardır: Adalar, Beşiktaş, Bakırköy (yeni sınırları ile) ve Kadıköy. Bunları Sarıyer, Üsküdar, Şişli ve Eminönü takip etmektedir. 1990'dan sonraki ilçeleri de kapsadığı için, sonradan bölünen Bakırköy, Kartal ve Pendik ilçeleri için verilen bu değerler bu çalışmadaki ilçe sınırlarına uymamaktadır (1982).

olduğu düşünülmelidir. Örneğin, Beşiktaş ilçesinin nüfus kaybetme nedenleri ile Eminönü ya da Zeytinburnu ilçelerinin nüfus kaybetme nedenleri bütünüyle aynı olmayabilir.

Çevre konumda bulunan ilçelerde nüfus çok hızlı artmaktadır. Bu ilçelerin genellikle alanları geniş, yoğunlukları görece azdır (Tablo 5). 1985-1990 döneminde Kâğıthane,[33] Ümraniye, Kartal, Pendik, Bakırköy, Küçükçekmece ve Büyükçekmece, nüfusu çok hızla artan ilçelerdir. İlçe nüfus artışlarındaki farklılaşmalara bakarak yeni gelenlerin çevre konumundaki ilçelere yerleştiklerini düşünmek mümkündür.

Göç edenlerin yer seçimi

1985-1990 arasında İstanbul'a göç edenler, yerleşik nüfusun yaklaşık yüzde 15'ini oluşturmaktadır. Bakırköy ilçesi (1990 sınırları ile) tek başına göçmenlerin yüzde 20'sini bünyesinde toplamıştır. Diğer yüzde 20, Kartal ve Küçükçekmece'ye yerleşmiştir. Doğal olarak, her ilçenin alan kapasitesi aynı değildir. Küçük ilçeler göç edenlerin daha az bir kısmını barındırabilmektedir. Örneğin, en küçük beş ilçe –Şile, Adalar, Çatalca, Silivri ve Eminönü– toplam göç edenlerin ancak yüzde 2'sini barındırmaktadır.

İlçe nüfuslarına göre göç edenlerin oranına baktığımızda, daha dengeli bir dağılım gözükmektedir. Göç edenler, çoğunlukla ilçe yerleşik nüfusunun yüzde 19 ile 20'sini oluşturmaktadır. Buna, dönem içinde nüfus kaybeden ilçeler de dahildir (Tablo 6). En düşük göçmen oranı Şile (yüzde 6), en yüksek ise Büyükçekmece'de (yüzde 26) bulunmaktadır. Bu bulgular iki açıdan önemlidir. Birincisi; bazı ilçelerin hızlı nüfus artışları yalnızca göçlerle açıklanamaz. İlçeye başka ilçelerden taşınanların da bu hızlı artışta payı olmalıdır.[34] İkinci bulgu ise, dö-

33 Kâğıthane yoğunluğu yüksek, alanı dar olmasına rağmen, nüfusu çok hızla artan tek ilçedir. 1985'ten sonra Şişli'den ayrılarak ilçe yapılan Kâğıthane'nin hızlı nüfus artışı ve Şişli'nin çok düşük olarak belirlenen nüfus artış hızının bir ölçüde bu sınır değişikliklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

34 Tabii, ilçelerin verdikleri göçler bilinseydi nüfus artışlarındaki farklılığın açıklaması daha doğru bir şekilde yapılabilirdi. Maalesef yurtdışına göç edenler hiç

nem içinde nüfus kaybeden ilçelerin de önemli ölçüde göç almış olmasıdır. Diğer bir deyişle, bu ilçelerde nüfus hareketleri çift yönlü olarak yoğundur.

TABLO 6
Göç Edenler, Taşınanlar ve Taşınmayanların İstanbul İlçelerine Göre Dağılımı (1990) (yüzde)

	Yer değiştirmeyenler	İlçeye başka illeden göç edenler	Başka ilçeden ilçeye taşınanlar	İlçeden başka ilçeye taşınanlar	Toplam yerleşik nüfus	Net taşınma hızları (% 0) 1985-1990
Adalar	64.5	7.8	27.7	(24.7)	1.156	29.9
Bakırköy	74.3	17.5	8.2	(13.5)	59.895	-51.6
Bayrampaşa	74.1	11.2	14.8	(7.5)	10.112	76.1
Beşiktaş	81.1	10.7	8.2	(18.1)	9.008	-94.7
Beykoz	83.8	11.3	4.9	(7.0)	7.540	-20.6
Beyoğlu	86.6	9.1	4.3	(13.8)	10.364	-90.2
Eminönü	77.5	16.1	6.4	(37.5)	2.570	-269.4
Eyüp	82.0	11.7	6.4	(18.9)	9.670	-118.2
Fatih	85.0	10.0	5.0	(13.6)	21.880	-83.1
GOP	79.4	14.5	6.1	(5.8)	17.415	2.9
Kadıköy	79.5	11.6	8.9	(8.9)	31.081	0.2
Kâğıthane	81.1	12.2	6.7	(4.5)	12.263	22.7
Kartal	68.2	20.8	11.0	(4.1)	27.348	71.2
Küçükçekmece	51.3	19.6	29.1	(2.5)	21.999	306.9
Pendik	72.9	19.5	7.6	(2.1)	13.352	56.1
Sarıyer	81.3	11.0	7.7	(10.5)	7.924	-27.4
Şişli	84.4	9.9	5.7	(29.3)	11.880	-211.2
Ümraniye	59.8	19.2	20.9	(3.5)	15.155	191.5
Üsküdar	78.8	12.8	8.5	(10.6)	18.269	-21.1
Zeytinburnu	79.9	14.9	5.2	(11.4)	7.305	-60.4
Büyükçekmece	56.9	26.1	17.0	(4.1)	6.020	137.6
Çatalca	88.8	6.8	4.4	(10.2)	2.766	-56.2
Silivri	79.9	9.7	10.5	(7.9)	3.469	26.3
Şile	82.7	6.0	11.3	(9.8)	1.188	14.4
Yalova	81.1	14.3	4.6	(4.6)	5.326	-0.2
Toplam	75.1	14.9	10.0	(10.0)	334.955	

Kaynak: İstanbul nüfus sayımının yüzde 5 örneğinden hesaplanmıştır.

bilinmediği gibi, yüzde 5 İstanbul nüfus sayımı örneği, İstanbul'dan diğer illere gidenleri doğal olarak kapsamamaktadır. Bu nedenlerle, ilçe bazında dışa göç edenler hakkında bilgi, bu çalışma kapsamında bulunmamaktadır.

İl içi hareketlilik, ilçeden ilçeye taşınanlar

İlçe nüfus artış hızları ve nüfus büyüklükleri göçler kadar, taşınanlardan da etkilenmektedir. Bu dönem içinde, beş yaşın üstündeki yerleşik nüfusun yüzde 10'u bir ilçeden diğerine taşınmıştır. Taşmanların il nüfusu içindeki oranları göçle gelenlere yakın bir düzeydedir. Taşınanların en çok gittikleri ilçe Küçükçekmece'dir. Toplam taşınanların yaklaşık yüzde 20'si bu ilçeye gitmiştir.[35] Toplu konut yapımının en yoğun olduğu bu ilçenin İstanbullular için bir cazibe merkezi haline geldiği düşünülebilir. Bakırköy, Ümraniye, Kartal ve Kadıköy'de toplam taşınanların yaklaşık yüzde 40'ı yaşamaktadır. Bazı ilçeler il içi hareketlilikle nüfus kazanırken, bazıları kaybetmiştir. Örneğin, Bakırköy'de taşınanların trafiği çok yüksek olmuştur. Pek çok kişi bu ilçeye taşınmış; fakat yine pek çoğu bu ilçeden başka ilçelere gitmiştir. Hatta gidenler gelenlerden çoktur. En çok terk edilen ilçeler Bakırköy, Şişli, Fatih ve Kadıköy'dür. Bu dört ilçeyi taşınarak terk edenler toplam taşmanların yarısından fazladır.[36]

Gidenlerle gelenler arasında önemli fark olmadığı durumlarda ilçe nüfusları taşınanlardan etkilenmemekte ancak, nüfus kompozisyonları değişebilmektedir. Yalova ve Kadıköy ilçe nüfusları taşınanlardan hemen hiç etkilenmemiş gözükmektedir (Tablo 6). Öte yandan, başta Küçükçekmece olmak üzere, Ümraniye, Büyükçekmece, Bayrampaşa, Kartal ve Pendik'te net taşınanlar, nüfus artış hızının yüksekliğini önemli ölçüde açıklayabilmektedir. Eminönü, Şişli, Eyüp, Beşiktaş, Beyoğlu, Fatih, Zeytinburnu gibi nüfus kaybeden ya da yavaş artan ilçelerde net taşınan hızları da çok yüksek negatif değerlerdedir. Buralardan İstanbul'un dışına giden kimse olmamış olsa bile, nüfusun önemli bir kısmı başka ilçelere taşındığı için, göçlerle nüfusları zaten fazla artamazdı. Özetle, taşınanlar, özellikle nüfusu çok hızla artan veya azalan ilçelerdeki farklılaşmaları açıklamakta önemli gözükmektedir.

35 Özbay, 1997.

36 Özbay, 1997.

Gerek göç edenler gerekse taşınanlar çevre ilçelere, merkez ilçelerden daha fazla rağbet ettiklerinden, il içi nüfus hareketliliğinin doğrultusu genelde, merkezden çevreye doğru ya da çevre ilçeleri arasında olmaktadır. Metropoliten kentin yaygınlaşarak büyüdüğünü gösteren bu örüntü beklenen bir bulgudur.[37] Ancak merkez ilçelere doğru hareket de hiç küçümsenemeyecek ölçüdedir: Toplam nüfus hareketliliğinin üçte biri çevreden merkeze doğru ya da merkezi konumdaki ilçeler arasındadır.[38]

Göç edenler ve taşınanlar birlikte ele alındığında, İstanbul ilçelerinin nüfus komposizyonu çok hızlı bir biçimde değişiyor olmalıdır. Küçükçekmece, Ümraniye, Pendik, Büyükçekmece, Kartal, Kâğıthane gibi ilçelerden diğer ilçelere taşınanların görece az olmasına bakarak, bu ilçelerden İstanbul dışına da göç edenlerin diğerlerine göre daha az olduğunu düşünebiliriz. Bu ilçeler kompozisyonlarını gelenlerle önemli ölçüde değiştirirken, diğerleri çift yönlü hareketliliğin etkisi altında daha karmaşık bir değişim örüntüsü çizmektedir. Dolayısıyla nüfusları hızlı artmasa bile onlar da son derece dinamik bir nüfus yapısına sahiptir.

İlçeler arası toplumsal farklılaşma

Kentsel gelişme ile toplumsal katmanlar arasındaki farklılaşmanın mekâna yansımasına ilişkin kuramlar, İstanbul örneği üzerinde çeşitli biçimlerde sergilenmiş, tartışılmıştır. Kıray, küçük üreticiliğin yaygın olduğu geleneksel kent dokusunda işyeri konut birlikteliğinin önemini göstermiş ve modern kentlerin oluşumunda üretimin büyümesi ve modernleşmesine paralel olarak, önce konut alanlarının, özellikle orta sınıf hanelerin, iş merkezlerinin yaygınlaştığı alanlardan kaçtığını anlatmıştır.[39] Bu oluşum, yukarıda sergilendiği gibi, İstanbul'da gözlenmektedir. Bünyesinde işyerlerini büyük ölçüde barındıran Şişli, Eminönü, Beyoğlu gibi ilçeler, üst-orta sınıfların yaşama alanı olmaktan önemli ölçüde çıkmış, işyerlerinin yay-

37 Köksal (Erder) ve Özbay, 1987.

38 Özbay, 1997.

39 Kıray, 1982.

gınlaşması ile konut alanları azalmıştır. Bu ilçelerde bir yandan nüfus azalmakta, bir yandan da nüfus kompozisyonunda önemli değişiklikler olmaktadır. 1950'lerde, kitlesel göçün başlaması ile, yeni gelenlere yeterli iş ve konut olanağını sağlayamayan azgelişmiş ülke metropolleri, onların kentin eteklerinde enformel konut alanları yaratmalarına neden olmuş, popülist politikalarla bu uygulama kentin bütününü etkileyecek ölçülerde gelişmişti.[40] Kent sınırları zamanla bu bölgeleri de içine alabilecek biçimde genişlemiş ve yeni ilçeler oluşmuştur. Dolayısıyla, kentte merkezî konumdaki ilçeler ile çevre ilçeleri arasındaki toplumsal farklılaşma, 1950'lerde başlayan kitle göçü ile belirginleşmiştir. Güvenç ve Işık, 1990 İstanbul nüfus sayımı yüzde beş örneği verilerini kullanarak farklı katmanların İstanbul'daki mekânsal dağılımı hakkında kapsamlı bir çalışma yayımlamışlardır.[41] Bu çalışmada mahalle bazında yapılan tespitlerle, özellikle Adalar, Sarıyer, Beşiktaş, Kadıköy, Bakırköy'de yer alan sahil şeridinin, elitlerin yerleşim alanı biçimine dönüştüğü gösterilmiştir. İlçe bazında olmamakla birlikte, Güvenç ve Işık'ın bulguları da merkez ve çevre ilçeleri arasındaki toplumsal farklılaşmaya destek vermektedir. İlçeler arası toplumsal farklılaşmayı mutlak olarak düşünmek yanlıştır. Her ilçede farklı toplumsal katmanlardan nüfus bulunmaktadır. Ancak istatistiksel olarak nüfus kompozisyonlarında belirginleşen bir farklılaşmadan söz etmek mümkündür. Bu farklılaşma, göç edenlerin ve taşınanların yer seçimini etkilediği gibi, onların hareketleri ile de artmaktadır. Aşağıda yalnızca kişilerin eğitim durumları göz önüne alınarak yer seçiminde tesadüfi olmayan bir eğilimin olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Yer seçiminde eğitimin rolü

Göç edenlerin ve kent içinde taşınanların yer seçimlerinin ve hatta incelediğimiz dönem içinde yer değiştirmeyenlerin bu kararlı tutumlarının, İstanbul'da ilçeler arası nüfus artışını farklı-

40 Ekinci, 1995.

41 Güvenç ve Işık, 1996.

TABLO 7
İstanbul İlçelerinde 1985-1990 Arasında Göç Eden ve Taşınanlar Arasında Lise ve Daha Üst Eğitim Almış Olanların Oranı (yüzde)

	İlçeye başka ilden göç edenler	*Başka ilçeden ilçeye taşınanlar*	*İlçeden başka ilçeye taşınanlar*	*Toplam yerleşik nüfus*
Adalar	30.0	34.7	31.8	28.2
Bakırköy	15.8	18.0	15.4	15.5
Bayrampaşa	15.3	9.6	9.5	8.4
Beşiktaş	48.2	43.1	34.6	39.9
Beykoz	12.1	16.3	21.5	10.2
Beyoğlu	13.3	20.4	15.9	10.9
Eminönü	11.3	17.1	21.5	12.2
Eyüp	10.5	12.7	9.9	8.6
Fatih	23.3	23.5	22.5	18.1
GOP	11.0	7.9	11.7	7.4
Kadıköy	35.6	42.9	27.6	34.6
Kâğıthane	11.6	11.6	11.0	8.6
Kartal	13.4	18.1	24.0	14.7
Küçükçekmece	17.2	13.1	17.0	13.3
Pendik	10.5	12.9	23.4	10.0
Sarıyer	18.7	21.8	20.0	16.0
Şişli	18.5	33.6	20.5	21.6
Ümraniye	12.1	12.2	10.1	9.7
Üsküdar	23.2	27.9	20.8	19.1
Zeytinburnu	13.3	16.3	11.0	9.0
Büyükçekmece	10.6	11.4	37.1	9.4
Çatalca	18.7	15.6	13.8	6.8
Silivri	14.9	34.2	30.4	10.9
Şile	15.5	17.9	13.8	8.5
Yalova	20.0	32.0	32.7	15.0
Toplam	17.2	19.3	19.3	16.0

Kaynak: İstanbul nüfus sayımının yüzde 5 örneğinden hesaplanmıştır. Yüzdelerin dayandığı toplam sayılar Tablo 7a'da gösterilmektedir.

laştırdığı gibi, aralarındaki toplumsal farklılaştırmayı da netleştirdiği ileri sürülebilir (Tablo 7).

Beşiktaş, Kadıköy ve Adalar ilçelerine göç edenler, oransal olarak diğer ilçelere göç edenlerden daha eğitimlidir. Özellikle, Beşiktaş'a gelen her iki kişiden biri lise ve/veya daha fazla eğitim almıştır. Bu, Türkiye ve İstanbul için çok yüksek bir orandır. Göçlerin yanı sıra, Beşiktaş ve Kadıköy'e taşınanlar arasın-

TABLO 7a
İstanbul İlçelerinde Göç Eden, Taşınan ve Daimi Nüfus Sayıları (1990)

	İlçeye başka ilden göç edenler	*Başka ilçeden ilçeye taşınanlar*	*İlçeden başka ilçeye taşınanlar*	*Toplam yerleşik nüfus*
Adalar	90	320	286	1.040
Bakırköy	10.488	4.911	8.081	55.706
Bayrampaşa	1.129	1.495	754	9.435
Beşiktaş	965	737	1.632	8.168
Beykoz	850	368	525	6.973
Beyoğlu	940	450	1.429	9.564
Eminönü	415	164	964	2.345
Eyüp	1.127	616	1.831	9.013
Fatih	2.186	1.086	2.983	20.065
GOP	2.531	1.061	1.010	16.293
Kadıköy	3.616	2.763	2.757	28.474
Kâğıthane	1.497	821	546	11.418
Kartal	5.701	3.006	1.126	25.272
Küçükçekmece	4.322	6.396	542	20.422
Pendik	2.606	1.014	286	12.393
Sarıyer	870	614	834	7.320
Şişli	1.177	678	3.484	10.874
Ümraniye	2.913	3.172	523	14.103
Üsküdar	2.332	1.547	1.936	16.815
Zeytinburnu	1.086	381	836	6.793
Büyükçekmece	1.569	1.023	248	5.597
Çatalca	187	122	282	2.612
Silivri	335	363	273	3.207
Şile	71	134	117	1.013
Yalova	764	244	245	4.807
Toplam	49.767	33.486	33.530	309.722

Kaynak: İstanbul nüfus sayımının yüzde 5 örneğinden hesaplanmıştır.

da da eğitimli olanların oranı bir hayli yüksektir (yüzde 40'ın üstünde). Bu ilçelerden başka ilçelere taşınanların arasında eğitimli olanların oranı gelenlerden daha düşüktür. Özetle, Beşiktaş ve Kadıköy'ün göç ve taşınanlar yoluyla eğitim kompozisyonlarını homojenleştirdikleri ve iyileştirdikleri açıktır.[42] Bu il-

42 Örneğin, 1985'te Beşiktaş'ta lise ve üstü eğitimlilerin oram yüzde 35'ti. (DİE, 1985 Sayımı: 25 Tablo 9,). 1990'da bu oran yüzde 40'a yükselmiştir (DİE, 1993, 54: Tablo 9). Bu hızlı artışın yalnızca beş yıl içinde yerleşik nüfusta liselerden mezun olanlarla açıklanması zordur.

çeler için göçün olumsuz etkilerinden söz etmek mümkün değildir.

Çoğu ilçede göç edenlerin ve taşınanların arasında eğitimli oranı, yerleşik nüfusun eğitimli oranından biraz fazla ama bu oranlara yakın düzeydedir.[43] Bu bulgu, gelenlerin kendilerine benzer insanların bulunduğu yerleşimlere yöneldiklerinin bir göstergesi sayılabilir. Örneğin Beşiktaş, Kadıköy ve Adalar'ın yanı sıra Fatih, Sarıyer, Şişli ve Üsküdar'a gelenler arasında eğitimlilerin oranı, diğer ilçelere gidenlerden daha yüksektir (Tablo 7). Ama zaten yerleşik nüfusun eğitim oranları da bu ilçelerde yüksekçedir. İlçeler arası eğitim oranlarındaki farklılık, gelenlerle yerleşik nüfus arasındaki farklılıktan daha fazladır. İstisnalar yok değildir. Örneğin Çatalca, Şile, Silivri ve Yalova gibi büyükşehir belediyesi sınırlarının dışında kalan ilçelerde gelenlerin yerleşik nüfusun eğitim düzeyini artırdığı söylenebilir. Örneğin, Çatalca'da eğitimli nüfus oranı yüzde 7 iken göç edenlerin arasında eğitimlilerin oranı yaklaşık yüzde 19, taşmanlarm arasında eğitimli olanlarm oranı yüzde 16 civarındadır (Tablo 7). Buralara göçle gelenlerin önemli bir bölümü yurtdışından, çoğunlukla da Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelenlerdir ve eğitim durumları ortalama olarak Anadolu'dan gelenlerden yüksektir.[44]

Diğer bir istisnai durum, Şişli, Beyoğlu ve Eminönü gibi iş merkezlerinin yoğun olduğu ilçelerde gözlenmektedir. Buralara göç ederek gelenler görece düşük eğitim oranlarına, taşınarak başka semtlerden gelenler de daha yüksek eğitim oranına sahiptir. Özellikle, Şişli ve Beyoğlu'na taşınanlar buralardan gidenlerden de daha eğitimlidir. Ancak göçle gelenlere ve gidenlere oranla sayıları azdır.

Bu ilçelerin gelecekte eğitim kompozisyonlarının hangi yönde gelişeceği biraz da ilçe belediyelerinin politikalarına bağlıdır. Örneğin, Eminönü belediyesi ilçenin turistik görünümünü bozdukları gerekçesiyle küçük işyerlerini kapatmaya çalışmaktadır. Bu, küçük işyerlerinde veya yakınlarında kalan daha az

43 Eğitim farkı bir ölçüde hareketli olanların, olmayanlara kıyasla daha genç olmaları ile açıklanabilir.

44 Özbay, 1997.

eğitimli göçmen grupların büyük olasılıkla başka ilçelere taşınması demektir. Benzer bir politika 1980'de Beyoğlu'ndaki Tarlabaşı'ndaki tarihî evlerin yıkılmasıyla uygulanmış ve buralarda oturan yoksulların başka yerlere gitmeleri sağlanmıştı.

Sonuç

Özetlemek gerekirse; İstanbul'a hem yoksul hem de varlıklı göçmenler gelmektedir. Ekonomik gerileme dönemlerinde göç hacmi küçülmekte; İstanbul'a muhtemelen, sadece daha üst sosyoekonomik düzeydeki göçmenler gelmektedir.

Yoksul ve varlıklı göçmenleri beraberinde taşıyan kitlesel göç dalgaları, ekonominin canlanma dönemlerinde görülmektedir. Son göç dalgasının, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelenler açısından siyasi bir boyutu da vardır. Dolayısıyla, bu son dalgada yoksulluk oranının daha yüksek olması beklenir.

"Yoksul" göçmenlerin farklı dönemlerde farklı özelliklere sahip oldukları görülmekledir. Genel olarak bakılacak olursa, daha önceki göç dalgalarında "kır yoksulları" İstanbul'a yerleşmeye geldiler. Bunların toplam göçmen sayısı içindeki oranı, kısmen ülkedeki kırsal-kentsel nüfus oranlarındaki değişime bağlı olarak, zaman içinde keskin bir düşüş gösterdi. On yıl kadar süren son göç dalgası içindeki "yoksullar" genellikle "kent yoksulları" idiler. 1985-1990 arasında İstanbul'a göçle gelenler, kendi aralarında oldukça heterojen bir gruptur. Yüzde seksen gibi bir çoğunluk bir ilçe merkezi ya da il merkezinden gelmektedir. Doğrudan köylerden gelenlerin oranı sanıldığından çok azdır. Gelenler bütün ilçelere dağılmıştır. Bununla birlikte alanı geniş, yoğunluğu az olan çevre ilçelerine gidenler çok daha fazladır. Bu ilçelerin hızlı nüfus artışlarında göçle gelenlerin payı önemlidir. İstanbul her bölgeden göçmenler için ama ağırlıkla azgelişmiş bölgelerden gelenler için, giderek daha büyük bir çekim merkezi halini aldı. Göçmen akımının ana yönü doğudan batıya idi. Bu eğilimin kuşkusuz hem toplumsal ve ekonomik hem de siyasi nedenleri vardır. Sadece toplumsal ve ekonomik faktörleri esas alan eski iç göç kuramları, gün-

cel göçmen akımlarını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla iç göç araştırmalarının, siyasi faktörleri ciddi bir biçimde hesaba katan uluslararası göç kuramlarının açıklamalarından yararlanmaları gereklidir.[45]

İstanbul'daki göçle ilgili çalışmalarda ihmal edilen bir konu, ters yöndeki göç akımları meselesidir. İstanbul'dan ayrılanlar, nüfus yükünü azaltmaya yardımcı olduklarından olacak, daha önemsiz görülmektedir. Gelen göç sorununun aşırı abartıldığı, buna karşın nüfusun büyüme dinamiklerinin ve çift yönlü nüfus hareketlerinin nüfus kompozisyonuna etkilerinin göz ardı edildiği kanısındayım. 1985-1990 dönemiyle ilgili veriler İstanbul'da önemli ölçekte ters göç akımları olduğunu göstermiştir. İstanbul'dan ayrılan göçmenler seçiciydi: üretken çağında eğitimli erkekler. Bu seçicilik İstanbul'un nüfus kompozisyonunu olumsuz yönde etkiledi. İstanbul, giden bu göçmenler yoluyla batı ve güney illerinin büyüme ve kalkınmasına önemli katkılarda bulunmaktadır. Ne yazık ki, yurtdışına giden göçmenlerle ilgili bilgi yoktur. Onların da çalışma çağında ve eğitimli olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu, üzerinde çok az bilgi sahibi olduğumuz önemli bir araştırma alanıdır. İstanbul'un, tek bir birim olarak ele alındığında göçün etkileri konusunda anlamlı analizler yapılmasına imkân vermeyecek kadar büyük olduğu düşünülebilir. Göçmenlerin sayısı ve özellikleri ilçeden ilçeye büyük farklılıklar göstermektedir. Nitekim göçmenlerin üçte ikisi İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları içindeki çevre ilçelere yerleşmişlerdir. Merkezdeki ilçeler de göç almış ama sonuç olarak buralarda nüfus azalmıştır. Ancak göçmenler de seçici davranmış, eğitimli ve kent kökenli göçmenler daha çok merkezde yer alan ilçelere yerleşmişlerdir.[46]

45 Siyasi sorunlar nedeniyle göç, ele alınan dönemdeki göçün en önemli özelliği değildi. Doğu ve Güneydoğu'dan gelenlerin sayısı 1983-1990 döneminde Karadeniz'den gelenlerin sayısından fazla değildi. Bu dönemde Doğu ve Güneydoğu'dan İstanbul'a gelenler nüfusun yüzde 15'ini geçmez. Ancak bu göçmenlerin sayısındaki artış, diğer bölgelerden gelenlerinkinden çok daha hızlı oldu. 1980-1990 arasında sayıları üç misli arttı.

46 Yurtdışından gelen eğitim düzeyi yüksek göçmenler bir istisnaydı: Silivri, Şile ve Yalova gibi İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları dışındaki ilçelerde yoğundular. Bu da bu göçmenlerle ilgili özel araştırma yapılması gerektiğini gösterir.

İstanbul'un göçmen olmayan sakinleri de ilçelerin farklı büyüme ve gelişme dinamiklerine katkıda bulunmuştur. Onların bir ilçeden diğerine hareketleri gelişigüzel olmamış, yerleşme tercihleri göçmenlerinkilerle büyük ölçüde çakışmıştır: Hareketlerinin ana yönü merkezden çevreye olmakla birlikte, çevreden merkeze doğru bir ters akım da gözlenmiştir. Genelde, kent kökenli eğitimli gruplar merkezdeki ilçelere taşınma, diğerleri çevre ilçelere yönelme eğilimi göstermişlerdir. Fakat tek tek ilçeler bazında yapılan incelemede bu eğilimin daha belirsiz olduğu gözlenmiştir.

İlçe nüfus artışlarını yalnızca göçle açıklamak mümkün görünmemektedir. İl içinde taşınanlar da göç kadar nüfus artış hızlarını etkileyecek büyüklüktedir. Hatta bazı ilçelerin hızlı artışlarını göçlerden çok taşınanlar etkilemektedir. Taşınanlar belki de daha önceki dönemlerde İstanbul'a yerleşmiş olan gruplardır. Bu konu hakkında bilinenler kısıtlıdır. Nüfusun sürekli devingenliğini dikkate alan göç ve nüfus çalışmaları yapmamız gerektiği açıkça görülmektedir.

Göç hareketlerinden olumlu bir şekilde etkilenen ilçelerin çoğu merkezdekilerdir. Fakat Adalar, Bakırköy ve Sarıyer gibi çevre ilçeler de nüfus hareketinden olumsuz biçimde etkilenmemiştir. Şile ve Çatalca'nın nüfus kompozisyonlarında da bir iyileşme görülmüştür. Bu ilçeler bu tür nüfus hareketlerinin dinamiği ile kentlileşiyor olabilirler. Bütün bunlar esas olarak tek bir faktöre, eğitime dayanılarak yapılmış çok genel yorumlardır. Ancak bu bilgi genel sorun bölgelerini, yani göç hareketlerinden olumsuz etkilenen yerleri de ortaya çıkarmaktadır. Gaziosmanpaşa, Ümraniye, Eyüp, Kâğıthane, Büyükçekmece, Eminönü, Kartal, Pendik ve Beykoz, üzerlerinde özellikle durulması gereken ilçelerdir; zira nüfus hareketlerinin dinamiği, onların insan sermayelerini iyileştirmesine hiç de yardımcı olmamıştır. 1985-1990 arasında nüfus kaybeden ilçeler sanki göçe kapalı imiş gibi gözükmektedir. Oysa bu ilçelerin de önemli oranlarda göç aldıkları gözlenmiştir. Ayrıca, yine bu ilçelere başka ilçelerden de taşınanlar olmaktadır. Ancak, nüfus artışlarındaki negatif değerler, bu ilçelerden gidenlerin çok olması ile

belirlenmektedir. Göçle dışarı gidenler bilinmese bile, taşınma yolu ile bu ilçeleri terk edenler nüfus azalmalarını açıklayabilecek ölçüdedir. Genellikle merkezî konumda olan bu ilçelerde nüfus kompozisyonu bu çift yönlü nüfus hareketlerine maruz kalarak değişmektedir.

Her ilçe eğitimli ve eğitimsiz göçmen veya taşınan almaktadır. Bununla birlikte, belli ölçüde bir seçicilik de söz konusudur. Örneğin, Beşiktaş'a gidenler arasında eğitimli olanların oranı yüzde 40'm üzerinde iken Gaziosmanpaşa'ya gidenlerin arasında bu oran yüzde 10 civarında veya bunun altındadır. İlçeler arası var olan farklılaşmayı nüfus hareketleri pekiştirmektedir. Ayrıca idari bölünüşle ilgili kararlar da ilçeler arası farklılaşmada etkin olmaktadır. İzlenimsel göç ve nüfus tahminleri yapanlar, göç edenlerin kentin varoşlarında yaşadıklarını vurgularken, belki de haklı olarak yeni göç edeni eskisinden ayırmazlar; yani il içi taşınmayı da göçün bir parçası olarak gözlerler; göçle gelenler arasındaki statü farklılaşması üzerinde durmazlar, statü farklılaşmasının yer seçimini, il içinde taşınma ya da taşınmama kararlarını etkilediğini görmezlikten gelirler. Bunun yarattığı temel sorun, göç edeni "köylü", "yoksul", "marjinal"; "yerli" nüfusu ise "kentli", "varlıklı" varsaymaktır. Bu ele alış, kentin yarattığı yoksullaşmaya, marjinalleşmeye ve buna bağlı olarak ortaya çıkan nüfus hareketlerine duyarlı olmayı engeller.

Göçmenlerin ve kent içinde taşınanların seçiciliği İstanbul'da ilçeler düzeyinde bile en azından iki ayrı dünya olduğunu göstermektedir. Beşiktaş ve Gaziosmanpaşa bu iki ayrı dünyayı yansıtan en tipik iki ilçedir. Dolayısıyla, eğer bir "göç sorunu" varsa, bu Beşiktaş'ın değil, Gaziosmanpaşa'nın sorunudur. Zira Beşiktaş, göç sayesinde nüfusunun niteliğini iyileştirmiştir. Çevre ilçelerdeki hızlı nüfus artışı, sorunun sadece bir bölümüdür ve göçmen olmayıp de kent içinde taşınanlar bu nüfus artışına ciddi ölçüde katkıda bulunmaktadırlar. Sorunun diğer yönü, bu hareket trafiği sonucunda buralarda meydana gelmekte olan kompozisyon değişikliğidir. Yine bundan da göçmenler tek başlarına sorumlu değillerdir. Diğer bir deyiş-

le, 1985-1990 döneminde İstanbul'a hiç göç olmasaydı da, ilçe nüfuslarının farklı hızlarda arttığını görecek ve kent içinde iki ayrı dünya bulunmasının sorunlarıyla karşı karşıya olacaktık.

1990'larda süren ilçelere göre tabakalaşma, henüz tamamlanmamıştır. İdari olarak, büyük ve heterojen bir ilçenin iki veya daha fazla homojen ilçelere bölünmesi, bu süreci 1990'larda kuşkusuz hızlandırmıştır. Gelecekte, nüfusun ilçe düzeyinde farklılaşması il idaresinde yapısal değişiklikleri zorlayan bir güç olabilir. Yalova'nın ayrı bir il olarak İstanbul'dan ayrılması ileride bu çizgide olabilecek gelişmelerin işaretidir.

İstanbul'daki nüfus dinamikleri, eşitsizlikleri gidermek için ciddi önlemler alınmadığı takdirde kentteki eşitsiz gelişmenin devam edeceğini göstermektedir. Cevaplanması gereken bir soru da şudur: Gelecekte İstanbullu kavramı, bu eşitsizliklerle yaşamayı ve bunlara katlanmayı öğrenen kişi anlamına mı gelecektir?

İSTANBUL'DA 1950 SONRASI NÜFUS DİNAMİKLERİ[1]

Giriş

Bu yazıda, eski İstanbullularla yeni İstanbulluları birbirine bağlayan ve birbirinden farklılaştıran ara dönem üzerinde duracağım. Birkaç tabloda istatistikleri 2000'e kadar göstermiş olsam da, esas olarak 1950'den 1990'a kadar olanları ele alacağım.

Dünyada Soğuk Savaş yılları ya da modernizmin sona erişi ile anlatılan bu dönem, İstanbul'un hızla kentleştiği, sanayileştiği, zenginleştiği bir dönem. Aynı zamanda, kent mekânı olarak biraz daha bozulduğu, siyasallaştığı yıllar. Olumlu ya da olumsuz gelişmelerin arka planında söylenmeden geçilemeyen nüfusunun artışı, kompozisyonunun değişimi ve göç hikâyeleri var. Ben de nüfus dinamiklerini büyük ölçüde göç ağırlıklı bir bakış açısıyla yorumlayacağım.

1950 sonrası İstanbul nüfusunun gelişimini aktarırken önce tüm döneme ilişkin temel eğilimleri özetleyeceğim. 1950 sonrası İstanbul'unu birbiriyle iç içe geçmiş üç döneme ayırarak

---

1 Bu yazının ilk taslağını okuyup bana önerilerde bulunan Jak Kamhi ve Dicle Koğacıoğlu'na çok teşekkür ederim. Ayrıca, yıllar önce bana eski İstanbul slaytları göndererek bu yazıya ilham veren Rıfat Kandiyoti'ye şükranlarımı sunarım.

incelemek oldukça yaygın. İkinci bölümde bu üç dönemde İstanbul'un nüfus değişimini farklı bakış açılarına dikkat çekerek göstermeye çalışacağım.

Genel değerlendirme

İstanbul'da 1950 sonrası nüfus dinamiklerini tartışmak, yarım asırda İstanbul il nüfusunun dokuz kat (8.6) artışını değerlendirmek demektir. Bu dönemde ülke nüfusu da hızlı arttı. Ama 2000 yılında yaklaşık 68 milyon olarak sayılan Türkiye, İstanbul kadar hızlı artsaydı 180 milyon olurdu (Tablo 1).

TABLO 1
Türkiye ve İstanbul'da Nüfus Büyüklükleri ve Artış Hızları (1950-2000)

	Nüfus büyüklüğü ('000)				*Katlanma oranı*	*Artış hızı (binde)*
	1950	*1965*	*1980*	*2000*	*1950-00*	*1950-00*
İstanbul	1.166	2.294	4.742	10.019	8.6	43.0
Türkiye	20.947	31.391	44.737	67.804	3.2	23.5
İstanbul'un oranı	5.6	7.3	10.6	14.8		

Kaynak: TÜİK, 2000 nüfus sayımı.

20. yüzyılın ikinci yarısında ülkede nüfus ortalama yılda binde 23.5 hızla arttı. Bu yüksek artış hızı büyük ölçüde yüksek doğurganlık ve iyileşen ölümlülük düzeyi ile ilgiliydi. İstanbul'un doğal nüfus artışı görece daha yavaştı. Doğurganlık ve ölümlülük düzeyleri hep Türkiye ortalamasının altında seyretti. Bir süre doğurganlık göçlerle gelenlerin etkisiyle yükselme eğilimi gösterdi ama sonra yine inişe geçti. Ölümler de öyle. Ama hem Türkiye'de hem de İstanbul'da bebek ve çocuk ölümlerindeki azalma çok yavaş oldu (Tablo 2).

Kabaca, 1990'lara kadar İstanbul nüfusunun yüzde 35-40'ı doğal nedenlerle, yüzde 60-65'i göçlerle arttı.[2] Ölme olasılığı düşük olan doğurganlık çağı nüfusun oranı bütün dönem bo-

2 Özbay, 1992a; Karaduman Taş, 1996.

TABLO 2
İstanbul ve Türkiye'de Toplam Doğurganlık Hızları (1945-1990)

	Toplam doğurganlık hızı (çocuk)		*Bebek ölüm hızı (binde)*	
Yıllar	*İstanbul*	*Türkiye*	*İstanbul*	*Türkiye*
1945	2.4			
1948		6.9		
1950	2.7			
1953		6.6		
1960	3.0			
1963		6.1		
1968	3.0	5.7		
1970			132	150
1978	3.0	5.1		
1980			106	126
1983	2.8	4.1		
1988	2.2	3.3		
1990			57	67

Not: 1945-1968 arasında İstanbul ve İzmir belediye sınırları içindeki alan, 1978'den sonra sadece İstanbul.
Kaynak: Karaduman Taş, 1996: 30-31. Tablo 2.2.1.

yunca hep çok yüksek seyretti. Çünkü göç edenler genellikle genç yaşlarda (doğurganlık çağında) olanlardı. Bu yüksek oranlar, düşük doğurganlığa karşın doğum hızlarını yükseltti. Yani, göçler doğal nüfus artışını da etkiledi (Tablo 3).

TABLO 3
İstanbul Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1955-1990) (yüzde)

Yaş grupları	*1955*	*1965*	*1975*	*1985*	*1990*
0-14	25	29	33	31	30
15-44	53	51	50	51	53
45-64	17	15	13	14	14
65+	5	5	4	4	4
Toplam	100	100	100	100	100
N ('000)		2.155		5.843	7.309

Kaynak: TÜİK, 1955, 1965, 1975, 1985, 1990 nüfus sayımları.

İstanbul nüfusu büyük ölçüde göçlerle arttı. Doğum yeri istatistiklerinden elde edilen göç tahminleri, İstanbul nüfusu içinde İstanbul doğumluların oranının yıllar içinde giderek azaldığını göstermekte (Tablo 4).

TABLO 4
Yıllara ve Doğum Yerine Göre İstanbul Nüfusu
(1950-1990)

	1950	*1965*	*1985*	*1990*
Marmara	7.9	9.6	7.1	6.0
Ege	2.3	2.7	1.7	1.6
İç Anadolu	5.9	7.7	11.1	11.1
Karadeniz	12.4	15.0	21.1	22.4
Akdeniz	1.6	1.2	2.0	2.0
Doğu	4.2	6.7	10.5	12.1
Güneydoğu	1.0	2.1	2.3	2.9
Ülke içi toplam	35.3	45.0	55.8	58.2
Yabancı ülke	11.8	10.2	4.8	4.5
İstanbul dışı	47.1	55.3	60.6	62.7
İstanbul	52.9	44.7	39.4	37.3
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0
Toplam nüfus	1,166,477	2,154,995	5,842,985	7,309,190

Kaynak: TÜİK, 1950, 1965, 1985, 1990 nüfus sayımları.

Nüfus sayımlarında 1970'ten başlayarak konulan bir soruyla son beş yıl içinde göç edenler saptanabildi. Bu verilere göre, 1965'ten 1990'a kadar İstanbul'a bir ilden gelen ve başka bir ile giden toplam beş milyona yakın insan saptandı (Tablo 5).

Bunların yüzde 27'si İstanbul'dan gidenlerdi. Tabii yurtdışına gidenler bu sayıya dahil değil. İstanbul'dan gidenlerin brüt göçler içindeki payı 1975-1985 yılları arasında en yüksek düzeydeydi. Bu on yıl siyasal ve ekonomik bunalımların yaşandığı yıllardı. Gelenlerin görece az ve gidenlerin görece fazla olması muhtemelen dönemin sorunlarıyla ilgiliydi.

İstanbul'da nüfusun mekânsal gelişiminin üç ana eğiliminden söz ederek genel değerlendirmeyi bitirmek istiyorum.

(1) İstanbul nüfusu, kırsal kesimlerde kentsel yerlerden daha hızla artarak büyüdü (Şekil 1).

TABLO 5
İstanbul'un Göç Hikâyesi
(1965-1990)

Yıllar	İçe göç (N)	Dışa göç (N)	Net göç (N)	Net göç hızı (binde)
1965-1970	714.126	163.974	550.152	207
1970-1975	683.540	242.298	441.242	127
1975-1980	559.326	268.484	290.842	67
1980-1985	578.380	279.205	299.175	57
1985-1990	995.717	339.040	656.677	99

Yıllar	İçe göç %	Dışa göç %	Toplam %	Brüt göç (N)
1965-1970	81.3	18.7	100.0	878.100
1970-1975	73.8	26.2	100.0	925.838
1975-1980	67.6	32.4	100.0	827.810
1980-1985	67.4	32.6	100.0	857.585
1985-1990	74.6	25.4	100.0	1.334.757

Kaynak: Karaduman Taş, 1996: 33.

ŞEKİL 1
İstanbul'da Yıllara Göre Kırsal/Kentsel Nüfusun Artış Hızı (binde)
(1950-2000)

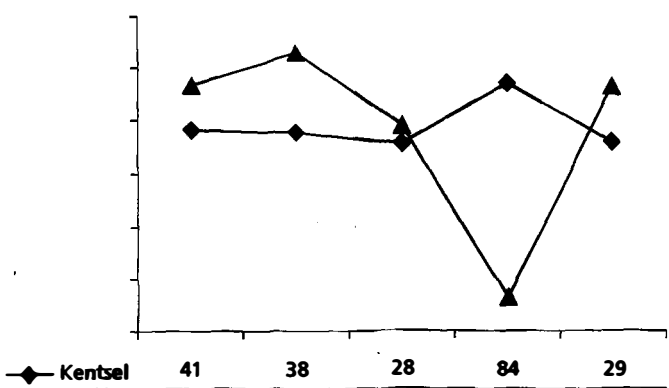

Kaynak: TÜİK, 1950-1990 nüfus sayımları.

Bu nedenle özellikle 1980'den sonra kentsel alan tanımı giderek genişletildi. 1980-1990 arasında İstanbul'un kırsal kesimlerinden büyük bir bölümü kentsel kesime katıldı. Buna karşın, 1990'dan sonra aynı eğilim yine sürdü. Kırsal kesimdeki nüfus artış hızı yine daha yüksek seyretti. Artık bugün tüm il nüfusu kentsel alan olarak tanımlanmaktadır.

(2) İstanbul nüfusu çevre ilçelerde artarken merkez ilçelerde azaldı. 1950'de nüfusun yüzde 84'ü merkez ilçelerde yaşarken, bu oran 1990'da yüzde 30'a düştü (Şekil 2).

ŞEKİL 2
İstanbul Nüfusunun Merkez İlçelerden Çevreye Doğru Yayılışı (yüzde) (1950-2000)

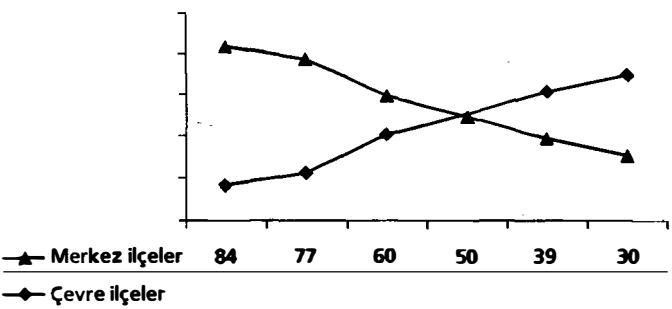

Kaynak: TÜİK, 1950-1990 nüfus sayımları.

Kalabalıklaşan ve heterojen bir yapı gösteren ilçeler bölünerek yeni ilçeler oluşturuldu. İstanbul'da 1950'de 16 ilçe vardı. Bu sayı 1990'da 32'ye çıktı. Dolayısıyla, merkez ilçelerdeki nüfus azalması bir ölçüde idari nedenlerle yapılan müdahaleler sonucudur. 1995'te Yalova ayrı bir il oldu. Yalova'nın ayrılması 1990-2000 arasında İstanbul nüfusunun daha az hızla artıyor görünmesinde etkendir.[3] Buna karşılık, Yalova bugün en hızlı göç alan il konumundadır.

(3) İstanbul nüfusu eskiden Avrupa yakası ağırlıklı bir dağılıma sahipti. Nüfus artarken Anadolu yakasına yöneliş belirginleşti. 1950'de Avrupa yakasında oturanlar nüfusun yüz-

3 Bkz. Şekil 4.

de 77'sini oluşturuyordu. Bu oran, 1990'da yüzde 52'ye geriledi (Şekil 3).

ŞEKİL 3
İstanbul Nüfusunun Doğu Yakasına Doğru Yayılışı (yüzde)
(1950-2000)

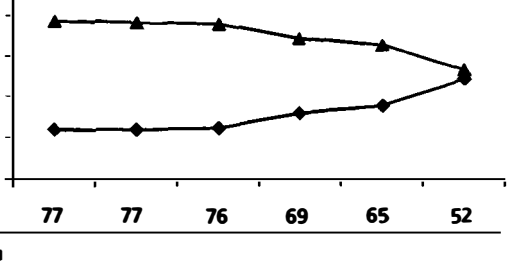

	77	77	76	69	65	52
Batı yakası						
Doğu yakası						

Kaynak: TÜİK, 1950-1990 nüfus sayımları.

Bu eğilimleri daha anlaşılır bir zeminde tartışmak için farklı dönemlerdeki gelişmelere bakmak istiyorum.

İstanbul'da üç dönem

İstanbul üzerine yazılan edebiyat, anı, sosyal bilim araştırmalarından hareketle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra birbiriyle kimi zaman iç içe geçmiş üç dönemden söz edilebilir. 1. 1950-(1960-65): İstanbul'un altın çağı ya da Osmanlı dokusunun yıkılışı, 2. (1960-1965)-(1980-1985): Sanayileşme, apartmanlaşma, sendikalaşma, radikalleşme, 3. (1980-1985) sonrası: İstanbul'u satmak, küresel iklimde yerellik ve yerlilik.

İstanbul üzerine yazılan göç araştırmaları da benzer dönemlemelerde anlatılabilir. Zira İstanbul'a yönelik göçler de bu dönemlere uygun biçimde dalgalanmalar gösterdi. Bu dalgalanmalar yıllara göre değişen nüfus artış hızlarında açık bir biçimde gözlenebiliyor (Şekil 4).

Nüfus dinamiğine yönelik açıklamalarla İstanbul'un genel gelişimini yorumlayan açıklamalar birbiriyle tam uyuşmuyor.

ŞEKİL 4
İstanbul ve Türkiye'de Nüfus Artış Hızındaki Değişmeler (1950-2000)

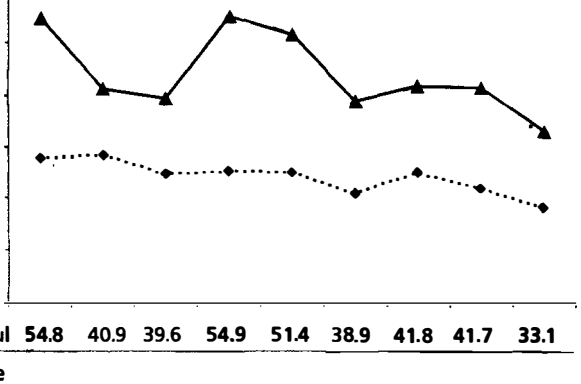

İstanbul	54.8	40.9	39.6	54.9	51.4	38.9	41.8	41.7	33.1
Türkiye									

Kaynak: TÜİK, 1950-1990 nüfus sayımları.

Örneğin, göç araştırmalarında ilk dönem, kırdan kente kitlesel göçün başlaması, hızlı nüfus artışı, gecekondulaşma ve alt-üst oluş biçiminde yorumlandı. Oysa nostaljik söylemlerde ve edebi yapıtlarda o dönem, İstanbul'un altın çağı olarak anlatıldı.[4] Göç araştırmalarında bu görece kötümser yorumlar ikinci dalga göçle birlikte yerini daha iyimser değerlendirmelere bıraktı. 1965'ten sonra kent-kent göçü ve aile göçünün başlaması, sağlıklı bir coğrafi hareketliliğin simgesi olarak olumlandı. Oysa, bu dönem sosyal bilimlerde İstanbul'un adeta bir şantiye haline gelişinin, öğrenci ve işçi hareketlerinin, sokak çatışmalarının, polisin bile girmeye çekindiği gecekondu mahallelerinde oluşturulan kurtarılmış bölgelerin, ekonomik krizin, hava kirliliğinin tartışıldığı oldukça kötümser bir bakış açısı yaygın. Son dönemde, göç çalışmaları zorunlu nedenlerle gelen üçüncü dalga göç ve göç türlerinin değişmesi üzerinde dururken, kimi yazarlar İstanbul'un küresel ekonomiye eklemlenmesinin yollarını aradılar. Gökdelenler, alışveriş merkezleri, merkezde soylulaş-

4 1960 öncesinde sosyal bilim çalışmaları yok denecek kadar azdı. Devrin entelektüelleri bir ölçüde edebiyat eserleriyle bu boşluğu dolduruyordu.

tırma, etrafı çevrelenmiş, korunaklı siteler ya da kentin çeperlerinde bol yeşillikli yüzme havuzlu evlerin oluşturduğu banliyölerle bu kez de elitlerin kendileri için kurtarılmış bölgeler oluşturduğu anlatıldı. Bu birbirleriyle uyuşmaz gibi gözüken İstanbul çalışmaları, aslında birbirini tamamlıyor ve İstanbul örneğinde Türkiye'de kapitalizmin yaygınlaşması ve küresel ekonomi ile bütünleşme eğilimlerini tanımlıyordu.

1950-1965 İstanbul'un altın çağı ya da Osmanlı dokusunun yıkılışı

Selim İleri, Melih Cevdet Anday'ın 1965'te yayımladığı ve Osmanlı döneminden 1960'lara kadar geçen süreyi anlattığı *Aylaklar* romanını anlatırken şöyle der:

> "(Anday) ... konak ve köşk hayatının, sonunda illa apartmana geçecek son temsilcilerini, ... başarıyla dile getirmiştir. Hiç çalışmadan, üretmeden yaşamak istiyen bu imparatorluk çocukları ve onların yetiştirdiği kuşak ... Bu güçlü roman, kültür gömleği değiştiren İstanbul'un öz çocuklarını tanımak açısından bir kaynak niteliğindedir."[5]

Benzer tasvirleri daha eski dönemlere ait edebiyatta, örneğin, Yakup Kadri'nin, Refik Halit Karay'ın romanlarında da buluruz.[6] İstanbul'un elit Müslüman hanelerin yok oluşunu anlatan eserleri Meşrutiyet'e kadar götürmek mümkün. Ama bu tür, 1960'lara kadar sürdü. Edebiyatta savaş zenginlerinin, vurgunculaın Batı özentili yaşamlarını konu edinenler de vardır.[7] Kendi halinde yaşayıp giden fakir ama mutsuz olmayan İstanbulluyu, Sait Faik örneğinde olduğu gibi, çok güzel anlatanlar da.[8]

Bunların içinde Attila İlhan'ın şiir ve romanları ayrı bir yer tutar. Kendi deyimiyle İlhan, 1950 sonrası kırsal dönüşümle

5 *Yurt Ansiklopedisi*, 1993: 267.

6 Karaosmanoğlu, 2007; Karay, 1964.

7 Karay, 1939, 1964.

8 Abasıyanık, 1952.

birlikte başlayan köy edebiyatına "yaban uzaklıkları" içindedir. Zira der, "Türkiye endüstri kapitalizmine geçti geçiyor. Bu, komprador burjuvasının yanında, ufak ufak ulusal tüccar burjuvasının, sanayi burjuvasının belirmesi demek... Arada bu tip geçiş toplumlarının itici ve bilinçli ara tabakaları (gençlik, ordu, aydınlar) ve onların sorunları, etkileyici roller oynuyor. İşçi sınıfı, gerçek bir işçi sınıfı olarak, ancak bu burjuvazi iyice tarih sahnesine yerleşince görülecek; şimdilik böyle ilişkilerini koruyan, köydeki kadar gerici, dağınık ve bilinçsiz bir gecekondu kalabalığı..." Attila İlhan, 1968 yılında 1950'lerde yazdığı romanları yeniden basılırken bu nedenle eserlerinde ara tabakalardaki şehir insanını ve sorunlarını ele aldığını ileri sürer.[9]

1950 ve 1960'ların eğitimli gençliğini şiirleriyle ve yazılarıyla etkileyen İlhan'ın Batılılılaşmayı taklitçilik olarak yermesine karşın,[10] o yılları bir ergen ve genç olarak yaşarken bizde etkisi tam da buydu. Paris'ten İstanbul'u anlatır ve İstanbul'dayken hep uzak diyarları özlerdi. Yazılarına mutlaka yabancı dilde kelimeler katar, Hasan'ları, Yakup'ları Fransızlarla, İtalyanlarla konuştururdu. İstanbullu olmak, hatta kentli olmak bir parça onun çizdiği imaja benzeyen kişiler olmaktı. 1950'lerde İstanbul'un orta sınıfları kendilerini her şeyden önce kentli, hatta Avrupalı olarak tanımladılar ve kentli olmayanı İstanbullu saymadılar. Bu ayrıcalıklı kimlik tanımı ve Anadolu'ya, Ankara'ya mesafeli duruş bugün bile bazı çevrelerde sürüyor.

1950'ler İstanbul anlatılarında mutlaka gayri Müslimler de yerini alır.[11] Bir bakıma, "İstanbul'un öz çocukları", yine Anday'ın "Şınanay" şiirinde yazdığı gibi adalara şen şakrak giden "Müslümanı, yahudisi, urum'u"dur.[12] Tabii şiirde söylenmese de Ermenisi, Levanteni de dahil.

Bu dönem İstanbul anlatıları yerliler, yani İstanbul'un Selim İleri'nin deyimiyle "öz çocukları"na yöneliktir. Kahramanlar arasında çok az sayıda, o da ya kapıcı ya hizmetçi konumunda,

9 İlhan, 2003: 13-14.

10 İlhan, 2007: 293.

11 Arkan, 1988; Giz, 1988; Küçümen, 1993; Tuna, 1995.

12 *Yurt Ansiklopedisi*, 1983: 267.

Anadolu göçmeni vardır. Anlaşılan İstanbul'daki yerlilerin yaşamım hiç belirlemeyen bu tek tük karakterler de kente uyum derdindedir. Yeni düzenin tamamlayıcıları olan kır göçmenleri henüz bütün ağırlıklarıyla İstanbul hakkındaki yazın dünyasına girmemiştir.

Oysa ulus inşa döneminde nüfusunun önemli bir kısmını başta Ankara olmak üzere Anadolu'ya ve yurtdışına göndererek küçülen İstanbul, İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde, görülmemiş bir hızla nüfus kazanmaya başlamıştı. 1950'den 1955'e gelindiğinde, beş yıl içinde, İstanbul nüfusuna 367 bin kişi eklenmişti. Toplam nüfusun neredeyse üçte biri kadar bir artış. Demograflar, coğrafyacılar, kent plancıları, kent sosyologları bu artışa odaklanmıştı. 1960'lardan başlayarak[13] göç ve gecekondu çalıştılar. Onlar da İstanbul'un yerlilerine uzun zaman ilgisiz kaldılar.

Bu iki farklı İstanbul anlatısı arasında tabii bir de iş dünyasından gelen anlatılar var. Sayıları çok kısıtlı olmakla birlikte, taşranın zenginleşen ve işlerini büyütmek isteyen eşrafının göçü İstanbul'un gelişimi açısından önemli. İstanbul'un "öz çocukları" kimi zaman onların görgüsüzlüklerini Hacıağa olarak adlandırarak hicvetse de taşradan gelen eşraf göçmenleriyle pekâlâ anlaşmış görünüyor. Birbirlerine destek olduklarını okuyoruz.[14] İstanbul'un yeni gelişen sanayicisi kır göçmenlerinden de şikâyetçi görünmüyor. Kentin çeperlerinde yaşayan kır göçmenleri, ucuz emek deposu olarak sanayileşme çabalarına katkıda bulunuyor. Dolayısıyla, sanayicinin yoksul göçmenlerden yakınmaması bu bakımdan doğal. İş âleminde sorun olarak anlatılanlar genellikle, Ankara bürokrasisi. İktidarın teşvik ve kısıtlamayı bir arada kullanış biçimi, partizanlık, yabancı sermaye korkusuydu. Vehbi Koç'un hayatını anlatan Can Dündar, Koç'un Demokrat Parti'ye girmemesi nedeniyle Ankara'da işlerinin nasıl engellendiğini anlatır. İlginç bir anı, 1955'te Di-

13 1950'lerde yalnız İstanbul'da değil, Türkiye'de sosyal bilim çalışmaları nadirdi. 1960'tan sonra geriye dönük olarak 1950'lerdeki dönüşümleri inceleyen çok sayıda eser yayımlandı. İlk gecekondu araştırmaları için bkz. Saran, 1971; Tümertekin, 1997.

14 Dündar, 2006; Bilen, 1995.

van Oteli'nin yapımıyla ilgili. Uzun zaman gerekli inşaat malzemelerini yurtdışından getirmek için izin alamayan Koç'a gerekli izin, hükümetin IMF ile yapacağı ilk toplantı için İstanbul'da gelenleri ağırlayacak bir otel bulunamayınca, onların gelişlerine kadar bitirmek kaydıyla, verilir.[15] Aynı dönemlerde Alber Bilen, yabancı sermaye ile ortaklık kurarken Ankara'dan izin almak için çektiği çileleri sayfalarca anlatır.[16]

DP iktidarı İstanbul'da sanayii teşvik amacıyla o zamanın bütçesiyle ciddi yatırımlar yapma kararı aldığında kentin çehresi de değişmeye başladı. Menderes hükümeti enerji ve haberleşme olanaklarını geliştirdi. 1955'te İstanbul'u Anadolu ve Trakya'ya bağlayan karayollarının yapımının yanı sıra kent içindeki ana arterleri de açarak ulaşımı kolaylaştırdı. Kenti adeta bir şantiyeye çevirerek ve tarihi dokuyu hiç dikkate almadan, eski imar planlarını hiçe sayarak, plansız bir biçimde yapılan istimlak ve kara yolları inşası Osmanlı dokusunu biraz daha değiştirdi. Tarihî eserlerin yanı sıra çok sayıda iki katlı ahşap Osmanlı evleri yıkıldı.

Osmanlı kent dokusunun Menderes istimlaklarıyla yıkılış hikâyelerinden çıkarak şunu sorabiliriz. Sahi ne oldu bu istimlaklarla evlerinden olan binlerce İstanbulluya? Bunun herhalde tek bir yanıtı yok. Ama İstanbul valiliğinin ilçelerin tarihleriyle ilgili verdiği kısa bilgilerden İstanbul insanlarının o tarihlerdeki savruluşu hakkında ipuçları bulabiliyoruz. İşte iki örnek:

> Avcılar: .. 1924 yılında Rum Ahalisi'nin gitmesinden sonra Yunanistan'ın Selanik çevresinden Türkler getirilerek buraya yerleştirildi. Avcılar merkezine daha sonra Bulgaristan'dan getirilen Türkler de yerleştirildi. Burası kısa zamanda büyük bir yerleşim merkezi oldu. İstanbul'da başlayan istimlak olayı ile insanlar bu bölgeye akın etmeye başladı. Bu bölgede çok hızlı bir nüfus artışı görüldü. Avcılar 1966 yılında Belde Belediye statüsüne, 1992'de de İlçe statüsüne kavuştu.

15 Dündar, 2006.

16 Bilen, 1995.

(...) Bugünkü Bayrampaşa İlçesi'nin bulunduğu toprakların büyük bir bölümü ormanlık ve fundalıklarla kaplıydı. 1927'de Bulgaristan'ın Filibe şehrinden yöreye ilk yerleşen göçmen grubuna tarım için ayrılan bölgede bağcılık yapılmış, sağmal inekler yetiştirilmek üzere çiftlikler kurulmuştu. 1954'te köy statüsüne getirilen Sağmalcılar, Rami Bucağı sınırları içindeydi. 1927'den itibaren gruplar halinde Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelen göçmenlere ilaveten 1955'te İstanbul'un iki büyük caddesi olan Vatan ve Millet Caddeleri yapılırken evleri istimlake uğrayan vatandaşların çoğunun Sağmalcılar Köyü'ne yerleşmesi, nüfusun artışına neden oldu. Ayrıca, 1950'den itibaren bölgede yapılan fabrikalar, ilçeyi sanayi bölgesi haline getirdi. Sağmalcılar Köyü 1960'ta belediye oldu. (...) (1970'te) semtte kolera salgını çıktı. Salgın çok kişinin hayatına mal oldu. Sağmalcılar adının zihinlere kolera sözcüğüyle birlikte yerleştiği düşünülerek adı Bayrampaşa olarak değiştirildi. Eyüp İlçesi'nin bir semti olarak gelişmesini sürdüren Bayrampaşa, Mayıs 1990 tarihinde ilçe statüsüne yükseltildi.[17]

Bu örneklerden açıkça görülen şu ki daha 1950'lerde merkezin azalıp çevrenin artmasında, kentselin azalıp kırsalın artmasında Anadolu'dan gelenlerin yanı sıra, Balkanlar'dan gelen muhacirler ve kentte tutunamayan yoksul halkın da rolü vardı. Hatta kır göçmenlerinin yığıldığı kentin çeperlerindeki ilk yerleşmeler, onların rasgele seçtikleri yerler değildi. Bu yerler iktidar tarafından belirlenmiş ve Balkan muhacirlerinin iskânı için kullanılmıştı. Muhtemelen yine iktidar iskânzedelere bu yerleri önerdi. Böylece, kentin çeperlerinde sanayinin gelişmesi için gerekli ucuz emek ve devletin/sanayicinin hiç katkısı olmadan yapılan işçi konutları –gecekondular– sağlanmış oldu.

İstanbul'dan, önce Rum köylüleri gitti;[18] sonra da kenttekiler. 1950'ler ve 1960'larda gayri Müslimlerin akın akın memle-

17 http://www.istanbul.gov.tr/Default.aspx?pid=21908.03.2009 8 Mart

18 Lozan Antlaşması'nda "İstanbul" tam olarak tanımlanmamış. İstanbul'da yaşayan Rumların mübadeleye dahil olmayacakları kuralı yoruma açık bırakılmış. Anlaşılan Türk hükümeti İstanbul'u belediye sınırları içinde kalan alan olarak kabul etmiş ve İstanbul'un köylerinde yaşayanlar göç ettirilmiş.

keti terk etmelerine neden olan olaylar yeni yeni konuşulmaya başlandı. Bu olaylar demografinin ilgi alanına pek girmedi. Örneğin, 6-7 Eylül 1955 olaylarından sonra kaç kişi yurdu ve İstanbul'u terk etti, bilmiyoruz. Kentteki gayri Müslimlerin gidişini simgeleyen dönemi, 1955-1965 dönemini, sayımlardaki anadil sorusuna bakarak kısmen anlamak mümkün.

Analizleri yaparken İngilizce dahil tüm gayri Müslim azınlık dillerini bir araya topladım. Zira örneğin, Sefarat Yahudileri anadil olarak "Yahudice" yerine İspanyolca ya da Fransızca demiş de olabilir. Levantenler olduğunu düşündüğüm bir grup arasında İtalyanca konuşanlar var. Azınlık gruplarını ayrı ayrı bu bilgilere dayanarak çıkarmak tam olarak mümkün değil. Hatta bu istatistikler ne ölçüde gayri Müslim İstanbulluları yansıtır bilemiyorum. Çünkü örneğin, Danış ve Kayaalp Elmadağ çalışmalarında 1950'lerde yerli Ermenilerin semti terk ederek daha prestijli alanlara taşındıklarını, onların yerini ise Anadolu'dan göç eden Ermenilerin aldığını anlatıyorlar.[19] Yeni gelenler genellikle Ermenice bilmediklerinden sayım sonuçlarından gayri Müslim nüfustaki artışı göstermek mümkün olmuyor.

1955'te İstanbul nüfusunun yaklaşık yüzde onu gayri Müslim dilleri konuşanlardan oluşuyordu (Tablo 6a). Bir bakıma, bu oran anlatılardaki yoğunluğa kıyasla çok yüksek değil. Ancak, bu tarihten önce Yunanistan'la yapılan mübadele antlaşması, 1934'te Yahudilerin Trakya'dan İstanbul'a sürülmeleri, 1942'de çıkartılan varlık vergisi ve 1948'de İsrail'in kuruluşu sonunda gayri Müslimlerin bir bölümü kimi isteyerek ama çoğu mağdur duruma düştüğü ya da açıkça korktuğu için ya da tamamen zorunlu göçe tabi olduklarından ülkeyi terk ettiler. En azından 1955'teki bu oranın görece azalmış bir azınlığı anlattığı açık. Yine de kent nüfusu henüz çok yüksek değil ve yeni gelen kır göçmenleri henüz kentsel bölgelere yayılmamış olduğu için ve özellikle bazı semtlerde gayri Müslimlerin yoğunluklarının daha fazla olmasıyla bu oran önemli gözükebilir. Tabii ayrıca, oran ve sayıdan çok gayri Müslimlerin kentsel konumları ve yaptıkları işler de önemli. Belli zanaatlar ve meslekler ti-

19 Danış ve Kayaalp, 2006.

pik gayri Müslim uğraşısı olduğu için kurgusal eserlerde de onlar bu amaçla yer almış olabilir.

Aynı yılda Türkiye ölçeğinde ulus-devletin hedeflediği yüzde 99 Müslüman dillerine ulaşılmış (Tablo 6b). İstanbul ve belki İzmir bu yüzden göze batan yerler olarak da görülüyordu. 1965'te gayri Müslim dilleri konuşanlar İstanbul nüfusunun

TABLO 6a
İstanbul'da Konuşulan Anadiller
(1955-1965)

Yıllar	*Toplam*	*Türkçe*	*Müslüman azınlık dilleri*	*Gayri-Müslim azınlık dilleri*	*Bilinmeyen*
			Yüzde		
1955	100.0	89.1	0.8	9.9	0.2
1965	100.0	95.3	0.6	4.0	0.1
			Sayı ('000)		
1955	1.534	1.366	12	153	3
1965	2.294	2.186	15	91	2
Fark	760	820	3	-62	-1

Kaynak: TÜİK, 1950-1965 nüfus sayımları.

TABLO 6b
Türkiye'de Konuşulan Anadiller
(1955-1965)

Türkiye	*Toplam*	*Türkçe*	*Müslüman azınlık dilleri*	*Gayri-Müslim azınlık dilleri*	*Bilinmeyen*
			Yüzde		
1955	100.0	89.9	9.0	0.9	0.2
1965	100.0	90.1	9.3	0.5	0.1
			Sayı ('000)		
1955	24.065	21.626	2.174	207	41
1965	31.391	28.290	2.913	146	42
Fark	7.327	6.664	739	-61	1

Kaynak: TÜİK, 1950-1965 nüfus sayımları.

yüzde dördüne kadar geriledi. Bu oran yine de Türkiye ortalamasının üzerindeydi.

Anadil verisinden yola çıkarak en az altmış bin kişinin on yıl içinde yurtdışına göç etmiş olduğunu varsaymak yanlış olmaz. Türkiye çapında anadili gayri Müslim dillerden olanlar da yine yaklaşık aynı sayıda eksildiğine göre bu dönemde göç edenler esas olarak İstanbul'dan gitti. Aynı dönem içinde Bulgaristan'dan ve Yugoslavya'dan gelen Müslüman göçmenler 200 bin civarındaydı ve en büyük grup İstanbul ve çevresine yerleştirildi. Ama ne kadarı? Bilemiyoruz.[20]

Türkiye ve İstanbul'un anadil üzerinden karşılaştırılmasında ikinci önemli nokta Müslüman azınlık dilleri. Kürtçe ve Arapça ağırlıklı bu dilleri konuşanların oranı Türkiye'de yüzde on kadarken, İstanbul'da oldukça düşük. Bu düşük oran İstanbul'da Kürtlerin sayısının ve oranının bu tarihlerde az olduğunun göstergesi olarak alınabilir mi? Bence Kürtlerde durum Ermenilerin tam aksi doğrultuda. Yani İstanbul'daki Kürtler genellikle Kürtçe bilmezken Anadolu'dakiler biliyor. O halde bu veriye bakarak Kürtlerin oranını değil de Kürt göçmenlerin oranının oldukça düşük olduğunu ileri sürmek daha sağlıklı bir çıkarsama olur.

1950'lerde gelen ilk göç dalgası kent sakinlerini hemen etkilemedi sanki. İkinci Dünya Savaşı sonrasında genel olarak Batı yarımküresinde başlayan ekonomik atılımın etkisiyle Türkiye'de ekonominin canlanması, sanayileşmenin hızlanması, sermayenin el değiştirmesi sürecinde zenginleşen İstanbul'un Müslüman yerlileri için 1950'ler bir altın çağ oldu. Bu zenginleşmede Balkanlar'dan ve Anadolu'dan göç edip işçileşmeye başlayan göçmenlerin rolü üzerinde pek fazla durulmadı.

Ama Erol Tümertekin, Bomonti sanayi bölgesindeki tekstil fabrikalarında kimi işverenlerin yalnızca Balkan muhaciri kadınları tercih ettiklerini yazdı.[21] Yine, ilk olarak Erol Tümerte-

20 1950-1951 arasında 151 bin Türk, Bulgaristan'dan Türkiye'ye geldi. Bulgaristan'dan ikinci göç dalgası 1970'lerde oldu ve sayıları 100 bini aştı. Günümüze kadar çeşitli vesilelerle devam etti. 1952-1980 arasında 1950-1960 yoğun olmak üzere Yugoslavya'dan 185 bin Türk kökenli göçmen vatandaşlığa kabul edildi (İçduygu ve Sirkeci, 1999: 264; *Yurt Ansiklopedisi*, 1993: 3994).

21 Tümertekin, 2007.

kin'in sözünü ettiği gibi, Karadenizliler 1950'lerin göçmen grubunda başat durumda olanlardı. 1990'larda Kürt göçünün çokluğundan yakınan İstanbullulara bunu yeniden hatırlatmak gerekti. İstanbul 1990'da da Karadenizli doğumluların çoğunlukta olduğu bir ildi. Hatta Karadenizlilerin İstanbul nüfusu içindeki oranı yüzde 12'den yüzde 22'ye çıkmıştı. Tabii ayrıca İstanbul doğumluların bir bölümü de onların çocuklarıydı.[22]

Karadenizli İstanbul'a yerleşmeden önce de kente aşinaydı. Yıllarca mevsimlik işçi olarak İstanbul'a gelmişlerdi.[23] Zira bölgede tarımdan geçim koşulları zordu. Belki de şöyle denilebilir: Menderes hükümeti Karadenizli emekçilerle kente yeni bir kimlik –sanayi kenti kimliği– vermeye çalıştı. O yıllarda tarımda modernleşmenin yaşandığı Ege, Marmara ve Çukurova gibi bölgelerdeki köylüler İstanbul'a pek itibar etmediler. İç Anadolu ve Doğu Anadolu'dan özellikle Ankara'ya kitlesel göçler oldu.[24] Güneydoğudakiler ise diğer bölgelerdekilere göre çok daha az göç ettiler.

1960-(1980-1985): Apartmanlaşma, sanayileşme, sendikalaşma, radikalleşme

Anday gibi Tanpınar da 1960'ta yayımladığı *Beş Şehir* adlı kitabında İstanbul'u anlatırken apartınanlaşmayı Osmanlı dokusunun yıkılışı olarak değerlendiriyor. Ama onun karşıt olarak koyduğu konak yaşamı değil, mahalle yaşamı. Apartmanlaşmanın mahalle yaşamını altüst ettiğini düşünüyor ve şöyle diyor: "Bugünün mahallesi artık eskiden olduğu gibi her uzvu birbirine bağlı yaşayan topluluk değildir; sadece belediye teşkilatının bir cüzi olarak mevcuttur. Zaten mahallenin yerini yavaş yavaş alt kattaki üst kattakinden habersiz, ölümüne, dirimine kayıtsız, küçük bir Babil gibi, her penceresinden ayrı bir radyo merkezinin nağmesi taşan apartman aldı."[25]

22 Bkz. Tablo 4.

23 Neyzi, 1999: 38.

24 Gedik, 1994; Özbay ve Yücel, 2001.

25 Tanpınar, 1976: 28.

Tanpmar apartmanlaşmayı eleştirse de oluşan yeni toplumsal düzenden çok da şikâyetçi değil. Bu açıdan nostalji edebiyatından önemli ölçüde farklılaşan bir anlatısı vardır. Örneğin, eski bayramların, şenliklerin kalmadığını anlattıktan sonra şöyle der: "Hayır! İstanbul'a yeni hayat, yeni bayram, yeni eğlence şekli, yeni zaman lazım. İstanbul artık bundan böyle ekmeğini çalışarak kazanan bir şehirdir."[26]

1960'tan 1980'lere, hatta 1985'lere kadar süren döneme damgasını vuran en önemli gelişmelerden biri 1965'te çıkan kat mülkiyeti yasası ile hızlanan apartmanlaşmaydı. Sanayileşmenin hızlanması ve 1961 Anayasası ile sağlanan sendikalara toplu sözleşme ve grev hakkı ikinci önemli gelişmeydi. Her ikisi de İstanbul'a göç çeken, hatta hem eğitimli kent göçünü hem de eğitimsiz kır göçünü teşvik eden faktörlerdi. Öyle de oldu. 1965-1970 arasında İstanbul'a gelenlerin çoğunluğu doğrudan köylerden değil, kentsel alanlardan geldi.[27] Eğitimliler gelişen sanayi ile artan sigortalı, ücretli işlere yönelirken, eğitimsizlere en azından, apartmanlaşma furyasında yine bir şantiye havasına bürünen İstanbul'da inşaat sektöründen talep vardı.

Bu dönemde inşaat işçiliğinden yetişmiş Karadenizlilerin yapsatçılık yapmaları ünlendi. "Laz müteahhitler" olarak anılan bu grup kötü malzeme ve işçilikle ucuz apartmanlar yaparak İstanbul'un görünümünü bir hayli değiştirdiler. Böylece Karadenizliler bu kez, eğitimli işçilere ucuz konut temin ederek sanayinin gelişimine katkıda bulundular. Bir bakıma, sanayinin var olan koşullardaki taleplerini yerine getirdiler. Onlar olmasaydı, muhtemelen başkaları bu işlevi üstlenecekti. Yoksa bu hızla artan nüfusun kaliteli apartmanlarda oturabilmeleri için ya devletin sonraları yaptığı gibi toplu konutlar yapması ya da işverenlerin çalışanlarına destek olması gerekti. Oktay Ekinci'ye göre devletin oy deposu olarak gördüğü kitlelere uyguladığı popülist politikalar, kentin imar planlarını altüst etti.[28]

26 Tanpınar, 1976: 30.

27 Yener, 1977; Tanfer, 1983.

28 Ekinci, 1994.

Apartmanlaşma kent içinde çok hızlı bir hareketliliğe neden oldu. Kat mülkiyeti mekânda sınıfsal ayrışmayı eskiye göre epeyce bozdu. Bir yandan görece ucuz daire fiyatları, öte yandan kiracılık, alt-orta sınıfların merkezde oturabilme şansını artırdı. Gecekondu afları ve tapu dağıtımı hem gecekondu yapımının ticarileşmesine yol açtı hem de eski tek katlı gecekondular yıkılarak bunların yerine de çok katlı apartmanlaşmış gecekondular yapılmaya başlandı.[29] Eski İstanbullu için yeni gelenleri yok saymak artık mümkün değildi. Kıray bu birlikte yaşamı sınıfların henüz yeteri kadar kristalleşmemiş olması olarak yorumladı.[30]

1960'larda Almanya'ya resmî yollarla işçi gönderme programı özellikle kırsal kesimdeki hızlı nüfus artışının yarattığı eğitim, istihdam gibi sorunları hafifletmek üzere başlatıldı. Köy bazında çok sayıda örgütlenen hemşehrilik derneklerinin temel amacı da, bu program çerçevesinde Avrupa'ya işçi göndermede hemşehrilerine yardımcı olmaktı. Sonraları kent yaşamındaki çeşitli sorunların halledilmesinde de hemşehrilik bağları önemli yararlar sağladı; zincirleme göçü de pekiştirdi. İstanbul'da örneğin, Sivas'tan çok Sivaslı, Kastamonu'dan çok Kastamonu doğumlu oluştu. Sema Erder'in doğru teşhisiyle İstanbul, "Yerlisi Yok, Sahibi Çok!"[31] bir yaşam alanı oldu.

Bu dönemde yazın hayatında göçle gelenler sıkça yer aldı. Bunların içinde Latife Tekin'in İstanbul gecekondularındaki yaşamı ve sefaleti anlattığı *Berci Kristin Çöp Masalları*'nı özel olarak anmak istiyorum. Bu romanda ne İstanbul'un yerlisi ne de Osmanlı dokusu ile ilgili değinmelere yer vardır. Gecekondulular kırsal yaşamın bir uzantısı gibi de yaşamazlar bulundukları yeri. Onlar düpedüz kent yoksullarıdır artık.[32] Bu roman, 1980'lerde sosyoloji bölümlerinin müfredatına giren bir edebiyat eseri oldu. Dönemi anlatan diğer edebiyat da sosyal sınıflar, işçileşme, gelişen burjuvazi gibi daha önceki döne-

29 Öncü, 1982a; Tekeli, 1992, 2008.

30 Kıray, 1982a, 1982b, 1998.

31 Erder, 1992.

32 Tekin, 1984.

me ilişkin yazında yer almayan kimlikler üzerine kurulu eserlerdi. 2004'te basılmış olmakla birlikte 1970'lere kadar dönen Oya Baydar, *Erguvan Kapısı* adlı romanında sol görüşlüleri hatta çok net bir ideolojiyi benimsemeyenleri ele alır. Onların iktidarla çatışmalarını anlatırken hem gecekondularda hem de merkezde yaşayanların birbiriyle iç içe gelişen bir bütünün parçaları olduğu üzerinde durur.[33] Özetle, bu dönemde göçle gelenlerin sorunlarının sosyal sistemle ilişkili olduğuna göndermeler yapan, yerli/göçmen ayırımmdan çok sınıf farklılığı üzerinde duran eserler göze çarpar.

1973'te ilk Boğaz Köprüsü'nün yapımı da görece ucuz ve seyrek yoğunluktaki Anadolu yakasına rağbeti arttırdı. Yine aynı dönemde artan kadın göçü eski göçmenlerin ailelerini getirebilecek kadar kente yerleştiklerinin de bir göstergesi sayılır.

Ucuz kat mülkiyeti ve gecekondu yaşamı hane büyüklüklerini de etkiledi. Haneler küçüldü ve hane sayısındaki artış hızı nüfus artış hızını bile geçti.[34] Bunun bir nedeni evlenme çağındaki nüfusun hızla artması ise, bir diğeri de kolay ayrı ev açma koşullarıydı. Ücretlilik, öngörüldüğü gibi, çekirdek aile yapısının yaygınlaşmasında etken bir faktör gibi gözüküyor. Shorter ve Gökçay, 1985 nüfus sayımlarından elde ettikleri verilerle İstanbul'daki hane yapısını gösterdi. İstanbul'da çekirdek aile olarak yaşayan hanelerin oranı yüzde 75 gibi yüksek bir düzeye ulaşmıştı.[35]

1965'ten sonra İstanbul'a gelen kadın göçünde gözlenen artışla cinsiyet oranları özellikle Karadeniz Bölgesi'nden gelenlerde dengelendi. Demograflar bunu aile göçü olarak yorumladılar. Çünkü kadın istihdamı hâlâ çok düşük düzeydeydi. Buna karşılık, oranları çok az olmakla birlikte, Güneydoğu Anadolu doğumlu göçmenlerin arasında cinsiyet oranı çok yüksekti. 1950'de bu bölgeden gelenler arasında cinsiyet oranı yüz ka-

33 Baydar, 2004. Yazar bir sonraki romanında son dönemin özelliği olan Kürt kimliği üzerinden gelişen sorunlara eğilir (2007). Bu bakımdan *Erguvan Kapısı*, ikinci dönem edebiyat eserlerinin diline yakındır.

34 Özbay, 1994.

35 Shorter ve Gökçay, 1993.

dına 158 erkek iken, 1990'da hâlâ yüz kadına 146 erkek geliyordu. Bu oran 1990 sonrası değişecek ve zorunlu göçlerle gelen Kürt kadın nüfusu artacaktı.[36] Ama ikinci dönemde bölgesel farklılıklar yalnız kültürel açıdan değil, yaşam tarzı olarak da belirginleşmiş oldu. Eski göçmenler yerleşikleşti, yerlileşti.

Boratav'ın çalışmalarından yola çıkarak 1960'lar sanayide yüksek büyüme hızlarının gerçekleştiği, 1970'ler ise yapılan yatırımların azalma eğilimi gösterdiği ve sanayinin çevre illere taşmdığı yıllar olarak anlatıldı.[37] Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun kurulması ile hiç ertelenmeyen grevler ve toplu sözleşmeler yapıldı. Ekonominin durağanlaştığı dönemde işçi hareketleri ve o zamana kadar verilen haklar, işverenleri ve hükümeti tedirgin etmeye başladı. Sendikaların haklarını kısıtlayan tasarıya karşı yapılan en büyük işçi hareketi 15-16 Haziran 1970'te gerçekleşti.[38] Ama sonuçta haklar yavaş yavaş geri alındı. O kadar ki 1980 Darbesi'yle birlikte sendikalar kapatıldı.

1968'de dünyada da başlayan gençlik hareketleri İstanbul'da ekonomik bunalımla birlikte, özellikle 1970'lerde gözlendi. 1980'lere kadar İstanbul'da sık sık öğrenci gösterileri, sağ ve sol görüşlü gençler arasında sokak çatışmaları da oldu.

O dönem gençlik şişkinliği (*youth bulge*) demografik tartışmaların merkezinde değildi. Türkiye ölçeğinde gençlik şişkinliği henüz tırmanışa geçmiş olsa bile kritik eşik olarak kabul edilen düzeye ulaşmamıştı.[39] Ama İstanbul'da göç nedeniyle 15-24 yaş grubunun oranı erkeklerde kritik eşik olarak tanımlanan yüzde yirminin altına hiç düşmedi (Şekil 5).

Bugünlerde sık tartışılan gençlik şişkinliğinin terör ve siyasi gerginlikler açısından bir risk faktörü oluşturduğu tezi şimdi dönüp baktığımızda grev ve öğrenci hareketlerinde demografik yapının da belli bir risk faktörü olarak değerlendirebileceğini düşündürüyor. Urdal, çeşitli ülkelerde ve farklı zamanlarda incelediği gençlik şişkinliğinin, yaşa göre hesaplanan yük-

36 Özbay ve Yücel, 2001.

37 *Yurt Ansiklopedisi*, 1993: 3936.

38 *Yurt Ansiklopedisi*, 1993.

39 Özbay, 2009a.

ŞEKİL 5
İstanbul'da Yıllara Göre Genç Nüfus (15-24) Oranları (1950-2000)

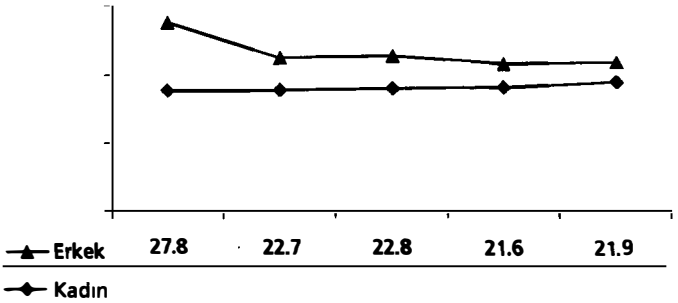

Kaynak: TÜİK, 1950-1990 nüfus sayımları.

sek bağımlılık oranı,[40] demokrasinin tam yerleşmemiş olması, hızlı kentleşme ve ekonomik büyümenin olmaması ile birlikte görüldüğünde şiddet riskini artırdığı tezini geliştirdi.[41] İlki hariç, diğer faktörler İstanbul için de geçerliydi. Ama 1980 Darbesi'yle tüm gösteriler, sokak çatışmaları, grevler bir günde bitti. O zaman demografik yapının bir risk faktörü olmasından çok, iktidarlar tarafından kullanıldığı düşüncesi akla geliyor.

1980-1985 arasında İstanbul nüfus artış hızında belirgin bir azalma gözlendi. Nüfus artış hızındaki azalmanın, hem İstanbul'dan diğer illere ve yurtdışına gidenlerin artmasından hem de Anadolu'dan İstanbul'a gelenlerin azalmasından ileri geldiği söylenebilir. Bu dönemde İstanbul en çok Ankara'dan göç aldı.[42]

Bir sonraki dönemde nüfus artışı yeniden hızlandı. Bu üçüncü dalga göç, ekonominin değişen politikalarla bunalımdan çı-

40 Bağımlılık oranı 0-15 ve 65+ yaşlardaki nüfusun 15-64 yaşlarındakilere bölünmesi ile elde edilen bir ölçümdür. Bu ölçüm, çalışma çağındakilerin bakmakla yükümlü oldukları kişi sayısını gösterir. Yüksek doğurganlık ve hızlı artan yaşlı nüfus bağımlılık oranını artırır. İstanbul'da göçlerle gelen çalışma çağı nüfusunun fazla oluşu, buna karşılık doğurganlığın düşük, ölümlülüğün ise görece yüksek olması nedeniyle bağımlılık oranının sorun oluşturduğu söylenemez.

41 Urdal, 2006: 624.

42 Özbay, 1999b.

karak yeni bir ivme kazanması ile birlikte gözlendi. İstanbul'da sanayi hayli ilerlemişti, gecekondularda yaşayanlar sigortalı, sendikalı işçiye dönüşmüştü ama yine de Attila İlhan'ın tahayyül ettiği kozmopolit bir kent olamamıştı İstanbul. Bunu ithal ikameci sanayileşme politikasıyla kalkınmaya çalışan ve kendi içine kapanan bir ulus-devlet olması ile açıklayanlar oldu. Ekonomi politikalar dışa açılmayı teşvik ederken kayıtlı ekonomi küçüldü, kayıt dışı ekonomiye göz yumuldu, neredeyse teşvik edildi. Din, hemşehrilik ve aile, sosyal devletin yerine bireyi kuşatan ve koruyan kurumlar olarak öne çıkartıldı.

(1980-1985) sonrası: İstanbul'u satmak, küresel iklimde yerellik ve yerlilik

Darbe sonrası Türkiye'de Özal'ın öncülüğünde "yapısal uyum politikaları" çerçevesinde yeni bir ekonomik politikaya geçildi. Birgül Ayman Güler, Dünya Bankası'nın uygulamaya geçirdiği bu politikaların, "altyapıda yatırım açığının ciddi boyutlara ulaştığı Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde açığın kapatılmasının kamu finansmanıyla ve merkeziyetçi bir bürokratik anlayışla çözülemeyeceği gerekçesiyle yerel yönetimlere ve özel sektöre ağırlık verilmesine ön ayak olduğunu" yazdı.[43]

Kimi sosyal bilimciler İstanbul'un küresel sermaye ile eklemlenmesinin tüm ülke yararına olacağını ileri sürerek yapısal uyum politikalarına destek oldular.[44] Özel sektör temsilcileri de bu dönemden hoşnut olduklarını yazdılar.[45] Özelleştirme, kayıt dışı ekonomi ve yabancı sermayeyi teşvikle birlikte kent mekânı bir parça iyileştirilirken, çalışanların koşulları ciddi biçimde kötüleştirildi. Kayıt dışı çalışma koşulları altında taşeronlaşma yaygınlaştı.

Dönemin Belediye Başkanı Bedrettin Dalan, daha önceki hiçbir başkanının sahip olmadığı yetkilerle İstanbul'u küresel sermayeye açmak ve turist çekmek amacıyla imar faaliyetlerine gi-

43 Ayman-Güler, 1997: 62.

44 Keyder, 1992; Keyder ve Öncü, 1994.

45 Bilen, 1995.

rişti. Rant geliri yüksek merkezi alanları kent yoksullarından temizleme faaliyetleri onunla başladı ve hâlâ da soylulaştırma adı altında sürüyor.

İstanbul'un küresel ekonomi ile eklemlenme çabaları kente yeni bir imaj verilmesiyle kültürel alanda da sürdü. Müslüman kökeni ağır basan bir Osmanlı başkenti, İstanbul'un küresel alanda yerel özelliği olarak tanıtıldı. Bu imajı bizzat Özal yarattı. Sonrasında Yeni-Osmanlıcılık olarak sürdü. 1983-1989 yılları arasında ihracatta bir patlama oldu. Tabii burada İstanbul'un payı büyüktü. Özal, Menderes'ten sonra İstanbul'a önem veren ikinci bir başbakan olarak; ama bu kez onu Müslüman Osmanlı kimliği ile öne çıkaran bir lider olarak görüldü.[46]

Kayaoğlu ve Pekin'in İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından 1992'de yayımladığı *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat* başlıklı kitabın önsözünde kentin yeni kimliğinin nasıl oluşturulduğuna ilişkin ipuçları bulmak mümkün. "Giriş" yazısında şöyle denmekte: "Son üç-dört yıldır İstanbul ile ilgili olarak yalnızca Beyoğlu (Pera) kitaplarının peşpeşe yayınlanmasının nedenleri arasında kimlik arayışının da payı olmalıdır... (ancak bunun) yaklaşık 550 yıldır bu kentte yaşayan diğer İstanbullular ... göz ardı etme tehlikesini beraberinde getirdiğini de söylemek gerekiyor."[47] Yazı, yukarıda benim de alıntıladığım, Tanpınar'ın *Beş Şehir* adlı kitabından başka bir paragrafla sona eriyor: Bu paragrafta Tanpınar şöyle der: "Eski İstanbul bir terkipti. Bu terkip, küçük büyük, manalı manasız, eski yeni, yerli yabancı, güzel çirkin, –hatta bugün için bayağı– bir yığın unsurun birbiriyle kaynaşmasından doğmuştu. Bu terkipin arkasında Müslümanlık ve İmparatorluk müessesesi, bu iki mihveri de kendi zaruretlerinin çarkında döndüren bir iktisadi şartlar bütünü vardı. ... Gümrükten geçen her şey Müslümanlaşıyordu. Kazaskerin sırtında İngiliz sofu, hanımının sırtında Lyon ku-

46 Hilmi Yavuz'a göre de, "Hem siyasi hem de iktisadi anlamda gerçek modernleşme ya da Batılılaşma, bütün sancıları, problemleri ve elbette hatalarıyla, Osmanlının modernist potansiyelinin farkında olan Turgut Bey'le başla(dı)"(2001).

47 Kayaoğlu ve Pekin, 1992: 11.

maşından çarşaf..."[48] Müslüman Osmanlı kimliğinin, çok kültürlü, kozmopolit İstanbul kimliği karşısında yüceltildiği, gayri Müslim sakinleriyle simgelenen Batılı yaşamı taklidin yerildiği, bu söylem hızla yaygınlaştı. İstanbul, bir yandan Ortadoğu, öte yandan dağılan Sovyetler Birliği'ndeki komşu Kafkasya ve Balkan ülkelerini içine alan Avrasya Bölgesi'nin merkezi olmaya hazırlanırken, bir zamanlar bütün bu yerlere hâkim olan imparatorluk geçmişine gönderme yapılabilen bir mekân olarak anlatıldı. Hemen her gazete Osmanlı geçmişi ile ilgili yazıların yer aldığı bir sayfa düzenledi. Ankara ve Anadolu ise, cumhuriyet Türkiye'sine atıf yapılırken kullanılan mekânlar olarak söylemlerde yerlerini aldılar.

Eski İstanbul olarak anılmaya başlanan bu yeni nostalji, gayri Müslim çocuklarının varlığı ile öne çıkartılan İstanbul anlatımından hızla uzaklaştı. Aynı zamanda, eski İstanbul, cumhuriyet dönemi kentini dikkate almadan, doğrudan Osmanlı dönemine ama tarihsiz bir Osmanlı dönemine referansla anlatıldı. Nilüfer Göle, Müslüman kimliği ile İstanbul'da var olmayı mümkün kılan, hatta bu kentin küresel alanda yerelliğine vurgu yapmasını sağlayan yeni ideolojiyi tartışırken, bunun aslında İstanbul'un Ankara'dan ve cumhuriyet dönemindeki geri plana atılmışlığının bir intikamı olarak okunabileceğini söyleyerek ironisini, geçmişle hesaplaşma biçiminde yorumladı.[49] Oysa, İstanbul'un yeni kimliği, yine Ankara'dan, merkezî hükümet tarafından yaratılmıştı.

2000'lere gelindiğinde, yeni Osmanlıcılık kente bir kimlik arayışı olarak sürmekle birlikte eleştirildi de. Örneğin, Ekrem Işın, kentin kültürel olarak yoksullaştığını ileri sürerek şöyle demekte: "Son yıllarda İstanbul, kaybettiği hayat tarzının kalıntıları üzerinde, kendisine yeni bir kimlik arıyor. Geçmişin dağarcığından seçilmiş kimlik projeleri, acaba bu uluslararası pazarda bir cazibe merkezine dönüşebilecek mi? Şimdilik eski yapı restorasyonlarıyla girişilen dekorlaştırılmış gelenek inşası, şehre turistik mekânlar kazandırmanın ötesine geçmedi. Rama-

48 Kayaoğlu ve Pekin, 1992: 13.

49 Göle, 1992.

zan ayında şehrin işlek noktalarında kurulan iftar çadırları ise, diğer bir örnek. (...) (bu çadırlar) İstanbul'un taşra kökenli yeni zenginleriyle, yine aynı kültürel çevreye mensup dar gelirli kesim tarafından ayakta tutuluyor. (...) İftar yemeği veren hayır sahibi ya da kurumun adını ilan etmek gibi bir uygulama (...)" Işın'a göre geleneksel ahlâk anlayışı ile çelişiyor. Ona göre, "Artık iftar çadırları, şehrin yeni hâkimlerini kamuoyuna takdim eden birer gösteri sahnesidir."[50]

1980'lerden sonra İstanbul, hem ideolojik yapısı hem de kompozisyonu açısından önemli bir dönüşüm içindeydi. Bu farklı boyutlardaki dönüşümlerin simgesel kavramı hep eski İstanbul'du. Küresel alanda eski İstanbul, Müslüman Osmanlı mirasına atıf yapan yerelliği simgelerken, kimi zaman da yerliliğin bir göstergesi olarak kullanıldı. Bu tanımlamada Müslüman Osmanlılıktan çok, yeni geleni dışlama, ötekileştirme eğilimleri ağır basıyordu.

Cogito'nun "Yeni İstanbul" temalı sayısının tanıtım yazısında tam da bu tür bir değerlendirme yapılıyor: "İstanbul gibi önlenmesi de kavranması da zor bir şekilde değişen, hiç durmayan bir şehir ve bireylerin şehirle kurdukları ilişki söz konusu olduğunda... "eski İstanbul", asıl İstanbul oluyor, değerlendirmeyi yapanın yaşma ve İstanbul'a ne zaman geldiğine bağlı olarak, on yıl öncesinden de söz edilebiliyor.... Kime göre? Kendini İstanbullu, değişimi yaratanları da "diğerleri" olarak tanımlayanlara göre elbette."[51] Bu paradoksal gibi gözüken eski İstanbul tanımlamaları yerelliği ve yerliliği geçmişe dayandırarak sahicileştirme çabaları olarak değerlendirilebilir.

İstanbulluluk söz konusu olduğunda kente yeni gelenlerin hepsi ötekileştirilmedi. Değişim, kebap kültürü, arabesk, maganda[52] tanımlamaları ile anlatıldı. Bütün bu aşağılayıcı tanımlamalar Güneydoğu'dan göç eden "kaba saba" erkeklere yönelikti. Önceleri maganda olarak anıldılar, sonraları bu göçmenlerin adları da konuldu. Onlar Kürt'tüler!

50 Işın, 2003: 133-134.

51 *Cogito*, 2003: 5.

52 Öncü, 2002.

1985-1990 arasında zorunlu göçlerle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelenler İstanbul'a göç edenlerin sadece bir parçasıydı. Ama en göze batan göçmenler de onlardı. Açıkçası, 1990'lara gelene kadar zorunlu göçle ilgili bilgi yoktu. Bu konuda çalışanlar ancak bu tarihten sonra Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'a ve başka illere gelen göçmenler üzerinde yazdılar.[53]

Servet Mutlu, Kürt nüfusunun illere göre dağılımını tahmin etti. Onun tahminlerine göre 1990'da İstanbul'da 596.400 kişinin anadili ya da ikinci dili Kürtçeydi.[54] Bu sayı İstanbul nüfusunun yaklaşık yüzde 9'una karşılık gelir. Ayrıntılı bilgi yoktu ama önyargılar hemen oluştu. İstanbul'a gelen "esmer vatandaşlar"dan şikâyet sesleri o kadar yükseldi ki, 1990'larda dönemin Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, ilk defa İstanbul'a vize uygulanması gereğini dile getirdi. Bugünlerde yine gündemde olan bu konu gazetelerde olumsuz bir yaklaşım olarak değerlendirildi.[55]

Aslında, sorun Anadolu'dan İstanbul'a gelen ve İstanbul'un küresel sermayeye satılması sürecinde çok işlevsel olmayan eski ve yeni tüm göçmenlerdi. Hatta İstanbul'a pek çok kişiden önce gelmiş olan Romanlar (Çingeneler) bile bu dışlanmadan kurtulamadı. Soylulaştırma adı altında Romanların evleri istimlak edilerek onları kentin çeperlerine gitmeleri için zorlayıcı tedbirler alındı.

53 Akşit vd., 1996.

54 Mudu, 1996: 526, Tablo 2.

55 "Geçtiğimiz ayın çok tartışılan konularından biri, Başbakan Tayyip Erdoğan'ın, İstanbul'a girişte vize uygulanması ve yine İstanbul'da otomobil sayısının dondurulması yolundaki sözleri oldu. Başbakan bu önerileri İstanbul'un içinden çıkılamaz hale gelmiş olan ulaşım sorunlarının çözümü için gerekli önlemler olarak dile getiriyordu. Daha 1995'te İstanbul belediye başkanı iken de konuyu gündeme getirdiğini belirtip, "O zaman beni topa tutmuşlardı," diye ekliyordu." (http://www.doganhasol.net/Articles/istanbula-giriste-vize-yerine-_10513.html) "Tayyip Erdoğan yazılı ve görsel basına yansıyan açıklamasıyla İstanbul'a vize uygulaması gerektiğini belirterek, 'İstanbul Türkiye'nin vizyon kentidir. İstanbul ve Türkiye'yi seviyorsak bunu yapmamız lazım,' gibi söylemlerde bulundu, bu açıklamanın üzerinden kısa bir süre sonra diğer bir önerisiyle de plaka uygulaması yaparak İstanbul plakalı araçlar hariç diğer araçlar için vize uygulayalım gibi bir öneriyle konuya ne kadar ciddi yaklaştığını ortaya koydu sanırım." (http://www.hakimiyetimilliye.org/index.php?news=667).

İstanbul 1985'ten sonra üçüncü bir göç dalgasıyla biraz daha büyürken, kentte artan yoksullar ve onların ötekileştirilmesi sorunu gözlendi ama esas olarak göçlerle İstanbul biraz daha da zenginleşti. Hatta son dalga göçün bir diğer ciddi sonucu, Anadolu'daki kentlerin İstanbul'a gönderdikleri göçmenlerle kompozisyonlarını değiştirip, yoksullaşmalarıydı.[56] İstanbul, gelenlerle sosyal sermayesini biraz daha geliştirdi. Bu dönemde gelen göçmenler arasında lise ve daha yüksek eğitimlilerin oranı İstanbul ortalamasından yüksekti. Yüzde 80 gibi bir çoğunluk da kentsel yerlerden göç etmişti.[57]

1985-1990 arasında kent içi hareketlilik ölçülebildi.[58] İlçeler arası farklılaşma belirginleşti. Merkezdeki görece zengin ilçeler, eğitimli göçmenlerin yanında başka ilçelerdeki eğitimlileri de çekerken, pek çok insan merkez ilçelerden çevreye taşındı.

Genel olarak ilçe bazındaki nüfus artışının yüzde 15'i göçlerden, yüzde 10'u ise taşınanlardan oluştu. Genellikle kentsel yerlerden gelenler İstanbul'un kentsel alanlarına yerleşti. Eğitimliler (lise ve üstü) çoğunlukla Kadıköy ve Beşiktaş ilçelerine yerleşti. Bu arada diğer ilçelerden Kadıköy ve Beşiktaş ilçelerine taşınanlar da daha eğitimli bir gruptu. Büyükçekmece, Pendik gibi ilçelerde ise tam tersi bir hareketlilik söz konusuydu. Eğitimli nüfus buralardan başka ilçelere taşındı. Sosyal sınıfların kent mekânında kristalleşmesi il içi taşınmalarla pekişti.

Sayım sonuçlarına göre, İstanbul'a 1985-1990 arasında 1.099.246 kişi geldi. Buna karşılık, 341.550 kişi de gitti. Gidenlerin önemli bir kısmı Marmara Bölgesi'ne yöneldi (Şekil 6). Aslında bu hareketi, il sınırlarını aştığı için göç olarak değerlendiriyoruz. Marmara Bölgesi'ne gidenlerin bir bölümü, Gebze, Darıca gibi bir anlamda İstanbul'un banliyösü gibi olmuş ama idari olarak Kocaeli iline bağlı, merkezlere yerleşiyor. Onlar işlevsel anlamda İstanbul'da yaşamaya devam ediyor bile olabilir. Bu tür yakın yerleşmelere göç ile il içi taşınma eğilim-

56 Sönmez, 1996.

57 Özbay, 1999b.

58 Özbay, 1999b.

ŞEKİL 6
1985-1990 Yıllarında Bölgelere Göre İstanbul'a Gelen ve Gidenler (yüzde)

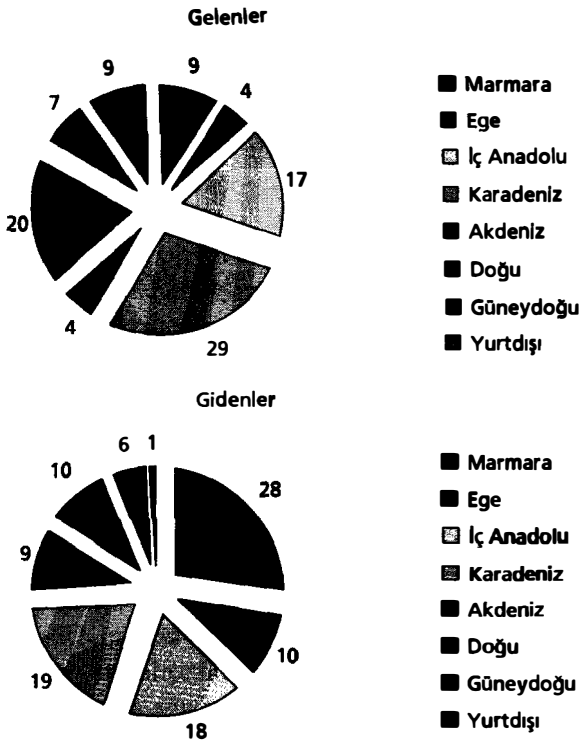

leri birbirlerine benziyor. İstanbul nüfusu artık il sınırlarını da aşarak yaygınlaşıyor.

Göç kuramlarına göre her göç, karşı göçünü de doğurur.[59] İstanbul'dan gidenlere baktığımızda Karadeniz ve İç Anadolu'ya yönelenlerin en azından bir kısmının geri dönenler olduğunu düşünmek mümkün. Ama tabii gidenlerin temelli döndüğünü varsaymak da pek doğru değil. 1985'ten sonra nüfusun sürekli bir devinim içinde olduğunu ve birden çok yerleşmede

59 Ravenstein, 1889; Massey vd., 1993.

yaşayabilenlerin sayısının arttığını biliyoruz. Kışı İstanbul'da, yazı memleketinde geçirenler, ya da daha düzensiz bir biçimde birkaç yerde bulunanlara rastlıyoruz.[60] Bu konuda daha ayrıntılı ve sistematik çalışmalara gereksinim var.

Burada sözü edilmese de, ekonominin dışa açılması, turizmin teşvik edilmesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte İstanbul'da daha önce rastlanmayan yeni göç türleri de oluştu. Önceleri bavul ticareti olarak ilgiyi çeken, ama özellikle 2000 sonrasında giderek yaygınlaşarak kaçak göçmenlerin geçici ya da sürekli olarak İstanbul'a gelmeleri nüfus dinamiklerini önemli ölçüde değiştirdi. Artık sadece iç göçlere bakarak İstanbul'u anlamak zorlaştı. 1950-1990 dönemi iç göçlerin İstanbul'un nüfusunu ve kimliğini değiştirdiği bir dönem olarak tarihe geçti.

Sonuç

Türkiye genelinde nüfus artışı bu denli yüksek seyretmeseydi ve 1950'lerde kırsal kesimde yapısal dönüşüm olmasaydı, son dönemlerde doğuda Kürtlerle ilgili gerginlikler yaşanmasaydı, İstanbul nüfusu bu kadar göç almayabilirdi. Öte yandan, İstanbul'un coğrafi, sosyal, kültürel ve ekonomik niteliklerinin de hızlı büyümesinde rolü olmadı mı? Tabii ki oldu. Ülkenin hızlı nüfus artışı ve kırsal göçü tetikleyen faktörler mi, yoksa İstanbul'un Türkiye içindeki konumu ve gelişme eğilimleri mi daha önemliydi, sorusunun yanıtı kolayca verilemez. Kimi dönemlerde kırsal kesimin itici faktörleri, kimi dönemlerde ya da aynı zamanda İstanbul'un çekiciliği önem kazandı. Hatta Türkiye'nin ve İstanbul'un dünya içindeki yeri ve değişimi de İstanbul'un nüfus dinamiklerini etkiledi. Ben burada bütün bu olayların arka planında kapitalistleşme ve küreselleşme süreçleri çerçevesinde iktidarların kalkınma ve nüfusa ilişkin politikalarının olduğunu göstermeye çalıştım. İstanbul nüfusunun değişiminde olduğu gibi, resmî ideolojiyi ve hükümetlerin politikalarını dikkate almadan yapılacak demografik yorumların eksik ve yanlış olacağım düşünüyorum.

60 Özbay, 1999.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Nüfus ve İktidar

NÜFUS HAREKETLERİ VE DEVLET POLİTİKALARI

Giriş

Bu yazının amacı Türkiye'deki nüfus hareketlerinde devlet politikalarının rolünü tartışmaktır. Yazı, iç göçlere odaklanmakla birlikte, böyle bir çalışmada tarihsel bir perspektif içinde nüfusun devingenliğini ve kompozisyonunu belirleyen diğer bütün faktörlere de bakmak gerekmektedir. Bu nedenle, Türkiye'ye gelen ve gidenlerin, yerleşmelerin dağılımının, bölgeler arası nüfus büyüklüğü ve artış hızındaki farklılığın da dikkate alınması önemlidir.

Göç kuramları dış göçleri açıklamak üzere ele alınmışsa da ileri sürülen savlar ülke içindeki nüfus hareketleri açısından da anlamlıdır. Burada Türkiye'deki nüfus hareketlerini önde gelen göç kuramları çerçevesinde incelerken, iç ve dış göçlerden de örnekler gösterdim. Türkiye'de göçler özellikle son yıllarda çok çalışıldı ve önemli araştırmalar yapıldı. Bunlara yeri geldiğinde değiniyorum. Bu çalışmanın diğerlerinden farkı bence devlet politikalarının sonuçlarını ve sorunlarını daha ayrıntılı biçimde ele almasıdır. En önemli eksikliği ise, yazıldığı tarih itibariyle 20. yüzyıldaki politikalara ve nüfus hareketlerine odaklanmış olmasıdır.

Göçün ve göçmenin bir tanımını yapmak giderek zorlaşmaktadır. Demografik tanımlamalarda bir yerleşmeden diğerine sürekli yaşamak için gidenler göç etmiş sayılırlar. Tahminlerde göçün hangi zaman diliminde gerçekleştiği de dikkate alınır. Böyle bir tanımlamada "zaman dilimi", "yerleşme", "sürekli yaşamak" kavramlarının her biri bir başka sorunun kaynağı olmaktadır.[1] Üstelik, doğuştan göçmen statüsünde olanlar da vardır! Aileleri birkaç kuşak önce göç ettiği halde kendilerini hâlâ "göçmen" olarak tanımlayanlar doğarken göçmen olanlardır.[2] Bu sosyolojik ve "öznel" göçmen tanımı göçün toplum yapısındaki izlerini anlamak için önemli olmakla birlikte, tahminlerde "nesnel", yani demografik ölçütler kullanılmaktadır. Bunlar nüfus sayımlarında beş yıl önceki daimi ikametgâh ya da doğum yeri bilgileridir. Nüfus sayımlarında kişinin halen bulunduğu yerleşme, bir önceki sayımdaki daimi ikametgâhından ya da doğduğu yerleşmeden farklı ise "göçmen", değil ise "yerleşik" olduğu kabul edilir.[3] İki sayım arasında yer değiştirmeye dayanan göç bilgileri, doğum yeri istatistiklerine göre da-

1 Örneğin, bu tanım kişilerin belirlenen zaman dilimi içinde yaptıkları yalnızca bir göçü dikkate aldığı için çıkan sorunlar vardır. Farklı yerleşme birimi tanımları göçün niteliğini doğrudan etkileyebilmektedir; büyük şehir belediyesi sınırları içinde bir ilçeden diğerine gidenler göç etmiş sayılmazlar, onlar aynı yerleşim içinde taşınmışlardır. Oysa, belediye sınırının hemen dışına gittikleri zaman göç etmiş olurlar. Birden fazla daimi ikametgâhı olan ya da bir hanede yaşamayanlar yine tahminlerde sorunlara neden olmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Özbay, 1998a'ya bakınız.

2 User, göçmen statüsünden yerleşik bir statüye geçişin öznel olarak tek bir ölçüsünün olmadığını, "Genelde iç göç yapanlar(ın), göç almaya hazır bir topluma katılanlar(ın), ve yüksek uyum becerisi gösterenler(in) bu statüden görece çabuk kurtul(duklarını)" ileri sürmektedir. Bunun yanında "zorla ya da geçici bir süre için kabul edilenler, yerleşik topluma kıyasla çok farklı etnik ve kültürel özellikler arz edenler ve uyum becerisi yüksek olmayanlar, göçmenliklerini bir stigma gibi taşırlar ve 'ikinci' hatta 'üçüncü kuşak göçmenlere' ebeveynlik ederler" demektedir (1997: 556). User "göçmen" olmayı olumsuzlamaktadır. Sosyolojik anlamda göçmen kimliği, User'de görüldüğü gibi, düşük konum ifade eden, uyum yapamamış, bulunduğu yerleşimdekilerden daha düşük bir konumdan gelmiş kişi anlamını giderek daha büyük ölçüde taşımaktadır. Alt sosyoekonomik statüdeki göç etmiş olan kişi istemese de "göçmen" olarak tanımlanmaktan kurtulamamakta ya da bir başkası yeni göç ettiği halde sosyal konumu uygunsa "göçmen" olarak tanımlanmamaktadır.

3 Anket araştırmalarında kişinin tüm göç tarihi öğrenilebilir. 1998 Nüfus ve Sağlık Araştırması'nda bu tür zengin veri bulunmaktadır.

ha güncel bir göç tahmini vermekle birlikte, bu dönem içinde doğanların göç serüvenlerini kapsamaz. Son sayım bilgilerine göre yani, 1985-1990 yılları arasında, Türkiye'de beş yaş üstü nüfusun yüzde dokuzu, yani 4,5 milyon kişi, bir idari yerleşmeden diğerine göç etmiştir.[4] Yine 1990'da oturdukları yerleşmede doğmamış olanlar 14,4 milyon kişidir ve bunlar toplam nüfusun yüzde 26'sını oluşturmaktadır.[5] Bu yüzdenin, 2000 nüfus sayımında toplam nüfusun en az üçte birine ulaşmış olacağı beklenmektedir. Zira son on yıl içinde göç edenlerin daha da arttığı yerel çalışmalarda gözlenen ortak bir bulgudur. Güneydoğu Anadolu'da yapılan son göç araştırmalarında bölgedeki kitle göçünün özellikle 1990 sonrası başladığına dikkat çekilmektedir.[6] İstanbul'da yapılan çalışmalarda da göçün arttığı gözlenmiştir.[7] Öte yandan son on yıl içinde yurtdışına giden ve yurtdışından gelenler de artmıştır.[8]

Türkiye'nin bugünkü nüfusu 19. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'ya gelen ve gidenler ve bu topraklar içinde yer değiştirenlerle yapılanmıştır. Kitlesel göç hareketleri 1950'lere kadar daha çok siyasal, bu tarihten 1980'lere kadar daha çok ekonomik nedenlere bağlanarak açıklanmaktadır. 1980'ler ve 1990'larda Türkiye'de olduğu kadar dünyada da göç hareketlerinin nedenleri çeşitlenmiş ve karmaşıklaşmıştır. Siyasal, ekonomik, sosyo-kültürel nedenlerin hemen hepsi benzer ağırlıklarda görüldüğü gibi, daha önce çok sık rastlanmayan transit göç, mekik göçü gibi yeni göç türleri ortaya çıkmıştır. Göç ve yerleşiklik tanımlarının bile yeniden gözden geçirilmesini gerektirecek oluşumlar gözlenmektedir. Göçlerin gelecekte dünyanın en önemli sorunları arasında yer alacağını ileri sürenler

---

4 DİE, 1997b. Bu yüzdeye yurtdışından gelen ve yurtdışına gidenler de dahildir. Sadece iç göç yapanlar daimi nüfusun yüzde sekizini oluşturmaktadır.

5 DİE, 1993, s. 80. Doğum yeri istatistikleri yalnızca "daimi nüfusu" kapsar. Daimi nüfus, hane halkı üyelerinden oluşur. Kurumlarda yaşayan nüfus ve misafirler daimi nüfusa dahil edilmez.

6 Akşit vd., 1996; Bilgili vd., 1997: 327; Göktürk, 1997: 356.

7 Örneğin, Erder, Ümraniye'de (1996) ve Pendik'te (1997); Özgen (1999), Gazi Osman Paşa ve Sultanbeyli'de yaptıkları çalışmalarda bu konuyu işlemektedirler.

8 İçduygu, 1996; Kirişçi, 1999; Erder, 2000.

olduğu gibi,[9] toplumsal yapıdaki değişmeleri bugünkü kavramlarla açıklamanın giderek zorlaştığını ileri sürenler de vardır. Sonuncular yeni dünya düzenini incelerken "göç" kavramını hiç kullanmamaya başlamışlardır.[10]

Süreklilik ve değişme

Türkiye'de hemen herkes çocukluğunda ailesinin göç hikâyeleri ile büyür. Kimi bir kuşak kimi birkaç kuşak öncesinin hikâyesini dinler. Geçmişte Osmanlı topraklarından Anadolu'ya gelenler için bu hikâyeler, kuşaktan kuşağa masalsı anlatılara dönüşmüştür. Bırakılan topraklar sanki yeryüzünde değildir artık; "vatana", "anayurda" kavuşmuş olmak, bırakılan mallardan, topraklardan daha değerlidir. Gerçek ve önemli olan şimdi yaşanılandır. Sandıktan çıkan bir bohça, bir örtü, yaşlı kuşaklarda gözlenen bir davranış farkı, evde pişirilen özel bir yemek gibi ayrıntılarda saklıdır göç hikâyeleri.[11] Cumhuriyet dönemi göçmenlerinin hikâyelerinde ise bırakılan topraklar "memleket"tedir; geride kalanlar çoğunlukla köydekiler, taşradakiler hatta yurtdışındakilerdir. Memleketten çıkıp "gurbet"e geldiklerinde çektikleri çileler, özlemler ve hemşehrilerin olmazsa olmaz önemleri anlatılır bu hikâyelerde. Özetle kimin, hangi koşullar altında, nereye, ne zaman göç ettiğine göre değişen göç hikâyeleri, Türkiye'de çok farklı kimlikleri anlamak açısından üzerinde durulması gerekli bir konudur.[12] Toplumsal yapıdaki süreklilik ve değişme bir ölçüde göçle edinilen kimliklerle bağlantılıdır.

Sosyal tarih araştırmaları, 19. yüzyılın ortasından sonra Osmanlı dönemindeki kitlesel göç akımlarının, cumhuriyet döne-

9 Massey, 1999.

10 Castells, 1998.

11 Lozan Mübadilleri Derneği'nin başarılı çalışmalarıyla ve tabii Soğuk Savaş'ın bitimiyle bu masalsı anlatılar yerlerini gerçek anılara ve gidilip görülen memleketlere bıraktı.

12 Bir ailenin göç hikâyesinden yola çıkıp Türkiye'deki göç hareketlerini anlatan İçduygu ve Sirkeci'nin çalışması (1999b) bu konuda iyi bir örnek oluşturmaktadır.

minin başlarında, Türk Müslüman nüfusun ülkede güçlenmesinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Çoğunluğu zorunlu göç kapsamına giren bu nüfus hareketlerinin kesin sayıları hakkında güvenilir bilgi yoktur. Bununla birlikte kaba göstergeler olarak kullanılabilecek sayılar bize 70-80 yıl içinde Anadolu nüfusunun son derece dramatik olaylarla değiştiğini anlatmaktadır. 1850'lerden itibaren Anadolu'ya Kırım ve Kafkasya'dan başta Tatarlar ve Çerkezler olmak üzere gelen göçmenlere, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan (93 Harbi) sonra Romanya, Bulgaristan, eski Yugoslavya ve Yunanistan'dan gelen Türk Müslüman kökenli Rumeli göçmenleri eklenmiştir.[13] Göç serüvenlerinde yüz binlerce kayıp vererek gelen bu gruplar Osmanlı Devleti tarafından Anadolu'nun çeşitli yörelerine yerleştirilmişlerdir. Önceleri sadece devlet memurları ve ilmiye sınıfından gelen muhacirlerin kentlere, diğerlerinin kırsal kesim bölgelerine yerleştirilmeleri politikası güdülürken, 1878'den sonra kentsel alanların etrafına her meslekten gelen göçmenin yerleşmesine izin verilmiştir.[14]

Tahminlere göre 1860-1922 arasında dönem dönem gelen ve sayıları bir milyonu aşan Kırım Tatarları İstanbul, İzmir, İzmit, Eskişehir civarlarındaki köylere yerleştirilmiştir. 1859-1879 yılları arasında Kırım ve Kafkasya'dan gelen Çerkezlerin iki milyon civarında olduğu ancak bunların yarım milyonunun göç serüveni sırasında öldüğü tahmin edilmektedir. 1881-1914 arasında Kafkaslardan yine bir yarım milyon kişi daha gelmiştir. Romanya ve Bulgaristan ulus-devletlerinin kurulmasından sonra hareketlenen Balkanlar'da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Anadolu topraklarına gelen Rumeli muhacirlerinin 1.5 milyon kişi olduğu, bunların 300 bininin göç süreci içinde öldüğü bildirilmektedir.[15] Balkanlar'dan

13 Osmanlı son dönemindeki göçlerle ilgili genel değerlendirmeler için bkz. Akgündüz (1998), Behar (1996), Tekeli (1990).

14 Tekeli, 1990.

15 Behar'ın 1876-1895 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na gelen göçmenlerle ilgili çeşitli kaynaklardan derlediği bilgiler de benzer bir düzeydedir: bu dönem içinde gelenlerin 1.150.015 kişi oldukları gösterilmektedir (1996:51 Tablo 2.24). Bu sayının ana kaynağı Osmanlı Devleti'nin resmi istatistikleridir.

gelen göç bir süre duraklasa da hâlâ devam etmektedir. 1893-1902 arasında Bulgaristan ile yapılan antlaşma ile gelen 72.500 Müslüman ve Yahudi muhacirin çoğu kentsel kesimlere, Trakya, Bursa, Balıkesir, Bandırma'ya yerleştirilmiştir. Yine Bulgaristan'la 1913'te yapılan antlaşmada Osmanlı'dan kabaca 47 bin göçmen Bulgaristan'a, oradan da yaklaşık 49 bin göçmen Anadolu'ya göç ettirilmiştir. Osmanlı devleti tarımda işgücü açığı nedeni ile bu muhacir akımına toprak ve sermaye dağıtarak üretime bir an önce katılmalarını sağlamaya çalışmıştır. Ancak daha sonraları üst üste gelen savaşlarla Anadolu'ya göç eden kitlelerin yerleştirilmesinde toprak veremez hale gelmiştir. 1912-1913'te Balkan Savaşı sırasında gelen 640 bin muhacirin yerleştirme planları yapılırken, Birinci Dünya Savaşı başlamış, yerleştirmeler yapılamadığı gibi, Osmanlı Devleti savaşa sonradan girmesine karşın en fazla kayıp veren ülke olmuş ve kaybettiği topraklardan göçmen akımları sürmüştür. Kurtuluş Savaşı sonrası Yunanistan ile yapılan mübadele antlaşması sonunda Yunanistan'dan 400 bine yakın Müslüman daha gelmiştir. Özetle, 19. yüzyılın ortasından cumhuriyetin kuruluşuna kadar Anadolu topraklarına göç süreci içinde ölenler hariç, beş milyon kişiden fazla "Türk Müslüman" nüfus geldiği ileri sürülmektedir.[16] Gelenlerin çoğunun kırsal kesime yerleştirilmiş olmasına rağmen, bir bölümü de kentlere gitmiştir.[17] Ayrıca, yerlerini beğenmeyen bir kısım muhacirin topraklarını terk ederek kentlere göç ettiği de söylenmektedir.[18] Kentsel kesime sayıca daha az göçmen gelmiş olmakla birlikte, kent nüfusu-

16 Bu gelenlerin arasında bir miktar Azeri olmakla birlikte çoğunluğu Balkanlar'dan ve Rusya'dan göç etmişlerdir. Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği topraklardan çıkan ya da çıkartılan bu grupların kültürel kimliklerinin Müslümanlık kavramı çerçevesinde tanımlandığı söylenebilir. Aslında Türk ve Müslüman kavramları ayrı ayrı ve bir arada sık sık kullanılmakla birlikte farklı kişiler tarafından, farklı tarihsel dönemlerde anlamları değiştirilmektedir. 19. yüzyılda "Türk Müslüman nüfus" diye adlandırılan gruplar, aslında "beyaz Müslüman" olarak nitelenebilecek gruplardır. Etnik olarak Türk ve Azerilerin yanı sıra Bulgar, Arnavut, Boşnak, Çerkez, Tatarlar da bu biçimde adlandırılmaktadır. Öte yandan, gelenlerin "Arap" olmadıkları bu terimle vurgulanmaktadır.

17 Tekeli, 1990.

18 Arı, 1995.

nun görece küçük olmasından dolayı, gelenlerin kentsel nüfus içindeki payı önemlidir.

Kırım'dan gelen Çerkez göçmenlerinin birçoğu erkeklerini savaşta kaybetmiş kadın ve çocuklardır. Köleleri ile birlikte göç eden kadınlar açlık ve sefaletten kendileri köle konumuna düşmüştür. Şen, devletin kimsesiz kalan göçmen kız çocuklarını, ortada kalıp perişan olmalarını ve köle tüccarlarının eline geçmelerini önlemek için "hüccet" harcını ödeyen kişilere evlatlık olarak verdiğini, Muhacirin Komisyonu'nun da erkek çocuklarını askerî mekteplere ve sanayi bölüklerine yerleştirdiğini yazmaktadır.[19] Parlatır da 1860 sonrasında Rus baskınından kaçan Çerkezlerin birçoğunun "vükela konaklarına ya ucuz bir fiyatla ya da armağan yolu ile gönderildiklerini" belirtmektedir.[20] Böylece, Kırım göçmenlerinin hayatta kalanları ve onların çocukları Osmanlı toplumunun üst-orta ya da orta sınıf ailelerinde ya da orduda yetişerek kent nüfusunun bir parçası olmuşlardır.

Anadolu'dan gidenlerin sayısı hakkında farklı kaynaklardan edinilen bilgiler daha da tutarsızdır. Düşman kuvvetleri ile işbirliği yaptıkları gerekçesi ile 1915'te Ermenilerin, Kurtuluş Savaşı sırasında da Rumların Anadolu'dan kitleler halinde zorunlu göç yaptıkları bilinmektedir. Göç ve iç çatışmalar sırasında her iki grup da önemli kayıplar vermiştir. En düşük tahminlere göre 2.5 milyon Rum ve Ermeni'nin gittiği, bir milyona yakınının da öldüğü belirtilmektedir.[21] Shaw, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918'de gayri Müslimlerin Anadolu topraklarından çıkartılması politikasının yanlışlığını kavrayıp geri dönmek isteyenlere Osmanlı tâbiiyetini kabul etmeleri koşuluyla yardımcı

19 Şen, 1994: 176-77.

20 Parlatır, 1992: 19.

21 Tekeli (1990) ve Behar'ın (1996) bu dönem için verdikleri toplam nüfus büyüklükleri arasında ciddi farklar vardır. Behar 1913'te Anadolu nüfusunun 15.8 milyon olduğunu, 1923'e gelindiğinde ise 13.1 milyona düştüğünü aktarmaktadır. Tekeli 1912'de 17.5 milyon olan Anadolu nüfusunun 1922'de 12 milyona düştüğünü yazmaktadır. Bu tutarsızlıkları zaten güvenilirlikleri bilinmeyen ölüm ve göçlerle sistematik biçimde açıklayabilmek mümkün değildir. Zorunlu göçlerle ilgili yukarıda verilen sayısal bilgiler "çok" sayıda göç hareketlerinin olduğunu anlatabilmek için kullanılmaktadır.

olduğunu ve bu dönem içinde binlerce Ermeni ve Rum'un döndüğünü, aralarında yine binlerce kadın ve çocuğun Müslümanlığa geçerek Türkleştiklerini sergilemektedir.[22]

Osmanlı-Rus, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında Anadolu'ya gelenlerin arasında "Şark muhacirleri" Sivas, Amasya, Samsun, Ankara, İzmir, Aydın ve İstanbul gibi kentlere göç etmiş, bir kısmı da 1923'ten sonra hükümet tarafından köylere, Ermeni ve Rumların terk ettikleri evlere yerleştirilmişlerdir.[23] Rumeli göçmenleri Ege ve Marmara Bölgesi'ndeki kentlere ve özellikle İzmir, İstanbul ve Bursa'ya gitmişlerdir. Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında Ankara'ya gidenler de olmuştur. Kafkaslar'dan ve Rumeli'den gelenlerin bir kısmı Avrupa kültür değerleri ile yetişmiş, eğitimli gruplardır. Bunlar kentlerde Türk Müslüman orta sınıfının gelişmesine doğrudan katkıda bulunmuşlardır. Çocuk yaşta, fakir ve kimsesiz kalanlar yine ailelerin yanına evlatlık, hizmetçi olarak ve askerî okullara gönderilerek orta sınıf Türk Müslüman kimliği ile yetiştirilmişlerdir.[24] Muhacirlerle kentsel kesimde Türk Müslüman nüfusun artması, milliyetçilik ve ulus-devlet anlayışının tartışıldığı yüzyılın başında Türk milliyetçiliğini kuşkusuz güçlendiren bir olgu olmuştur.[25]

Bu dönemde Rum ve Ermenilerin Anadolu'dan sürülmeleri olarak özetlenen zorunlu göçlerin başlamasında, sayısal ve niteliksel olarak artan Türk Müslüman nüfusun rolü olduğu düşünülebilir. Ayrıca, yurtdışına yönelen zorunlu göçün de Anadolu'da dinî açıdan görece homojen bir nüfus kompozisyonunun oluşmasına önemli ölçüde katkıda bulunduğu açıktır. Siyasi kargaşalar sırasında Anadolu'da yaşayanların bir kısmı göç edebilmiş, bir kısmı ise çatışmalarda ya da açlık ve sefalet içinde ölmüşlerdir. Komşularının yardımı ile sürgünden ve ölümden kurtulanlar arasında Müslümanlığı kabul ederek "Türkle-

22 Shaw, 1998.

23 Arı, 1995: 9.

24 Genellikle milliyetçi ideolojilerin göçü teşvik ettiği yönünde bir anlayış egemendir. Burada göç ve milliyetçilik akımlarının karşılıklı birbirlerini besledikleri tezi vurgulanmak istenmiştir.

25 Doğal olarak milliyetçilik akımının gelişmesi de iki yönlü göçü arttırmıştır.

şenler" de vardır.[26] Son gruba dahil olanların büyük bir kısmı çocuk yaştakilerdir. Çatışmalarda sahipsiz kaldıkları için ya da bu gerekçelerle Rum ve Ermeni kız çocukları Türk ailelerin yanına evlatlık olarak verilmişlerdir; erkek çocukların akıbeti ise tam olarak bilinmemektedir. Andreadis, mübadele sözleşmesinden sonra Türk ailelerinin yanındaki Hıristiyan çocukların ev ev dolaşılarak Yunanistan'a gönderilmek üzere toplandıklarını anlatmaktadır (1993, s. 77). İstanbul'da, Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri kentlerinde yetişmiş olanlar, hemen her ailede Ermeni dadı, evlatlık, hizmetçilerin bulunduğuna ilişkin gözlemleri ve deneyimlerini aktarmaktadır.[27] Resmî bir heyetle Hıristiyan çocuklarının toplatılmasında hedef grubun daha çok erkek çocukları olması muhtemeldir.[28] Yetim kalan, korunmaya alınan çocukların sayısı bilinmemektedir. Ancak, Cumhuriyetin kuruluş yıllarına kadar geçen kabaca yetmiş-seksen yılı kapsayan göç süreci içinde toplam ölenler için verilen tahmin kabaca dört milyonu bulmaktadır.

Osmanlı döneminde siyasi nitelikli olmayan ve iç göç olarak tanımlanabilecek göç hareketleri hakkında bilinenler ise çok kıttır. Çift bozan vergisinin var olması bile köyden kente gelenlerin olduğuna bir işarettir. Genel olarak bu göç hareketlerinin kitlesel olmadığı varsayımı yapılmaktadır. Cem Behar'ın Osmanlı İstanbul'unun fakir bir semtinde –Kasap İlyas Mahallesi'nde– yapmakta olduğu çalışmalar 1880'lerde bile mahalle sakinlerinin önemli bir kısmının Anadolu'dan göç etmiş olduklarını göstermesi açısından şaşırtıcıdır.[29]

---

26 Shaw, Türklerle evlenerek göç etmeyen Ermeni kadınlar sorunu resmî dokümanlara dayanarak tartışmaktadır (1998).

27 Özbay'ın ayrı bir çalışması olarak hazırladığı "İstanbul'da Akraba Olmayan Hane halkı Üyeleri" projesindeki görüşmelerden alınmıştır.

28 Öte yandan, aynı dönemlerde bazı Müslüman Türk çocukları da Amerikan ve Fransız misyonerleri tarafından Ermeni, Rum oldukları iddiasıyla kaçırılmışlardır (Özbay, 1999c; Akgündüz, 1998).

29 Henüz bütünüyle yayımlanmamış olan bu tarihî demografi çalışması 1885'te İstanbul'da Kasap İlyas Mahallesi'ndeki hane reislerinin yalnızca yüzde 37'sinin İstanbul doğumlu olduğunu göstermektedir. Yani hane reislerinin yüzde 63'ü İstanbul'a göç etmiştir. Yalnızca Arapkir göçmen hanelerinin oranı yüzde 28'dir. Küçük bir Müslüman mahallesinin İstanbul'u temsil etmediği açıktır.

Kısaca, Cumhuriyet dönemi öncesi Anadolu nüfusu, savaşlar, iç çatışmalar, açlık ve sefalet yüzünden ölenler ve zorunlu göçlerle önemli bir değişime uğramıştır. Bu değişimin temel özelliği Türk Müslüman nüfusun hem sayısal hem de oransal artışıdır. Savaşlarda ve göç serüvenlerinde sayılarının 2.5 milyon olduğu tahmin edilen[30] ve çoğunluğu erkek olan Türk nüfusun ölmesine ve İstanbul gibi büyük kentlerdeki hanelerin küçük aile normlarına rağmen[31] bu artış, bir yandan dış göçlerle gelenlerle, öte yandan özellikle kırsal kesimde yaşayan gayri Müslim nüfusun azalması ile gerçekleşmiştir. Ayrıca, korunmaya muhtaç çocuklardan kızları evlatlık alma ve erkekleri askerî okullara gönderme, dönemin koşullarında iyi niyetle yapılan uygulamalar olarak değerlendirilmekle birlikte, bu uygulamaların Osmanlı sistemindeki devşirme geleneğinin bir devamı niteliğinde olduğu da açıktır. Türk Müslüman kent kültürünün sürekliliği doğal nüfus artışının yanı sıra kentlere yerleşen muhacirler, askeri okullarda yetişen yetimler ve evlerde orta sınıf değerleri ile büyüyen evlatlıklarla sağlanmış gözükmektedir.

Zorunlu göç: 1923-1950 dönemi

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki göç hareketlerini ulusal kimlik arayışı çerçevesinde ve dolayısıyla devletin yönlendirmesi ile oluşan göçler ve kalkınma, modernleşme modelleri çerçevesinde değerlendirilebilecek göçler olmak üzere iki grupta incelemek mümkündür. Ancak, bu iki tür göçü sonuçları açı-

---

Bununla birlikte o tarihlerde İstanbul'a Anadolu'dan göçün varlığını göstermesi açısından bu bulgu önemlidir. Behar, İstanbul doğumlular arasında babası Arapkirli olanların varlığından yola çıkarak göçün mevsimlik ya da geçici olmadığını da belirtmektedir. Ortalama hane halkı büyüklüğünün Arapkirliler dahil bütün göçmen gruplarında İstanbul doğumlu hanelerden küçük olması, seçici bir göçmen grubunun varlığını da göstermektedir (kişisel görüşme). Ayrıca bkz. Behar, 1997; 1998.

30 Tekeli, 1990.

31 Duben ve Behar, 1880-1940 arasında İstanbul Müslüman nüfusu üzerine yaptıkları araştırmada çekirdek aile halinde yaşayanların çoğunlukta olduğunu, evlenme yaşlarının oldukça yüksek ve doğurganlığın düşük olduğunu göstermişlerdir (1990).

sından birbirinden ayırmak zordur. Cumhuriyet hükümetleri Osmanlı muhacir politikasını önemli bir değişikliğe gitmeden sürdürmüşlerdir. Cumhuriyet Türkiye'si sınırları içindeki nüfusun dinî açıdan homojenleştirilmesini amaçlayan zorunlu dış göç hareketleri önemli ölçüde tarımsal ve tarım dışı işgücünün kaybına neden olmuştur. Gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet yöneticileri tarımda işgücü eksikliğini kapatmak için gelenlere üretime katılabilmeleri için toprak ve para yardımı yapmış, ayrılıkçı ayaklanmaları önlemek için de göçmenlerin yerleştirilmesinde belli ilkeleri dikkate almışlardır. Muhacirlerin yerleştirilmesi sırasında pek çok aksaklıklar yaşanmasına rağmen, hükümet yerleştirme faaliyetleri için önemli bir kaynak harcamıştır.[32] Öncelikle Batı Anadolu köylerine yerleştirilenler tarımsal üretimin kısa zamanda artmasını sağlamışlardır.[33]

Cumhuriyetin ilk yıllarında üzerinde daha az durulan bir başka zorunlu göç de Kürt göçüdür. Zaman zaman çıkan başkaldırı hareketlerini bastıran devlet güçleri özellikle aşiret reislerini ve ileri gelenleri ikişer üçer aileler halinde Anadolu'nun çeşitli bölgelerine sürgüne göndermiştir.[34] 1915'ten sonra önce Rum, Ermeni ve Rumeli göçmen kızlarını evlerde evlatlık olarak çalıştıran orta sınıf kentli aileler, 1930'lu yıllarda doğudaki Kürt aşiretleri ile çatışma sırasında ortada kalan ya da zorla ailelerinden alınan Kürt kızlarını aynı amaçla evlere almışlardır. 1940'larda bu âdet, bütün kırsal kesime yayılmış, açlık ve sefaletten yıkılan köylü baba, kızını kente göndererek hem bir boğazdan kurtulmak hem de karşılığında bir miktar para alabilme yolunu seçmiştir. 7-8 yaşlarında evlere evlatlık olarak alınan köylü kızlar kırdan kente emek göçünün görünmeyen kahramanlarıdır.

---

32 Arı, 1995.

33 Lozan Antlaşması ve mübadele esaslarına göre yalnızca İstanbul'da Ermeni ve Rum asıllı nüfusun yaşamasına izin verilmiştir. Dolayısıyla, Anadolu'dan İstanbul'a zorunlu olarak göç ettirilen Rum ve Ermeniler de bulunmaktadır (Aktar, 2000). Daha sonraki yıllarda Trakya'da bulunan Museviler de İstanbul'a zorunlu olarak göç ettirilmişlerdir.

34 Pülümür olayları akabinde 247 aile (3.470 kişi) Tekirdağ, Edirne, Kırklareli, Balıkesir, Manisa, İzmir'e yerleştirilmiştir (Dersim, 1998: 225).

1930'da çıkartılan "İktisadi Program"da milli iktisadın kurulabilmesi için dahili asayişin şart olduğu belirtilmektedir (Madde 2). Ayrıca, bugüne kadar Batı Anadolu'da tarımsal üretimin gelişmesi daha müsait görülmüş olmakla birlikte, doğuda toprağın daha verimli olduğu ve hükümetin yardımına ihtiyaç duyan muhacirlerin demiryolunu takip eden bölgelere yerleştirilmesi ve bu bölgelere yerleşenlere bir müddet vergi muafiyeti getirilmesi önerilmektedir (Madde 13). Topraksız köylüyü toprak sahibi etmek, göçebe ve seyyar köylerin arazi ve ikamet temin edilerek sürekli üretici haline dönüştürme gereği (Madde 14) üzerinde de durulmaktadır.[35] İktisat Programı önerileri doğrultusunda 1934'te çıkartılan İskân Kanunu ile göçebe aşiretlerin ve muhacirlerin yerleştirilmelerine devam edilmiş, başkaldıran Kürt aşiretleri ile çatışmalarda sağ kalanların bir bölümü yine batıya sürülmüşlerdir.[36] Özetle, bu yıllarda kırsal kesime yönelik zorunlu yerleştirmelerin amacı bir yandan iktisadi kalkınma ise öte yandan dili ve dini farklı grupları Türk milli kimliğini özümsemiş grupların arasına dağıtarak eritmek ve ulus-devlet için gerekli homojen bir nüfus kompozisyonuna ulaşmaktır.[37]

Bu dönemde göç hareketi olarak düşünülmesi gereken bir başka olgu da kamu personelinin atama ve tayinlerle Anadolu'nun her tarafına gönderilmeleridir. Orduda bu atamalar "zorunlu şark hizmeti" olarak belirlenmiş, sivil kadrolarda ise merkezi devletin taşra örgütlerine, eğitim ve sağlık kuruluşlarına, ulaştırma hizmetlerinin tamamlanmasına yönelik atamalar yapılmıştır. Tayinler yolu ile göç ettirilenler arasında baş sırayı

35 Tekeli ve İlkin, 1977: 563-564.

36 Dersim olayları olarak adlandırılan bu iç kargaşada sürülenlerin sayısı hakkında da kesin bilgi bulunamamıştır (Kalman, 1995). Ancak Jandarma Genel Komutanlığı'nın raporunda askerlik yapmayan, vergi vermeyen on iki bin kadar "Şimali Dersim halkının Garba nakilleri" ve "dağınık iskânın men'i" kararlaştırıldığı belirtilmektedir (Dersim, 1995: 198-199). 1946 yılından sonra batıya gönderilen sürgünlerin geri dönmelerine izin verilmiştir.

37 Burada etnik kimliğin ideolojik olarak yapılandırıldığını unutmamak gerekir. "Türk milli kimliğini özümsemiş" gruplar bu ideolojik yapılandırma sürecinden geçen "öncü" gruplardır. Birçoğu yine Anadolu'ya sığınan göçmenlerdir. 1939'da Hatay'ın Türkiye sınırları içine alınması, Anadolu'nun "Türkleştirilmesi" söylemine uymayan bir örnektir. Etnik milliyetçiliğin tartışması için bkz. Shami, 1995.

ilkokul öğretmenleri almıştır. Öyle ki 1962'de yapılan Türkiye çapındaki Köy Araştırması'nda köylünün en çok tanıdığı devlet yetkilisinin öğretmen olduğu saptanmıştır.[38] Atama ve tayinleri ulus-devletin gücünü koruyabilmek için öngördüğü gerekli taşra örgütünün yapılanması olarak değerlendirmek mümkündür. Ama aynı zamanda bu kadrolar toplumun kalkınması ve modernleşmesi için de çalışanlardır. Diğer bir deyişle, atama ve tayin yolu ile göç ettirilenler iki amaca da hizmet etmişlerdir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, özellikle İstanbul'dan, başkente gelenler olmuştur. Ankara'nın ilk nüfus büyümesi orta sınıf, eğitimlilerin buraya göç etmesi ile başlamıştır. Bu son derece seçici göç, bir yandan yerlilerin küçümsenmesine[39] ve eşrafın kentteki egemenliğine ciddi biçimde bir sekte vurmuş, öte yandan yeni gelenlerde "başkentli" olma kavramı gelişmiştir. Bu grup kentte ne göçmen ne de "yerli" statüsündedir. Ama yalnız Ankara'nın değil, adeta genç Türkiye'nin sahibidirler. Ankara'dan bakıldığında İstanbullu olarak adlandırılan bu yeni "sahipler" çoğunlukla "beyaz Müslüman" olarak tanımladığım en fazla ikinci kuşak muhacirlerdir.

Başkente göçü de milliyetçilik çerçevesinde oluşan göçten bütünüyle ayırmak zordur. Bu göçmenlerin kentte bir modernleşme hareketini başlattıkları ve bu hareketin taşra örgütlerinde çalışanlar yolu ile Anadolu kentlerine yaygınlaştırıldığı ileri sürülebilir. Burada önemli olan bir başka husus, İstanbul, İzmir ve Ankara gibi büyük kentlerde "kentli" nüfusun, Türk Müslüman muhacirlerin katılması ile yeniden tanımlanmış olmasıdır. Bu tanımlama büyük kentlerin yerli nüfusunu, özellikle gayri Müslimleri dışlayan, etnik ve sınıf özellikleri taşıyan bir anlatımdır.[40] Yeni kentliler varoluşlarını tarımsal alandaki

38 Frey, 1965.

39 Şenol, Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki eğlence yerlerindeki değişimi tartışırken yeni gelenlerin yerlilerin eğlence biçimlerini küçümsemekle birlikte, onların Avrupai eğlence değerlerini benimsemelerini de sağlayamadıklarını ileri sürmektedir (1998).

40 Bu tanım, "yerli" nüfusu geçmişe, yani Osmanlılığa, toprağa ve dine bağlı oldukları ölçüde ve yeniliklere ayak uyduramadıkları gerekçesi ile, gayri Müslimleri ise Türk Müslüman olmadıkları için dışlar.

üretici Türk Müslüman köylülere dayandırmakla birlikte, onların hamiliğini de yüklenmişlerdir. Bu bakımdan asıl karşıtlıkları ve sosyal konumları köylülükle belirlenmektedir. Köyden kente göç, bu karşıtlığı ve dolayısıyla kentlinin sosyal konumunu sarsacak mıdır? Bu sorunun yanıtı Cumhuriyet Türkiye'sinde hiç bitmeyen göç serüveninin her aşamasında aranmıştır. 1990'lar İstanbul'u için Sema Erder'in bir çalışmasına koyduğu başlık bu dönem büyük kentleri için bile anlamlıdır: "Yerlisi Yok, Sahibi Çok."[41]

İlk Cumhuriyet hükümetleri ekonominin temeli olan tarımsal işgücünü kırsal kesimde tutabilmek için, kente, okumak üzere gelen, kısıtlı sayıda göçe olanak vermişlerdir. Yani köylünün sırtına yorganını alıp kente göç etmesi İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar pek görülmediği gibi teşvik de edilmemiştir. Büyük kentlerde yaşanan iş, konut sıkıntısı, yeterli ulaşım ve iletişim ağlarının olmayışı vb. gibi göçü zorlaştıran yapısal faktörlerin yanında, köylülerin (ve erlerin) kentlerin prestij alanlarında dolaşmaları yasaklanarak dolaylı yollarla kırsal göçü engelleyici politikalar bile güdüldüğü ileri sürülebilir. Bu dönemde kırdan kente gelenlerin çoğunlukla evlenmemiş gençler olduğu, erkeklerin eğitim, kızların ise evlerde çalışma amaçlı olduğunu vurgulamak da gerekmektedir. Evlatlık ya da yatılı hizmetçilerin yaygınlığı, orta sınıf kadınlarının ciddi bir ikilem yaşamadan okumak ve bir işte çalışmak gibi yeni kazandıkları kamusal haklarından yararlanmalarını kolaylaştırmıştır. Gençlerin eğitim görmek amacı ile kentlere göç etmesi, genellikle yatılı okullarda kalmaları ile gerçekleşebildiğinden bugün anlaşılan türde bir kente göç niteliği taşımaz. Genç erkeklerin eğitim göçü zaten zorunlu hizmetle yeniden Anadolu'ya yönlendirilmektedir. Bununla birlikte 1950 öncesi eğitimle yükselme o denli önemlidir ki bu tarihten sonraki göçlere bir gerekçe oluşturmuştur.

Türkiye'de hükümetlerin zorunlu göç politikası açıktır: Balkanlar'dan "Türk soyundan gelen Müslüman" göçünü teşvik etmek; Müslüman olmayanları, Hıristiyan Türkler de da-

41 Erder, 1992.

hil olmak üzere, bütünüyle dışlamak; Sünni ve Hanefi Müslüman Rumeli muhacirlerini tercih ederken, Orta Asya, Ortadoğu ve Afrika'dan gelen Türk ve/veya Müslümanları "vatandaş" olarak benimsememek.[42] Bu göç politikası, hem II. Abdülhamid'in İslâmcı[43] hem de Mustafa Kemal Atatürk'ün laik Türk[44] kimliğinin oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır. Zira Türk ve Müslüman kimliklerinin yanında her ikisinin de, Avrupa'ya karşı kendi kültürü ile güçlü bir toplum olma özlemi vardır. Dolayısıyla "asrilik" ya da "kentli olma" üçüncü ve açık olmayan bir etnik özellikmiş gibi ele alınmıştır. Hangi etnik kökenden gelirse gelsin, korunmaya muhtaçları küçük yaşta askerî okullarda ve kent orta sınıf ailelerinde yetiştirmek de üç temel ilkeyi –kentli, Türk, Sünni Müslüman olmayı– sağlamaktadır.[45]

Emek göçü: 1950-1980 dönemi

Tarımda modernleşme politikalarının uygulanması ile başlayan kırdan kente kitlesel göç, ilk emek göçü dalgası olarak kabul edilmektedir. Genellikle Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlere yönelen ilk büyük göç hareketlerini demografik açıdan inceleyen Erol Tümertekin'dir.[46] İstanbul'da yaptığı araştırmaya dayanarak İstanbul'a göç edenlerin, Ravenstein'ın göç yasaları olarak belirlediği[47] eğilime uymadığını göstermiştir. Yani, kırdan çıkanlar, önce kasabaya, sonra kente ve büyük kente kademeli olarak göç etmek yerine doğrudan büyük ken-

42 Kirişçi, 1999.

43 Tekeli, 1990. Abdülhamid'in bir halife olarak özellikle Müslüman olmayan ülkelerdeki dindaşlarını *Osmanlı* topraklarına kabul ederek ümmetinin zayıflamasını önleme amacı güttüğü de düşünülebilir.

44 Kirişçi, 1999.

45 Göçebe Kürt aşiretlerinin bu üç ilkeye de uymayan grup olarak özümsenmeleri zordur. Üstelik kendi kültürel özelliklerini ısrarla saklamaya özen göstermişlerdir. Yörük ve Türkmen göçebe aşiretlerinin yerleşikleştirilmesi programı zaman içinde başarılı olduğu halde aynı başarı Kürt aşiretlerinde yeterince sağlanamamıştır.

46 Tümertekin, 1970-71.

47 Ravenstein, 1889.

te gelmektedir. Böylece, Kıray'ın azgelişmiş ülkelerde metropolitenleşme sürecinde tasvir ettiği gibi,[48] ülkenin yerleşim birimleri dengeli biçimde büyümediği ve kırsal nüfus ağırlıklı toplumda giderek genişleyen "tek hâkim kent" oluşmaya başladığı sayısal verilerle de gösterilmiştir.

1960 sonrası planlama dönemi ile birlikte göç ve "gecekondu" çalışmalarında önemli bir artış olmuştur. Bir yandan demograflar iç göçün hızı ve doğrultusunu, göç edenlerin özelliklerini sayım verileri kullanarak sürekli biçimde ölçmeye başlamışlar, öte yandan iktisatçılar, kısmen demografik verileri de kullanarak iç göçü açıklamaya yönelen ilk ekonomik modelleri test etmişlerdir. Bu dönemde şehir plancılarının ve sosyologların daha çok gecekondulaşma ile ilgili çalışmaları vardır.[49] Kırdan kente göç edenler, hemen her göç ve gecekondu araştırmasında da belirtildiği gibi genellikle genç erkeklerdir.[50]

1950 sonrası göç hareketlerini inceleyen çalışmalar, toplumsal yapıdaki değişimlere ve bu değişimleri dikkate alan göç modellerindeki gelişmelere bağlı olarak zaman içinde çeşitlenmiş, farklılaşmıştır. Bu çalışmalar ışığında Türkiye'deki emek göçünü başlıca iki döneme ayırarak incelemek mümkündür. İlk dönem tarımın modernleşmesi ile başlayan ve sanayinin gelişmesine kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Nüfus sayımları temel alındığı için ikinci dönemin başlangıcını 1970 olarak vermek mümkündür. Zira Türkiye'de göçün niteliğinin değişmeye başladığını gösteren araştırmalar 1970 nüfus sayımı verilerine dayanmaktadır.

---

48 Kıray, 1982c; 1999.

49 Şenyapılı, 1981.

50 Emek göçünün genç erkek nüfus ağırlıklı olması Ortadoğu ülkeleri için geçerli olan ama örneğin, Latin Amerika ve Filipinler'e uymayan bir özelliktir. Latin Amerika'da ve İngiltere'de ilk kentleşme sırasında emek göçü genç kadın ağırlıklı olmuştur. Burada yine 1965'e kadar süren, ancak sayısal olarak gösterilemeyen, yoğun bir evlatlık kız göçünün olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Ailelerin sayımlarda bu kız çocuklarının bulundukları yerde doğduklarını ileri sürmüş olmaları muhtemeldir. Zira geçmiş kimlikleri tam olarak bilinmez ya da saklanır (Özbay, 1999).

Tarımda modernleşme ve kırdan kente göçün yaygınlaşması

İlk dönemde kırdan kente göçü inceleyenler o dönemin egemen bakış açısı olarak göze çarpan neo-klasik ekonomik modeller çerçevesinde açıklamalar getirmişlerdir. Lewis'in 1954'te ortaya attığı göç modeli, rasyonel insan kavramından hareketle, bireylerin gelirlerini artırmak amacı ile bir yerden diğerine göç ettiklerini savunur. Tarımın modernleşmesi ile açığa çıkan insan gücü, kentte tarım dışı işlerde çalışmak için göç eder. Bu göç modelinde kentin çekiciliğinden çok, kırın iticiliği üzerinde durulur. Türkiye'de de ilk göç çalışmalarında tarıma giren her traktörün kırsal kesimde on kişiyi işsiz bıraktığı ileri sürülmüştü. Traktör sayısının hızla artmasına paralel olarak artan göçmen ordusunun iş olanakları daha yüksek olan büyük kentlere akın ettiği anlatılmıştı.[51] Azgelişmiş ülke kentlerinde kırsal kesimde açığa çıkan işgücünü emecek ölçüde tarım dışı iş yaratılamadığını, dolayısıyla iş bulma sorunlarına karşın göçün neden durmadığı sorusuna yanıt arayan Todaro, neo-klasik göç modelini geliştirerek göç edenlerin gelir beklentilerinin, sonuçta elde ettikleri gelirin kendisinden daha önemli olduğunu ileri sürdü.[52] Bir anlamda "İstanbul'un taşı toprağı altın" deyiminin geçerliliğini gösteren bu model, kırdan kente göçün artarak sürmesine daha anlamlı bir açıklama getirmiş ve Türk sosyal bilimcileri arasında taraftar bulmuştu.[53]

Neo-klasik ekonomik modellerin en önemli zayıflığı bireylerin rasyonel davranacaklarını varsaymasıdır. Zira böyle bir bakış açısında her birey kendisi için en uygun olana karar verebilir. Özellikle azgelişmiş toplumlarda göç gibi önemli bir kararı henüz evlenmemiş ve hatta reşit bile olmamış göçmen genç erkeklerin kendi başlarına verdiklerini düşünmek zordur. Bu noktadan hareketle ekonomide geliştirilen yeni göç modellerinde göç bir hane halkı yaşam stratejisi olarak ele alınmak-

51 Tekeli, 1977.

52 Todaro, 1969.

53 Üner, 1983.

tadır.[54] Kırdaki aile oğullarından birini, muhtemelen en gencini kente göndermekte, bir süre ona köyden destek vererek kentte tutunması ve iş bulması için gerekli süre içinde geçimini sağlayabilmektedir. Bundan sonra genç erkeğin, köye gerektiğinde nakit yardımı yapması, sağlık, eğitim, hukuk gibi ailenin kentteki ilişkilerini düzenlemesi ve yeni gelecek üyeleri barındırması gibi çeşitli işlevleri yerine getirmesi beklenmektedir. Bu model Türkiye'deki hemen her dönemde göç kararlarını açıklamakta yararlı oldu. Kıray, uluslararası göç çalışmalarında sözü edilen bu modelden daha önce kırdan kente göçteki mekanizmaları bu biçimde anlatmıştı.[55] Son yıllarda Erder ve Lordoğlu'nun çıraklar üzerine yaptıkları araştırmada, Ertürk'ün köy araştırmalarında da bu modele uygun sonuçlar gözlendi.

Hane halkını karar birimi alan ekonomik modeller kente ilk gelenlerin kırdaki en yoksullar olmadığını da dolaylı olarak anlatmaktadır. Zira kente gönderilen kişiyi altı ay hatta bir yıl köyden besleyebilmek ancak hali vakti yerinde olanların göze alabilecekleri bir risktir.[56] Bu sav önemlidir. Zira göç edenlerin köydeki diğerlerine göre daha iyi durumda olanlar arasından ya da daha gelişmiş köylerden çıktığı ileri sürmektedir. Massey'in dış göçlerle ilgili olarak saptadığı gibi, gelişmiş ve gelişmemiş bölgeler arasında kitlesel göçün başlaması için gelişmemiş yörenin kritik kalkınma eşiğini aşmış olması gerekmektedir.[57] Kırdan kente göç edenler arasında ilk sırayı Karadeniz ve İç Anadolu Bölgesi'nden gelenler almaktadır. Güneydoğu Anadolu köyleri gelişmişlik açısından en son sıralarda yer almakla birlikte ilk dönemde kitlesel göçe katılmamışlardı. Bu eğilim, göçün yeni ekonomik modellerinde ortaya atılan savları desteklemektedir.

Demokrat Parti iktidarı tarımda modernleşmeye yönelik bir iktisat politikası yürütmekle birlikte, nüfusu kırda tutmaya çalışmadı. Aksine, kentlerde "her mahallede bir milyoner" yara-

54 Massey, 1993; Stark ve Bloom, 1985.

55 Kıray, 1982.

56 Kıray, 1982; Köksal (Erder) ve Özbay, 1987.

57 Massey, 1988.

tacakları sloganı ile tarımda biriken sermayeye yön gösterdiler. Sanayinin gelişmediği, ulusal pazarların yeni yeni kurulduğu 1950-1960 yılları arasmda büyük kentlere gelenler, kapitalist ekonominin kentte yerleşmesi için gerekli önkoşulları sağladılar. Kente gelen genç erkekler gecekondularda yedek işgücü ordusunu oluşturup ücretlerin yükselmesini engelleyerek sanayinin gelişmesine katkıda bulundular! Ayrıca tarımda DP iktidarının da el vermesi ile önemli bir gelir artışı sağlayan büyük toprak sahipleri de büyük kentlere göç ederek yatırımlarını sanayi ağırlıklı işlerde yoğunlaştırdılar. 1950'lerde "hacıağa" olarak nitelendirilen yatırımcılar en az köyden gelen işçiler ya da yedek işçiler kadar büyük kente, kentsel yaşama yabancıdır. İstanbul halkı bir süre, iki gurubu da benimsememiş ve dışlamıştı. Zamanın magazin haberlerinde bu dışlama ile ilgili çok sayıda kanıt bulmak mümkün.

Sosyal açıdan dışlanmalarına karşın, o zamanki deyimi ile "hacıağa"ların büyük kente yerleşmelerine paralel olarak ülke ticaret ve sanayisinde o zamana kadar söz sahibi olan gayri Müslimlerin milliyetçi zihniyetle Türkiye'de barınmalarını zorlaştıran koşullar da pekişti. Varlık vergisi ve 1948'de Musevilerin İsrail'e göçü, 6-7 Eylül Olayları ve onu takip eden İstanbullu Rum ve Ermenilerin Türkiye'yi terk etmesi, 1964'te Yunan pasaportu taşıyan Rumların sınır dışı edilmesi, bir bakıma milli burjuvazinin devlet tarafından güçlendirilme politikalarıdır.[58] İstanbul ve İzmir, bu tarihlerden sonra bir kez daha kimlik değiştirmiş, etnik kimlik olarak biraz daha homojenleşmişti. Ekonomik göç modelleri sayıca az fakat ekonomik anlamda önemli bu göç hareketleri üzerinde durmamaktadır.

Sanayileşme, kentten-kente ve yurtdışına göçün başlaması

1960 sonrası kurulan hükümetler ithal ikameci sanayileşme politikası gereği olarak kentleşmeye, nüfusun kentlere göç etmesine sıcak baktılar. 1961'de kurulan Devlet Planlama Teşki-

58 Demir ve Akar, 1997.

latı'nın ilk beş yıllık planında özellikle kırsal kesimde hızla artan nüfusun tarımsal üretime katkısının olmadığı gerekçesiyle, bu nüfusun ya köylerde yeni istihdam yaratarak ya da kırsal nüfusu gelişme potansiyeli olan yeni kent merkezlerine kaydırarak dengeli bir kentleşme düzeninin kurulması üzerinde durulmuş, büyük kentlere yığılmanın durdurulması gerektiği belirtilmişti. İkinci beş yıllık planda ise büyük kentlerin de büyümesinin teşvik edildiği görülmektedir.[59] Planlarda bölgesel eşitsizliğin önüne geçilmesi ve doğu illerinin kalkınmada öncelikli yöreler olarak kabul edilmesi, hizmetlerin daha etkin biçimde götürülebilmesi için köylerin birleştirilerek sayılarının azaltılması gibi kentleşmenin ortaya çıkarttığı temel sorunlara önlemler önerilmiş, ancak bunlar etkili programlara dönüştürülememişti. Öte yandan, kentleşme hızlarında dönemsel dalgalanmalar, hatta 1980'lere kadar tedrici bir azalma da gözlendi.[60]

Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusu, özellikle kırsal nüfusu artırıcı politika, 1965'e gelince tam tersine döndürülmüş ve nüfus artışının azalmasını destekleyen bir politika benimsenmiştir. Yine hedef kırsal kesimdir. Kent ve kır arasında tüm göstergelerde gözlenen gelişmişlik farkı doğurganlık düzeyinde de bulunmaktadır. Bir süre gezici ekiplerle kırsal kesimde aile planlaması eğitimi yapılsa da genel olarak devlet eliyle yürütülen programların kırsal kesimde doğurganlığın düşürülmesinde önemli bir rol oynamadığı saptanmıştır.[61] Kırsal kesimde ailelerin çok çocuk doğurma eğiliminde oluşlarının önemli bir nedeni ise hâlâ görece yüksek bir düzeyde olan bebek ve çocuk ölümlülüğüdür. Kentleşmenin aynı zamanda kadının statüsünü artırarak doğurganlığı ve bebek ölümlülüğünü azaltıcı bir etki yapacağı da varsayılmıştı. Büyük kentlerde sağlık hizmetlerinin yaygın olması ve göçe rağmen kır-kent arasındaki doğurganlık ve bebek ölümlülüğü farkının sürmesi bu varsayımı destekler gözükmektedir. Köylerden göç edenlerin göç etmeyenlere göre daha iyi durumda oldukları tezi göz ardı edilmiş,

59 Üner, 1983: 64.

60 Özbay, 1992.

61 Behar, 1980.

bunun yerine göç ettikten sonra kente uyum sağlayan ve dolayısıyla kırsal alışkanlıklarından vazgeçen göçmen kitlesi anlayışı ağırlık kazanmıştı. Bu görüşün doğruluk payı olsa da göçü yalnızca bir uyum sorununa indirgemesi açısından eleştirilebilir. Zira böyle bir bakış açısı kent sorunlarının tek sorumlusu olarak göç edenleri hedef almaktadır.

1950'den itibaren kent topraklarının gecekondular biçiminde yağmalanmasına hükümetlerin adeta seyirci kalmalarını kısmen iktisat politikalarındaki değişme ve kentleşmenin iyimser yorumlarıyla açıklamak mümkündür. Gecekonduları aynı zamanda oy depoları olarak gören popülist yaklaşım, daha sonra parti politikalarına hâkim oldu.

1961'de Türkiye ve Almanya ile yapılan antlaşma çerçevesinde başlayan Avrupa'ya işçi göçü devletin kalkınma politikasında yeni bir döneme girdiği tarihlere rastlamaktadır. Kır nüfusunu boşaltma politikaları çerçevesinde devlet eliyle gönderilen ilk göçmen kafilelerinde kırsal alandan gelenler oldukça fazladır. İlk işçi göçünde devlet, vasıflı işçilerin gitmesini Türkiye'de onlara ihtiyaç olacağı gerekçesiyle teşvik etmedi. Zaten ilk dönemde halk arasında da Avrupa'ya çalışmaya gitmek için sonraları olduğu kadar bir ilgi yoktur. Avrupa'ya göç eden işçilerin geride bıraktıkları ailelerine gönderdikleri tasarruflar, hükümetin sanayileşme politikasını sürdürebilmesinde önemli bir destek oldu.[62] Dış göçle kalkınma sorunlarını kısmen çözen devlet, kırdan kente göçle ilgili etkili bir politika üretemedi. Almanya'ya göç 1973'te resmen durduruldu. Diğer ülkeler de az sayıda emek göçü kabul eder oldular. Bu tarihten sonra "emek göçü" denemeyecek, bu nedenle kimilerinin "gizli göç" (*disguised migration*) diye adlandırdıkları bir göç olgusu yaşanmaya başlandı. Avrupa'daki işçiler Türkiye'deki aile üyelerini yanlarına almaya başladılar. Aile birleşmeleri göçü ya da kısaca aile göçü, "misafir işçi" olarak Avrupa'ya gidenlerin artık mi-

62 1973'ten itibaren yurda dönmesi beklenen Avrupa'ya giden "misafir işçiler"in çok az bir oranı geri gelmiş ve onların da bir kısmı yeniden Avrupa'ya gitmişlerdir. 1990'larda "tekrarlanan göç" (*repeated migration*) olarak ele alınan sürecin aktörlerini oluşturmuşlardır.

safirlikten "göçmen" statüsüne geçişlerini belgelemektedir. Bu dönemde az da olsa geri gelenler, Avrupa hükümetlerinin kesin dönüş yapanlara ödedikleri primleri alanlardır.

1970 nüfus sayımları iç göç araştırmaları açısından bir dönüm noktasını gösterir. Zira o zamana kadar iki sayım arasındaki göçleri dolaylı yöntemlerle tahmin edebilen demograflar, nüfus sayımlarına eklenen bir soru ile son beş yıl içindeki göçü doğrudan tahmin edebilmişlerdir.[63] Göç edenlerin özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi edinebilmeye de olanak veren bu yeni verilerin ışığında iç göçlerin daha önceki dönemlerde varsayılandan farklı olduğu ya da farklılaşmaya başladığı gösterildi.[64] Örneğin, 1965-1970 arasındaki göçleri inceleyen Tanfer, kentten kente göçün arttığını gözledi.[65] Daha sonraki sayımlarda bu eğilim güçlenerek devam etti[66] (Tablo 1).

TABLO 1
1990 Nüfus Sayımı Göç Edenlerin Gittikleri Yerler
(15-49 yaşlarındakiler) (yüzde)

Göç türü	*Erkek*	*Kadın*
Köyden kente	16,1	17,6
Kentten kente	63,2	64,5
Kentten köye	13,6	10,9
Köyden köye	7,1	7,0
Toplam	100,0	100,0
N	2.067.395	1.608.913

Kaynak: DİE, 1990.

1965-1970 arasında gözlenen diğer bir olgu, kadın göçündeki artıştır. Yener, bu artışın aile göçü ile ilişkili olabileceğine dikkati çekti.[67] Muhtemelen bir önceki dönemlerde kente gelen genç erkekler evliliklerini kendi köylerinde yaparak karılarının da kente gelmesini mümkün kılmışlar ya da köydeki aile birer

63 Bir önceki sayımdaki daimi ikametgâh sorusu.

64 Yener, 1977; Tanfer, 1983.

65 Tanfer, 1983.

66 Köksal (Erder) ve Özbay, 1987; Özbay, 1992a; Kocaman, 1998.

67 Yener, 1977.

ikişer gelerek kentte toplanmaya başladı. Aile göçünün olumlu ve olumsuz sonuçlarından söz edilebilir. Genç erkek ağırlıklı göç, kent ve kır nüfusunun cinsiyet ve yaş yapısında dengesizlikler yaratmıştı. Her iki tarafta da var olan sosyal ve ekonomik düzeni bozucu faktörleri tetiklemişti. Aile göçü, bu sorunları bir ölçüde dengelese bile kırsal kesimde bazı köylerin bütünüyle ortadan kalkmasına neden oldu. Öte yandan, erkek göçünün ağırlıklı olması evlenmelerin gecikmesine, evli çiftlerin uzun süre ayrı kalmalarına neden olarak doğurganlığı azaltıcı bir etki de yapmış olabilir. Gelişmişliğin önemli sosyal göstergeleri olarak nitelenen bebek ve çocuk ölümlülüğü büyük kentlerdeki yaygın sağlık hizmetleri ile bir ölçüde düşürülebilmişti.

1970-1980 arasında sosyal bilimcilerin ilgi alanı göç olgusunun sonuçlarına yöneldi. Avrupa hükümetleri ile düzenlenen dış göçün durdurulması ve hemen akabinde yaşanan ekonomik kriz, dönemin önemli olaylarıdır. Bu dönemde iç göç örüntülerinde ciddi bir değişme gözlenmemiş, hatta büyük kentlere göç hızı yavaşlamıştır.

Yerel ve küresel değişimler: 1980 sonrası göç

1980'li yıllarda bir yandan emek göçünün, öte yandan siyasi göçün bir arada oluşmasında devlet politikalarının dolaylı etkisi yadsınamaz. 1983'te iktisat politikası yeniden önemli bir değişikliğe uğramış ve ihracata dayalı dışa açık ekonomi modeli benimsenmiştir. Ayrıca, askerî darbe ile toplumda yeni zorunlu göçler için zemin oluşmuştur.

Dış göçte yeni gelişmeler

1980'lerin başında önce sol görüşlülerin, sonra doğuda son on beş yıldır süren iç çatışmaların başlaması ile Kürtlerin sığınmacı ve mülteci olarak Avrupa'ya yeni bir kitlesel göçü başlattıkları gözlendi. 1983-1994 yılları arasında Avrupa'nın çeşitli ülkelerine sığınmacı olarak gidenlerin sayısı 330 bine ulaştı.[68]

68 Böcker, 1996.

Siyasi göç içinde bir miktar emek göçünün de bulunduğu düşünülebilir. Zira Avrupa emek göçü almayı 1973'te resmen durdurmuş, buna karşılık sığınmacı ve mültecilere daha sıcak bakmıştı. Ayrıca, dışa açık ekonomi politikasının benimsenmesi ile çok sayıda girişimci dış pazarlarla ilişki içine de girmişti. Emek göçünde yeni bir arz yaratan bu politika meşru olmayan yollarla, yani kaçak işçi olarak, Avrupa'ya gidişi de artırdı.

"İkili emek pazarı" adı ile anılan, uluslararası emek göçünün nedenlerini açıklayan göç kuramı, Avrupa'ya işçi göçünün sürekliliğini, hatta günümüzde çift taraflı olarak işleyen kaçak işçiliği bir ölçüde açıklamaktadır.[69] Bu kuram azgelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere doğru kitlesel göçün daha önceki modellerde varsayıldığı gibi itici faktörlerden kaynaklanmadığını aksine, gelişmiş ülkelerde oluşan ikili emek pazarının talepleri doğrultusunda, yani bu bölgelerin çekiciliği ile açıklanabileceğini ileri sürmektedir. Uluslararası göçü gelişmiş ülke ekonomilerinin artırdığı tezi, göç alan ve veren ulusal devletin bu alanda ciddi bir denetim mekanizması koyamayacağı ve göçmenlerin özelliklerine yönelerek yapılacak ileriye doğru göç tahminlerinin de önemli olmadığını vurgulamaktadır. Göçlere ilişkin ileriye yönelik tahminler gelişmiş bölgelerdeki yapısal faktörlerle açıklanmaktadır. Küresel ekonominin gelişmesi ile kalkınmış ülkelerde sermaye yoğun, ileri teknoloji kullanan ve bu nedenle az sayıda vasıflı işçi kullanan birincil emek pazarlarının yanı sıra emek yoğun, piyasa koşullarına hassas, esnek üretim yapan ikincil emek pazarları gelişmiştir. Bu sektörde çalışanlar düşük ücretli, sosyal güvencesiz ve vasıfsız olarak kabul edilenlerdir; çalışma koşulları diğerleri ile kıyaslandığında oldukça kötüdür ve ekonomideki dalgalanmalara göre ya çok uzun saatler çalışma ya da iş olmadığında işten atılma riski altındadırlar. İkincil emek pazarları bu koşullar altında çalışan işçiler sayesinde büyük kayıplara uğramadan dünya pazarlarında rekabet edebilmektedir. İşçilerin kaçak olarak ülkeye giriş yapmaları, onları kötü koşullarda çalıştırabilmeyi adeta kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla, gerekti-

69 Piore, 1979; Öncü, 1990.

ğinde devlet eliyle işten atılmaları ve ülkeden gönderilmeleri mümkün olmaktadır.

Öte yandan, Romanya, Bulgaristan gibi Doğu Avrupa ülkelerinden Türkiye'ye gelerek atölyelerde kaçak işçi olarak çalışanlar da vardır. Türk hükûmeti, gerek ülkeye gelen, gerekse yurtdışına giden kaçak işçi göçünün durdurulması için ciddi tedbirler almadı. Muhtemelen Türk ekonomisi açısından her iki yöndeki kaçak emek göçü olumlu görüldü. İkili emek pazarı kuramı Türkiye'de devletin iki yönlü gelişen uluslararası emek göçü karşısındaki denetimsiz tavrını da açıklamaktadır. İstanbul'da önce alt ve alt-orta sınıflardaki kadınlara parça başı iş vererek ya da mahalle aralarında kurulan küçük atölyelerde çalıştırarak dünya piyasasında yer tutmaya çalışan firmalar, ekonominin daralması ile onlardan bile düşük ücretle çalışabilen Romanyalı kaçak kadın işçileri tercih eder oldular.[70] Türkiye, Almanya, Fransa gibi Batı Avrupa ülkelerine, çoğunluğu erkek, ucuz emek ihraç ederken, kendisi de Doğu Avrupa ülkelerinden Türkiye'dekilerden daha da ucuz kadın emeği ithal etmeye başladı.

Türkiye'de emek göçünün dünyanın diğer bölgelerindeki pazarlara yönelmesi yine devletin desteği ile gerçekleşti. Yapılan anlaşmalar çerçevesinde Libya, Suudi Arabistan, Ürdün, Kuveyt gibi Ortadoğu ülkeleri, geçici süre için inşaat ve eğitim sektöründe çalıştırmak üzere, Türkiye'den göç aldı. Ortadoğu ülkelerine yönelen emek göçü genellikle kalıcı olmadı. Ama farklı kültürlerdeki ülkelere çalışma amacı ile gitme alışkanlığını pekiştirdi. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bu kez Rusya, Doğu Avrupa ve Türki Cumhuriyetlere emek göçü başladı. Ancak bu tek yönlü bir göç değildir. Dağılan Sovyetler Birliği ülkelerinden de Türkiye'ye hâlâ süren bir karşı emek göçü de oluştu. İstanbul ve Trabzon odaklı bu göçlerin bir bölümü

70 Enformal sektörde çalışan kadınlar üzerinde yaptığı araştırmada Ayda Eraydın, birkaç yıl önce işverenlerin İstanbul'daki ücretlerin giderek yükselmesi üzerine Anadolu'ya geçmeyi düşündüklerini aktarmıştı. Anlaşılan ikincil pazarlardaki işverenler Romanya'dan gelenleri Anadolu kentlerinde kadın işçi ile çalışmaktan da daha uygun buldular. Zira İstanbul'da kaçak işçi çalıştıran atölyeler artmıştır.

bavul ticareti olarak da adlandırılan esnek ve enformal ticaretle birlikte gözlendi. Daha önceki göçler gibi daimi ikametgâhı değiştirmek yerine, kişiler iki ülke arasında git geller biçimindeki bir yaşam biçimini benimsemedi. İç göçlerde de önem kazanan bu göç türüne "mekik göçü" adı verilmektedir.[71]

Esnek üretim ve ticarete dayalı ekonominin küresel pazarlara açılması ülkelerarası sıkı bir ilişkiler ağını da gerektirmektedir. Rusya ya da Avrupa'daki Türk göçmenleri ürünün pazarlamasını yaparken, Türkiye'deki ortakları ki çoğu zaman aile üyelerinden ya da akrabadan kişiler, üretim faaliyetlerini ve ihracatı üstlenmekteydi. Bu ilişkiler ağı işin çapına göre giderek genişlemekte ve göçü çift taraflı artırmaktaydı. İlişkiler ağının evlilik, arkadaşlık, himayecilik vb. ekonomik olmayan yönleri de göçü beslemektedir. Özetle, klasik emek göçü modellerinde yer almayan, hatta emek göçü olarak da nitelenmeyebilen yeni göç hareketlerini açıklayabilmek için sosyal ve kültürel yapının anlaşılması giderek önem kazanmaktadır.

1980 sonrası Avrupa'ya meşru yollardan kabul edilenler arasında evlenme ve aile üyelerinin birleşmesi gibi sosyal ve kültürel nedenlerle gidenler çoğunluktadır.[72] Aile birleşmesi amacı ile gelenler çoğunlukla kadınlar ve çocuklardır. Coleman, Avrupa'da aile birleşmeleri nedeni ile hızla artan göçmen sayısının olumsuz yönlerini ele alırken, suçun 1960'larda erkek emek göçüne ağırlık veren Avrupa ülkelerinde olduğunu ileri sürmektedir.[73] Son istatistiklere göre 1990'larda Avrupa'da yaşayan Türk nüfusun sayısı üç milyonu aşmıştır.[74] Bu sayının içinde emek göçünün ağırlığı giderek azalmaktadır. Avrupa'da Türk uyruklu olanların nüfus artışında doğurganlığın da önemli bir rolü vardır. Avrupa'daki Türklerin, Türkiye'dekilerin aksine ortalama çocuk sayılarında bir azalmaya rastlanma-

71 Uluslararası mekik göçündeki aktörler Türkiye'de genellikle Laleli tüccarları olan erkeklerse, eski Sovyetler Birliği ülkelerinde müşteri olarak gelen kadınlardır.

72 1983-1991 yılları arasında 847 bin kişi Avrupa'ya göçmen olarak kabul edilmiştir (İçduygu, 1996).

73 Coleman, 1994.

74 Avrupa'daki Türk nüfus.

maktadır. Her çocuk için ödenen yardımın ve giderek içine kapanıp gelenekselleşen Avrupa'da yaşayan Türk ailesinin normlarının bu farklılıkta rolü olduğu ileri sürülmektedir.

Wallerstein'in geliştirdiği uluslararası göçe ilişkin Dünya Sistemi Kuramı da gelişmiş ülkelere yönelen göçleri yapısal faktörlerle açıklamaktadır.[75] Ancak her iki kuram da Türkiye'de 1980'lerden itibaren başlayan bir başka tür göçü, "transit göçü"nü açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Hem siyasi hem de emek göçü niteliğinde olan transit göçmenler bıraktıkları ülkeden kendileri için daha uygun bir başka ülkeye geçebilmek için Türkiye'ye gelmeye başladılar. Bu göçün önemine ilk dikkati çeken İçduygu'dur.[76] Geçici bir süre için Türkiye'de kalan ya da bu niyetle gelen en büyük göçmen akımı 1979 İran Devrimi'nden sonra Türkiye'ye geçiş yapanlardır. Sayılarının kabaca bir buçuk milyon olduğu tahmin edilen ilk İran göçmen kafilesinin önemli bir bölümü bir-iki yıl içinde gelişmiş ülkelere gitmiş, bir kısmı geri gönderilmiş, 100-200 bin civarındaki bir grup da Türkiye'de kalmıştır.[77] Daha sonra Irak'tan gelen yine sayıları bir milyon civarındaki sığınmacılar geri gönderilmiş ya da başka ülkelere geçiş yapmıştır.

Erder, 1995-1998 yılları arasında sığınmacı olarak başvuranların sayısının dokuz bini geçmediğini belirterek Türkiye'nin sığınmacılara pek fazla sıcak bakmadığını belirtmektedir. Başvurular genellikle İran ve Irak gibi doğudan gelenlerdir. Balkan ülkelerinden gelen mülteciler sayıca çok daha fazladır. 1981-1997 yılları arasında başta Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya, Yunanistan, Türkmenistan gibi ülkelerden 300 binden fazla mülteci kabul edilmiştir.[78] Cumhuriyetin kuruluşundan beri hükümetlerin dıştan gelen mülteci politikasını büyük ölçüde değiştirmediği anlaşılmaktadır. Devletin özellikle denetlemeye çalıştığı dış göç, siyasi nitelikte olanlardır. Kaçak işçi göçü ve mekik göçü üzerinde ciddi bir denetleme mekanizması ku-

75 Wallerstein, 1974.

76 İçduygu, 1996.

77 Kirişçi, 1999; İçduygu, 1996; Erder, 2000.

78 Erder, 2000: 7, 10.

rulmamıştır. Erder, 1998'de toplam 151 bin yabancı uyruklunun Türkiye'de ikamet etmesine izin verildiğini, bunların yüzde 45 gibi önemli bir bölümünün başta Bulgarlar olmak üzere Balkanlar'dan gelenlerden oluştuğunu söylemektedir. Ayrıca, 1998'de turist olarak Türkiye'ye giriş yapan 7 milyonu aşkın kişinin üçte biri Balkanlar ve Rusya'dan gelenlerdir.[79] Kaçak işçiliğin ve mekik göçünün boyutlarını anlayabilmek için bu sayılar bir fikir verebilmektedir.

Zincirleme ve birikimli göç ve dayanışma grupları

Yeni geliştirilen uluslararası göç modelleri, tüm dünyada giderek artan göç hareketlerinin daha önce sözü edilen ekonomik modellerle bütünüyle açıklanamayacağını ileri sürmektedir. Zira ulaşılan ülkede belli sayıda biriken göçmenler diğerlerinin gelmesi için gerekli sosyal, kültürel ve ekonomik koşulları da daha kolaylaştırmış olmaktadır. Böylece, iki ülke arasındaki göç, ülkelerin ekonominin yapısından ve ulus-devletin denetiminden bağımsız olarak giderek artmaktadır. Bu birikimli göç modeli Avrupa'ya giden Türklerin sayısındaki artışı daha iyi açıklamaktadır. Aile birleşmesi, evlenme gibi sosyal ve kültürel nedenlerle Avrupa'ya giden göçmenlerin sayısı ilk dönemlerde denetimli emek göçü ile gidenlerden fazladır: 1983-1991 yılları arasında Avrupa'da göçmen olarak kabul edilenlerin sayısı 847 bin kişidir.

İç göçlerde zincirleme ve birikimli göçün önemini ayrıntılı biçimde sergileyen Erder'dir.[80] Birikimli göç kentsel alanda marjinal kesimlerin sosyal ve politik açılardan güçlenmesine ve kimi zaman yasal olmayan talep ve uygulamaların yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Erder, erkeklerin aralarında oluşturdukları dayanışma ağını akrabalık terimleri ile anarak bir anlamda "aile" olduklarını ve İstanbul'un çevresinde işgal

79 Erder, 2000. Ekonomik kriz nedeni ile 1999'da bu sayı ciddi bir biçimde düşmüştür.

80 Erder, 1996; 1997; 1999.

ettikleri alanlarda bu ilişki ağları ile kamu hizmetlerinden yararlanma mücadelesi verdiklerini anlatmaktadır. Bu mücadelede başarı, ağın genişliğine bağlıdır. Başarılı oldukça da ağ büyümektedir.

Erder'in dikkati çektiği bir diğer husus, kadınların köyde kendi aralarında kurdukları dayanışmanın göçle kopması sonucu, erkeklerin tam tersine, kentte dışlanmış ve yalnız kaldıklarıdır. Buna karşın, Jenny White, İstanbul'da enformal işlerde çalışan kadınlar arasında köydekine benzer bir dayanışmanın kurulabildiğini göstermektedir.[81] Kadmların marjinal işlerde çalışıyor olmaları bile onları sosyal yaşamlarında daha güçlü kılmasının ardında bu dayanışma sisteminin varlığı olduğunu düşünüyorum.

Kıray kentlerde göçün temel mekanizmalarını özetlediği yazısında, topraktan kopan köylülerin göçtükleri kentlerdeki yaşam stratejilerinin zaman içinde değişen özelliklerine dikkati çekti.[82] 1950'lerde köydeki aile ve akrabalarla sınırlı dayanışma grupları içinde yaşayabilen göçmenlere bugün İstanbul gibi büyük kentlerde rastlanmadığını; 1970'lerde akrabalar arası dayanışmanın yerini hemşehrilik ilişkisinin aldığını anlattı. Hızla himaye düzenine dönüşen bu ilişkiler ağı, 1980'lere gelindiğinde siyasi partilerin, 1990'larda ise dinsel örgütlerin ve tarikatların etrafında gelişmiştir. Giderek genişleyen bu dayanışma grupları kentte hukuksuzluğun, usulsüzlüğün olağanlaşmasını da beraberinde getirdi. Göç bu ilişkiler ağı içinde kolaylaşmış gözükse de otokratik ve buyurgan olan himaye düzeni içinde gerek göç edenin gerekse düzenin dışındaki kent halkının yaşamını zorlaştırdı.

Doğudan batıya, kuzeyden güneye

İç göçlerin genel doğrultusu doğudan batıya doğrudur (Tablo 2 ve Tablo 2.1). Doğu Anadolu göçlerle en fazla nüfus kaybederken, Batı Anadolu en fazla nüfus kazanmaktadır. Daha

81 White, 1996.

82 Kıray, 1998: 26.

TABLO 2
Bölgelere Göre Nüfus, Net Göç Oranları ve Nüfus Artış Hızı (1985-1990) (binde)

	1985		*1990*		*1980-85*	*1985-90*	*1985-90*
*Bölgeler**	*N ('000)*	*Yüzde*	*N ('000)*	*Yüzde*	*Net göç*	*Net göç*	*Artış hızı*
Batı	13.711	31,1	16.346	32,7	35,8	63,3	35,2
Güney	5.820	13,2	6.891	13,8	16,0	26,2	33,8
Orta	10..394	23,6	11.471	22,9	-6,7	-16,1	19,7
Kuzey	5.265	11,9	5.476	11,0	-29,5	-58,8	7,8
Doğu	8.887	20,2	9.802	19,6	-40,4	-72,3	19,6
Toplam	44.078	100,0	49.986	100,0	0	0	25,2

(*) İllerin Bölgelere göre dağılımı Tablo 2.1'de gösterilmektedir.
Kaynak: Kocaman, 1998: 61, Tablo 5.

TABLO 2.1
İllerin Bölgelere Göre Dağılımı

Batı Anadolu	Aydın	Edirne	Manisa		
	Balıkesir	İstanbul	Sakarya		
	Bursa	İzmir	Tekirdağ		
	Çanakkale	Kırklareli			
	Denizli	Kocaeli			
Güney Anadolu	Adana	Hatay			
	Antalya	Isparta			
	Burdur	İçel			
	Gaziantep	Muğla			
Orta Anadolu	Afyon	Çorum	Kütahya	Yozgat	
	Ankara	Eskişehir	Nevşehir	Aksaray	
	Bilecik	Kayseri	Niğde	Karaman	
	Bolu	Kırşehir	Tokat	Kırıkkale	
	Çankırı	Konya	Uşak		
Kuzey Anadolu	Amasya	Rize	Bartın		
	Artvin	Samsun			
	Giresun	Sinop			
	Kastamonu	Trabzon			
	Ordu	Zonguldak			
Doğu Anadolu	Adıyaman	Elazığ	Kars	Siirt	Bayburt
	Ağrı	Erzincan	Malatya	Sivas	Batman
	Bingöl	Erzurum	K. Maraş	Tunceli	Şırnak
	Bitlis	Gümüşhane	Mardin	Ş. Urfa	Ardahan
	Diyarbakır	Hakkâri	Muş	Van	Iğdır

önce göç hareketlerinde gözlenen dönemsel dalgalanmalar bu göç örüntüsünü değiştirmemişti. Askeri darbeden sonra, 1980-1985 döneminde, iç göçte bir yavaşlama oldu. Özellikle batıya gelenler ve doğudan gidenlerin net göç oranlarındaki bu azalma kısa süreli olmuş, 1985-1990 döneminde bu bölgelerde önceki dönemlerden de daha hızlı bir hareketlilik gözlenmiştir.

1990 sonrasında doğu-batı ekseninde seyreden göçte önemli kırılmalar gözlendi. 2000 sayımlarında bu kırılmaların daha net biçimde görülebileceği tahmin edilmektedir. GAP'ın yaygınlaşması ile birlikte Doğu Anadolu ileride göç alan bir bölge haline dönüşebilir. Ayrıca, Akdeniz Bölgesi de daha fazla göç almaya başlamıştır. 1990'larda Karadeniz Bölgesi'nin göçlerle nüfus kaybı artarak sürmektedir. Son dönemde canlanan Trabzon, Samsun gibi kentlerin dışında, Karadeniz Bölgesi boşalmaktadır. Göçün genel doğrultusu değişmektedir. Gelecekte doğu-batı ekseni yerine kuzey-güney ekseninde gelişen bir göç örüntüsünden söz etmek daha anlamlı olacaktır. Bu durumda, muhtemelen bölge tanımlarındaki sınırlar Orta ve Doğu Anadolu'nun kuzey kısımlarını da kapsayan bir eksende yeniden tanımlanacaktır.

Göç örüntüsündeki değişimler: Mekik göçü

Göç örüntüsünün diğer bir önemli özelliği kentler arasındaki göçün ağırlık kazanmasıdır (Tablo 1). Diğer bir deyişle, göçle nüfus doğudaki kentlerden Batı ve Güney Anadolu'dakilere doğru kaymaktadır. Kent-kent göçünün artması olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Örneğin, 1980-1985 arası İstanbul'a en çok göç veren kentlerin başında Ankara gelmektedir. Gelenlerin ortalama eğitim düzeyi yüksektir. Yani, bu tarihten sonra Anadolu'dan İstanbul'a önemli bir beyin göçünün oluştuğu gözlenmektedir. Kısaca büyük kentler, özellikle İstanbul, 1950 sonrasında önce toprak ağalarını –tarım zenginlerini– daha sonra da artan bir hızla Anadolu kentlerindeki esnafı ve aydınları –orta sınıfı– toplayan bir çekim merkezi haline dönüşmüştür. Doğal olarak bu gruplar diğerlerine göre da-

ha küçüktür. Yani İstanbul'a aynı zamanda eğitilmiş olmayanlar da gelmektedir. Ancak, bu göçler Anadolu kentlerinin dinamiğini ve kentsel özelliklerini giderek yitirmelerine neden olacak kadar da önemlidir. Kent-kent göçünün bu olumsuz özelliği üzerinde pek fazla durulmamaktadır.

Kent-kent göçünün ağırlık kazanması hâlâ nüfusun önemli bir bölümünü kapsayan kırsal kesimde göçlerin durduğu anlamına mı gelmektedir? Bu sorunun yanıtı kolayca verilemez. Zira bir yandan kırsal kesimden göç devam etmektedir. Öte yandan mekik göçü diye adlandırılan daimi ikametgâhını değiştirmeden kırla kent arasında git-gellerle yaşamını sürdüren köylü nüfusunda önemli bir artış olmuştur.[83] Diğer bir deyişle, daimi ikametgâhı köy olmakla birlikte kentle yoğun bir ekonomik, sosyal ve kültürel ilişki içinde bulunanlar artmaktadır. Kırsal kesimde oturup yakınlardaki bir kentte çalışanlar, geçici ve mevsimlik göç edenler, geçmişe göre daha ağırlık kazanmış; ayrıca kırda tarım dışı faaliyetler artmıştır. Mekik göçü olarak adlandırılan bu göç türü Batı ve Güney Anadolu'da Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da olduğundan daha yaygındır. Dolayısıyla, resmî istatistiklerde bölgelere göre farklılaşan göç örüntüleri bir bakıma değişen göç türlerinin bölgesel önemini de göstermektedir.

Ayrıca göçle yeni kırsal alanlar yaratılmaktadır. Yeni kurulan köyler büyük kentlerin belediye sınırlarının hemen dışında oluşmaktadır. Bir süre sonra buralarda hızla artan nüfusu büyükşehir belediye sınırları içine dahil etmek gerekmektedir. Yani büyük kentlerin nüfusları artarken, göç hareketlerinin yerleşme eğilimleri doğrultusunda alanları da genişlemektedir. Dolayısıyla kırdan kıra, kentten kıra doğru oluşan göçleri klasik anlamda kır göçü ya da köye geri dönüş gibi yorumlamak son derece yanıltıcıdır. Önceleri büyük kentte geçim sıkıntısı çekenler ve köyden yeni gelenler kent dışındaki arazileri işgal ederek Kıray'ın "saçaklanma" diye adlandırdığı yeni yerleşmelerin oluşmasına neden olurken, 1980 sonrasında kentin belediye sınırları dışındaki alanlar arazi mafyası tarafın-

83 Ertürk, 1998; Bulutay, 1998.

dan işgal edilip, farklı gelir gruplarındaki insanlara satılmaktadır. Bu son gelişmeler kır-kent göçünü net olarak görmeyi engellemektedir.

1985-1990 arasında göç edenlerin yalnızca yüzde 18'i kırdan kente gelenler olarak görülmektedir. Bu oranın düşüklüğünü açıklayan bir başka olgu, nüfus sayımlarında yaşanmaktadır. Kırsal kesimden göç edenlerin bir bölümü "memlekette" bıraktıkları köylerinin yok olmasını çeşitli nedenlerle arzu etmemektedir. Bu nedenle, nüfus sayımları sırasında köylerine geri dönüp, daimi ikametgâhlarını köyleri olarak gösteren nüfusun sayısı tam olarak kestirilemese de artmaktadır. Nüfusu hızla azalan bu yerleşmelerin köy statüsünden mezra statüsüne düşmesini (böylece başka bir köyün idaresi altına girmesini), hatta tamamen yok olmasını önlemek, kimileri için bir yaşam güvencesi olarak da dile getirilmektedir. Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinde bu tür kâğıt üzerinde köy olarak görünen yerler bulunmaktadır.

Daimi ikametgâhını kentte göstermekle birlikte zamanının önemli bir bölümünü köyde geçirenler de vardır. Köyden kente gelenler için tatillerde ya da kentte geçim sıkıntısı çekildiğinde masrafları kısmak için bir süre gidebilecekleri yerdir "memleket". Kimileri geride bıraktıkları bahçe ve topraklardan tamamen kopmamıştır. Yaz aylarında, ailenin daha çok kadın üyeleri, buralarda çalışarak ek gelir sağlayabilmektedir. Örneğin, Karadeniz'den kentlere göç edenlerin yazın fındık toplamaya geriye göç ettikleri çok yaygın olarak bilinen bir olgudur. Bunun yanı sıra kent orta sınıfları arasında yazlık evi olanlar artmaktadır. Kimi, yılın yarısını küçük kasaba ya da köylerdeki bu ikinci evlerinde geçirmeye başlamıştır. Kentle köy arasında git-gellerle süren bu yaşam biçimi klasik "göç" çalışmalarında yer almaz.

Birden fazla ikametgâhı olanlar yalnızca kır-kent göçünü etkilemekle kalmamaktalar. Kimi ailelerin iki ayrı kent arasında yaşadıkları da gözleniyor. Anadolu'un çeşitli kentlerinde oturanların büyük kentlerde de birer evi olması yaygınlaşmaktadır. Hatta iki büyük kentte ev açmak kimi aileler için bir yaşam biçimi haline dönüşmektedir. Ankara ve İstanbul'da yaşamları-

m geçirenlerin göç edip etmedikleri ya da hangi kentteki ikametgâhlarının "daimi" sayılacağı kolayca yanıtlanabilecek bir soru değildir.[84]

Özetle, küreselleşme ile uluslararası göçte gözlenen "mekik göçü" hızla değişmekte olan Türkiye'de aynı zamanda bir iç göç türüdür. Bu göç türü kırdan-kente, kentten-kıra ve kentten-kente göçü doğru yorumlamamızı önemli ölçüde engellemektedir. Daimi nüfusa dayanan göç tahminleri giderek yetersiz kalmaktadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da zorunlu göç

Kırsal kesimin hiç de homojen olmayan yapısı nedeni ile bölgeler arasında önemli farklar vardır. Değişen ölçülerde diğer bölgelerde gözlenen köyle kent arasmda git-gel hareketlerine Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da rastlamak güç. 1980'lerden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu köylerinde kitlesel ölçüde bir zorunlu göç hareketi başladı. Yani, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da köyler zorla ya da zorunlu nedenlerle boşaltılmaktadır.[85] Bu köylere mevsimlik, geçici ya da kalıcı dönüşler güvenlik kuvvetleri tarafından engellenmektedir. Bölgedeki ulaşım yollarına uzak dağlık alan, burada yaşayanlar arasında çoğunluğun Kürt olması nedeniyle, Osmanlı döneminden beri ve özellikle Cumhuriyetin ilk döneminde, zaten yeni yerleşime kapatılmıştır.[86]

Sema Erder bu göçü anlatan yazısına "Köysüz Köylü Göçü" başlığını vermiştir.[87] Bu başlıkla ifade edilen, kır göçmenlerinin gurbette "memleketsiz" kalmalarıdır. Göçeli 20-30 yıl geçmesine rağmen köylerinden kopamayan Anadolu köylüsünü anlayışla karşılayanlar, Doğu Anadolu'daki zorunlu kır-kent göçünün ne kadar dramatik olduğunu da kavrayabilirler. Köylerin-

84 İkili yaşam biçimi İstanbul ili içinde de gözlenmektedir. Bu tür göç sorunları için bkz. Özbay, 1998.

85 İlkkaracan ve İlkkaracan, 1999.

86 Kirişçi, 1999.

87 Erder, 1998.

den çıkan göçmenlerin durumunu daha da güçleştiren gittikleri yerde de evsiz barksız, işsiz güçsüz kalmalarıdır. Geçmişteki zorunlu göç serüvenleri ile bugünkü arasında hem göç edenler, hem de devletin tutumu açısından fark gözlemek mümkündür. Tarımsal üretimde insan gücü ihtiyacı sorunu olmayan, hatta fazlası bulunan bugünkü Türkiye'de hükümetler zorla göç ettirdikleri köylüye bir başka yer göstermemekte, maddi yardım yapmamaktadır. 1985-1990 döneminde iç çatışmalardan kaçan ilk kafileler, başta İstanbul'a olmak üzere batıdaki diğer yerleşmelere sığınmışlardır. 1990 sonrası süregelen zorunlu göç, daha yoksul köylüyü etkilediği için, yakın kentlere yönelmiştir. Doğu Anadolu'da Diyarbakır, Van, Adıyaman, Hakkâri gibi uzun bir süredir göç veren il merkezleri kırsal göçmenlerle dolup taşmıştır. Kimi göçmenler de Güney Anadolu'da İçel ve Adana illerine yığılmışlardır. Yerel araştırmalar, erkek nüfusun Batı Anadolu'da inşaatlarda ve tarımda geçici ve mevsimlik iş ararken ailelerini Mersin'e gönderdiklerini de belirtmektedir. 1990 sonrasında Doğu Anadolu göçü, hepsi "zorunlu" olmasa bile, bölgede genel olarak güvenlik sorununun varlığından dolayı, klasik anlamda bir emek göçünden nitelik olarak farklıdır. Bir insan ömrü içine sığan göçebelikten yerleşikliğe, kırsal yerleşmeden kentsel yerleşmeye geçiş, etnik siyasal çatışmalar içinde olmasa bile, iş olanakları bulunsa bile, herkes için yeteri kadar hızlı ve dolayısıyla dramatik bir değişmedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu 1985'ten sonra diğer bölgelerden de göç alan bir bölge haline geldi. Bunların bir kısmı atama ve tayin yolu ile yapılan "zorunlu" göç gibi de düşünülebilecek kamu personelidir. Askerî tesislerin dışında, merkezî devletin taşra teşkilatının il ve ilçe merkezlerinin artırılması ile daha genişlediği bir gerçek. Bunun dışında, GAP projesinin hayata geçirilmesi için de çok sayıda teknik personel bölgede bulunmaktadır. Bölge can güvenliği açısından tehlikeli görüldüğü için doğudaki kamu görevlileri birkaç yıl içinde başka yerlere gitmek için başvurmaktadır. Böylece Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile diğer bölgeler arasında karşılıklı bir hareketlilik sürmektedir.

Göç serüveni muhtemelen yüksek doğurganlık normlarına sahip Doğu ve Güneydoğu Anadolu köylüsünün görece daha geç evlenmesine ve daha az doğum yapmasına da neden olmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri, 1990'a kadar diğer bölgelere en çok göç verdiği halde, doğal artışının yüksek olmasından dolayı yine de artış hızı binde 20 civarında kalmıştı. 1990'dan sonra doğurganlık düzeyinde düşmeye karşın, bölge dışına gidenlerde bir azalma olduğu çeşitli araştırmaların ortak bulgusudur. Gelecekte bölgenin artış hızını büyük ölçüde göçlerin hızı ve doğrultusu belirleyecektir.

Yerleşme yerlerinin önemi

Yerleşme merkezlerinin kademelenmesi ve ilişki ağları

1970'lerde Devlet Planlama Teşkilatı göç politikaları açısından da önemli olan bir araştırma başlatmıştı. Yerleşme merkezlerinin var olan mekân yapısını ve kademelenmesini öğrenmeye yönelik bu araştırma Türkiye'deki tüm yerleşmeleri kapsayan bir çalışmaydı. Toplam 36.636 yerleşmede yürütülen araştırma, bu yerleşmelerdeki hizmet kurumlarını, tesis çeşitliliği, ticari işletmeleri, ulaşım ve iletişim olanaklarını, nüfus dinamiği ve kompozisyonunu dikkate alarak ülke yerleşme sisteminin haritasını çıkartmıştı. Sonuçta Türkiye'de etki alanları açısından birbirinden farklı yedi tür merkezin bulunduğunu saptamıştı.[88] Bölgesel eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik bu çalışma, etki alanı açısından bölge merkezi olabilecek yerleşmelerin ve alt yerleşmelerin seçimini çok yönlü bir sistemle yeniden belirlemeyi ve böylece kaynakların israfını önlemeyi hedeflemekteydi.

Bulgular var olan idari merkezlerin oluşturulmasında bir ilke birliği olmadığını, kimi merkezlerin pazarlama ya da arz ilkesine göre, kimilerinin de trafik ilkesine uygun bir düzen doğrultusunda geliştiğini göstermiştir. Pek çok il ve ilçe merkezi mer-

88 DPT, 1982.

keziyetçi bir yönetim modelinin mekâna yansımasını göstermektedir. Çalışmada birinci kademedeki köylerle il ve ilçe merkezleri arasında ara kademedeki yerleşmelerin, özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde, yeterli ölçüde gelişmediği vurgulanmaktaydı. Böyle bir yerleşme merkezleri sisteminin bölgesel eşitsizliği artırıcı bir yönü vardır. Bu çalışma yayımlanmadan önce bazı bakanlıklar tarafından göz önüne alınmış, ancak 1980 sonrası unutulmuştur.

İç göç örüntüsündeki sorunların önemli bir bölümünün yerleşme merkezlerinin kademelenmesindeki sorunlarla ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. 1985 sonrası İstanbul'a göçün hızlanması, bölgesel eşitsizliklerin artması[89] ve taşra kentlerinin giderek işlevsizleşmesi ile ilgilidir. Ancak 1990'lara gelene kadar nüfus hareketleri hakkındaki bilimsel toplantılarda hâlâ kentleşmenin nüfus artışını azaltan bir mekanizma olarak desteklenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.[90] Soyut bir kentleşme söyleminin bilime ciddi bir katkısının olmadığı 1990'larda anlaşılmıştı. Göç ve kentleşme sorunlarını somut yerleşme merkezleri bazında tartışmak önemlidir. Yerel araştırmaların göç çalışmalarına bu yönde önemli katkıları olmaktadır.

Yerleşme merkezlerinin idari konumlarının değiştirilmesi, devletin göç hareketlerini doğrudan etkilediği bir politikadır. Bu değiştirmede gizli ya da açık bir göç politikası güdüldüğü de ileri sürülebilir. Örneğin, bir ilçenin il haline getirilmesi teorik olarak kentleşmeyi ve göçü teşvik edici bir uygulamadır. Yukarıda tartışıldığı gibi, köylerin boşatılması ise devlet iradesi ile yapılan bilinçli bir göç politikasıdır. Köy, bucak, ilçe ve il bazında tanımlanan yerleşmelerin Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte geçirdiği değişmeleri incelemek bu nedenle önemlidir. Zira hükümetler özellikle zorunlu göç programlarının uyguladıkları dönemlerde idari bölünüşlerde değişikliklere gitme gereği duymaktadır. Tabii bunun dışında emek göçü-

89 Sönmez, 1998.

90 Üner, 1985; Nusret Ekin bu konferansta, "Siyasi moderuleşmemizin, iktisadi kalkınmamızın temel değişkeni kentleşmedir.... Türkiye'nin bundan başka çıkar yolu yoktur. ..Aslında belki nüfus sorununun çözümü de bu değişmeden geçecektir," demektedir (a.g.e.: 41).

nün yarattığı yeni yerleşim birimleri de oluşmaktadır. Bu oluşumu görmezlikten gelmek ya da yasaklamak yine devletin yetkileri arasındadır.

Genel olarak kırsal kesimdeki dağınık yerleşme, hem siyasal hem de ekonomik nedenlerle hükümetlerin arzu etmedikleri bir durumdur. Dolayısıyla Osmanlı döneminden bu yana Türkiye'de köy sayısını azaltmak için çeşitli girişimler olmuştur. Öte yandan, bir yerleşmenin il veya ilçe olması yine siyasi nedenlerle uygun görülebilmektedir. Böylece, nüfus üzerindeki merkezi denetim daha kolay gerçekleşmektedir. Son olarak sosyoekonomik açıdan giderek heterojenleşen ve nüfusları artan birimleri ayırmak devlet hizmetlerini götürmek açısmdan tercih edilmektedir. Zira farklı sınıfların talep ettiği hizmetler ve denetim farklı olmakta, yönetimin çeşitli hizmetleri yerine getirmesini nüfus büyüklüğü daha da zorlaştırmaktadır.

Bütün bu kaygılarla oluşturulan idari bölünüş, kişilerin göç etme-etmeme durumlarını doğrudan etkilemektedir. Zorunlu göçün kitlesel niteliğe büründüğü dönemlerde idari bölünüşte ilçe ve il sayısı artmakta, köy sayısı azalmaktadır. Emek göçü köy sayısını ve ilçe sayısını arttıran bir etmendir. Büyük kentlerin çevresinde "saçaklanma" biçiminde oluşan yeni yerleşmeler köy statüsünde olmakta, daha sonra nüfusları büyüdükçe büyük şehir sınırları içine girerek köy konumundan metropoliten kent konumuna sıçramaktadırlar. Ayrıca büyük kentin dışına taşan üst-orta sınıfların oluşturduğu "Kemer Country" gibi site-köyler vardır. Köy sayısını etkileyen bu tür oluşumları genel değerlendirmelerin dışında tutmak zordur. Türkiye'de gerçek köylerin sayısı emek göçü ve zorunlu göçlerle azalmaktadır. Ancak bu azalma istatistiksel olarak gösterilememektedir (Tablo 3).

1927'de yapılan ilk sayımdan 1940'a kadar köy sayısında önemli bir azalma vardır. Bu dönem doğuda Kürt aşiretlerinin ayaklanmalarının bastırıldığı bir zaman dilimidir. 1934'te çıkan İskân Yasası'mn göçebe aşiretleri yerleştirme amacı açıkça belirtildiği halde köy sayısının 1935'e gelindiğinde önemli ölçüde azalmasını açıklamak zordur. Köy sayısı azaltılırken bu-

TABLO 3
Sayım Yılları İtibariyle Türkiye'de Yerleşme Birimlerinin Sayısı (1927-1990)

Yıllar	İl sayısı	İlçe sayısı	Bucak sayısı	Köy sayısı	Fark			
					Köy	Bucak	İlçe	İl
1927	63	328	699	39.901	-5.834	110	28	-6
1935	57	356	809	34.067	-933	81	14	6
1940	63	370	890	33.134	19	20	26	0
1945	63	396	910	33.153	152	37	26	0
1950	63	422	947	33.305	552	-17	71	3
1955	66	493	930	33.857	691	-37	77	1
1960	67	570	893	34.548	192	5	1	0
1965	67	571	898	34.740	370	-13	1	0
1970	67	572	885	35.110	118	2	0	0
1975	67	572	887	35.228	40	0	0	0
1980	67	572	887	35.268	-117	-7	8	0
1985	67	580	880	35.151	394	-192	249	6
1990	73	829	688	35.545				

Kaynak: DİE, 1991: 2.

cak ve ilçe sayıları arttırılmıştır. Köy sayısında benzer bir azalma 1980-1985 arasında bulunmaktadır. İç göçte bir yavaşlamanın saptandığı bu dönemde köy sayısının azalması bir miktar büyük kent belediye sınırlarının genişletilerek kent arazisinin yağmalanmasını önleme çabaları ile açıklanabilir.[91] Bilindiği gibi 1980'den sonra yerel yönetimler yeniden yapılanmış ve yetkileri genişletilmiştir.

Türkiye'de gözlenen en önemli üç ana göç dalgası sırasında köy, ilçe ve il sayıları artmaktadır: 1950-1960 arasında köy sayısındaki hızlı artış, bir yandan kırsal nüfusun büyümesi ve tarımsal alanın genişlemesi ile[92] öte yandan büyük kentlerin civarında oluşan köylerle açıklanabilir. Bu dönemde gözlenen il ve ilçe sayılarındaki artış, hızlı nüfus artışının bir sonucu gibi gözükmektedir. 1960-1980 yılları ilçe ve il sayıları aynen muhafaza edilmiş, gerektiğinde belediye sınırlarında değiştirmelere gidilmiştir. 1965'te köy sayısının artışı, ikinci önem-

91 Köksal (Erder) ve Özbay, 1987.

92 Tekeli, 1977.

li göç dalgasının sonucunda büyük kentlerdeki saçaklanmadır. 1985-1990 döneminin diğer hiçbir döneme benzemediği söylenebilir. İl ve ilçe sayılarındaki artışın bir kısmı Doğu Anadolu'da güvenlik nedenleri ile yapıldığını akla getirmektedir. Ancak, bu dönemde İstanbul'da da çok büyüyen Bakırköy gibi ilçeler bölünerek yeni ilçeler oluşturulmuştur.[93] Bu süreç, 1990'dan sonra da sürmektedir. Özetle, idari birimlerin oluşturulmasında ilke birliğinin olmaması önemli bir eksikliktir. Ülkenin yerleşme merkezleri sistemini yeniden oluşturmak ve bu sistem içinde gözlenen sorunlu alanların ıslahına gitmek gerekmektedir.

Yerleşme merkezleri sisteminin oluşturulması iletişim ve ulaştırma hizmetlerinin yoğunluğunu ve doğrultusunu bilmeyi de gerektirir. Bu bilgiler göçün yeni türlerini saptamak için son derece önemlidir. Ulaştırma ve iletişimde kara, deniz, hava ve demiryolları ağının saptanması gerektiği gibi[94] günlük, mevsimlik, yıllık yolcu ve mal taşıma hızlarının da hesaplanması gerekmektedir. İletişim sistemi içinde benzer bilgiler gerekmektedir. Posta, telefon ve e-posta yükünün yerleşim merkezlerine göre dağılımları yine günlük, mevsimlik, yıllık olarak incelenmelidir. Gelişmiş ülkelerde ulaşım ve iletişim sistemlerinin doğrultusu ve yoğunluğu göç çalışmalarında önemli bir veri kaynağı olarak kullanılmaktadır.

Kentler

Kalkınma araştırmalarında uzun zamandır süregelen efsane, büyük kentlerde yaşam koşullarının ülkenin diğer yörelerine göre daha iyi olduğudur. Oysa son zamanlarda gerek Türkiye'de gerekse gelişmekte olan diğer ülkelerde yapılan çalışmalar büyük kentlerin yaşam kalitesinin giderek düştüğünü göstermektedir. Örneğin, Brockerhoff ve Brennan Türkiye'nin de içinde bulunduğu 43 ülkedeki çeşitli büyüklüklerdeki kent,

93 Özbay, 1997.

94 Karayolları ve demiryolları hakkında bkz. Tekeli ve İlkin, 1999; Tuncer ve Şen, 1999.

kasaba ve köyleri dikkate alarak hazırladıkları analizlerde nüfus büyüklüğünün ve artış hızının belirli bir eşikten sonra yaşam koşullarını ciddi biçimde etkilediğini göstermişlerdir.[95] Bununla birlikte büyük kentler için bir optimum nüfus büyüklüğü ve artış hızından söz etmek mümkün değildir. Zira her kentin tarihsel gelişiminin ve idari biçiminin farklı bir eşik yarattığı da gerçektir. Diğer bir deyişle, büyük kentler ile ilgili sorunlar yalnızca nüfuslarının artmasına bağlanamaz. Kent yönetiminin uzun dönemde kent sorunlarına yaklaşımı da burada önemli bir faktör olmaktadır. Hatta sorun nüfus büyüklüğü ve artışından çok kent yönetimindeki eksik ve yanlışlıklardan ileri gelmektedir. Nüfus faktörü denetimsiz ve yeteneksiz yönetimi daha da zor duruma düşürmektedir.

Önemle üzerinde durulan bir başka husus kentin nüfus artış hızındaki büyümedir. Türkiye'de nüfus artışı genel olarak düşük bir düzeyde bulunmakla birlikte bölgesel farklılıklar önemlidir. Doğurganlığın görece yüksek olduğu bölgelerde nüfusun "doğal" artış hızı yüksektir. Örneğin, 1998 araştırmasının bulgularına göre Batı Anadolu'da toplam doğurganlık hızı 2.0 iken bu sayı Doğu Anadolu'da 4.2 çocuğa yükselmektedir.[96] Buna karşılık, hızlı göç alan Batı Anadolu Bölgesi'nin "gerçek" nüfus artışı, Doğu Anadolu'dan yüksek olmaktadır.

Küçük kentlerde bile hızlı nüfus artışı, kent yönetimi yetersiz olduğunda, yaşam koşullarının bozulmasına neden olabilmektedir. Diğer bir deyişle, bir kentin optimum nüfusu kent yönetiminin becerisi ile belirlenir.[97] Merkezî ve yerel yönetim birimleri arasında gerekli koordinasyonun sağlanmadığı, yönetimin bilimsel ölçüler yerine, keyfi ve siyasi ölçülere göre biçimlendiği küçük kentler de çok "kalabalık" olabilir. 1990 sonrası nüfusu hızla büyüyen Adıyaman, Diyarbakır, Van gibi görece daha küçük kentlerin nüfus sorunları bu yüzden ciddi boyutlardadır. Üstelik bu kentlerde doğal nüfus da hızla artmaktadır.

---

95 Brockerhoff ve Brennan, 1998.

96 HNEE, 1999: 37.

97 Clément, Pierre ve S. Guth, 1996.

Türkiye nüfusu önemli bir dönüşüm içindedir. Demografik dönüşüm diye adlandırılan bu dönüşümde ölümler ve doğumlar önceki dönemlere göre bir hayli azalmış, nüfus artış hızı yüzde 1,6'ya düşmüştür.[98] Yüksek doğurganlık rejiminden düşük doğurganlığa geçen her nüfusta görüldüğü gibi yaş yapısında çocuk yaşlardan ileri yaşlara doğru orantısal bir artış söz konusudur. Diğer bir deyişle, geçmişle kıyaslandığında 0-14 yaşlarındaki nüfus oransal olarak azalırken işgücü çağındaki nüfus artmaktadır. Yaş yapısında gözlenen değişim geçicidir; Shorter'un tahminlerine göre, Türkiye, 2050 yılında bugünkü Avrupa ülkelerinde gözlenen yaşlı nüfusun yüksekçe olduğu istikrarlı bir yapıya ulaşılacaktır.[99] TÜSİAD'ın hazırladığı raporda, son dönemde nüfus yapısındaki değişme "Türkiye'nin fırsat penceresi" olarak değerlendirilmektedir;[100] İşgücü çağındaki geçici fazlalık eğitime ve üretime yönlendirilebildiğinde ekonomik güçlükler aşılabilir. Özellikle kentlerdeki yaş ve cinsiyet yapısı Türkiye genelinden de daha fazla oranda işgücü çağındaki nüfusu barındırmaktadır.

Yerel araştırmalar, ne İstanbul gibi büyük kentlerde ne de Güneydoğu Anadolu'nun hızla nüfusu artan kentlerinde bu fırsatın değerlendirilebildiğini belirtmektedirler. Aksine, eğitim ve iş olanaklarından yoksun bu genç nüfus, kentsel gerilimlerin odağında yer almaktadır. Kentlerde göçten kaynaklanan hızlı nüfus artışını durdurmaya çalışmak ancak iş olanaklarını, yaşam kalitesini ve can güvenliğini yurt sathında yaygınlaştırıp artırmakla mümkün olabilir. Göçü doğrudan durdurmak için 1990'larda yerel yönetimin yaptığı gibi, İstanbul'a girişlerde pasaport konulması gibi tedbirler, göç ve nüfus sorunlarını hafife almaktan başka bir anlamı olmayan önerilerdir.

98 Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerarasında nüfus artış hızı açısından önemli bir farklılaşma bulunmaktadır. Genellikle yüzde 2 ve daha yüksek olan artış hızları gelişmekte olan ülkelerde gözlenmektedir. Türkiye artış hızını 1990'lardan sonra bu sayının altına düşürebilmiştir.

99 Shorter, 1995.

100 TÜSİAD, 1999.

Sonuç

Türkiye'de göç hareketlerinin toplum yapısını etkilemesi yeni değildir. 19. yüzyılın ortalarından sonra gözlenen göç hareketlerinin bugünkü toplum yapısındaki izleri ve buna göre farklılaşan iç göçün yorumlanış biçimi ilk dikkat çekmek istediğim husustur. 1850'lerden Cumhuriyetin kurulduğu tarihe kadar Anadolu son derece önemli ve gerilimli göç serüvenlerine tanıklık etmiştir. Çoğunluğu zorunlu göç türünde olan bu hareketler, devletin bir Müslüman ülke olarak "Batılılaşma" istemini gerçekleştirme projesinde önemli bir yer tutmaktadır. Müslüman olmama ya da İslâm kültüründen sapma, merkezî yönetimler tarafından hiçbir dönemde tercih edilmemiştir. Bu açık tercih, zorunlu göçlerin doğrultusunu belirlemiştir. Diğer bir deyişle, gayri Müslimlerin azaltılması, Türkleştirilmesi ve Avrupa kültürüne yakın Müslümanların göçler yoluyla artırılması projesi, yüzyılı aşkın bir süre içinde Anadolu insanının son derece dramatik göç serüvenleri sonucu büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte uluslaşma politikaları çerçevesinde yeniden tanımlanan "vatandaşlık" kavramı yasal olarak dil, din, cinsiyet ve diğer bütün ayırımlar gözetilmeksizin Türkiye'de yaşayan herkesin "Türk" ve dolayısıyla "vatandaş" olduğunu kabul eder. Pratikte, bütün ulusçuluk akımlarında görüldüğü gibi, Türk vatandaşı kavramı ayırt edicidir. Ulusun dili Türkçedir. "Vatandaş" büyük ölçüde aksansız Türkçe konuşan,[101] Sünni Müslüman, kentli orta sınıfları kapsar.

Bu tanım, yalnız, dili ve dini ayrı olanları değil, kent aksamı ile Türkçe konuşamayan köylüleri de dışlar ve iç göç çalışmaları açısından önemli bir başlangıç noktasını oluşturur. Zira Cumhuriyetin "köylü efendimizdir" şiarı iki yönlü bir anlam içermektedir: Bir yandan tarımsal üretimin ülke ekonomisi açısından önemi vurgulanırken, öte yandan üstü kapalı olarak, köydeki kente geldiğinde, yani "köylü" olmaktan çıktığında "efendi" olmaktan da çıkarılacağı tehdidi yapılmaktadır. Köy-

101 İstanbul şivesi olarak da anılan bu Türkçe, gayri Müslimlerin Türkçe aksanından ve kırsal kesimde konuşulan Türkçeden kolayhkla ayırt edilir.

den kente gelenler "vatandaş" yerine, "halk" olduklarını, konumlarının düşüklüğünü vurgulamak için, "bey" yerine "efendi"[102] lakabını aldıkları zaman öğrenmişler.

Köy-kent arasında yaratılan gerilim, "ulusal kimliğin" kent orta sınıflarına verilen bir vatandaşlık hakkı olarak algılanmasından doğmuştur. Dolayısıyla, Türkiye'de köyden kente ilk kitle göçünü bir "vatandaşlık hakkı" arama olarak değerlendirmek de mümkündür. Köylü ile kentli arasındaki gerilim, ne vatandaş ne de halk olabilen gayri Müslimlerin sayılarının giderek azaltılması ile kristalleşmiştir. Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük kentlerin nostaljik geçmişleri, "vatandaşın" kentte güçlendiği ve köylü-halk ile henüz büyük ölçüde yüz yüze gelmediği dönemdir. Bu "altın çağ" kır-kent göçünün artması ile sona ermiştir.

1965'ten sonra gözlenen ikinci önemli kır-kent göçü dalgası özellikle İstanbul'da sanayinin gelişmeye başladığı döneme rastlamaktadır.[103] Dolayısıyla, ilk göç dalgasından daha fazla "emek göçü" niteliğindedir. Bu yıllarda kent-kent göçünün de varlığı gözlenmiştir. Emek göçünün yalnızca "vasıfsız köylü emeğini" değil, eğitilmiş grupları da kapsadığı açıktır. İkinci göç dalgasının diğer önemli özelliği kadın göçündeki artıştır. Aile göçünü, kente çalışmaya gelen göçmen erkeklerin kalıcı olduklarının kanıtı olarak düşünmek mümkündür.

1980'lere kadar kır göçmenlerinin kente uyum sağlayacakları ve "kentlileşecekleri" beklentisi vardı. Kentle bütünleşememeleri sorundu. Bu sorun, gelenlerin gecekondularda yaşayıp, marjinal işler yapmaları ile görünürlük kazanıyordu. 1990'larda ise büyük kentin farklı gruplar tarafından parçalandığı ve bir bütünlüğü olmadığı öne sürüldü. Kent orta sınıfları artık ken-

---

102 "Efendi" sözcüğü Anadolu Türkçesine, Anadolu'da konuşulan Rumca yoluyla, çok eski dönemlerde girmiştir. "Kendi kendine yöneten" demektir (Eyüboğlu, 1988). Osmanlı'da padişah dahil olmak üzere çok yüksek konumlarda bulunanlar için de kullanılan bir lakaptır. Dolayısıyla hem köylüyü yüceltmek hem de onun köylü olduğunu vurgulamak için kullanılması tesadüf değildir.

103 Bu nedenle, 1965'ten sonra İstanbul, diğer kentsel yörelerden daha büyük oranda göç almaya başlamıştır (Özbay, 1997).

tin bütününe değil, bir bölümüne sahip çıkmakla yetinmek zorunda kaldılar.[104] Bu semtler, sakinlerini yeni gelenlerden koruyan, bazen gerçek bazen de adeta görünmez, bir duvarla çevrildi.

1985'ten sonra gözlenen üçüncü ve son dalga kitlesel göç, büyük ölçüde küresel pazarla bütünleşmeye çalışan İstanbul bölgesine yönelmiştir. Son göç dalgası ile taşra kentlerindeki orta sınıfın büyük ölçüde tasfiye olduğu ileri sürülebilir.[105] Böylece, Anadolu kentleri yüz elli yıldır göçlerle yapılandırılmaya çalışılan "kent kültürü"nün sürekliliğini sağlayamaz duruma gelmiştir. İstanbul'un "köyleşmesi" yargısı bu açıdan doğru değildir. "Köyleşen" taşra kentleridir. Burada "köyleşmeyi" kamusal alanda insanları bir araya getiren resmi ve özel mekânların, eğlence yerlerinin hatta parkların azalması olarak tanımlıyorum.

Günümüzde "vatandaşlık" kavramı yeniden tanımlanırken dışlanan gruplar ilk dönemden farklıdır. Dışlanmışlıkları "Türk" kültüründen farklı oluşlarıyla ifade edilen adlarla belirginleşmektedir. Avrupa'dan dönüş yapanlar, yurtdışında bulundukları yer ne olursa olsun, "Almancı"dır; diğer Rusya, Libya vb. gibi ülkelerden dönenler "gurbetçi"dir. Eski Sovyetler Birliği topraklarından gelen yeni Müslüman göçmenler ve kaçak işçiler "soydaş"; yine bu bölgelerden gelen fakat Müslüman olmayan bütün kadınlar ise "Nataşa"dır.

1990'lara kadar süren, "kıro" gibi köyden gelenleri dışlayıcı tabirler artık daha az duyulmaya başlanmıştır. Hatta aksanlı

104 Sosyal bilimciler özellikle İstanbul'un farklı gruplar tarafından bölünüşünü ayrıntılı biçimde sergilemişlerdir. Öncü, 1997; Bilgin ve Karaören, 1993; Aksoy ve Robins, 1993; Sönmez, 1996; Güvenç ve Işık, 1996; Özbay, 1997.

105 1999'da İstanbul'da görüştüğüm bir hanım, göç serüvenini şöyle anlatmıştır: "Sivas'ta kimse kalmadı... Her yer köylü ile doldu... Biz de İstanbul'a göç etmek zorunda kaldık..." Sivaslı göçmen hanımın İstanbul'daki en büyük sıkıntısı burada "köylü" olarak görülmesidir: "Tanıştığım insanlar Sivas'tan geldiğimi duyunca hayretle bana bakmakta ve 'ama sen köylü değilsin!' demektedir. Bu insanların Sivas'ın eski düzeninden hiç haberleri yok." Gerçekten de hemen her kentin yakın geçmişi anlatılırken kent kültürünün önemi vurgulanmaktadır. Örneğin, Atauz, Gaziantep'in Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki yaşamını konu aldığı yazısında kılık kıyafetin şıklığından, düzenlenen baloların, tiyatro, konser ve sinemaların çeşitliliğinden söz etmektedir (1999).

Türkçe konuşmak, "Anadolu'nun bağrından kopup gelenleri" gösterdiği için, dışlanma nedeni olmaktan bir ölçüde çıkmıştır. Parlamentoda, iş adamları arasında ve bürokraside aksanlı Türkçe konuşanlar artmıştır.[106] Kürtlerin ve Alevilerin vatandaş olup olmadıkları hakkmdaki önyargılar artmakla birlikte, siyasal endişelerle açıkça dile getirilmemektedir. Bunun yerine, bir etnik grup olarak "Türk" olma vurgulanmaktadır. Öte yandan, Kürt ve Alevilerin siyasal ve ekonomik güçlerinin geçmişe göre arttığı ve büyük kentlerde daha büyük oranlarda temsil edildikleri de unutulmamalıdır. Son yıllarda artan etnik farklılaşmaları ve çatışmaları güç mücadelesi olarak değerlendirmek de gerekmektedir. Böylece "milliyetçilik" ile başlayan kentlerdeki etnik yapılandırma, "yerellik" ile çeşitlenerek büyümüş, himayeci ilişkiler ağı bu temeller üstünde güçlenmiştir.

"Vatandaşlık", "etnik kimlik", "kentli olmak" kavramları çerçevesinde yapılan tartışmalar, siyaset ve sosyal bilimlerde göç çalışmalarının odaklandığı konulardır. Bu alanda devletin göç politikası çeşitli çıkar grupları tarafından ciddi biçimde eleştirilmektedir. Genel olarak hükümetlerin aktif göç politikası zorunlu göç ettirme, yurda gelen sığınmacı ve mültecilere farklılaşan muamele ile özetlenebilir. Üstelik, ekonominin işgücü ihtiyacı olmaması nedeni ile hükümetler, geçmiştekilerin aksine, zorunlu göçmenlere yardımcı olabilecek kurumları da yeteri ölçüde geliştirmemiştir. Bu tutum, siyasi zorunlu göç politikasının yanında, doğal afetler nedeni ile ortaya çıkan zorunlu göçlerde bürokrasinin hazırlıksızlığı ve örgütsüzlüğü olarak su yüzüne çıkmıştır.

Günümüzde Kürt köylerinin boşaltılması olarak ortaya çıkan siyasi nitelikli zorunlu göç politikalarınm yalnız göç ettirilenler değil, tüm toplum üzerinde olumsuz etkileri olduğu, etnik yapılandırmayı ve eşitsiz gelişmeyi hızlandırdığı söylenebilir. Bu politikanın bir an önce sona erdirilmesi gerekmektedir.

İktisatçıların ağırlıkla üzerinde durdukları emek göçü sürecindeki sorunlar farklıdır. Devletin yurtiçi emek göçüne iliş-

106 Örneğin, Sakıp Sabancı TV konuşmalarında özellikle aksanını artırarak, bir bakıma Anadolu Türkçesinin kabul görmesi gereğini vurgulamaktadır.

kin açık bir politikası yoktur. Kalkınma Planları'ndaki öneriler, eskiye kıyasla çok daha az oranda uygulamaya konulmaktadır. Bunun en önemli istisnası GAP projesi çerçevesinde yapılan programlardır. Hükümetler genellikle yurtdışına emek göçüne olumlu yaklaşmakla birlikte yine bu konuda da sistemli bir program uygulanmamaktadır.

Kitle hareketlerinin tümünü emek göçü olarak tanımlamak eksik ve yanlıştır. Zorunlu olmayan göç hareketlerinin ekonomik boyutun yanı sıra sosyo-kültürel boyutları dikkate alındığında geleceğe yönelik tahminlerin daha gerçekçi olacağı muhakkaktır. Zira aile birleşmeleri, eğitim, sağlık, yaşlılık nedenleri ile yapılan göçler önemlidir. Kadın göçü ile ilgili çalışmalar bu ihmal edilen göç hareketlerinin büyüklüğü hakkında bize önemli ipuçları sağlamıştır.

Daimi nüfusa dayalı göç tahminleri hâlâ önemli olmakla birlikte, göçün sonuçları ve nedenleri üzerinde durulduğunda bu tahminler giderek daha yetersiz olmaktadır. Zira, çeşitli araştırmaların gösterdiği gibi göçün niteliği değişmektedir. Bu nitelik değişimi daha fazla hareketlilik ve daha az süreklilik olarak özetlenebilir. Toplumsal yapının değişimi doğrultusunda yeni göç hareketlerini gerçekçi olarak saptayabilecek araştırma teknikleri geliştirmek gerekmektedir.

Hükümetlerin göç hareketlerini anlamaya yönelik faaliyetlerin artırılmasını sağlayıcı kararlar alması, kaynak ayırması önemlidir. Ancak bu konudaki politikaları saptarken göçün kendisine değil, yerleşme birimlerine yönelmek gerekmektedir. Diğer bir deyişle, devletin iç göçlerle ilgili bir politikası olması gerekmeyebilir. Ancak, yerleşme merkezlerinin yapılandırılmasma ilişkin ilkeli bir politikası olması zorunludur. Bugün yerleşme merkezlerinin yapılandırılmasındaki aksaklıklar devletin kısmen siyasi nedenlerle verdiği kararlar, kısmen de tamamen denetimsiz, belki de popülist ve çıkar amaçlı, bir yapılanmanın seyircisi olmasından kaynaklanmaktadır. Yerleşme merkezlerinin il, ilçe, bucak, köy olarak kademelenmesi ve sayılarının artırılması veya eksiltilmesinde bilimsel araştırmaların ışığında ilkeli ve denetimli bir politikaya acilen ihtiyaç vardır.

Göç ile doğrudan ilişkili olmasa bile dolaylı olarak önemli olan ikinci tür politika eksikliği kent yönetimi ile ilgilidir. Merkezî ve yerel yönetimler kent dinamiğini yeteri ölçüde tanımadan, çoğunlukla kolaycı ama hem daha pahalı hem daha az etkili politikalar üretmektedirler. Bu konuda acil ihtiyaç olarak gözlenen sorun, kent nüfusunun hareketliliğinin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Yeni göç hareketleri ile bu eksiklik daha da ciddi boyutlara varmıştır. Mekik göçü olarak adlandırılan birden çok yerleşme arasında git-geller biçiminde süren hareketlerin boyutlarını saptamak, kent içi ulaşım ve iletişimi temel alarak yapılabilir. Günlük, mevsimlik, yıllık kent ulaşım ve iletişim yoğunluklarını saptamak, git-gel hareketlerinin büyüklüğünü tahmin etmek kent yönetimi için önemli bilgi kaynakları olacaktır.

Yaşam kalitesinin nüfus büyüklüğü ve artış hızı ile ilişkili olduğu gözlenmiştir. Göçlerle nüfusu hızlı artan kentlerde yaşam kalitesinin düşme tehlikesinden söz edilebilir. Özellikle kadın ve çocuk göçleri, yaşam kalitesinin önemli bir göstergesi olan bebek ölümü, kadınların eğitim düzeyi gibi ölçümleri etkileyebilmektedir. Yapılan araştırmalar, yoksul kadın ve çocukların çoğalmasının kentte yaşam kalitesini düşürdüğünü, verilen hizmetleri yetersiz kıldığım göstermektedir. Dolayısıyla özellikle kadın göçüne ilişkin çalışmaların çeşitlendirilmesinde yarar vardır. Ancak, yaşam kalitesinin kente göçle artması da olağandır. Bırakılan yerlerdeki yaşam kalitesinin çok düşük olması halinde hizmetlerin görece fazla olduğu kentlere gelenlerde göreli bir iyileşme de yaşanabilmektedir. Özetle, göçlerle yaşam kalitesi arasındaki ilişki ulaşılan yerleşme merkezinin düzeyi ve yönetim becerisiyle değişebilmektedir.

8

GENÇLİK, NÜFUS VE İKTİDAR[1]

Giriş

Demografinin önde gelen isimlerinden Goldstone, gençliğin bilinen tarih boyunca siyasal şiddette önemli bir rolü olduğunu söyler.[2] Bu yüzden, bugün Türkiye'nin de içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerin pek çoğunda gözlenen genç nüfus fazlalığı, iktidarları ve onları yönlendiren sosyal bilimcileri ciddi olarak endişelendirmektedir. Günümüzde genç nüfus fazlalığının küresel bir tehdit olarak görülmesi, Soğuk Savaş dönemi sonrasında, göç hareketlerinin kontrol edilemez hale gelmesine ve terör olaylarının yaygınlaşmasına bağlı olarak anlatılmaktadır. Öte yandan, bu konuya iyimser bakanlar, genç nüfus fazlalığının, toplumda bir dinamizm yarattığını, üstelik üretimi artırıcı bir faktör olarak değerlendirilebileceğini ileri sürüyor. Bence, her iki tür yorum da nüfusu, hatta genç nüfusu, bağımsız bir faktör olarak değerlendiriyor, iktidar ve toplum ilişkilerinde demografik faktörlere gerektiğinden fazla ağırlık veriyor. Öte yandan, Türkiye'deki sosyal bilimcilerin genellikle düştüğü tam ak-

1 Bu yazının taslağını okuyup bana yararlı eleştiri ve öneriler getiren Jak Kamhi'ye ve Dicle Koğacıoğlu'na teşekkür ederim.

2 Goldstone, 2001: 95.

si bir yanılgı nüfus faktörünü dikkate almamakla ilgili. Bu yazının temel amacı, iktidarla derinden ilişkili olan nüfus bilgisinin gençlik bağlamında sosyal bilimlerdeki yerini tartışmak.

Aşağıda, Türkiye'de genç nüfus fazlalığının nedenlerini ve iktidarların bu olguyu nasıl değerlendirdiklerinden söz ediyorum. Genç nüfus fazlalığının ya da eksikliğinin nedenleri demografik dönüşüm kuramına atıf vermeden anlatılamaz. Bu yüzden ben önce demografik dönüşüm kuramına ve gençliğin demografide nasıl tanımlandığına yer vereceğim. İkinci olarak, genç nüfus ve iktidar ilişkileri hakkında Batı'da üretilen, çoğu ampirik temelli, çıkarımlara değineceğim. Tartışmalar ciddi bir teorik çerçeve eksikliği içinde olsa bile ulusal ve küresel politikaları etkiledikleri için önemli. Sonuncu bölümde, Türkiye'deki demografik dönüşüm sürecine ve bu süreç içinde genç nüfusun değişimine bağlı olarak, iktidarların gençlerle ilişkilerine değineceğim. Genç nüfus değişimini, nüfus sayımlarını ve bunlara dayanan nüfus projeksiyonlarını kullanarak gösteriyorum. İktidarla ilişkilerine bakarken yasa değişikliklerini, uygulamaları ve söylemleri dikkate alıyorum.

Demografik Dönüşüm Kuramı ve Yeni Malthusçuluk

Demografik Dönüşüm Kuramı, modernleşme sürecinde ulusların yüksek doğurganlık ve ölümlülük düzeylerinden alçak doğurganlık ve ölümlülük düzeylerine geçişlerinin kaçınılmaz olduğunu ileri sürer ve bu değişimin nedenleri ve sonuçlarını tartışır.[3] Demografik Dönüşüm Kuramı geçiş döneminin ne zaman başlayacağı ve ne kadar süreceği hakkında bir öngörüde bulunmaz. Ama ekonomik gelişme, kentleşme, vb. modernleşme hareketlerine paralel olarak her toplumun mutlaka böyle bir süreçten geçeceğini ve sadece bir kez geçeceğini ileri sürer.

Geçiş sürecinin tamamlanmasına kadar nüfus yapısında başlıca üç aşamadan söz edilir. Başlangıç, yüksek ölüm ve doğum-

3 Demografik Dönüşüm Kuramı ilk olarak Kinsley Davis (1945) tarafından geliştirildi. Kuramın geçirdiği dönüşümler için bkz. Hodgson, 1983, 2002.

ların yarattığı yavaş nüfus artışı ile simgelenir. Birinci aşamada yaş ve cinsiyet yapısı, önce ölümlerin hızla düşmesi ile adeta bir piramit şeklini alır ve nüfus artışı hızlanır.[4] İkinci aşamada doğurganlığın düşmesiyle oluşan nüfus yapısında artık piramidin tabanı küçülmeye başlar ve önceki kalabalık kuşakların büyümesi ile genç yaştakilerin oranı artar. Bu dönemde doğurganlık çağındaki nüfus görece kalabalık olduğundan nüfus artış hızındaki azalma yavaştır. Buna karşılık, işgücü çağındaki nüfus oranının artması bağımlılık oranını düşürür.[5] Bu nedenle, bu olguya "demografik fırsat" da denir.[6] Bu aşama kabaca 30-40 yıl kadar sürer.[7] Yüksek doğurganlık döneminde doğan kalabalık kuşaklar yaşlanır ve bir süre sonra onların etkisi artık yaş yapısında gözlenmez. Son aşamada doğum ve ölümler alçak bir düzeye erişmiş oldukları için nüfus artışı iyice yavaşlar, hatta azalır. Bunun yerine ölümlerin yaşlı kuşaklar arasında daha da azalması sonucu yaşlı nüfus oranı yüksek bir düzeye erişir.

Bugüne kadar toplanan ampirik gözlemler, genellikle Demografik Dönüşüm Kuramı'nı destekler mahiyettedir.[8] Ancak toplumların demografik dönüşümlerini tamamladıktan sonra olacaklar hakkında kuramın bir öngörüsü yok. Ayrıca, gelecek için yapılan nüfus projeksiyonları –ki bunlar da Demografik Dönüşüm Kuramı'nın öngörüleri çerçevesinde yapılan varsayımlara dayanır– savaşlar, kontrol edilemeyen bulaşıcı hasta-

4 Yaş piramidi cinsiyet ve yaşa göre düzenlenen basit grafiklerdir. Bkz. Şekil 3.

5 Bağımlılık oranı = Nüfus (0-15 yaş) + Nüfus (65+ yaş) / Nüfus (15-64 yaş) olarak hesap edilir. Çalışma çağındaki nüfus başına düşen kişi sayısını gösterir. Bağımlılık oranının yüksek olması teorik olarak geçimi zorlaştıracağı için arzu edilmeyen bir durumu gösterir.

6 İngilizce "Window of Opportunity" ya da "Demographic Window" diye adlandırılmaktadır. Bkz. United Nations, 2004: 238.

7 Birleşmiş Milletler, Türkiye için bu süreyi 2005'ten itibaren 35 yıl olarak tahmin etmiş. Bu süre toplam işgücü çağındaki nüfusun oranındaki fazlalığın düşmeye başladığı zamana kadar devam eder. Bu dönem içinde bağımlılık oranı yapılan tahminlere göre yüzde 43.6'ya kadar düşecektir (United Nations, 2004: 239 Tablo A19).

8 Demografik Dönüşüm Kuramı'nın doğrulanmadığı örnekler de var. Tarihi demografiler Avrupa'da nüfus artış hızının azalmasının tam da bu kurama uymadığını gösterdiler. Örneğin, Fransa'da yüksek doğurganlık ve ölümlülüğün azalışı önce ölümlerle değil doğurganlığın düşüşü ile başladı.

lıklar, doğal afetlerle olabilecek kitlesel ölümleri kapsamazlar. Temel anlayış, dünya nüfusunun bir daha hızla artışının olmayacağı yönündedir. Demograflar, gelecekte tüm dünyada ülke nüfuslarını belirleyen en önemli olgunun kitlesel göç hareketleri olacağını, "doğal" artıştan kaynaklanan genç nüfus fazlalığının yerini, göçleri de dikkate alan "gerçek" artıştan kaynaklanan benzer sorunlara bırakacağını öngörmektedir.[9] Oysa, Demografik Dönüşüm Kuramı'nın bir diğer önemli özelliği (belki de eksikliği) göçleri dikkate almamasıdır. Dolayısıyla, gelecekteki öngörülerde kuramın tek başına açıklayıcı gücünün zayıf kalacağı muhakkaktır.

Burada Demografik Dönüşüm Kuramı'nı açıklarken toplum ya da nüfus kavramları yerine ulus kavramını özellikle seçtim. Zira esas itibariyle modernleşme kuramının demografik modeli olan bu kuramın amacı –açıkça dile getirilmese de– ulus-devletin kalkınma için gerekli kamu hizmetlerini yürütürken yönetimsellik[10] vasfını etkin bir biçimde yerine getirmesinde yol gösterici olmak diye yorumlayabiliriz.

Demografik Dönüşüm Kuramı ilk olarak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, gelişmekte olan ülkelerin yüksek nüfus artış hızlarını dikkate alarak ABD'de geliştirildi.[11] İlk haline göre, ülkeler modernleştikçe, kentleşme ve sanayileşmeyle, kadınların işgücüne katılımlarının artmasıyla yüksek doğurganlık ve ölümlülük rejimlerinden alçak doğurganlık ve ölümlülük rejimlerine geçecekleri öngörülüyordu. Sonradan yapılan revizyonlarla modernleşme ve gelişme olmadan, devletin yönlendirmesiyle de geçiş sürecinin başlatılabileceği kuramın açıklamalarına eklendi.[12] Bu kuram, aynı zamanda, ülke nüfus politikalarının tüm dünya nüfusunu etkileyeceği kaygısıyla uluslararası örgütlerin de yararlandığı bir model oldu. Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kurumlar, demografik ana-

9 Doğal nüfus artışı doğum ve ölümleri dikkate alır. Gerçek nüfus artışı doğum ve ölümlere ek olarak ülkeye gelen ve ülkeden giden göçleri de hesaba katar.

10 Bu kavramı, Foucault'nun kullandığı "governmentality" anlamında kullanıyorum, 1991.

11 Kinsley Davis, 1945; Hodgson, 1983; Kirk, 1996.

12 Hodgson, 2002.

lizleri dikkate alarak ulus-devlet yöneticilerini, hem dünyanın hem de kendi ülkelerinin selameti için, alacakları tedbirler açısından bir uyarı düzeneği kurdular. Aşı kampanyaları, anne-çocuk sağlığı programları, aile planlaması uygulamaları bu çerçevede değerlendirilmesi gereken politikalardır.

20. yüzyılın ikinci yarısı hızlı nüfus artışını kontrol etmeye çalışan ulusal ve uluslararası çabalarla geçti. Bu dönemde odak, gelişmemiş ülkelerdeki doğurganlık çağındaki kadınlarla, büyüklükleri ve oranları hızla artan çocuklardı. Dünya nüfusunun hızlı artışı var olan kaynakları paylaşım açısından sorun yaratacak dendi ve kıyamet senaryoları oluşturuldu.[13] Bu akıma "yeni Malthusçuluk" adı verilmektedir.[14] Adını 18. yüzyılda İngiltere'de yaşamış olan Malthus'tan almasının nedeni, onun gibi nüfus artışını toplumların gelişimleri açısından tehlikeli bulmasıdır.[15]

20. yüzyılın sonlarına doğru aile planlaması programlarının başarısı gözlenmeye başlandı. Dünya nüfus artış hızı azaldı. Önceleri genç nüfus üzerinde pek fazla durulmadı. Ama yeni kuşaklar hep bir öncekilerden fazlaydı. Doğurganlık düşmeye başlayınca kalabalık genç kuşakların toplam nüfus içindeki oranları da artmaya başladı. Gelişmiş ülkeler açısından yeni bir kıyamet senaryosu bu koşullar altında anlatılmaya başlandı.

---

13 Erlich, 1968; Taylor, 1970 gibi nüfus sorununu dünyanın sonu gibi görenlerin yanında nüfus artışının gelecekte yaratacağı sorunlara daha sakin bakanlar da var. Dünya nüfusunun hızla artıyor olmasının yararlarını ben de görmüyorum.

14 Yeni Malthusçuluğun önde gelen isimleri arasında Davis, 1945; Notestein, 1950; Hauser, 1954; Coale ve Hoover, 1958 sayılabilir.

15 Thomas Malthus (1766-1834) İngiltere'de "yoksul yasası" (*poor law*) gereğince fakir hallere yapılan yardımlara karşı çıkarak 1789'da ünlü eseri *Nüfus İlkeleri Hakkındaki Düşünceler*'i yazmıştır (Malthus, 1970). Ona göre, nüfus gıda üretiminden daha hızlı artarak toplumlardaki istikrarı bozmakta, tüm toplumun sefalete düşmesine neden olmaktadır. Nüfusun kontrol edilmesi için özellikle yoksulların geç evlenmelerini önermiştir. Hızla büyüyen yoksul nüfusa yardımların kesilmesi onların evlenmelerini önleyici ya da erteleyici bir faktör olacağı için gereklidir. Aslen rahip olduğu için doğumların kısıtlanmasının ancak böyle dolaylı yollardan sağlanması gereği üzerinde durmuştur. Yeni Malthusçular da nüfus artışını dünyanın geleceği açısından tehlikeli bulur. Ancak, Malthus'tan farklı olarak, geri kalmış ülkelerdeki yüksek doğurganlığın, doğumların kontrol edilmesi de dahil, bütün nüfus kontrolü mekanizmalarının harekete geçirilerek düşürülmesi gereğini savunurlar.

Bunları tartışmadan önce gençliğin ampirik olarak tanımlanması ile ilgili birkaç noktaya değinmek istiyorum.

Gençlik tanımı

Ulus-devletler gençliği yasal bir kategori olarak tanımlamadılar. Kamu hizmetlerinin yürütülmesi açısından üç ana yaş grubunu benimsediler. Çocukluk, yetişkinlik ve yaşlılık. Bu grupları ayırt etmek için kullanılan 18 yaş ve 65 yaş pek çok ülkede kabul görmüş kriterlerdir. Gençliğin çocuklukla yetişkinlik arasına sıkışmış belirsiz tanımlanmasını ben olumlu bir özellik olarak görmüyorum. Kimi araştırıcılar gençlerin böylece hem çocuk hem yetişkin haklarından yararlanabileceklerini ileri sürse de bence bu yasal belirsizlik onların toplum tarafından istismarına ve dışlanmalarına da neden olmaktadır.

Türkiye'de yasal olarak gençlerin yaş aralığının nasıl algılandığını, belki de en iyi seçme ve seçilme yaşları gösterir. 18 yaşını bitirmiş her vatandaş seçme hakkına 25 yaşını bitirmiş her vatandaş da seçilme hakkına sahiptir. Böylece 18 yaşta çocukluktan çıktıktan sonra kamusal alanda tam yetişkin olarak kabul edilebilmek için 25 yaşa kadar beklemek gerekmektedir. Yirmi beş yaş kriteri yeni değişti.[16] Önceki otuz yaş kriteri gençliği otuz yaşa kadar tanımladığı için değil de, toplumu yeteri kadar "yetişkin" görmemekten kaynaklanıyordu diye düşünüyorum.

Türkiye'de yasal 18 ve 65 yaş kriterlerinin istisnaları da gösterilmiş. Evlilik, okulu bırakma, kayıtlı bir iş yerinde çalışma durumları çocukluktan yetişkinliğe geçme olarak alınıyor. Örneğin, 15 yaşında evlenen ya da işe girmek zorunda kalanlar artık "çocuk" olarak nitelenmiyor. Ancak bu istisnai durumlar haklar açısından değil, sorumluluklar açısından değerlendirilmiş. Hatta bu istisnalarla kişilerin genç olma hakları da ellerinden alınıyor. Öte yandan, okula devam edenler 18 yaşında askere gitmek zorunda değil. Onlar hâlâ gençliklerini yaşayabili-

16 5551 sayılı Kanun'un 1. maddesinde 13/10/2006 tarihinde yapılan değişiklikle, seçilme yaşı 30'dan 25'e indirilmiştir.

yorlar. Akademisyenlerin zorunlu emeklilik yaşı 65 yerine 67 olarak belirlenmiş. Bu örneklerde sorumluluk yerine hak kaynaklı istisnalar söz konusu. Görüldüğü gibi, olumlu istisnalar üst ve orta sınıfı kayırıcı nitelikte.

Brezilya'da yapılan bir araştırmada gençliği okuldan işe geçme, bağımlı olmaktan hane reisi olma ve kadınlar için, anne olma ile sonlandığı kabulü ile ampirik olarak bu dönemlere denk düşen yaş kriterleri belirlemeye çalışmışlar. Gençliğin oldukça heterojen bir kategori olduğunu da belirterek buldukları en düşük ortalama yaş 13.5, en yüksek ortalama yaş 28.5 olmuş.[17]

Birleşmiş Milletler'in Dünya Bankası ile birlikte önerdiği yaş aralığı ise 12-24 arası. Genellikle sayımlarda beşer yaş grupları kullanıldığı için çoğu araştırmacı 15-24 yaş aralığını gençlik tanımı için kullanıyor. Kimileri ise bu öneriyi 10-24 yaş aralığı olarak biraz daha genişletiyor. Dünya Bankası için hazırladığı raporda David Lam, tüm ülkeleri karşılaştırmak gerektiğinde sadece beşli yaş gruplarına göre veri bulunduğunu belirterek, bu durumda 15 yerine 10 yaş kriterini dikkate almayı yeğlemiş. Bu tercihinin cinsel yolla bulaşan hastalıkların ölümler üzerindeki etkilerini ülkelerarasmda karşılaştırma yaparken görebilmek için zorunlu olduğunu ileri sürüyor.[18]

Demografik araştırmalarda kullanılan yaş aralıkları aslında Birleşmiş Milletler'in önerdikleriyle kısıtlı değil. Araştırma amaçlarına göre 15-29 yaş aralığı, 18-29 yaş aralığı, 20-40 yaş aralığı kullananlar da var. Hatta bazıları 24 yaş altı tüm nüfusu genç nüfus olarak tanımlıyor. Hepsi de ölçütlerinin mantıklı birer açıklamasını verebiliyor.[19] Ama bu açıklamalar Brezilya örneğindeki gibi sosyal yaşamda karşılığı olan yaş kriteri belirlemekten çok, araştırma amacını en iyi ifade edebilen yaş aralığını rasgele seçmekle sınırlı. Çünkü amaç doğrudan gençleri tanımlamak değil, gençlerle ilgili sosyal sorunları tanımla-

17 Brazil Country Management Unit vd., 2007, Tablo 4.

18 Lam, 2006.

19 Örneğin, ben daha önce yaptığım bir başka çalışmada 20-40 yaş arasını "genç" olarak tanımladım. Çünkü gençlerin doğurganlık ve aile planlaması davranışlarındaki değişmeyi anlatmayı amaçlıyordum (Özbay, 1992b).

mak. Brezilya örneğine benzer araştırmalar her yerde yinelenebilir olsa belki gençlik tanımında hem ülkelerarası önemli farklılaşmalar bulunacak hem de zaman içinde değişen yaş aralıklarına tanık olunacak.[20]

Gençlik şişkinliği: Fırsat penceresi mi, tehdit mi?

Genç nüfusun toplam nüfusa oranında gözlenen yüksekliğe demografide "gençlik şişkinliği" (*youth bulge*) adı verilmektedir. Gençlik şişkinliği kimilerine göre ülke için bir fırsat penceresidir. İyi yönetildiği takdirde ekonomik gelişmenin gençlik şişkinliği ile hızlanacağı söylenmektedir. Hatta, Çin ve Hindistan'ın son yıllardaki ekonomik başarısında nüfuslarındaki genç oranı fazlalığının payı olduğu ileri sürülmektedir.[21] Ama kimilerine göre gençlerin fazlalığı sosyoekonomik ve siyasi istikrar açısından bir tehdit oluşturur. Özellikle, cinsel yolla bulaşan hastalıkların yaygınlaşması, seks ve uyuşturucu ticareti, terörizm ve benzeri şiddete dayanan asayiş sorunları, işsizlik, eğitim ve barınma olanaklarının yetişememesi ve benzeri bir dizi sorun gençlerin sayılarının ve oranlarının artması ile ilişkilendirilir. Bütün bunlarda da bir gerçeklik payı var. Bu sorunların çözüm arayışlarında demografik faktörlerin ihmal edilmesi düşünülemez. Ancak, gençlik şişkinliğinin olumlu ya da olumsuz sonuçları hükümetlerin yönetim kabiliyetlerine ve ülkenin kapasitesine bağlı olarak değişir ve mutlaka küresel ve yerel perspektifleri birlikte ele almayı gerektirir.

Gelişmekte olan ülke nüfuslarında gözlenen doğurganlık düşüşlerinden kaynaklanan bu demografik olgu küresel sermayenin gelişmesi için bulunmaz bir fırsat penceresidir. Öte yandan, daha önce de sözünü ettiğim gibi Çin, Hindistan gibi gelişmekte olan ülkeler de gençlik şişkinliğinden kaynaklanan avantajlarını kullanarak önemli ekonomik hamleler yapmakta-

20 Burada Brezilya ekibinin gençliği sosyolojik olarak doğru kriterlerle tanımlayıp tanımlamadıkları üzerinde durmuyorum. Başka sosyolojik ya da siyasal kriterler de olabilirdi. Ama önemli olan gençliği yalnızca yaşa dayanan kriterle tanımlamak yerine yaşla yaşantı arasında ilişki kurmaya çalışmış olmalarıdır.

21 Xenos ve Kabamalan, 2002: 6.

dır. Xenos ve Kabamalan'a göre gençlik şişkinliğinin avantajlarını yakalamak, bir ölçüde ülkenin nüfus büyüklüğü ile de ilgilidir. Zira yerel ekonomilerde geçinemeyen, iş bulamayan, sosyal ya da siyasi nedenlerle ülkesinde barınamayanların oluşturduğu göçmen kitlesi, küçük nüfuslu ülkelerin insan kaynaklarını ciddi biçimde zayıflatır.

Küresel göçün bir önemli nedeni, gelişmekte olan ülkelerdeki gençlik şişkinleşmesidir. Ama daha önemlisi gelişmiş ülkelerin nüfuslarının yaşlanması nedeniyle artan işgücü ihtiyacıdır. Göçü sadece yaş yapısında gözlenen değişmelere bağlamak da kolaycılık olur. Küresel sermayenin talep ettiği siyasal istikrar, gelişmekte olan ülke yöneticilerini potansiyel tehditleri önleme çabasına düşürmektedir. Sadece bu çabanın yarattığı sosyal, ekonomik ve siyasal baskılar bile göçü önemli ölçüde tetikler.[22]

Genç nüfus oranının yüzde 20 olması, ilk olarak Samuel Huntington tarafından kritik eşik olarak dile getirildi.[23] Genç nüfus şişkinliği ondan sonra bu eşikle tanımlanır oldu. Huntington, *Medeniyetler Çatışması* başlıklı kitabında özellikle, Müslüman ve Hıristiyanlar arasındaki çatışmanın önemi üzerinde durmaktadır.[24] Huntington'un tezi bütün dünyada yankı uyandırdı. Eleştirenler ve savunucuları adeta kamplaştı. Siyasal ve ekonomik faktörlerden çok, kültürel faktörlerin 21. yüzyıla damga vuracağını söylemesine karşın, Huntington, Müslüman ve Hıristiyan medeniyetlerini tanımlarken sorunu Müslümanların yüksek doğurganlık davranışlarında görüyor. Kendisi ile yapılan bir röportajda Huntington şöyle der:

> İslâm'ın diğer dinlerden daha şiddet yanlısı olduğunu düşünmüyorum. Hatta tarihe baktığımızda yüzyıllarca toplasan Hristiyanların Müslümanlardan daha fazla insanı öldürdüğünü görürüz. Ama anahtar faktör demografik olan. Genellikle başka insanları öldüren insanlar 16-30 yaşlarındaki erkeklerdir. 1960'lar, 1970'ler ve 1980'lerde Müslüman dünyada do-

22 Sassen, 2000.

23 Huntington, 1996.

24 *A.g.e.*

ğum oranları çok yüksekti. Sonuçta buralarda ciddi bir gençlik şişkinliği oluştu. Fakat bu şişkinlik azalacak. Müslüman doğum oranları düşüyor. Hatta bazı ülkelerde dramatik bir biçimde düştü bile.[25]

Özetle, Huntington'un "medeniyetler çatışması" sonuçta yeni Malthusçuların yıllardır söylediğinden farklı değil. Onlar, "azgelişmiş ülke" tabirini kullanırdı. Çünkü "doğurganlığın düşmesi kalkınma için gerekli" söylemi egemendi. Huntington'un başlattığı yeni akımda doğurganlığını düşürmesi gereken ülkeler "Müslüman" olanlar. Aslında onun da sözünü ettiği gibi, Müslüman nüfus oranının yüksek olduğu Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde doğurganlık düştüğü için gençlik şişkinliği gözlenmektedir.[26]

Huntington'un ortaya attığı medeniyetler çatışmasında kritik eşik olarak tanımlanan genç nüfus oranı, Alman Sosyolog Gunnar Heinsohn tarafından daha da geliştirilmiş.[27] Onunla yapılan bir röportajda anlattığı kadarıyla tezi özetle şudur: Müslüman nüfus 20. yüzyıl içinde en hızlı büyüyen nüfus olmuştur. Dolayısıyla demografik dönüşümün sonlarına doğru gelindiği günümüzde bu ülkelerdeki genç nüfus oranı (15-29 yaşındakiler) görülmemiş biçimde yüksektir.[28] Bu durum, demografik dönüşümünü daha önce tamamlamış, yavaş artan bütün ülkeler için ciddi bir tehdittir. Heinsohn, bu tehdit karşısında, ör-

25 İngilizce metin ve kaynağı şöyle: "I don't think Islam is any more violent than any other religions, and I suspect if you added it all up, more people have been slaughtered by Christians over the centuries than by Muslims. But the key factor is the demographic factor. Generally speaking, the people who go out and kill other people are males between the ages of 16 and 30. During the 1960s, 70s and 80s there were high birth rates in the Muslim world, and this has given rise to a huge youth bulge. But the bulge will fade. Muslim birth rates are going down; in fact, they have dropped dramatically in some countries". ('So, are civilizations at war?' (Steinberger, 2001). http://www.guardian.co.uk/world/2001/oct/21/afghanistan.religion2

26 Assaad, 2007.

27 Heinsohn, 2003.

28 Ona göre, 15-24 yaş grubu yerine 15-29 yaş grubunun eğilimlerini ölçmek daha uygundur. Bu durumda kritik eşik yüzde 30 olmaktadır. Türkiye nüfusunda 15-29 yaş grubunun oranı hiçbir zaman bu eşiği yakalayamadı ama yüzde 29'ları gördü.

neğin, Avrupa ülkelerinin "demografik teslimiyet" (*demographic capitulation*) sorunundan kaçamayacaklarını ileri sürer.[29]

Heinsohn ilginç biçimde meseleyi cinsiyetçi bir bakış açısı ile de karmaşıklaştırmaktadır. Ona göre, hem nüfus oranı düşük olan Alman gençleri masum ve barışçıldır hem de Müslüman ülkelerdeki genç kızlar. Aile ve toplumun baskısı ile Müslüman genç kızlar çoğunlukla evlere kapanmışlardır. Onlardan bir tehlike gelmez. Tehdit, Müslüman genç erkeklerden gelmektedir. Saldırganlık erkeklerin doğasında vardır. Sadece sayılarının artması bu doğal saldırganlığı şiddete döndürmek için yeterlidir. Heinsohn ve hayranlarının internetteki sohbetlerinde Müslümanların Avrupa'yı göç yoluyla istila edecekleri ve terörist saldırılarda bulunacakları ciddi bir gerçeklikmiş gibi tartışılmaktadır. Heinsohn genç erkeklerin birbirlerini yok etmelerini beklemekten başka çare düşünememektedir! Aşırılığını daha da öteye götürüp önemle eklediği bir nokta da bu genç erkeklerin işsizlik, açlık, cehalet gibi sorunlarının olmadığı durumlarda tehlikeli olduklarıdır.[30] Zira sefalet içindeyken ne enerjileri vardır ne de siyasetle uğraşacak halleri. Bu yüzden Batılıların yoksul Müslüman ülkelere yaptığı yardımı hemen kesmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Bu görüşleri Malthus'un yoksullar hakkında söyledikleri ile örtüşmesi açısından ilginçtir. Akademik çevrelerde pek de ciddiye alınmayan Heinsohn örneğini Huntington'un düşüncelerinin nerelere doğru gidebileceğini göstermek için alıntıladım.

Heinsohn kadar fanatik bir uslupla olmasa da gençlik şişkinliği ile ilgili endişeler yaygındır. Örneğin, Henrick Urdal'ın aktardığına göre, ABD'de Savunma Istihbarat Örgütü Müdürü P. M. Hughes, Soğuk Savaş sonrası dünyanın hâlâ tehlikede olduğunu ve dolayısıyla ABD ordu ihtiyaçlarının geçmiş dönemlerle aynı düzeyde tutulması gerektiğini dile getirirken gerekçelerinin başında gençlik şişkinliğine yer vermiş.[31]

Gençlik şişkinliği üzerinde hem ülkelerarası karşılaştırma-

29 Aktaran Hedegaard, 2007.

30 *A.g.e.*: 3.

31 *A.g.e.*

lar yapan, hem de zaman içindeki değişmeleri inceleyen Henrick Urdal, Huntington'un tezinin istatistiksel olarak önemli olmadığını ama, gençlik şişkinliği adı verilen kalabalık genç nüfus kuşaklarının, ülkeleri istikrarsızlığa sürükleme ve silahlı çatışmaların olması riskini artırdığını da göstermiştir.[32] Daha açık bir ifadeyle, Urdal'a göre gençlik şişkinliği tek başına terörü açıklayamaz. Ama bir risk faktörü oluşturur. Urdal'ın bulguları, gençlik şişkinliğinin yüksek bağımlılık oranı, demokrasinin tam yerleşmemiş olması, hızlı kentleşme ve ekonomik büyümenin olmaması ile birlikte görüldüğünde şiddet riskini artırdığını göstermektedir. İlginç bir başka bulgu ise eğitimle ilgilidir. Gelişmekte olan ülkelerde düzgün bir yaşam kuramayan yüksek eğitimlilerin artışı gençlik şişkinliğinin şiddet riskini artırmaktadır.[33] Gençlik şişkinliğinin bir risk ya da fırsat faktörü oluşu iktidarların politikalarıyla belirlenir. Toplumun gençlik hakkındaki değer ve yaklaşımlarının değişim örüntüleri de iktidarın politikalarından bağımsız olmamakla birlikte, dikkate alınması gereken bir başka alandır. Aşağıda, Türkiye örneğiyle bunlara biraz olsun açıklık getirmeye çalışacağım.

Türkiye'de nüfus yapısındaki değişimler

Türkiye'de demografik dönüşüm, Cumhuriyetin kuruluşundan önce İstanbul, İzmir gibi büyük kentlerde başladı.[34] Demografik Dönüşüm Kuramı'nın öngördüğü biçimde gelişti. Çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan halk arasında önce ölümler, sonra da doğumlarda düşme eğilimi ancak 1950'lerde ve önceleri yavaş, sonra hızlanarak devam etti. Frederic Shorter nüfus yapısındaki bu değişimi gösteren bir tablo hazırladı. Verileri geçmişe ve geleceğe doğru yaptığı projeksiyonlarla desteklediği için Türkiye'deki demografik dönüşümü çok net olarak anlatan değerli bir özet niteliğindeki bu tabloyu aynen aldım. (bkz. Tablo 1).[35]

---

32 *A.g.e.*

33 *A.g.e.*: 24.

34 Duben ve Behar, 1991; Shorter, 1995; TÜSİAD, 1999; Behar, 2006.

35 Shorter, 1991.

TABLO 1
Türkiye'de Demografik Dönüşüm

	Birinci aşama		*İkinci aşama*		*Üçüncü aşama*	
	1923	*1950*	*1955*	*1985*	*1990*	*2050*
Nüfus büyüklüğü (milyon)	13.1	20.1	24.1	50.1	56.5	97
Artış hızı (yüzde)	0.9	1.9	2.8	2.2	1.6	0.1
Toplam doğurganlık hızı (çocuk)	5.5	6.9	6.5	4.1	2.7	2.1
Ortalama evlenme yaşı (kadın)	20	19	19	21.5	22	25
Bebek ölümlülüğü (binde)	300	260	233	106	67	15
Kentsel nüfus oranı (yüzde)	15	19	23	54	59	85

Kaynak: Shorter, 1991.

Türkiye'de demografik dönüşümü ve buna bağlı olarak ortaya çıkan gençlik şişkinleşmesini ilk tartışan yine Frederic Shorter'dır. 1995'te Devlet İstatistik Enstitüsü (şimdi TÜİK) adına İngilizce olarak hazırladığı kitapta ve ayrıca kendi adıyla yazdığı makalesinde genç nüfus fazlalığını olumlu bir biçimde değerlendirmiş ve Türkiye'nin 1980 sonrası gösterdiği kalkınma hamlelerinde bu nüfus yapısının da rolü olduğunu ileri sürmüştü.[36] Ayrıca, istihdam sorunları üzerinde hükümetlerin daha ciddi önlemler alması gerektiğini belirtmiş ve artık hizmetlerde sayıdan çok kalitenin aranacağı bir döneme girildiği hakkında uyarılarını yapmıştı. Shorter'dan sonra, 1999 yılında bu kez TÜSİAD, Cem Behar'm başkanlığında bir grup sosyal bilimciye hazırlattığı *Türkiye'nin Fırsat Penceresi* adlı raporda bu önemli döneme dikkat çekmişti.[37] Burada da genç nüfus artışı olumlu bir olay olarak değerlendirildi. Yine istihdam ağırlıklı bir analizle bağımlılık oranının düşmesinin yarattığı göreli refah kavramı etrafında tartışmalar yapıldı. Genç nüfus şişkinliğinin toplumda yeni bir olgu olarak tanıtılmasında bu kitabın önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Her iki kaynak da genç nü-

36 SIS, 1995; Shorter, 1995: 15. Shorter genç nüfusu 20-54 yaş aralığı olarak tanımlamayı tercih etmiş. Çünkü doğurganlığın düşmesinden kaynaklanan yaş yapısında gözlenen şişkinleşmeler özellikle işgücü çağındaki nüfusu etkilediği sürece "fırsat penceresi"nden söz edilebilir. Bu kalabalık kuşakların daha da yaşlanması aksine başka problemlerin habercisidir.

37 TÜSİAD, 1999.

fustan söz ederken aslında üretim çağındaki nüfusu kastetmiştir. Bunlar arasında özellikle 15-24 yaşlarında olanları ayırmamışlar. Çünkü amaçları ekonomik açıdan bu demografik yapıyı değerlendirmektir. Öte yandan, bu kaynaklarda gençlik şişkinleşmesinin yarattığı işsizlik, sosyal güvenlik, sendikalaşma ve benzeri sorunlara yer verilmemiştir.

Shorter'a göre genç nüfus fazlalığı 2005'ten sonra yavaşça düşmeye başlayacaktır. Birleşmiş Milletler'in hazırladığı projeksiyonlarda ise Türkiye'deki genç nüfus fazlalığı 2010'a kadar devam edecek, bundan sonra biraz azalmakla birlikte istikrarlı bir biçimde 2025'e kadar büyüklüğünü ve oranını koruyacaktır.[38] Bu iki tahmini karşılaştırmalı bir biçimde kullanarak, 15-24 yaş grubu olarak tanımladığım genç nüfusun 1935-2050 arasındaki değişimini inceledim.[39]

Genç nüfusun 2005'ten sonra kabaca 13 milyon civarında kilitlendiğini söyleyebiliriz.[40] 2050'de bu sayı yaklaşık 12 mil-

---

38 İki kaynak arasındaki fark nüfus projeksiyonlarında yaptıkları varsayımlardan ileri gelir. Ben Türkiye nüfusu hakkında Shorter'ın daha gerçekçi varsayımlar yaptığım düşünüyorum. Ancak yayın tarihi itibariyle Birleşmiş Milletler'in daha yeni oluşu nedeniyle, projeksiyon başlangıç yılı Shorter'da 1990, BM'de ise 2000 nüfus sayımlarına dayandığı için BM projeksiyonları da önemlidir (SIS, 1995; UN, 2004).

39 BM'nin yaptığı 1950-2000 arası düzeltilmiş yaş yapısı tahminlerini ve 2050 yılına kadar yapılan nüfus projeksiyonlarını kullanarak Türkiye'de genç nüfus oranının eğilimlerini gözledim. BM çalışması sadece bir yüzyıl üzerinden ülkelerarası karşılaştırmalar yaptı. Oysa Türkiye'deki demografik dönüşüm sürecini tanımak için en azından cumhuriyetin başladığı yıl olan 1923'ten bu yana geçen dönemi de görmek önemli. Bilindiği gibi Türkiye'de ilk sayım 1927'de yapılmış, fakat bu sayım sonuçları standart karşılaştırmalar yapabilecek biçimde kategorileştirilmediği için fazla kullanılmamış. Bundan sonraki sayım 1935 tarihli. Dolayısıyla, 1935'ten itibaren zaman içinde karşılaştırma yapmak mümkün. Cumhuriyet döneminin başlarında sayımlarda gözlenen en büyük sorun hatalı yaş bildirimleriydi. Demeny ve Shorter yıllar önce yaş beyan hatalarını düzelten bir teknik kullanarak Türkiye nüfusunu 1935'ten 1950'ye kadar incelediler. Ben onların erken cumhuriyet dönemi düzeltilmiş yaşlara göre nüfus tahminlerini burada kullandım. Demeny ve Shorter, 1967.

40 TÜİK, 2007 yılı için Adrese Dayalı Kayıt Sistemi'nden (ADKS) elde edilen yaşa ve cinsiyete göre nüfus istatistiklerini yayınladı (2008). Bilindiği gibi ADKS'den elde edilen istatistiklerle nüfus sayımlarından yapılan projeksiyonlar arasında üç milyon nüfus kadar bir fark çıktı. Bu fark, genç yaştakilerde de var. ADKS'ye göre 15-24 yaş grubunda 12.397.606 kişi bulunuyor ve bu yaş grubunun oranı yüzde 18 (TÜİK, 2008, Tablo 3.10). Burada ADKS sonuçları-

yona düşecektir. Geçmişten bugüne baktığımızda genç nüfus 1935'te 2.5 milyonken 5,4 kat artarak 2005'te 13.6 milyona ulaşmış. Aynı dönem içinde toplam nüfus 4,5'e katlanmış. Özetle, Türkiye'de gençlerin daha hızlı arttığı sayılarda açıklıkla görünmektedir. Ancak, gençlik şişkinliği, gençlerin nüfus içindeki mutlak büyüklükleri ile ölçülmez. Önemli olan oransal büyüklükleridir. En sık kullanılan ölçüt 15-24 yaş grubunun toplam nüfus içindeki payıdır. Daha önce de belirttiğim gibi, "gençlik şişkinliği" olgusu için kabul edilen kriter, gençlerin oranının yüzde 20 ve daha fazla olmasıdır. Öte yandan, gençlerin oranı yüzde 15 ve altındaysa "gençlik eksikliği" (*youth deficiency*) söz konusudur.[41] Günümüzde Avrupa ülkelerinin yaşadığı bu sorun demografide sıklıkla tartışılan bir konu değil. Ama ileride değineceğim gibi, Türkiye'de iktidar ve gençler arasındaki ilişkilerde gençlik eksikliği önemli bir faktör olarak görülüyor.

Şekil 1'de Türkiye'de genç nüfus oranının yıllara göre değişim eğilimini gösterdim. Genç nüfus oranı 1950, 1985, 1990 ve 1995 yıllarında yüzde 20'nin biraz üstüne çıkmış. 1995'ten bu yana da yavaş bir azalma eğilimi içinde. 2005'te kritik sınırın altına düşüyor. Yani Huntington'un ve onu destekleyenlerin savlarına göre bu tarihlerde gençlik toplum için "tehlikeli"! Oysa cumhuriyet tarihinde gençlik hareketleri özellikle bu tarihlerle çakışmıyor. Hatta, gençlik hareketlerinin en sık gözlendiği, 1960'lı ve 1970'li yıllarda nüfusta gençlik şişkinliği kritik eşikte değil.

Şekil 1'de gözlenen, 1945'te, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki, gençlik eksikliği, bir miktar cumhuriyetin ilk yıllarındaki küçük doğum kuşaklarının yansıması olarak da okunabilir. Ayrıca, savaş sırasında doğanlar, genel seferberlik ve ülkedeki açlık, sefalet nedeniyle, zaten görece azdır. Hatta 1965'te de oranlardaki hafif düşme, savaş sırasında doğan görece küçük kuşaklardan ileri gelmiş olabilir. Ama ileride değineceğim gibi

nı kullanmadım. Zira karşılaştırılabilir bir zaman serisini kullanmak istedim. ADKS sonuçlarının doğruluğu hakkında henüz yeterli kanıt bulunmamaktadır.

41 Xenos ve Kabamalan, 2002: 6.

ŞEKİL 1
Yıllara Göre Genç Nüfus Oranı
(1935-2050)

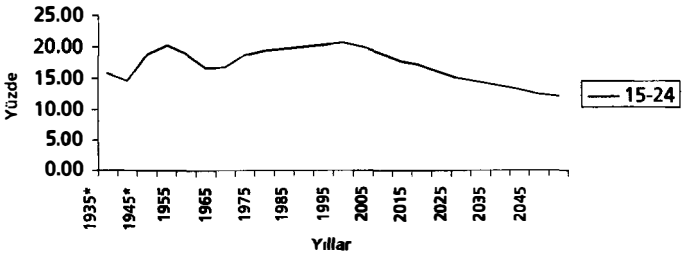

1960'larda dışa göçün de yaş yapısı üzerindeki etkilerini unutmamak gerek.

Öte yandan, hemen savaş sonrası evlenme ve doğumların artmasıyla nüfus artışı hızla tırmanmaya başladı. "1968 kuşağı" diye anılanlar işte tam da bu savaş sonrası doğan kalabalık kuşaktı (1944-1953 yıllarında doğanlar 1968'de 15-24 yaşlarındaydı). Türkiye gibi pek çok ülkede savaş sonrası doğum patlaması (*baby boom*) adı verilen yükselen doğurganlık eğilimleri yaşandı. Kimileri 1968 Olayları'nı yine dünyadaki görece yüksek genç nüfus oranına bağlar. Ama pek çok ülkede oranları yükselmiş bile olsa gençler, her yerde kritik eşiği aşmadıkları gibi, Batı'dakiler "68 Olayları"nı çok daha aktif bir biçimde yaşadı.

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki genç nüfus eksikliğine bir daha 2020'den sonra rastlanacak. Yani, genç nüfus oranı yüzde 15 ve daha altında seyredecek. Bu grafikte 1923-1935 arasını verilerin karşılaştırılabilirliğindeki sorunlar nedeniyle gösteremiyorum. Ancak, Shorter'm yazılarından bu dönemde nüfusun çok yavaş arttığını ve yetişkin erkek nüfus eksikliğinin ancak 1935'te giderildiğini biliyoruz.[42]

Nüfusun yaş gruplarına göre değişimini seçilmiş yıllara göre Şekil 2'de gösteriyorum. Bu grafikte çocuk yaştakilerin oranı

42 Shorter, 1986.

ŞEKİL 2
Yaş Gruplarındaki Değişme
(1935-2035) (yüzde)

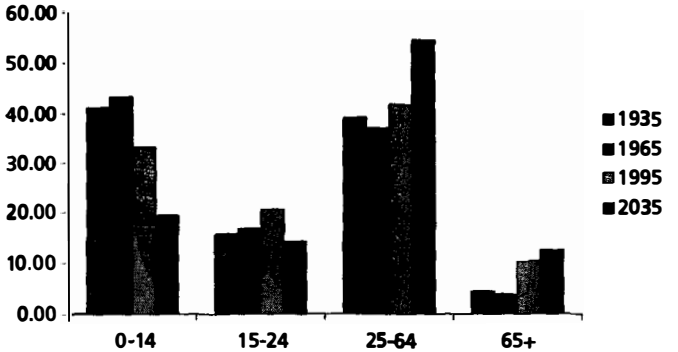

düşerken yaşlı nüfusun artışı açıkça belli oluyor. Grafiğin işaret ettiği en çarpıcı değişim ise genç nüfustan (15-24 yaş) çok, üretim çağındaki (25-64 yaş) nüfusun artış eğilimi. Her şey aynı kaldığı takdirde, 2035'ten sonra bu tablonun yaşlı nüfus lehine değişeceği de çok açık gözüküyor.

Önceki kalabalık doğum kuşaklarının üretim çağından çıkmasına kadar geçen sürenin uzunluğu doğurganlığın düşme hızına ve ülke içindeki doğurganlık farklılaşmasının derecesine bağlı. Yani bir ülke kendi içinde farklı aralıklarla birden çok geçiş yaşayabilir. Türkiye örneği, uzun bir zaman dilimi içinde böyle çoklu geçiş deneyimlerini sergilemektedir. İlk yıllarda nüfus dinamiklerindeki farklılaşma kırsal/kentsel kesimler arasında belirginken, sonraları bölgesel farklılıklar biçiminde sürdü.

Bugün nüfus artış hızındaki bölgesel farklılıklara dair açıklamalar arasında, Doğu ve Güneydoğu'daki yüksek doğurganlık oranını, bölgede yaşayan Kürt nüfusun kültürel bir özelliği olarak değerlendirenler var. Bu tür açıklamalar bölgeye dair sosyal, siyasal, ekonomik ve tarihsel özgün koşulları büyük ölçüde göz ardı ediyor ve toplum içinde "Kürtler, Türklerden daha hız-

lı çoğalıyor, ırkımız tehlike altında" biçiminde dile gelen ırkçı ve düşmanca söylemleri besleyebiliyor.[43] Öte yandan, kriter olarak sadece ana dillerinin Kürtçe olduğunu söyleyenlerin oranına bakarsak, bu oranın Türkiye nüfusu içinde daha hızlı arttığı da bir gerçek. Koç, Hancıoğlu ve Çavlin 1935'te 9.2 milyon olan Kürt nüfusunun 2003'te 14.5 milyona ulaştığını tahmin ettiler.[44]

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri/nde doğurganlık düzeyi düşmekle birlikte bu düşüş görece yenidir.[45] Dolayısıyla, bölgeler arası farklılık hâlâ önemli. İbrahim Sirkeci 1993'te Kürt nüfusu üzerine yaptığı çalışmada Türkiye ortalaması ile anadili Kürtçe olanların oluşturduğu nüfusun yaş piramitlerini karşılaştırıyor[46] (Şekil 3). Görüldüğü gibi Kürt nüfusa ilişkin yaş piramidinde genç nüfus oranı şişmeye başlamış, ama taban yani, çocuk yaştakiler hâlâ çok geniş.

Bu karşılaştırma en azından iki ayrı geçişin farklı zamanlamalarını açıkça göstermektedir. Çoklu geçişler, gençlerin kompozisyonu değiştirmesi açısından dikkate edilmesi gereken bir husus. Buna göre, örneğin, Türkiye'de genç nüfus sayısı uzunca bir süre aynı düzeyde kalacak ama genç nüfusun etnik kompozisyonu bir miktar değişecektir. Yani, genç nüfus arasında

43 Yüceşahin ve Özgür, yayılma (*diffusion*) kuramından yola çıkarak anadili Kürtçe olanların, Türkçe bilmedikleri varsayımıyla, toplumda var olan doğum kontrolüne ilişkin söylemlerden ve uygulamalardan haberdar olmadıklarını ileri sürmekte ve yüksek doğurganlık düzeyini "kültürel", daha doğru bir deyişle, linguistik nedenlerle açıklamaktadır. Ayrıca, yüksek doğurganlığın siyasal nedenlerden kaynaklandığına ilişkin hipotezin istatistiksel olarak önemli olmadığını da vurgulamaktalar (Yüceşahin ve Özgür, 2008). Yüceşahin ve Özgür'ün bulguları anadili Kürtçe olanlar arasında da doğurganlık düşüşünü belirleyen İbrahim Sirkeci'nin daha önceki bulgularıyla çelişmekte (2000).

44 Koç, Hancıoğlu, Cavlin, 2008.

45 SIS, 1995, Sirkeci, 2000.

46 Sirkeci, anadili Kürtçe olanlardan yola çıkarak yaptığı tahminlerde Kürt nüfusun toplam nüfusun kabaca yüzde 15'ini oluşturduğunu ileri sürmüştü (2000). Onun Kürt nüfus tahminleri, aradaki zaman farkını da hesaba katacak olursak, Koç ve diğerlerinden daha yüksek olduğu anlaşılıyor. Bu farklılık muhtemelen Kürt nüfus tanımındaki varsayımlarla ilişkili. Her iki kaynak da Hacettepe araştırmalarındaki anadil sorusunu Kürt nüfus tahmini için kullanmış. Kürtçe bilmeyen, Kürt kökenli ve kendilerini etnik olarak Kürt olarak kabul edenler her iki tahminde de yok. Dolayısıyla, bu tahminlerin aşağı doğru bir yanlılık taşıdıklarını, yani her ikisinin de muhafazakâr bir Kürt nüfus tahmini yaptıklarını hatırlatmakta yarar var.

ŞEKİL 3
Toplam Türkiye ve Kürt Nüfus Yaş Piramitleri (1993)

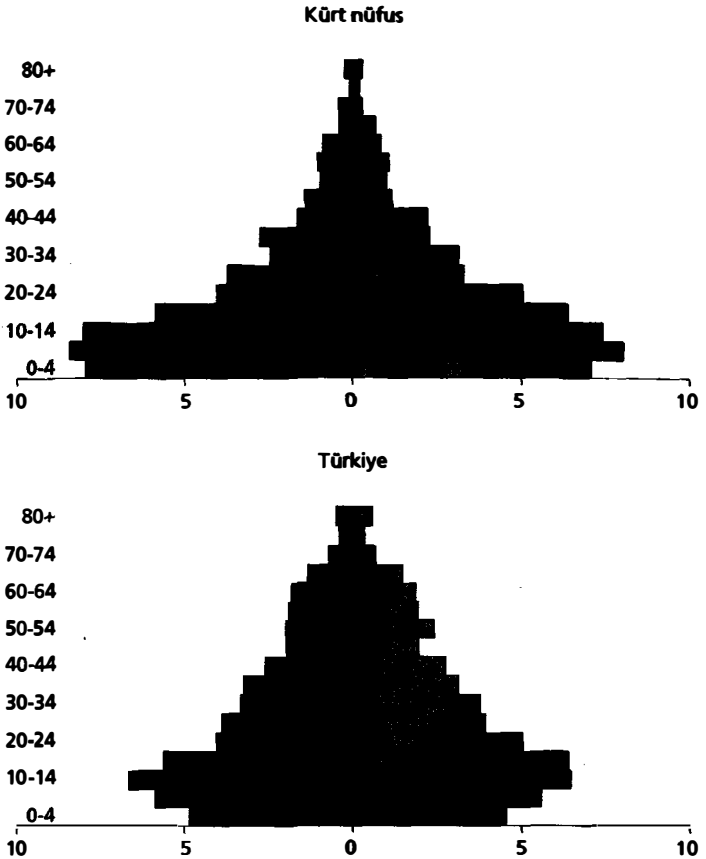

Kaynak: Sirkeci, 2000.

Kürt kökenlilerin oranı artacaktır. Bugün, iktidarların gençlik şişkinliği ile ilgili tutumları bu değişimi bir tehdit olarak yansıtmak eğilimindedir ve anadili Kürtçe olanları kapsamak yerine hâlâ dışlamak ve düşmanlaştırmak üzerine kuruludur. Türkiye'de iktidarın nüfusun gelecekteki etnik kompozisyonuna

dair söylemleri oldukça kaygı vericidir ve üzerinde önemle durulması gereken konulardan biridir.

Diğer bir önemli nokta, işsizlikle mücadele programları için geliştirilen endekslerdir. Genç nüfus oranının fazlalığını emek pazarı açısından değerlendirenler Huntington'un öne sürdüğü kritik eşiğe pek itibar etmezler. Onun yerine, işgücüne yeni katılacak olan 15-24 yaş grubunun işgücünden ayrılacak olan 55-64 yaş grubuna oranı önemlidir. Bu katsayı her emekliye ayrılacak kişi için kaç yeni kişinin işgücüne katılacağını teorik olarak gösteren bir ölçümdür. Bu oranın birden fazla olduğu hallerde yeni iş olanaklarının yaratılması gerektiği, aksi takdirde işsizliğin artacağı hakkında kaba bir fikir edinilir. Şekil 4'te 1935-2035 arası dönemde bu katsayıyı izlediğimizde en yüksek değerlerin 1950, 1975 ve 1980 yıllarında olduğu görülmektedir.

Şekil 4
Genç Nüfusun Emekliliğe Hazırlananlara Oranı
(1935-2035)

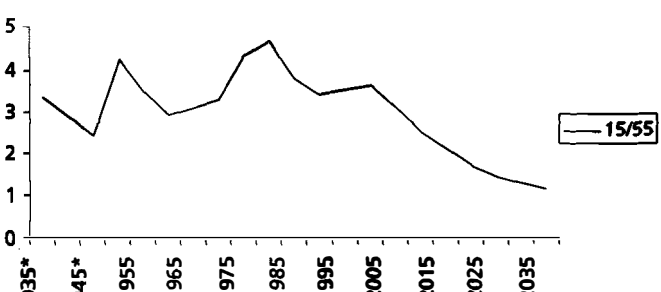

Bu yıllarda katsayı dördün üstüne çıkmış. 2005'te ise 3.11. En düşük değer olan 2.42 ise 1945 yılına ait. BM projeksiyonlarına göre Türkiye bu düzeyi çok yakında 2010'da yeniden yakalayacak. 2050'ye gelindiğinde katsayı 1.13'e kadar düşmüş olacak. Bu eğilime bakarak gençler arasında işsizlik oranlarının uzun vadede azalabileceği bir yaş yapısına girildiğini söyleyebiliriz. Ama özellikle içinde bulunduğumuz yıllarda sorun hâlâ ciddiyetini koruyor.

Türkiye, Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi ülkeleriyle karşılaştırıldığında demografik dönüşüm sürecine daha erken başladı.[47] Bugün bölgenin bütününde doğurganlığın düşmesi nedeniyle yüksek genç nüfus oranları gözlenmektedir. Zamanlama açısından gözlenen bu farklılık, karşılaştırmalı araştırmalarda gençlik şişkinliğini sorun olarak niteleyenler açısından, değerlendiriliyor. En fanatik demograflar bile Müslümanlardan gelecek tehdidi tartışırken Türkiye'yi daha olumlu bir yere koymaktalar. Yani, Türkiye, kötünün iyisi olarak değerlendirilmektedir. Örneğin, Cezayir'le karşılaştırıldığında Türkiye'deki gençlerin bugün istihdam olanakları açısından daha avantajlı bir durumda olduğunu ileri sürebiliriz. Şekil 5'te her iki ülkedeki gençlerin emekli olacaklara oranlarını karşılaştırdım. Cezayir ve Türkiye'deki katsayılar 1975'lere kadar benzer bir eğilim gösterirken, sonra farklılaşıyorlar. Türkiye'de katsayı düşme eğilimine girerken, Cezayir'de artmaya bir süre daha devam ediyor.[48]

ŞEKİL 5
Türkiye ve Cezayir'de
Genç Nüfusun Emekli Olmaya Hazırlananlara Oranı

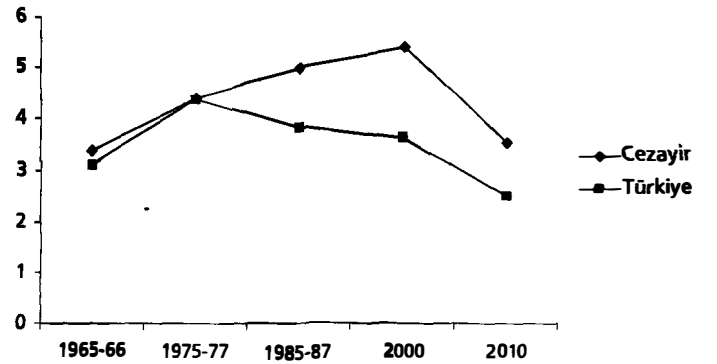

47 Assaad ve Roudi-Fahimi, 2007.

48 Cezayir örneğinde gençlik şişkinliğini tartışan Kouaouci'nin verdiği sayılarla Türkiye'yi karşılaştırırken onun Cezayir verilerinde kullandığı yılları Türkiye için de dikkate aldım. Bu nedenle, Şekil 5 eğilimin genel hatlarını gösteriyor. Şekil 4 ise Türkiye'deki durumu daha ayrıntılı gösteriyor.

Cezayir örneğinde Ali Kouaouci, gençlik şişkinliğinin eğitim, sağlık, işsizlik gibi sorunları artırmasının yanı sıra iç çatışmalar ve terörle de ilişkili olduğunu, ancak bu ilişkinin refah hizmetlerindeki yetersizlikten kaynaklandığını ileri sürmektedir. Ali Kouaouci'ye göre, Cezayir'de kamu hizmetlerine ayrılan bütçenin kararlı bir biçimde küçültülmesinin arkasında dış borç ödemelerinin artan yükü bulunmaktadır.[49] Bu borçların da önemli bir bölümü terörü önlemek için savunma harcamalarına gitmektedir. Bu tuhaf ve acıklı durum, kısır döngü içinde gelişmekte olan ülkelerin insan kaynaklarını adeta eritmektedir. Bu tür bir sorunun Türkiye için de geçerli olduğunu düşünüyorum. Ama burada Kouaouci gibi bu tezi kanıtlayacak istatistik analizler yapmadım. Bunun yerine aşağıda, Türkiye'de iktidarın gençlik politikaları ve uygulamalarıyla ilgili örnekler vereceğim. Nüfus yapısındaki değişmelerle iktidarın politikalarındaki süregelen ve değişen ne oldu onları değerlendireceğim.

Gençliğe yönelik politikalar ve uygulamalar

Bu kısımda başlığın yapmak istediğimden daha iddialı olduğunu belirtmeliyim. Cumhuriyetin kuruluşundan başlayarak günümüze kadar gençliğe yönelik politika ve uygulamaları değerlendirmek çok iyi olurdu. Fakat bu konu ayrı bir yazı olacak kadar geniş ve derin.[50] Benim burada üzerinde durmak istediğim çok daha kısıtlı, bir iki genel eğilime dikkati çekmekten ibaret. Cumhuriyet tarihi boyunca iktidarlarla gençler arasındaki ilişkileri belirleyen politika ve uygulamaları kabaca üç döneme ayırıyorum. Kuruluş yılları aynı zamanda gençlik eksikliği ile başladığı için sonraki dönemlerden çok farklı. İktidarlarla gençlik arasında olumlu ilişkilerin bulunduğu tek dönem. Bu dönemi 1960 İhtilali'ne kadar götürmek mümkün. 27 Mayıs 1960'ta sokaklarda Harp Okulu öğrencilerine sarılan yaşlılar, radyoda onları öven konuşmalar hâlâ aklımda.

İkinci dönem 1960 ve 1970'leri içine alan ve gençlik hare-

49 Kouaouci, 2004.

50 Ayrıca bu konuda Leyla Neyzi'nin başarılı bir çalışması var (2001).

ketleriyle çalkalanan yıllar. Ama dönemleri çok da kesin biçimde tarihlemek zor. 1950'lerden itibaren değişimin başladığına ilişkin önemli ipuçları var. İktidarın gençleri adeta cezalandırıcı politikaları 1960'lı yıllarda başlıyor. Bu dönemde genç nüfus oranının artışı önemli. Hatta, büyük kent merkezlerinde gençlik şişkinliği kritik eşiği aşmış da olabilir. Ama daha önemlisi, ekonomide yaşanan krizler ve yavaş büyüme. 1960 ve 1970'lerde hükümetlerin gençlik hareketlerini bastırmaya yönelik çabalarında pek de başarılı olmadığını düşünüyorum.

Son dönem 1980 Darbesi'yle başladı. Hâlâ sürüyor. İktidarın gençleri susturmada etkin, hatta zalimce tedbirler aldığı bu dönem, öncekiler kadar homojen de değil. Türkiye'de hükümetler cumhuriyetin kuruluşundan itibaren nüfus dinamiklerine hassas politikalar geliştirdiler. Buradaki dönemlemeler, nüfus politikalarının değişimine de uyuyor. Örneğin, ilk dönemde doğurganlığı artırıcı politikalar, ikinci dönemde ise doğurganlığı azaltıcı politikalar benimsendi. Bir istisna belki son dönem için var. İktidarın, dönemin başındaki nüfus politikası ile sonlarındaki söylemleri birbiriyle çelişiyor. Başlarda nüfus artışını hızla azaltıcı faaliyetlere ağırlık verilirken, sonlarında, yasada bir değişikliğe gidilmemekle birlikte, doğurganlığı teşvik edici söylemler başlıyor. Tabii dönemin başı ve sonu arasında doğurganlık farklılıkları var. Bu dönemlerle ilgili gözlemlerimi aşağıda kısaca anlatacağım.

Kuruluş yılları

Cumhuriyetin başında yetişkin erkek nüfusun ve özellikle genç erkeklerin eksikliği iktidar için bir sorundu. Bu dönemde hükümetler, nüfusu artırıcı politikaları yasal olarak kabul etmekle kalmadı, gençlerin bir yandan erken evlenip çocuk doğurmalarının, öte yandan üretime etkin biçimde katılımlarının yollarını da aradı.[51] Dönemin tanınmış aydınlarından Şev-

51 Örneğin, Medeni Kanun'daki asgari evlenme yaş sınırları hem erkekler hem kadınlar için düşürüldü (Erkekler için 17, kadınlar için 15 yaş). Kürtaj ve doğum kontrolü yasaklandı. Muhacir ve göçebelere toprak dağıtıldı (Özbay, 1992).

ket Süreyya (Aydemir) rejimin genel amacını şöyle dile getirmektedir:

> "... çok nüfus, tok nüfus, şen ve zengin nüfus istiyoruz... hedefimiz ileri teknikli, tok, şen ve kalabalık bir Türkiye'dir."[52]

Üretimde en ciddi eksiklik emek arzı, özellikle kalifiye emek arzıydı. Aynı zamanda, yeni kurulan cumhuriyetin güvenlik ve savunma için de genç erkeklere ihtiyacı vardı. Bu kuşağın genç erkekleri siyasal kadrolar tarafından hem el üstünde tutuldular, hem de disiplin altında yetiştirildiler. Genç erkekler, okullarda ve askerlikte devlet otoritesine baş kaldırmamayı, halk için çalışmayı ve vatan için yaşamayı öğrendiler.[53] Bu kuşağın kentli orta sınıf gençleri, şimdikilerle karşılaştırıldığında bir bakıma daha şanslıydılar. Çünkü üniversite giriş sınavı yoktu. Yüksek okullar ve üniversitelerin büyük bir kısmı yatılı ve bursluydu. Bir okulu bitirince işsiz kalmak diye bir konu söz konusu değildi. Hemen herkes mezun olunca kamuda çalışıyor ve ücretler bugüne kıyasla çok daha iyiydi. Lise mezunlarının yedek subaylık hakkı vardı.[54] Nüfusun çoğunluğunun yaşadığı köylerde ise değişim çok daha yavaştı. Gerçi köylülerin ilk tanıdığı devlet memuru köy öğretmeniydi ama üç sınıflık basit köy okulları bile her köye açılamıyordu.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında iktidarla gençler arasında gözlenen olumlu ilişkilerin çeşitli nedenleri vardı. Yetişkin erkek nüfus eksikliği bu nedenlerden önemli biri, ama sadece bir tanesiydi. Belki de en meşru olarak dillendirilebilen bir neden olduğu için daha öne çıkartıldı.

Gençler sadece nüfusu artırarak askerî ve ekonomik darboğazları aşmanın yolu olarak önemli görülmedi. Ayrıca ulus inşasında, Kemalist ideolojinin topluma yaygınlaştırılmasında da onlara önemli roller düşüyordu. Cumhuriyetin kurucusu Ke-

52 Şevket Süreyya, 1932: 35-36.

53 Öncü (1991) 1940-45'te İTÜ'den (Mühendislik Mektebi) mezun olan inşaat mühendisleri ile ilgili görüşmelerini anlatırken hemen hepsinin amacının para kazanmaktan çok "memleketi imar etmek" olduğunu vurgulamaktadır.

54 Eğitilmiş gençlere gösterilen bu ilgi, sonraki dönemlerde sosyal hareketliliğin eğitimden geçtiği hakkında derin izlenimler bıraktı.

mal Atatürk, gençliğin, rejimin geleceği olduğunu, ekonomik kalkınma ve sosyal yaşam açısından gençlerin önemini konuşmalarında sık sık vurgulamaktaydı (Kabacalı, 1992: 75). Cumhuriyet yönetimi ilkokul eğitimini herkes için zorunlu yaptı. Ancak ilk yıllar bu zorunluluk pratikte yalnızca erkek çocuklara uygulandı. İki yıllık askerlik de erkekler için zorunlu idi. Ordu ve eğitim kurumlarında genç erkeklere milliyetçi Kemalist ideoloji benimsetildi. Kemalist ideoloji genç erkekler yoluyla ülkede binlerce köydeki kitlelere yaygınlaştırıldı. Kentlerde de genç erkekler ya doğrudan aileleri ile ilişkilerinde ya da kent sokaklarında yaptıkları gösteri yürüyüşleri ve mitinglerde Kemalist ideolojinin taşıyıcıları oldular. Kabacalı, cumhuriyetin ilk yıllarında gençlerin kent merkezlerinde düzenledikleri gösterilerin rejimi destelemek amacı ile yapıldığını göstermektedir (1992).

Sirman, yukarıda saydıklarımın dışında, iktidarın genç erkeklerle olumlu ilişkiler kurmasını çok önemli gördüğüm bir başka alanda tartışıyor. Ona göre, ulus-devlet inşasında, siyasal bir örgütlenme modeli olan "hane"den "çekirdek aile"ye geçiş ve aile üyelerine, devlete, vatana sevgi bağının öneminin vurgulanması, yeni siyasal düzenin gerekleridir. Böylece, iktidar, genç erkeklerin hem hane reisinin otoritesinden kendi otoritesine geçişlerini sağlar ve bunu kendiliklerinden sevgiyle yapmalarını mümkün kılar hem de onların ayrı ev kurmalarını teşvik ederek genç yaşta aile reisi olmalarına imkân tanır.[55] Böylece devlet, tüm bireyleri aile reislerinin işbirliği ile kontrol eder, yönetir.

Gençlerle iktidar arasında kurulan olumlu ilişki, 1950'lere kadar sürdü. Evlilik ve doğumlar arttı. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele için başarılı kampanyalar düzenlendi. Nüfustaki yetişkin erkek eksikliği kısa bir zaman içinde kapatıldı. 1950'den

55 1926'da yürürlüğe giren Medeni Kanun'la ilgili Sirman şöyle der: "...sonuçta erkekleri başka erkeklerin yasal bağımlılığından kurtaran, fakir, zengin, okumuş, cahil tüm erkekleri koca olarak reis haline dönüştüren, başlığın, mehrin yasaklanmasıyla ucuza da getirilen evlilikler sayesinde tüm erkeklerin kolayca adam olmalarına, yani erkeklik kimliğini özgürce yaşamalarına olanak tanıyan bir kanundur," (2006). Ayrıca bkz. Sirman, 2005.

önce toplam nüfusta genç erkekler, sayıca ve oransal olarak hızla artmakla birlikte, kentlerdeki büyüklükleri hâlâ azdı ve cumhuriyetin sunduğu haklardan yararlanmada birbirleri arasında ciddi bir rekabet başlamamıştı. Dahası sosyal ve ekonomik statü kazanmak için bu kuşak, kendilerinden yaşlı erkeklerle de rekabet etmek zorunda değildi. Zira yaşlı erkek kuşak arasında iyi eğitim görmüşlerin oranı çok düşüktü. Genç erkeklerin bu dönemde, eğitim açısından ama daha da önemlisi ataerkil değerlerin biçimlendirdiği sosyal alışkanlıklar nedeni ile kadınlarla rekabet etmeleri ise söz konusu bile edilemez. Zaten emek arzı o kadar düşüktü ki üretimde hemen herkese ihtiyaç vardı; ama özellikle dinamik, daha eğitimli ve ideolojik olarak hazırlanmış genç erkeklere.[56]

İkinci dönem

1950'lerde tarımda pazar ilişkilerinin yaygınlaşması ile başlayan yapısal değişimler hızlı kır-kent göçüne neden oldu. Bu ilk önemli değişim, aynı zamanda genç nüfus/emekli olacaklar katsayısının ilk yükseldiği döneme denk gelir (Şekil 4). Göçedenler çoğunlukla hali vakti pek de kötü olmayan köylü ailelerinin erkek çocuklarıydı.[57] Kente bazıları okumak için, fakat çoğu çalışmak için gelmişti. Kısa bir süre sonra, büyük kentlerdeki emek piyasası ve özellikle okullar, ordu gibi kurumlar bu hızlı artışa ayak uyduramadılar. Ayrıca örgütlü işlerin kısıtlı olması kayıt dışı işlerde çalışanların artmasına da neden oldu. Bu kuşak genç erkeklerin sosyal ilişkileri ilk olarak aile ortamın-

56 İktidarın gençlere yönelik söylemlerinde "gençlerin" cinsiyeti açıkça belirtilmemekle birlikte, çoğunlukla genç erkekler kastedilmekteydi. Cumhuriyet rejiminin kadınlara verdiği değer, zamanın koşulları içinde azımsanmayacak kadar önemli. Buna rağmen, genç erkekler daha değerliydi. Onların sayısı arttıkça kadınların yerinin evleri olduğu sıkça tekrarlandı ve kadın oldukları gerekçesiyle işten çıkartıldılar, istedikleri işlere alınmadılar, işte yükseltmeleri yapılmadı ve kamusal alanda erkeklere sağlanan daha pek çok haktan yararlandırılmadılar. Örneğin, 1930'da üniversiteden mezun olan öğrenci sayısı yalnızca 604 kişi idi. Bu öğrencilerin yüzde 94'ü erkekti (Shorter, 1986: 360).

57 Bir başka yazımda ilk kır-kent göçünü yurttaş olma isteği olarak değerlendirdim. Özbay ve Yücel, 2001.

da değişmeye başladı. Oğullar babalarının otoritesine evlenmeden önce karşı gelmeye başladılar; ücretli iş ve göçler yolu ile göreli bağımsızlıklarını kazandılar. Kıray 1962'de Ereğli'de aile içinde baba-oğul arasındaki bu mücadeleye ilk dikkati çeken sosyal bilimcidir.[58] Ona göre bu mücadeleyi oğullar, annelerinin yardımı ile kazandılar.

Aynı yıllarda genç erkekler siyasi güçlerin otoritesine de baş kaldırmaya başladı. 1960 Askeri Darbesi'nin gerçekleşmesinde önemli bir rol oynadılar.[59] Özellikle üniversitelerde ve askerî okullarında okuyan gençler iktidara karşı aktif bir muhalefet sergilediler. Darbeden hemen sonra, iktidardaki siyasi partinin alaşağı edilmesinde gençlerin rolü övgülerle karşılandı, ama zamanla, devlet yöneticileri genç erkeklere karşı tutumunu değiştirmeye başladı.

1960'tan sonra iktidarın söyleminde rejimin geleceği artık gençlere emanet edilmedi. Hatta kentlerde, okullarda, kışlalarda artan sayıları "sorun" olarak algılanmaya başlandı. Üniversiteler ilk defa 1962'de merkezî sınav sistemi ile öğrenci kabul etmeye başladı. Yine aynı dönemde lise mezunları yedek subaylık haklarını kaybetti. Kırsal kesimdeki emek arzı fazlalığını azaltmak için Almanya'ya işçi göçü devletler arası sözleşmelerle teşvik edildi. Bu nedenle, genç nüfus/emekli olacaklar katsayısı bir süreliğine azaldı.[60] Ama 1970'lerden sonra yeniden arttı.

Doğurganlığı artırıcı politikalardan (*pro-natalist*) vazgeçerek, azaltıcı (*anti-natalist*) politikalara yönelen iktidar, 1965'te Nüfus Planlaması Yasası'nı yürürlüğe koydu. 15 yaş altı çocuk nüfus oranının en yüksek düzeylerde olduğu bu dönemde, daha önce de sözünü ettiğim gibi genç nüfusun yurtdışına göçmesi ülkede bağımlılık oranını daha da yükseltti.

Gençliğin dünya çapında iktidarları tehdit etmesi "1968 Olayları"yla simgelendi. Türkiye'de de gençlik, bu dönemde sokak gösterileriyle daha adil bir toplum talebinde bulundu.

---

58 Kıray, 1964.

59 Kabacalı, 1992.

60 Aynı zamanda, daha önce belirttiğim gibi, savaş sırasında doğanlar, 1960'ların başında görece küçük bir genç kuşağı oluşturmuşlardı.

1965-1970 arasında genç nüfus oranı artış eğilimi gösterir. Buna bakarak, genç nüfus oranının artmasıyla gençlik hareketleri arasında bir bağ kurulması mümkün. Ayrıca, önemli bir başka olay, kent merkezlerine özellikle İstanbul'a 1965'ten sonra yeni bir göç dalgasının gelmesidir.[61] Dolayısıyla büyük kentlerde genç nüfus oranı toplam Türkiye'den çok daha hızlı büyüdü. Ama gençlik hareketlerinin başlaması sadece onların oranlarının artması ile de açıklanamaz. Gençlere yönelik eğitim ve iş olanaklarının azlığı önemli bir faktördü. Ayrıca bu dönemde Türk gençleri ilk defa dünyaya açılmaya ve sol yayınları okumaya başladı. Yurtdışındaki gençlik hareketlerinden de etkilendi.

Gençleri spora yöneltmek zaten ilk cumhuriyet hükümetlerinden itibaren uygulanan bir politikaydı. Ama, 1969'da ilk defa Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın kurulması ve gençleri spora yönlendirmek için yeni bir hamle ile önlemler alınması anlamlı. Bu bakanlığın kuruluşuyla gençler siyaset dışı faaliyetlerle yoğun bir biçimde uğraşmaya başladılar mı? Pek zannetmiyorum. Çünkü gençlik hareketleri ekonomik sorunların artmasıyla iyice tırmandı. Bu arada, hangi amaçla kurulmuş olursa olsun, hem Milli Eğitim Bakanlığı hem de Gençlik ve Spor Bakanlığı adeta çekişerek "spor"la ilgili faaliyetlere hamilik yaptılar.[62] Paylaşılamayan "spor" faaliyetleriydi. "Gençliğe" tam anlamıyla ne Milli Eğitim Bakanlığı ne de Gençlik ve Spor Bakanlığı sahip çıktı. Bugün Devlet Bakanlığı'na bağlı bir genel müdürlük olarak varlığını sürdüren Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü'nün bünyesinde sporun dışında bir de Gençlik Hizmetleri Dairesi bulunmaktadır. Web'deki sayfalarında "gençlerin serbest zamanlarını sosyal ve kültürel faaliyetlerle değerlendirmelerini sağlamak amacıyla faaliyetlerin yürütüldüğü bir birim" oldukları yazılı.[63] Gençlik kampları ve sporla sınırlı bir

61 İç göçle ilgili ayrıntılar için bkz. Özbay ve Yücel, 2001.

62 Kimi zaman Eğitim Bakanlığı'na, kimi zaman Gençlik Bakanlığı'na bağlı ya da her ikisinde de birden var olan Spor Genel Müdürlüğü deneyimleri yaşandı.

63 Gençlik Hizmetleri Dairesi, 28.12.2008. http://www.genclikhizmetleri.gov.tr/index.php/genclik-hizmetleri-dairesi

gençlik politikası aslında gençleri bu faaliyetlerin dışında tanımamak, dışlamak anlamına da gelir.

12 Mart 1971 Askeri Muhtırası iktidardaki partiye verilmiş olsa bile, esas olarak gençler cezalandırıldı. İktidarın idama kadar varan ağır cezaları dahi gençlerin seslerini kesemedi. Öğrenci hareketleri, sendikalar, odalar, meslek kuruluşları, ekonomik durgunluğa ve siyasal baskılara karşı taleplerini çeşitli biçimlerde dile getirmeyi sürdürdü. Sağ ve sol görüşlü gençler, kendi aralarında memleketin gerçek kurtarıcısı ve Atatürk'ün mirasçısı olma iddialarıyla 1980'lere kadar savaştılar.

Üçüncü dönem

12 Mart Muhtırası'nı destekleyen iktidarların aksine, 12 Eylül 1980 Darbesi'ni hazırlayanlar ve darbeyi takip eden sivil hükümetler çok daha düşünülmüş, etkili ve zalim cezalandırma yöntemleriyle gençlerin seslerini kesti. Sol muhalefeti kelimenin tam anlamıyla ortadan kaldırdı. Gençlik ve Spor Bakanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı'nm uyguladığı başarısız politikalar dikkate alınmış olmalı ki bu kez üniversiteleri denetleyen ve mali kaynaklarını yöneten merkezi bir birim kuruldu. Yüksek Öğrenim Kurulu (YÖK).

YÖK ilk iş olarak üniversite müfredatına zorunlu spor ve Türkçe dersleri koydu. Devrim tarihi derslerinin saatlerini artırdı. Üniversitelerde gençlerin değil siyasete, herhangi bir dernek faaliyetine girmelerini bile kısıtladı. 1980 kuşağının öncekilere kıyasla siyasete hiç bulaşmaması yalnızca bu tedbirlerle mi oldu? Tabii ki değil. Bu değişikliklerle yalnızca iktidarın niyetinin ne kadar ciddi olduğu anlaşıldı. Gençlik ve Spor Bakanlığı'nm gönüllülük esasına göre ve özel sektörle iç içe düzenlediği spor faaliyetlerine karşın ve onunla birlikte, YÖK'ün zorunlu spor dersleri!

Üniversite giriş sınavlarında yüksek eğitim yapmak istediği halde sınavı kazanamayan gençlerin yığılmaya başlaması ve gençler arasında işsizliğin, yoksulluğun artması karşısında hükümetler eğitim olanaklarının geliştirilmesi gerektiği mesajı-

nı aldı. Ama bunu sadece gençleri zapturapta almak olarak değerlendirdi. YÖK, Anadolu'da çok sayıda yeni üniversite kurdu. Taşra üniversitelerinin, öğretim üyesi yetiştirmeden ve gerekli kaynak yatırımları yapılmadan hızla açılması ve binlerce öğrencinin buralara eğitim vaadiyle alınması, yüksek öğrenim açısından skandal niteliğinde bir girişimdi.[64] Açıkça, işsizliği saklama, toplumsal başkaldırıları bastırma, genç erkeklere yedek subaylık hakkı verme ya da askerlik görevlerini erteleme gibi dolaylı çıkarlarla kurulan üniversitelerin bulundukları kentlerde ekonomiyi canlandırma işlevleri görüldükçe toplumdan da destek gördü. Bugün yüze yakın devlet üniversitesinin hepsinde eğitim programlarının tümüyle başarısız olduğunu söylemek haksızlık olur. Ama gerçekten "üniversite" eğitimi alan ve aldığı eğitimle yaşamını düzenleyebilenlerin oranı tahmin edilebilse çok yüksek olmayacağı açıktır.

Eğitimle ilgili belki de daha önemli bir sorun, istediği halde yüksek eğitim alamayan gençlerin çokluğudur. 2007'de örgün eğitime (lisans ve önlisans programlarına) yerleştirilenler, başvuranların sadece yüzde 22'si.[65] Yarışı kaybetmelerinin önemli nedenlerinden biri tek tek bireyler açısından bakıldığında, orta öğrenimde aldıkları eğitimin yetersizliği oluyor.[66] Neo-liberal politikalarla eğitimin özelleştirilmesi teşvik edilirken devlet okullarının kalitesi de ciddi biçimde düştü. Bugün, özel sektörün açtığı üniversiteye hazırlık kurslarına gidemeyenlerin bir yüksek okula devam edebilme şansları yok gibi. Bu durumda eğitim, sınıflar arası farkı artıran işleviyle öne çıktı. Gençlerin

64 Özbay, 1990a.

65 Her yıl binlerce hatta sayıları milyon mertebesine ulaşan genç, yarışı kaybetmiş olmanın verdiği başarısızlık duygularıyla yaşamını başka bir yoldan sürdürmeye çalışmaktadır. 2007 yılında üniversite sınavlarına 1.776.427 kişi başvurmuş ve açık öğretim ve önlisans dahil bir yere yerleştirilenlerin sayısı ancak 626.425 kişi olmuş. Bunların çoğu açık öğretim hakkını kazanmış. Bir milyonu aşkın genç (1.150.002) hiçbir yere yerleştirilememiş. Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, Tablo 6.5. http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=14&rust_id=5

66 Üniversite kapasitesi artmadan orta öğretimdeki eğitim sorunları olmasa bile öğrenciler sınavı kazanamaz. Biliyorum. Ama sınavı kazanan ve kazanmayanların mezun oldukları okullar arasında belirgin bir fark da var. Yani üniversite kontenjanlarını öğrenciler, liselerinden bağımsız olarak doldurmuyor.

kendi çabalarıyla daha iyi bir yaşam kurma, yani sosyal mobilite sağlayabilme olasılığı iyice azaldı. Üstelik orta öğrenimle ilgili istatistikler, yüksek öğrenim kadar dramatik olmasa bile, yine de yetersiz. 2007-2008 öğrenim yılında orta öğrenime devam eden gençlerin net okullaşma oranı yüzde 59.[67] Yani zaten öğrencilerin yarıya yakını daha orta öğrenim düzeyinde örgün eğitimden ayrılıyor.

2006 yılında işgücüne öğrenci olduğu için dahil olmayanların sayısı üç buçuk milyon olarak belirtilmiş.[68] Demek ki günümüzde gençlerin kabaca dörtte biri (orta ve yüksek eğitim birlikte) okullarda. İstihdam istatistikleri, bir o kadarının da işgücüne katıldığını gösteriyor.[69] Eğitim ve istihdam istatistiklerinde yer almayan gençler, yani genç nüfusun yarıya yakını, ne yapıyor? Bir bölümü askerde. Ama onların sayı ve oranlarını bilmiyoruz. Bir bölümü iş arıyor. Yine TÜİK'in verdiği istatistiklere göre, 2006'da gençlerin yüzde altısı işsiz. Ama geri kalanı hakkında istatistiklerden sayısal bilgi bulmak mümkün değil.

İktidarlar, okula gidemeyen ve bir iş de bulamayan tüm genç kadınları "ev kadını" olarak değerlendirerek ataerkil düzeni yeniden üretiyor. Böylece genç kadınların aile içinde ve toplumda yaptıkları tüm işler görünmez oluyor. Emekleri değersizleştiriliyor. Ayrıca, dine yönelme ya da muhafazakârlığın yaygınlaştırılması ve ailenin önemsenmesi gibi daha geniş kitleleri de ilgilendiren baskı yöntemleriyle genç kadınlar evlere mahkûm ediliyor. Kadın istihdam oranı azalıyor.[70] Onların sokak gösterileri ve başkaldırışları medyada daha az yer alıyor ve toplumda daha az tartışılıyor.[71] Özetle, iktidarların genç kadınlar üzerinde ataerkil baskıları sürüyor.

Öte yandan, istatistiklerde görülmeyen gençlerin bir bölümü de düşük ücretli, tehlikeli, geçici, kayıt dışı işlerde çalışıyor olmalı. 1980 sonrası, o dönemde "dışa açık büyüme" di-

67 TÜİK, 2008, Tablo 6.1.

68 TÜİK, 2008, Tablo 11.3.

69 2006'da 3.731.000 genç istihdam edilmiş (TÜİK, 2008).

70 KEİG, 2009.

71 Bkz: Feminisite. http://www.feminisite.net/news.php?act=details&nid=281

ye adlandırılan[72] ekonomik faaliyetler, emeğin, özellikle genç emeğin çeşitli biçimlerde sömürülmesiyle başarıya ulaştı. Kayıt dışılığın artması sosyal güvenceden yoksun çalışanların sayısını da artırdı.

Bu konuda yeni çıkan yasa sorunu çözmediği gibi bence daha da ağırlaştırdı. Sosyal Güvenlik Yasası'nın gençlerle ilgili bir maddesi üzerinde durmak istiyorum. Yeni yasa ile 18 yaşın altındaki tüm yurttaşlar prim yatırmadan sağlık hizmetlerinden yararlanabilecek. Bu, eski yasaya göre olumlu değişmeye karşın, 18 yaştan sonra, çalışsın ya da çalışmasın, tüm yurttaşlar sağlık hizmetlerinden yararlanmak için prim ödemek zorunda. Yoksulluk sınırının çok altında olanlar bu kuralın dışında tutulmuş.[73] Bu madde özellikle, tam istihdam olanaklarına en az sahip genç nüfusun sağlık hizmetlerinden yararlanmasını engeller.

1980'lerde yalnız gençlerin değil, tüm toplumun siyasetten uzaklaştırılması, hatta sindirilmesi ve tüketime yönelme ilginç biçimde birbirini besledi. Ulus-devlet ideolojisi ile yoğrulmuş idealist gençler bir çırpıda para kazanmaya hevesli, lüks tüketim meraklısı bireylere dönüştü. Tabii burada yine kentli orta sınıfların bir kesiminden söz ediyorum. Bu grup "1980 kuşağı" olarak tarihe geçti. Ama bugün eğitim, sağlık, istihdam olanakları iyice kısıtlanmış, sürekli rekabet içindeki gençler 1980 kuşağının çocukları. Onlar ebeveynlerinden daha sorunlu. Gelecekte genç nüfus oranında beklenen azalma bile gençlerin sorunlarını çözmeye yetmeyecekmiş gibi gözüküyor.

1985'te gençlik şişkinliği kritik eşiğe ulaştı. Peki ne oldu? Ne gençlik şişkinliğinin kritik eşiği ne de gençlerin emekli olacaklara oranındaki aşırı yükseklik, bu dönemde büyük kentlerde

72 Kazgan, 1985.

73 2006'da yürürlüğe giren Genel Sağlık Sigortası yasasının 60. maddesinde bu konu ile ilgili bir istisna getirilmiş. Aynen alıyorum. "Harcamaları, taşınır ve taşınmazları ile bunlardan doğan hakları da dikkate alınarak, Kurumca belirlenecek test yöntemleri ve veriler kullanarak tespit edilecek aile içindeki geliri kişi başına düşen aylık tutarı asgari ücretin üçte birinden az olan vatandaşlar" genel sağlık sigortalı sayılırlar. Diğer bir deyişle, yoksulluğu asgari ücretin bile çok aşağısında olanlar prim ödemez.

üniversite öğrencileri arasında ciddi bir başkaldırıya yol açmadı. Öte yandan, PKK'nin güçlenmesi ve silahlı çatışmalar bu tarihlerden itibaren başladı. Genç nüfus oranındaki artış güneydoğuda yaşanan silahlı çatışmalarla ilgili bir risk faktörü olarak değerlendirilebilir mi? Burada yine sorunu sadece nüfusa indirgemeden yapılan analizlere ihtiyaç var. Zira bu çatışmanın kendine özgü, uzun bir tarihi var. Ama gerek PKK'nin gerekse ordunun silahlı çatışmalarda kullanmak üzere savaşçı bulmak gibi bir sorunları olmadığı da aşikâr.

Sonuç

Tartışmayı sona erdirirken yine biraz nüfus politikalarına dönmek istiyorum. 1980 sonrasında anti-natalist nüfus politikalarının dozu artırıldı. 1983'te kürtaj yasası diye anılan ve kürtaj yapmayı daha da kolaylaştıran yasa yürürlüğe girdi. İlk defa bu dönemde aile planlaması eğitimi kışlalarda, sendikalarda, okullarda genç erkeklere verildi. Sonuç hemen alındı ve doğurganlıktaki düşüş hızlandı.

1980'lerin baskıcı rejimi sona erdikten sonra Türkiye, genellikle muhafazakâr partilerin iktidarını yaşadı. Adalet ve Kalkınma Partisi gibi dini ön planda tutan iktidarlar, 21. yüzyılda doğum kontrolünü ya da kürtajı öven bir söyleme itibar etmediler. Aksine Başbakan Erdoğan, ortalama iki çocuğa inmiş olan doğurganlığın yeniden üç çocuğa çıkartılması gereğini çeşitli vesilelerle tekrarlamaya başladı. Nüfus Planlaması Yasası'nda bir değişiklik yapılmadan sadece söylem düzeyinde gözlenen bu farklılığı nasıl yorumlamak gerek?

Erdoğan'ın kendi gerekçesi Türkiye'nin yakında Avrupa ülkeleri gibi yaşlı nüfusa sahip bir ülke olması endişesi. Böyle bir eğilim var gerçekten. Son yıllarda sayıları hızla artan, ülkeye gelen kayıt dışı göçmenlerin, biç sözü edilmese de, gelecekte yaşlı nüfus olduğumuzda, daha da artacağı şüphesiz. Acaba Başbakanı esas endişelendiren kayıt dışı göçler mi? Öte yandan, Kürt nüfusun Türkiye ortalamasından daha hızlı artışı da dillendirilmeyen bir başka endişe olabilir. Erdoğan'ın Türkle-

re üç çocuk yapmayı salık veren söylemi, son dönemlerde Türkiye'deki aşırı milliyetçilerin ortaya attığı Kürt nüfusun toplam nüfusa oranının daha fazla artmasından duyulan kaygının bir dışavurumu olarak mı değerlendirilmelidir? Çocuk sayısının artırılması, özellikle kadınlar açısından onları emek piyasasından uzak tutacak bir politika olarak da görülebilir. Ya da doğurganlığın azalmasıyla önemini kaybetmeye başlayan ataerkil değerler mi başbakanda endişe uyandırmakta? Sosyal devlet görevlerinden hızla elini çekmeye çalışan iktidar, aileyi güçlendirerek bütün sorumluluğu aile, akrabalık, komşuluk gibi dayanışma gruplarına mı yüklemeye çalışıyor? Başbakanın önerisi genç nüfusu oransal olarak değilse bile mutlak olarak artıracaktır. İktidar sayıları artan gençlere ihtiyaçları olan eğitim, sağlık, güvenlik, barınma, istihdamda nasıl ve hangi yöntemlerle bir artış planlamaktadır? Bütün bu alternatif endişeleri açıkça ve derinlemesine tartışmamızın gerektiğine inanıyorum.

Türkiye deneyimi Huntington'un kritik eşik hipotezini desteklemiyor. Ama Urdal'ın belirttiği gibi gençlik şişkinliğini ve kompozisyonunu dikkate alan politikalar oluşturmak gerekli. Türkiye'de bu konuda olumlu politikalardan çok, gençleri sindirici, cezalandırıcı, hatta şiddet içeren uygulamalardan söz edilebilir. Genç nüfusu bir risk faktörü oluşturduğu için dışlamak –1980 sonrası politikalarında yapıldığı gibi– çok haksızlık. Onun yerine, gençlere duyarlı bütçeleme ile onlar için gerekli yatırımların yapılması ülke geleceği açısından çok daha ciddi yararları olacak bir politikadır. İktidarla gençler arasında diyaloğu sağlayacak demokratik bir ortam yaratmanın yollarını hep birlikte aramalıyız.

ULUS-DEVLET, GÖZETİM VE NÜFUS BİLGİSİ[1]

Dicle'nin değerli anısına

Giriş

Nasıl antropoloji sömürge toplumlarının gereksinimlerinden doğmuş bir disiplinse, demografi de ulus-devlet ideolojisine hizmet eden bir disiplin olarak gelişti. Sonraları antropoloji pek sevimli olmayan geçmişini aşarak sosyal bilimlerin önemli bir parçası haline geldi. Demografinin hâlâ bir sosyal bilim mi, yoksa sosyal politika aracı mı olduğu tartışmalı konumunu koruyor. Dennis Hudgson, ünlü makalesinde bu soruyu sorarken demografinin devlete bağımlı bir disiplin olmasını eleştirmekteydi.[2] Makalenin tonu oldukça umutsuz gibi gözükse de Hodgson, tam da bu çalışmasıyla demografinin bir sosyal bilim olduğunu gösterdi. Bu yolda mesafe alabilmek için belki daha çok ve farklı koşullarda nüfus bilgisinin ne amaçla, nasıl üretildiği ve nasıl kullanıldığı üzerinde tartışmak gerekli. Bu yazının en genelde amacı da böyle bir tartışma ortamı yaratmak.[3]

---

1 Yazının taslaklarını okuyup bana değerli eleştiri ve önerilerde bulunan Tanıl Bora, Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, Jak Kamhi ve Dicle Koğacıoğlu'na teşekkür ederim.

2 Hudgson, 1983.

3 Türkiye'deki sosyal bilimlerde gözlediğim diğer uçtaki bir sorun da nüfus bilgisini bütünüyle yok sayarak yapılan analizlerdir. Bu çalışmada konuyu dağıtmamak için bu yöndeki değerlendirmelerime yer vermiyorum.

Foucault, "Yönetimsellik" (*Governmentality*) başlıklı makalesinde ulus-devlet için nüfus bilgisinin hayati önemi olduğunu vurgulayarak bu alandaki çalışmalara ışık tuttu. Foucault'ya göre devletin modernleşmesi, aileyi model alan ekonomiden vazgeçerek nüfusu keşfetmesi ile başladı. Aile bundan sonra nüfus modelinin bir aracı haline dönüştü. Nüfusla ilgili veriler ailelerden toplandı ama nüfus, belli düzenliliklere sahip, eğilimleri aileden bağımsız olan ve hükümetlerin denetleyebileceği, yönlendirebileceği bir birim olarak değerlendirildi.[4]

Devlet, hem tek tek bireyleri gözetim altında tutabileceği bir kayıt sistemi yaratır hem de bireylerin oluşturduğu nüfus kategorilerine ilişkin istatistiki bilgiler üretir. Foucault, bu faaliyetlerin yönetim sanatının (yönetimselliğin)[5] bir parçası olduğunu ileri sürmekle birlikte, bunun bireyler açısından olumlu ve olumsuz yönleri olabileceğine dikkati çekmektedir. Ona göre, ölümleri ve doğurganlığı azaltmak için yapılan kampanyalar, evliliği özendirmek, aşılar vb. hükümet programları yaşam tarzını iyileştirdi, ama güvenlik gerekçesiyle bireyleri gözetim altında tutmak, davranışlarını denetlemek, yönlendirmek toplumda var olan hiyerarşilerin güçlenmesine, yeni hiyerarşilerin doğmasına da neden oldu.[6]

Son zamanlarda bu sorunlar başka çalışmalarda da sıklıkla dile getiriliyor. Örneğin, Nancy Lindisfarne, eşitlikçi gibi görünen yurttaş haklarının uygulamada burjuva yanlısı olduğunu ve sınıfsal eşitsizlikleri perçinlediğini ileri sürdü.[7] Sirman, hiyerarşik yurttaşlık anlayışı çerçevesinde toplumsal cinsiyet unsurunu tartıştı.[8] Dünyanın pek çok yerinde bireylerin ulus-devlet üyeliğine kabulü ya da reddi açıkça etnik ve ırksal kökenle ilgili. Zorunlu yer değiştirmeler, savaş ve asimilasyon-

4 Foucault, 1991: 100.

5 Türkçe karşılığı tam da içine sinmediği için bu terimi başka adlarla anan yazarlara başvurdum. Gordon, Foucault'nun "*governmentality*" kavramını "*the art of government*" (yönetim sanatı) ya da "*governmental rationality*" (yönetim rasyonelliği) ile aynı anlamda kullandığını söyler (Gordon, 1991).

6 Foucault, 1991: 101.

7 Lindisfarne, 2002.

8 Sirman, 2005, 2006.

la ulaşılmaya çalışılan etnik temizlik, ulus-devletin çok iyi bilinen yöntemlerinden.[9] Osmanlı ve cumhuriyet hükümetlerinin nüfus bilgisi üzerinden yürüttükleri Türkleştirme siyaseti, "demografi mühendisliği" adı altında eleştirilmektedir.[10] Özetle, insanları herhangi bir ulus-devlet sisteminde kayıt altına almanın, fırsat ve sorumluluklarını hukuk kuralları çerçevesinde tanımlamanın, var olan sınıfsal, cinsel ve etnik hiyerarşileri sürdürmek anlamına geldiği söylemi giderek yaygınlık kazanıyor. Ulus-devletin, gücünü, ileri kapitalizmde gelişen gözetim tekniklerinden yararlanarak sağladığı yine hemen herkesin birleştiği noktalardan biri.

Günümüzde önemli bir çalışma alanına dönüşen gözetim (*surveillance*) tabii ki ulus-devlet öncesi de vardı. Buradaki fark, gözetimin merkezileşmesi, tüm ulusu kapsayacak boyutlara ulaşması ve devletin tasarrufu altına girmesidir. Gary Marx, bireylerin güvenliği için gözetimin arttığını ve devletin vatandaşların can ve mal güvenliğini korumaya devam edebilmesi için gözetim teknolojisinin geliştirilmesi ve uygulanmasının olumlu olduğunu ileri sürmektedir.[11] Bütün dünyada gözlenen devlet gözetiminin giderek artması, çoğunlukla terör ve güvenlik gerekçelerine dayandırılıyor. Bunda haklılık payı olmakla birlikte, özellikle, 11 Eylül 2001'de ABD'de ikiz kulelere yapılan saldırıdan sonra güvenliğin, hemen her yerde gözetimin gerekçesinden çok bahanesi haline geldiğini söylemek mümkün. Kaldı ki, Diken ve Taşkale'nin işaret ettikleri gibi, 11 Eylül sonrasında ulus-devletlerin terörü önleme uğruna çıkardıkları sürekli savaşlar, sivil halklar açısından terörün verdiği zarardan daha büyük ve tehlikeli olmaktadır.[12]

Türkiye'de ulus-devletin nüfus bilgisini üreterek etkili yönetişimi gerçekleştirmesi süreci zorlu oldu. Aşağıda, kaba hatlarıyla nüfus kayıt sistemi ve sayımların karşılaştırmalı gelişimlerini değerlendirerek bu süreci özetleyeceğim.

---

9 Wimmer ve Glick-Schiller, 2002.

10 Şeker, 2007; Öktem, 2008; Üngör, 2008.

11 Marx, 2005.

12 Diken ve Taşkale, 2010.

Üzerinde durduğum konulardan biri de bireylerin ulus aidiyetlerini belirleyen kimlik belgeleri. Kimlik belgeleri, gözetimin etkinliğinin göstergeleridir. 2010 yılından sonra kullanıma gireceği söylenen çipli kimlik belgeleri ve içerdiği kişisel bilgilerin çokluğu ile karşılaştırılınca nüfus kütüklerinin oluşturulmasından önce verilen Osmanlı nüfus tezkerelerinin bireyler üzerinde ne kadar az bir devlet gözetimi gerektirdiği açıklıkla gözükür. Yurttaş olmanın hak ve sorumlulukları ancak belgesi olan kişiler için tartışılabilir. Kimliksizler, ulus-devletin gözetiminden kaçanlardır. Bu konuya ileride yeniden değineceğim.

Osmanlı döneminde nüfus bilgisinin gelişimi

Merkezî devlet geleneği olan Osmanlı yönetimi ve sonra Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri, öncelikleri çerçevesinde, nüfus bilgisine gereken önemi vermiştir. Nüfus kayıt sisteminin yüzyılı aşan bir sürede ancak belli bir iyileşme göstermiş olmasının devletin zaafı ile ilgili olduğunu düşünmüyorum.[13]

"Öncelikleri çerçevesinde" terimini açacak olursak burada iki önemli öncelik söz konusu. İlki, dış dinamiklerin ya da güçlerin Osmanlı ve daha sonra cumhuriyet hükümetlerinden nüfus bilgisine ilişkin gözetim talepleri. Yani, gündem kimi zaman dışarıdan da belirlenebiliyor.[14] İkinci öncelik genellikle toprak bütünlüğünü korumak ya da güvenlik sorunları gibi iç dinamiklerdir.

Osmanlı Devleti için üç alanda nüfus bilgisi hayati önem taşıyordu: Vergi, askerlik ve ayrılıkçı grupların (genellikle gayrimüslimlerin) bulundukları yerde çoğunluğu oluşturmadıklarına dair sayısal bilgi. Bu üçü de temelde devlet yönetimi ve güvenlik sorunu ile açıklanır. 19. yüzyıl sayımları, işte bu üç öncelik açısından değerlendirildiğinde amaca hizmet etmiştir. Osmanlı hükümetleri son sayımdaki nüfus bilgilerini tapu sicil-

13 Çağatay Topal, Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Müdürlüğü'nün yıllarca süren MERNIS'i kurma macerasını konu alan yazısında bürokrasinin ilgi ve bilgi zaafından söz eder (2005).

14 Deringil, 2003; Karpat, 1978.

lerine de işlediler. Bu uğraşlarının ulus-devlet inşası sırasında müttefik devletlerle yapılan toprak pazarlıklarında epeyce işe yaradığı anlaşıldı.[15]

1831'de ve 1844'te Osmanlı'da sadece erkekleri kapsayan iki sayım yapılmıştı.[16] "Birincisinde vergi toplamayı düzenleme, ikincisinde ise askere alabileceği nüfus potansiyelini ölçme amacı ağırlık kazandı."[17] Bu iki sayım da tüm nüfusu kapsamadıkları halde amaca hizmet etmeleri açısından tarihçiler tarafından sorunlu sayılmıyor. Hatta Ubicini 1844 sayım sonuçlarını kullanarak İstanbul hakkında önemli çıkarımlar yapıyor.[18]

Daha sonra, kısmi ya da merkezî üç sayım daha yapıldı, Nüfus İşleri Dairesi kayıt sistemini geliştirdi. İlk olarak Ticaret ve İnşaat Nezareti'ne bağlı olarak kurulan İstatistik Umum Müdürlüğü, İmparatorluk nüfusunu gösteren tahminler yayınladı, merkez ve taşra teşkilatını kurdu. Tabii eksiklikler vardı. Örneğin, kadın nüfus hâlâ eksik sayılıyor, göçerlere kimi zaman ulaşılamıyordu. Arnavutluk, Yemen, Arabistan gibi yerlerde dinî nedenlerle sayımlar reddedilmişti.[19] Ama bence esas sorun, yüzyılın sonlarına doğru ve bağımsızlığa kadar geçen sürede o kadar büyük nüfus hareketleri, ölümler ve toprak kayıpları yaşandı ki Osmanlı kayıt sistemi cumhuriyet döneminde fazla işe yaramadı.[20]

Nüfus tezkeresi (kimlik belgesi) 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren verilmeye başlanmıştı ama bu yıllarda tüm nüfusu kapsayan merkezî bir nüfus kayıt sistemi henüz kurulmamıştı. Karpat, 1866'da yapılan sayımın bir amacının da bireylere kim-

15 İçduygu ve Kaygusuz, 2006; Kaplan, 2002.

16 Karpat, 2003.

17 Tekeli ve İlkin, 2004: 31.

18 Ubicini, 1998.

19 Karpat, 2003.

20 Yine de İstanbul'da 1907 tahrir defterleri 1930'lara kadar kullanıldı. Bir başka çalışma için kullandığım, Duben ve Behar'ın kendi çalışmalarında (1996) kullanmak üzere Osmanlıcadan Latin harflerine çevirttikleri 1885 ve 1907 sayımlarının İstanbul örnek hanelerinde 1930'lara kadar üyeler hakkında, örneğin, "vefat etti" gibi, notlar var.

lik belgesi sağlamak olduğunu ileri sürer.[21] Ama bu sayım İmparatorluğun tamamını kapsamaz. Daha çok Balkan nüfuslarına yöneliktir. Avrupa ülkeleri ile ilişkiler sıklaştıkça onların benimsediği kimlik kartı ve pasaport uygulaması ister istemez Osmanlı'nın da kendi tebaasının kimliklerini belgelemeleri için bir uygulama başlatmasını gerektirdi. Bu yıllarda zaten bir merkezî nüfus sisteminin kurulması üzerinde de duruluyordu. Nüfus İşleri Müdürlüğü'ne ya da onun taşra teşkilatına gidip kayıt olmak, tezkere almak için yeterliydi. Deringil, Libya'da halkın Osmanlı yöneticilerinden memnun kaldığı için akın akın gidip kayıt yaptırdıklarını anlatan bir anıdan söz eder. Oysa aynı insanlar merkezden gönderilen sayım memurlarını reddederek Libya'da sayım yapılmasını engellediler.[22]

Modern nüfus kütüklerinin ve sayımların oluşturulması 1880'lerden sonraya rastlar. Karpat'a göre 1880'lerde Osmanlı piyasalarında çok sayıda yabancı tüccar türedi. Hükümet, tebaasının nüfus tezkeresi edinmelerini bu nedenle zorunlu hale getirdi. Böylece, Osmanlı tebaasından olmayanları da kontrol etmek mümkün oldu. "Bu tezkerelerin mal alım satımında, miras devrinde veya bir işe ya da resmî herhangi bir iş yürütürken yetkililere gösterilmesi gerekiyordu. Tezkeresi olmayan bir kişi, işini fiilen yürütemediği gibi ağır para cezasına da çarptırılıyordu. Askerlik hizmetinden kaçmak için kayıt yaptırmamış bir kimse yakalandığında derhal askere çağrılıyordu."[23]

1881-1882 tarihinde merkezî kayıt sistemine temel olması amacıyla başlatılan nüfus sayımları 1889'a kadar sürdü. Sonuçta, Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarındaki Osmanlı nüfusunun büyük bir bölümü kapsanmıştı. Göçebe aşiretlerin kayıt altına alınmaları mümkün olmuyordu. Kaba tahminler yapıldı. Arnavutluk'taki bazı kazalarda halk dinî nedenlerle sayıma karşı çıkmış, sayılamamıştı. Kadınların sayılmasında da önemli eksiklikler olduğu tespit edildi. Basra ve Bağdat'ta üç milyon kadar kadının sayılmadığı kayıtlara düşüldü. Oysa hükümet

21 Karpat, 1978: 245.

22 Deringil, 2003.

23 Karpat, 2003: 72.

kadınların sayılmalarını mümkün kılabilmek için 21 yaşından büyük iki yetişkinin onaylaması halinde ev halkındaki bireylerin kendileri olmaksızın sayılabileceğini belirtmişti.[24] Ancak, bu sayım Osmanlı devleti için oldukça sorunlu bir dönemde yapıldı. Yenilgilerle ciddi toprak kaybı yaşandı. Sonuçta bu veriler kayıt sistemine temel olarak alınamadı.

1905-1907'de yapılan son Osmanlı sayımı kayıt sistemine temel oldu. Bu sayımın yapılış nedeni milliyetçilik akımının şiddetlenmesi ile farklı etnik grupların kendi büyüklüklerini abartarak bağımsızlık istemeleri olarak ifade edilmiş. Hükümet etnik grupların temsilcilikleri ile işbirliği halinde üç ayda tamamlanmak üzere sayımın gerçekleşmesi için çabalamış, ama olmamış. Sayım masraflarını karşılamak için, kaydedilen tüm bireylere nüfus tezkeresinin para ile verilmesi kararlaştırılmış.[25] Bu işlemin sahada ne tür sorunlara neden olduğu bilinmiyor. Ama para vermemek için yine bazı üyelerin kaydedilmediği düşünülebilir.

Nüfus tezkerelerinin ve pasaportların toplumsal kontrol ve gözetim amaçlı kullanımları 20. yüzyılın başından itibaren yaygınlaştı. Yağar'dan Ferdan Ergut'un aktarımına göre, "1911'de çıkarılan bir nizamname, polisin nerede ve ne zaman olursa olsun, nüfus cüzdanlarını kontrol etmesine cevaz veriyordu."[26] Yine Ergut 1916 yılında pasaport kanununda yapılan değişikliklerle polise geniş yetkiler verildiğini aktarmakta ve "bazı kimseler(in) pasaportları olsa dahi Osmanlı Ülkesine giremeyecekler(ini)" belirtmektedir (Alyot'dan akt. Ergut, 2004: 212).

Haneden aileye geçiş

1907'de yapılan bu son sayımda özel olarak bastırılmış "tahrir defterleri"ne hanede bulunan tüm üyeler alt alta yazıldı. Bu üyelerin bir kısmının hane reisi ile akrabalık ilişkisi yoktu ya

24 Karpat, 2003: 71.

25 Karpat, 1985.

26 Akt. Ergut, 2004: 184.

da akrabalık ilişkisi belirtilmemişti. İstanbul'daki örnek hanelerden yola çıkarak 1885 ve 1907 sayımları arasında gözlediğim en önemli fark, akraba olmayan üyeleri kaydederken ilkinde açıkça "cariye", "zenciye" derlerken ikincisinde bu kelimelerin hiç geçmemesi oldu. Evde cariye olarak çalıştığı belli olan kadınlara bu son sayımda "emektar" denmesi daha uygun görülmüştü.[27] Hanelerin kabaca yüzde yirmisinde akraba olmayan bir üye bulunuyordu. Osmanlı haneleri için hiç de şaşırtıcı olamayan bu kompozisyon, devletin yönetişimde etkinlik sağlaması için uygun bir sistem değildi. Çünkü örneğin, miras ve mal bölüşümünde hane temelindeki bilgilerden hak sahiplerini anlamak mümkün olmuyordu. Bu nedenle 1913 yılında Sicilli Nüfus Nizamnamesi ile kayıtların "şecereye göre" (baba soyuna göre) sıralanmasına özen gösterilmesi istendi.[28]

Hanelerden elde edilen bireylere ait bilgilerin nüfus kütüklerinde şecereye göre yeniden düzenlenmesine nasıl ve ne zaman geçildiğine dair bilgi bulamadım. Muhtemelen cumhuriyet döneminde şecereyi esas alan bir nüfus kayıt sistemi kuruldu. Halen de kullanılmakta olan bu sistemde baba soyundan herkes aynı sayfada alt alta yazılır. Kadınlar evlenince baba soyundaki kütüklerinden koca soyunun bulunduğu kütüğe nakledilirler. Bir boşanma halinde yeniden baba soyundaki kütüğe dönerler. Tabii bu dönüşle birlikte soyadları da değişir. Bu düzenleme, medeni kanunda yer alan miras hakkının alt soylara göre alınacağı ve kız/erkek tüm çocuklara eşit olarak dağıtılacağı ilkesine uygundur.[29]

Hane sisteminden baba soyuna dayanan aile sistemine geçiş, yalnızca kayıt sisteminde değil, sosyal yaşam için de öneriliyordu. Ziya Gökalp daha cumhuriyet kurulmadan önce "konak" tipi diye adlandırdığı hane sisteminden "yuva" diye adlandırdı-

27 Doğum yerleri "Çerkezistan" olarak verilen, ana ve baba isimleri Abdullah ve Havva olarak yazılanların en azından eskiden köle statüsünde olduklarını biliyoruz. 1907'de siyah ve beyaz köle ticareti yasaklanmıştı (Erdem, 1996).

28 Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'nün web sayfasından alınan bilgi, (http://www.nvi.gov.tr)

29 Medeni Kanun'un 496. maddesine göre ancak "altsoyu bulunmayan miras bırakanın mirasçıları, ana ve babasıdır. Bunlar eşit olarak mirasçıdırlar".

ğı aile sistemine geçişin bir modernlik simgesi olduğunu yazdı.[30] Gökalp'in, "konak/yuva" ayırımını yalnızca geniş aileden çekirdek aileye geçiş olarak yorumlayanlara katılmıyorum. Zira burada amaç, esas olarak hane içinde birden fazla yetişkin erkeğin hane reisine bağımlı olarak yaşamasının önüne geçmek olduğu kadar akraba olmayanları da dışlamaktı.[31] Sirman, genç erkekleri bir yandan hane reisinin otoritesinden kurtaran, öte yandan onlara kendi ailelerinin reisi olma şansı tanıyan bu "modern" ailenin ulus-devlet açısından önemli bir ideolojik adım olduğunu ileri sürmektedir.[32] Böylece yetişkin erkeklerin tümü dolayımsız bir biçimde, yani hane reisinin denetiminden geçmeden, devletin gözetimine girmiş oldu. Aynı şekilde akraba olmayan üyeler de hane reisinin denetiminden çıkartılarak, varsa kendi soylarının altına eklendi ya da bağımsız bireyler olarak ayrı sayfada yer aldılar.

Özetle, nüfus kayıt sisteminde haneyi birim olarak alan sistemden, baba soyuna dayanan aile sistemine geçiş ulus-devlet ideolojisi ile birlikte başladı. Bu uygulama aynı zamanda toplumsal düzende de özendirildi.

Cumhuriyet döneminde nüfus bilgisinde kurumsal ve yapısal ayrışma

Cumhuriyete gelindiğinde, Dahiliye Vekâleti'ne bağlı Nüfus İşleri Müdürlüğü nüfus kütüklerini düzenlemeye ve bireylerin gözetim ve denetimlerini yapmaya devam etti. Esas önemli değişiklik, İstatistik Umum Müdürlüğü adıyla başlatılan yapılanma oldu. Sonraları adı Türkiye İstatistik Kurumu olarak değişen bu kurumun Nüfus Kayıt sisteminden tamamen bağım-

30 Gökalp, 1992.

31 Hane örgütlenmesi ev içi köleciliği ile de meşruluk kazanmıştı. Hane reisi evdeki tüm kölelere nasıl sahipse, diğer üyelere de benzer biçimde sahipti. Kölecilik sürdüğü ölçüde devletin bireylere hâkim olması mümkün değildi. Ulus-devlet inşası öncelikle yetişkin erkeklerin birbirlerine sahipliklerini kaldırmakla başladı (Özbay, 1992). Şeriatın kaldırılmasıyla kölecilik meşruiyet zeminini kaybetti (Erdem, 1996).

32 Sirman, 2006.

sız çalışması ve nüfus sayımları düzenleyerek istatistik analizler yapması kararlaştırıldı. Oysa Osmanlı döneminde bu iki ayrı kuruluş aynı veriler üzerinden faaliyetlerini yürütüyordu. Cumhuriyet döneminde 20. yüzyıl boyunca bu iki kurum arasında nüfus bilgisinin toplanması ve kullanılması açısından bir ortaklık öngörülmedi. Etkili bir yönetişimsellik ve gözetim için gerekli nüfus bilgisi üretme sorumluluğu, bu iki kuruma paylaştırıldı.

Nüfus kütüklerinde temel olarak alınan şecerenin (aile ve baba soyunun) aksine, *de facto* sistemiyle veri toplayan nüfus sayımlarında "hane" temel birim olarak alınır.[33] Amaç, toplam nüfusu eksiksiz/fazlasız, doğru ölçmek olduğu için hane temelli kayıt tercih edilir. Sayımlar, nüfusa kayıtlı olsun ya da olmasın, Türkiye sınırları içinde yaşayan herkesi kapsamayı hedefler. Nüfus sayımları 1935'ten sonra beşer yıl ara ile 1990 yılına kadar tekrarlandı. Bu dönem içinde, ülkeye gelen göçmen sayısı önemli olmadığı için göçe kapalı bir toplum varsayımı pek de yanlış değildi. Dolayısıyla, sayımların evreni, "yurt" topraklarında yaşayanları referans alan bir ulusal nüfus tasavvuruydu. 1997 nüfus tespiti ve daha sonra 2000 nüfus sayımı sonuçlarında artık göçe kapalı nüfus varsayımının pek de doğru olmadığı anlaşılmaya başlandı. Üstelik *de facto* sayım tekniği ile yapılabilen sahtecilikler arttı. Bütün bunlar, sayım teknikleri ve soru çeşitlerinin yeniden gözden geçirilmesi için uyarı niteliğinde sorunlardı.

Nüfus sayımlarının aksine, nüfus kütüklerinde ulusal nüfus, "yurttaşlık" bağı ile tanımlanır. Nüfus kütükleri bu açıdan sayımlara göre daha kesin ama dar bir ulus-nüfus tanımı yapar. Nüfusa kayıtlı olmayanların sayıları çok yüksek olduğunda kayıt sisteminden ulusa ilişkin gerçekçi istatistikler oluşturulamaz. Sayımlar bu nedenle uzun yıllar *de facto* sistemine gö-

33 *De facto* sistemi, tüm nüfusu *bulundukları yerde*, orada ikamet edip etmediğine ya da ikametinin yasallığına bakılmaksızın ve bir gün içinde sayma ilkesi iken, *de jure* nüfus, *ikametgâh esasına* göre hanelerdeki bireylerin, sayım sırasında orada olup olmamasına ya da ikametinin yasallığına bakılmaksızın, sayılmasına dayanır. http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/vitstats/serANotes.pdf.

re yapılmış ve ulusa yönelik istatistiklerde kayıt sistemine göre üstünlüğü olduğu tartışmasız kabul edilmişti. Bu dönemde muhtemelen Nüfus İşleri Müdürlüğü, rejimin önemli saydığı bireylerin gözetimine yoğunlaştı. Böylece, hükümetler hem kimi bireyleri denetleyebilecek ve kayıtlı yurttaşların yasal sorunlarını düzenleyebilecek bir kayıt sistemini kullandı, hem de demografi mühendisliğinin gereklerini yerine getirebilecek istatistikler topladı.[34]

Cumhuriyetin başlarında nüfus sayımları temel olarak nüfusun büyüklüğü ve kompozisyonu ile ilgili bilgi vermeyi amaçlamıştı. Zamanla, (1970 sayımıyla birlikte), sayımlara doğurganlık, çocuk ölümleri ve göçlerle ilgili konularda birkaç soru eklenerek nüfusun dinamiği hakkında da daha ayrıntılı ve güvenilir istatistikler üretildi. Böylece gelecekteki nüfus tahminleri yapılabildi ve doğum ve ölümlerle ilgili etkili politikalar uygulanabildi.

Nüfus sayımlarından elde edilen istatistikler, tam olarak vatandaşların sayılarını belirlemez. Sayım verilerindeki nüfus, amiyane terimle "halk"tır. Halk, nüfusa kaydolmamış ama Türkiye sınırları içinde yaşayanları da içerir. Bunlar "kayıt dışı nüfus" ya da "saklı nüfus" olarak adlandırılır. Sonuncu terim, özellikle 18 yaşını bitirdiği halde nüfus kaydı olmayan erkekler için kullanılır. Zira bunlar asker kaçağı olarak değerlendirilirler. Kayıtlı olmayan nüfus genellikle köylerde ve gelişmemiş yörelerde yaşayanlardır. Kaydolmamanın çeşitli nedenleri olabilir. Kimisi doğan çocuklarını kente gidip kaydettirme işlemi zor ve maliyetli olduğu için bunu erteler ama kimi de bilinçli olarak TC hükümetlerinin gözetimine girmemek için kayıt

34 İstatistiklerden yola çıkarak evlenmelerin ve doğurganlığın teşvik edilmesi ve bu amaçla kürtaj başta olmak üzere doğum kontrolü tekniklerinin yasaklanması, öte yandan ölümlerin ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için çeşitli kampanyaların başlatılması da demografi mühendisliği olarak değerlendirilir. Tabii bunlar, Türkleştirme siyaseti çerçevesinde yapılan zorunlu din değiştirmeler, katliamlar, sürgünler kadar zalim tedbirler değiller. Sonuncular, sayım istatistiklerinden ziyade, nüfus kütük bilgilerinden elde edilen somut kişiler hakkındaki verilere dayanır ve rejimi tehdit eden unsurlar olarak değerlendirildiklerinden bu verilerin üretilip korunması İçişleri Bakanlığı'nın sorumluluğundadır.

dışı olmayı tercih eder. Kayıt dışı olmak askerlik yapmamaktan başlayarak bir dizi devlet yaptırımından kurtulmak anlamına gelebilir. Ama aynı zamanda kayıt dışı nüfus bazı yurttaşlık haklarından da yararlanamaz. Kimlik belgesi olmayan, resmî nikâh yaptıramaz. Yalnızca imam nikâhlı olanların bir kısmı zaten nüfus cüzdanı olmayanlardır. Toplu evlendirmeler, af yasaları ve nesep düzeltmesi (tashih-i nesep) ile pek çok kişi nüfusa kaydedilmektedir. Kimliksiz çocuklar okula başlasa bile mezuniyetlerini alamazlar. Dolayısıyla bazı aileler çocuklarının eğitimi nedeniyle nüfusa kaydolur, resmî nikâh yaptırır. Askerlikten kaçmak ulus-devletin çok önemsediği bir sorun olduğu için bu konuda daha ciddi tedbirler alınmıştır. Örneğin, köy muhtarları köyde kayıtlı olmayan askerlik çağındaki erkekleri bildirmediği takdirde cezalandırılır. Tabii aileye ve kaçak erkeğe de ceza verilir.

Genellikle, cezai yaptırımların fazlalığı nedeniyle erkek çocukların nüfusa kayıtları yaptırılır. Zaten miras nedeniyle de onların kayıtlarının yaptırılmasında aile açısından yarar vardır. Oysa kızlar için durum farklıdır. Onların kaydedilmemeleri İçişleri Bakanlığı açısından ikinci derecede önemlidir. Üstelik ulus-devlet öncesi miras paylaşımında kız çocukları dikkate alınmazken, yeni yasalar çocuklar arasında eşit paylaşım ilkesini getirmiştir. Bu kuralı benimsemeyen aile reislerinin kızlarını nüfusa kaydettirmemeleri yeterlidir. Aynı şekilde, Türk etnik kimliğine ait olmadığı halde yasaların zoruyla çocuklarına Türkçe isim koyma ve Türkçe konuşma zorunluluğu, ilkokulda öğretilen ulus-devlet ideolojisinin ailenin etnik ve dinî anlayışına ters düşmesi gibi nedenlerle devlete karşı pasif direniş yapmak isteyenlerin başvurdukları yöntemlerden biri, kızlarını kaydettirmemek olmaktadır. Onlar aile kültürü ile yetişir ve bu normları devam ettirmede öncülük ederler. Türk-Müslüman olmayan aileler oğullarına Türk-Müslüman isimleri koyarak özellikle askerlikte ve genel olarak kamusal hayatta onların ayrımcılığa maruz kalmalarını önlemek isterken, kızlarına aksine kendi etnik kültürlerinin gerektirdiği isimleri verir, onları kendi kültürel değerleri doğrultusunda yetiştirerek bir

anlamda ulus-devlete karşı çıkarlar. Türkiye'de yaşayan Çerkez, Kürt, Ermeni, Rum, Musevi kökenli vatandaşların isimleri incelenecek olursa kızların etnik isimlerinin daha fazla olduğu açıkça görülecektir.

Türkiye uzun zamandan beri nüfusa kayıtlı olmayanların görece büyüklüğü ile dünyada dikkati çeken ülkelerden olmuştur. UNICEF'in "Kimlik belgesi her çocuğun hakkıdır!" kampanyası vesilesiyle 2002'de yayınladığı rapora göre Türkiye'de beş yaşına gelene kadar kimlik belgesi olmayanların o yaş grubuna oranı yüzde 26 gibi çok yüksek düzeydedir. Aynı rapor bu sorunun evrensel olduğunu ve dünyada tahminen 50 milyon çocuğun nüfusa kayıtlı olmadığını belirtmektedir. Bu sayı doğan çocukların beşte ikisine karşılık gelmektedir. Diğer bir deyişle, dünyada her doğan beş çocuktan ikisinin kimlik belgesi yoktur.[35]

Türkiye'de son yıllarda kayıt dışı nüfusa ulaşmak için ciddi çabalar sergilendi. Artık UNICEF'in verdiği sayılar geçerliğini çoktan yitirdi. Milyonlarca insan sonradan nüfus kütüklerine geçirildi. Bu çabalar arasında etkin olan programlar, yeşil kart uygulaması, yoksullara verilen şartlı ayni ve nakdi yardımlardır. Geç kayıt cezası olan 26 lira, adrese dayalı kayıt sistemi kurulurken iki yıllığına ertelendi. Taşra teşkilatı kendi içinde komisyonlar kurarak kayıtsız nüfusu en aza indirme yollarını aradı. Kızlarını kimliksizlikten dolayı okula göndermeyenlere yeşil kart çıkartmamak gibi yasada olmayan cezaların bile verildiğini gazeteler yazdı. "Haydi kızlar okula!" kampanyasının kayıtların tamamlanmasında etkin olduğu belirtilirken, örneğin Urfa'da çocuklarını okula göndermedikleri tespit edilen 240 kişi mahkemeye verildi.[36] 2006'da Emniyet Genel Müdürlüğü'nün bir genelge ile belirttiği gibi günümüzde sorun, kayıt dışı nüfus ile kaçak göçmenlerin birbirine karışmasıdır. Genelgede sırf bu nedenle bile kayıt sisteminin acilen tamamlanması gerektiği belirtilmiştir.

35 UNICEF, 2002.

36 İhlas Haber Ajansı, 17.10.2006.
www.haberler.com/mus-snt-sakli-nufusu-ortaya-cikardi-haberi/ - (23.11.2008).

Gazetelerde çıkan saklı nüfus haberleri özellikle Doğu ve Güneydoğu illlerini hedef aldı. Buralardaki merkezî yönetimin temsilcileriyle görüşmeler yaparak saklı nüfusun nasıl eritildiği anlatıldı. Bu haberlerden okuyucu olarak öğrendiğimiz iki önemli bilgiden biri devletin bu kez işi çok sıkı tuttuğu. Diğeri ise, daha önce bu bölgelerde binlerce insanın ve özellikle kadınların nüfus kaydının yapılmamış olduğu.[37]

Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi yurt ve yurttaş tanımlarına göre ayrışan "ulusal nüfus" tasavvurlarını yakınlaştırdı. Öte yandan, aynı dönemde sayıları giderek artan içe ve dışa doğru kayıt dışı göç, ulusu tanımlama açısından sayımların güvenirliğini zedeledi. Günümüzde kayıt sistemi ile sayımlar arasında gözlenen fark, nüfusa kayıtlı olmamaktan çok, kayıt dışı göç ile gelen ve gidenlerin yarattığı belirsiz durumlardan kaynaklanmaya başladı. Bu durumda *de facto* sisteminin *de jure* karşısındaki üstünlüğünden de söz etmek iyice zorlaştı.[38]

Cumhuriyet döneminde kimlik belgeleri birkaç kez değiştirildi. Resimli nüfus cüzdanları soyadı yasasından sonra başlatıldı.[39] Küçük bir defter olan bu belgede bireyler yer değiştirdikçe kütüklerini de taşıyacakları ve cüzdanlarına yeni kütük yerlerini yazacakları tasarlandı. Oysa bu sistem işlemedi ve yürürlükten kaldırıldı. Nüfus cüzdanlarının tek bir kart haline dönüşmesi, cüzdandaki pek çok bilginin var olan geri teknolojiyle sisteme işlenmesinin hemen hemen imkânsız olması ile açıklanabilir. Konuştuğum birkaç kişi kütüklerini taşımamalarının nedenini yetiştiği çevreye ihanet gibi algıladıklarını söyleyerek açıkladı. Baba ocağı ile ilişkilerin devam ettiğini gösterir bir simgeydi kütükleri değiştirmemek. Üstelik belki de ileride tekrar memlekete dönerlerdi.

Hızlı göçle birlikte büyük kentlerde yaşayan nüfus arttıkça kimin nereden geldiğini bir ölçüde gösteren cüzdanlardaki kü-

37 Bu tür haberler için bkz. http://www.e-haber.com.tr/index.php?id=4930 (23.11.2008).

38 Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Çavlin Bozbeyoğlu ve Rittersberger Tılıç, 2011.

39 Türköz, 2007.

tük bilgileri ek bir gözetim bilgisi haline geldi şüphesiz. Tıpkı doğum yeri bilgisi ve din bilgisi gibi. Kertzer ve Arel, kimlik kartlarındaki bilgilerin nüfusu ırk, etnik köken, din gibi faktörlere göre sınıflayan, ayırımcı bir işlev gördüğünü ileri sürerek eleştirir.[40] Öte yandan, nüfus cüzdanlarından kimlik kartlarına geçişte yine pek işlemeyen "biyolojik ölçüm" bilgilerinden tamamen vazgeçildi.[41] Kimlik numaralarının verilişi ise çok yeni bir uygulama. Merkezî kayıt sisteminin elektronik ortama taşınmasından sonra başlatıldı. Yurttaşların iç göçle birlikte nüfus kütük bilgilerini taşıma zorunluluğu kaldırıldı. Ama kayıt sisteminde yurttaşların bulundukları yeri belirleme ciddi biçimde bir sorun olmaya devam etti. Adrese dayalı kayıt sistemi gözetim açısından önemli olan bu sorunu nihayet çözdü.

Kayıt dışı göç ve gözetimin artışı

Küreselleşme ile artan ulus aşırı göç hareketleri, güvenlik sorununu gelişmiş ülkelerin gündemine yerleştirdi. Soğuk Savaş döneminde tahmin edilebilir ve ölçülebilir nitelikte olan uluslararası göç artık denetlenmesi güç bir olguya dönüştü. Bu yüzden de özellikle kayıt dışı göçlerle gelenlerin teröristlerle özdeştirildiği, ulus-devletlerin kaçak göçmenlere adeta sürekli savaş halindeymişçesine orantısız önlemler getirdikleri gözlendi.[42] Göç teorisyenleri kayıt dışı göçün ülke ekonomisine

40 Kertzer ve Arel, 2002.

41 Nüfus cüzdanlarından atılan bilgiler şunlar: Mezhebi, meslek ve içtima-i vaziyeti, boy, göz, renk, vücutça sakatlığı veya noksanlığı, medeni ve şahsi ahvalindeki tebeddülat, yer değiştirme vakalarının yazılacak yeri, ilk yoklama sütunu, son yoklama sütunu, celbü sevk ve bedeli nakti hanesi, muvazzaflık devrine ait sütun, ihtiyata naklinden ihracına kadar cari muamelatı, zat maaşı kaydı. Benim nüfus cüzdanımda ve ailedeki diğerlerinde mezhep, biyolojik ölçüm bilgileri dahil bu sorular boş bırakılmış. Demek ki 1930'ların sıkı devletçi politikaları nedeniyle konan biyolojik ölçüm soruları en azından 1940'lardan beri işlememiş. Tabii Sünni olmayan ya da Afrika kökenli vatandaşların nüfus cüzdanlarında da bu sorular boş bırakılmış mıydı bilemiyorum. İlginç bir başka açıklama ise "medeni hal" sorusu ile ilgili. Bu sorunun açıklamasında "boşanmış" ve "boşanmış" maddeleri ayrı olarak var. Böyle bir ayrım da artık yapılmıyor.

42 Coutin, 2003.

önemli katkıları olduğunu vurgulayarak yöneticileri iki yüzlülükle suçladı.[43] Ucuz ve güvencesiz emek, yeni dünya düzeninde kârları katlarken, göçmenlerin toplumsal yapıdaki istikrarı bozmamalarını sağlama görevi ulus-devletlerin sorumluluğuna verildi.[44]

Özellikle Türkiye gibi iki yönlü kayıt dışı göç hareketinin olduğu ülkelerde göç istatistikleri yetersizdir. Öte yandan, küresel ekonominin yarattığı ve eskiye göre önemli ölçüde farklılaşmış göç dalgalarının istatistiksel önemi de zaten azalıyor. Zira yeni göç hareketlerinin önemli bir bölümü, mekik göçü diye de adlandırılan geçici sürelerle ama sürekli bir hareketliliği içermektedir. Göç edenlerin tek tek niteliklerini bilmek sayılarından önemli hale geldi. Niteliksiz, sağlıksız, masraflı, öfkeli göçmenleri hiçbir yetkili istememektedir. Bu hem terör tehlikesi ile açıklanmakta hem de kalifiye göçmen almak isteyen ülkelerin göçmenleri kendilerinin seçme isteğinden doğmaktadır.[45]

Göçmenlerin gelişmiş kimlik belgelerine sahip olmalarının bir başka yararı, sınır dışı edilmek istenen kaçakların nereye geri gönderilecekleri ve geri dönüşle ilgili masrafların kime ödettirileceği gibi konulara açıklık getirebilmesi. Ulus-devletler açısından maliyeti giderek artan kaçakları sınır dışı etme sorunları, kimlik belirlemede ileri teknolojilerle hazırlanan biyolojik ölçümlere itibar edilmesinin önemli bir nedeni oldu.[46] "Vatansızlar" (haymatlos) olarak anılan sığınmacıların bir kısmı kendi devletleri tarafından vatandaşlıktan çıkartılanlar olduğu gibi, bir bölümü de zaten hiçbir kayıt sistemine girmemiş olanlardır. Kimileri özellikle kimlik belgelerini yok ederek, ya da sahte belge ve evliliklerle geri gönderilmekten kaçmaya çalışmaktadır. Gelişmiş kimlik belgelerinde kişinin parmak izlerinden, damar biçiminden, gözlerinden vb. biyolojik özelliklerinden hareketle kimlikleri doğru olarak belirlenebilecektir. Ulus aşırı kayıt dışı göçlerin denetlenemez boyutlara ulaşma-

43 Massey, vd., 2005; Portes, 1997; Sassen, 2000; Vertovec, 2004.

44 Castells, 2006.

45 Castells, 2006.

46 Nadig, 2002.

sı, ulusal ve ulus aşırı güçlerin ihtiyacı olan tahmin edilebilirlik olgusunu ciddi biçimde tehlikeye atmaktadır. Bu sorunu, ulus-devletlere fon ve eğitim yardımları ile ülkede herkesin kayıt altına alınması ve davranışlarının takip edilebilmesiyle çözmeye çalıştıklarını düşünüyorum.

Gözetim, bireylerin kim oldukları sorusuyla başlar ve nerede oldukları, ne yaptıkları gibi ek bilgilerle gelişir. Örneğin, Merkezi Nüfus Kayıt Sistemi (MERNİS), "kim" sorusuna yanıt verebilirken,[47] Adrese Dayalı Nüfusa Kayıt Sistemi (AKS) "nerede" sorusuna[48] ve Kimlik Paylaşım Sistemi (KPS), kamu ile ilişkiler açısından, kişilerin "ne yaptıklarına" dair bilgiler verecektir.[49] Gelecekte özel alanda da bireylerin ne yaptıklarının kayıt sisteminin bir parçası haline geleceğini düşünmek zor değil. Çipli kimlik belgesine geçmeden bile, yalnızca kimlik numarasıyla yetkililerin ulaşabilecekleri bilgiler, mahkeme kayıtlarından banka hesaplarına kadar uzanan bir çeşitlilik içinde. Öte yandan, herhangi bir kamu ilişkisinde kimlik bilgileriyle ilgili yapılan bir yanlışın sonuçlarını da kestirmek kolay değil.[50]

Gözetimin artışı herkesi ve her yurttaşı ayrı ayrı kapsayıcı olmaya çalışan ulus-devletin artık nüfusun yaş ve cinsiyete göre dağılmış halinden çok öte, bireylerin her gün çeşitlenen kimliklerini ve kimliklerine uygun davranış kalıplarını gösterecek bilgi birikimine ve istatistik analizlere ihtiyacı var. Öte yandan, dış dünyaya açılan, geçmişin korunaklı yurttaşları rekabet ve giderek artan eşitsizliklerin yarattığı şiddet karşısında yalnızca yurttaş kimliğine sığınarak güvenliğini sağlayamadığı için çeşitli alt gruplara dahil olarak dışlanmışlık ve korkularını alt etmeye çalışıyor.[51] Gözetim toplumu bir korku toplumudur ay-

47 Merkezi Nüfus Kayıt Sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.nvi.gov.tr/Hakkimizda/Projeler,Spot_Mernis.html

48 Adrese Dayalı Kayıt Sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.nvi.gov.tr/Hakkimizda/Projeler,Aks.html

49 Kimlik Paylaşım Sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.nvi.gov.tr/Hakkimizda/Projeler,Kps.html

50 Türkiye'de çipli kimlik kartları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Çavin Bozbeyoğlu, 2011.

51 Kentel, Ahıska, Genç, 2007.

nı zamanda. Bireylerin korkuları, devletin terörizm, can ve mal güvenliği, toprak bütünlüğü gibi konularda ürettiği kaygı ve korkularla büyür ve hatta kamu dışında yeni gözetim biçimlerini de yaratır.

TÜRKİYE'DE DEMOGRAFİK DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE CİNSİYET VE SINIF[1]

> "Onlar her zaman çok fazla. 'Onlar', yani daha az olması gerekenler... Ve biz hiçbir zaman yeterli sayıda değiliz. 'Biz' yani daha fazla olması gerekenler."[2]

Giriş

Diğer sosyal bilimlere göre demografi, nüfus verilerine eleştirel bakma konusunda oldukça geç kaldı. Bu geç kalmışlığı, demografinin ilgi alanı olan hayati olayların, yani doğumların, ölümlerin, yaşlanmanın, belli bir cinsiyete dahil olmanın, kısmen biyolojik açıklamalarının olmasında aramak mümkün. Ama tam da bu nedenle, nüfusa ilişkin olayların toplumsal olarak nasıl inşa edildiklerini görünür hale getirmek önemli. Bu faaliyet eleştirel bir yaklaşımı zorunlu kılar. Zira demografi, pozitivist bir disiplin olarak, oluşturduğu kategorilerin ve sayıların nesnel oldukları varsayımını içerir. Nüfusa ilişkin "sorun"ların toplumsal olarak nasıl ele alındığını tartışacağım bu yazının da en genelde böyle eleştirel bir amacı var.

1 Bu yazının ilk taslağını okuyarak bana çok yararlı eleştiri ve öneriler getiren Didem Danış'a, Cenk Özbay'a ve Jak Kamhi'ye teşekkür ederim.

2 "There are always too many of them. 'Them' are the fellows of whom there should be fewer... and there are never enough of us. 'Us' are the folks of whom there should be more" (Bauman, 2004: 34).

Nüfus kategorilerindeki sayıların ve bunlara dayanan oranların "sorun" olarak algılanması, nüfusun yönetim zihniyeti (*governmentality*) ile ilişkisinin kurulduğu 20. yüzyılda en üst düzeye ulaştı. İktidarlar, bu "sorun" alanlarına yönelik politika geliştirip onları uygulamaya çalıştı. Temelde kapitalist ilişkileri tehdit eden "sorun" alanları üzerine gidildi. Toplumun refahı için gerekli olduğu ileri sürülse de nüfusa yönelik politikalar, her zaman alt gruplar ve bireyler açısından tercih edilen yaptırım ve teşvikler değillerdi. Kimi zaman, kişilerin davranışları devletin nüfus politikaları ile tam uyuşmadı. Örneğin, Hindistan ve Pakistan'da erkek çocuk tercihi o kadar güçlü ki yeni teknolojilerle hamilelikte cinsiyet tayini yapılarak kız ceninlerin kürtajla alınmasından dolayı nüfusta ortaya çıkan cinsiyet dengesizliği önemli bir "sorun" haline geldi. Ataerkil değerler sistemi ile nüfus artışını dengeli bir biçimde azaltmaya çalışan iktidarları karşı karşıya getiren bu tür durumlara çözüm bulmak zor. Zira iktidarlar, ataerkil değerler sistemi gibi, güçlerini pekiştirici toplumsal değerleri incitmeden politikalarını oluşturmaya çalışır.

Nüfus politikalarını, farklı kaygılarla toplumsal pazarlıkların yapılabildiği bir alan olarak değerlendirmek gerekir. Bu açıdan Türkiye, zengin bir tartışma zemininin yaratıldığı bir ülke olarak göze çarpıyor. Örneğin, nüfus planlaması yasası çıkarken tartışılan konulardan birisi de yasanın adının ne olacağı ile ilgiliydi. "Doğum kontrolü" tabiri mecliste milletvekilleri tarafından devletin ailenin mahremiyetine girmesi olarak algılandığı için uygun görülmedi. "Nüfus planlaması" terimi tercih edildi. Hatta yasaya "ailelerin istedikleri zaman, istedikleri kadar çocuk sahibi olmaları için" diye bir gerekçe konuldu. Bu gerekçe ile bireylerin tercihlerine devlet müdahalesi olmayacağı garantisi verilmiş oldu. Kuruluş yıllarında, ataerkil değerlerin ve dinin de desteklediği "daha çok çocuk yapın" demek mahremiyet ihlali olarak görünmezken, bu dönemde "daha az çocuk yapın" demenin yasakçı bir zihniyet olarak değerlendirilmiş olması ataerkil değerler sisteminin politika belirlenirken önemli bir pazarlık unsuru olduğunu göstermektedir.

20. yüzyılda Türkiye'de nüfusun yapısı, hızı ve kompozisyonu önemli ölçüde değişiklikler gösterdi. Yüksek doğurganlık ve ölümlülük düzeylerinden alçak doğurganlık ve ölüm düzeylerine dönüşüm hemen hemen tamamlandı.[3] Demografik dönüşüm, kapitalizmin Türkiye'de yaygınlaşması ve ulus-devlet ideolojisinin benimsenmesiyle birlikte ortaya çıktı ve büyük ölçüde, siyasal ve ekonomik yapıdaki bu değişmelerin etkisiyle gerçekleşti. Hükümetler nüfus yapısındaki değişmeleri doğrudan etkileyen politikalarla demografik dönüşümü hızlandırmaya ve yönlendirmeye çalıştı.

Demografik dönüşümün farklı evrelerinde farklı nüfus "sorun"ları tartışıldı. Yüzyılın başında "sorun", erkek eksikliği ve nüfus artışının yavaşlığı idi; bir sonraki evrede yüksek doğurganlık ve hızlı nüfus artışı oldu. Doğurganlığın düşmesi ile genç nüfus oranı artarken, eğitim ve istihdam olanakları kısıtlı gençlerin toplumu istikrarsızlığa sürükleyeceği endişesi oluştu. Doğurganlığın ve ölümlülüğün düşük bir düzeye ulaştığı günümüzde de bu endişeye yaşlı nüfusun artışı ile ortaya çıkan başka bir "sorun" eklendi. Bütün bu sorun alanları, açıkça söylenmese de, kapitalizmin yaygınlaşmasını sağlayan, ataerkil değerleri incitmeden, milliyetçi ideolojilere göz kırpan politikaların benimsenmesini gerektirdi. Dezavantajlı konumda olan kadınlar, alt sınıflar ve azınlıklar nüfus politikalarının hedefi ve çoğu zaman mağdurları oldular. Sorunlara yaklaşımda zaten eşitsiz ilişkilerin ortadan kaldırılması ya da azaltılması hedeflenmediği için de demografik dönüşüm, bu eşitsiz ilişkilerin birikimli olarak sürmesinde etken oldu.

Demografik dönüşümün sayısal nitelikleri demograflar tarafından ayrıntılı biçimde tartışıldı.[4] Burada sayılar üzerinde fazla durmadan dönüşüm sürecinin farklı evrelerinde cinsiyetler ve sosyal sınıflar arasında var olan eşitsiz ilişkilerin yeniden üretilmesinde nüfus olgusunun ve politikalarının rolünü tartışacağım.

---

3 TÜİK'in verdiği istatistiklere göre, 2011 itibariyle, net yenilenme hızı 2.00'a ulaştı.

4 Shorter, 1995; Koç vd., 2010a.

Erkek eksikliği ve yavaş nüfus artışı

20. yüzyılın başında, hatta biraz daha öncesinde sürekli savaşlar, göçler ve salgın hastalıklar nedeniyle nüfus artış hızı düştü ve yetişkin erkek nüfus kadınlara göre epeyce azaldı. Zamanın aydınları ve hükümetler erkek nüfus eksikliğini toplumun en önemli zaafı olarak niteliediler. Zira üretimde işgücü arzı azaldığı gibi askeri açıdan da ciddi bir eksiklik söz konusuydu.

Binlerce kadın kocasız, işsiz, güvencesiz ortada kalmıştı. Kadınlar bu zorlu yıllarda yalnız kendilerini değil, yaşlıları, hastaları ve çocukları da bakıp geçindirmek durumundaydı. Kadınların sorunları çoktu ama söylemde sorun, erkek eksikliğiydi.[5] Cinsiyetçi iktidar ve toplum, kadınların çalışmasına çok ciddi engeller çıkarttı. Öyle ki, Ziya Gökalp bir şiirle kadınların yaşayabilmek için, yani mecburen, çalışmak zorunda olduğunu anlatmaya çalıştı.[6]

1920'de Robert Kolej Sosyoloji Bölümü, ittifak devletleri tarafından istenen bir rapor hazırladı. Bu rapor, kentin sosyal sorunlarına ilişkindi. Sorunlarm başında dul kadınlar geliyordu. Osmanlı toplumunda "millet" olarak adlandırılan dört farklı dinî-etnik gruptan yüz dul kadınla anket çalışması yapan Mabelle C. Phillips, bulgularını paylaşırken bu erkeksiz kadınların çektikleri ısdırabı dile getirdi.[7] İş piyasasında kadınlar için çok kısıtlı işler vardı ve toplum bir çıkış yolu bulmaktan acizdi. Rum, Ermeni, Yahudi ya da Müslüman dul kadınların en fazla yaptıkları iş çamaşırcılıktı.

Kadınların tarım dışında, sanayi ve hizmetlerde istihdam artışı bu olumsuz koşullara rağmen gerçekleşti.[8] Özellikle do-

5 Buraya almadığım bir başka yazımda nüfusta erkek eksikliği endişelerine paralel olarak evlerde kadın fazlalığına ilişkin olumsuz söylemlerin de yer aldığını tartıştım. Özbay, 2004. Erkeksiz hanelerde yaşamı anlatan anılar için bkz. Örik, 1995, Eğilmez, 2002.

6 Ziya Gökalp'in "Meslek Kadını" adlı şiirini o zamanın değerler sistemini göstermek için Ek 1'de bütünüyle alıntıladım.

7 Johnson, 1995.

8 Makal, "İmparatorluk'ta ücretli kadın emeğinin modern sektörde beklentileri aşacak düzeyde olmasının nedenlerinden biri, sürekli yaşanan savaşlar dolayısıyla erkek işgücünde ortaya çıkan eksilmedir," demektedir (2010: 19).

kuma ve gıda sanayiinde işçi olarak çalışan kadınların sayıları azımsanmayacak ölçüde arttı ama yine de tam olarak işgücü talebini karşılayacak kadar değildi. Çalışan kadınlar yalnızca İstanbul, İzmir, Adana, Bursa gibi büyük kentlerdeydi. Kadınlar devlet dairelerinde de çalışmaya savaş sırasında başladı. Kadının çalışması yadırganıyordu. Üstelik, Ahmet Makal'ın saptadığı gibi, onlara erkek ücretlerinden daha azı ödeniyordu.[9] Dönemin aydınları, kadınların çalışmasının gereklerini anlatırken önemle üzerinde durdukları konu, bunun geçici bir durum olduğu idi.[10] Kadının yeri eviydi ve erkek nüfus eksikliği giderilinceye kadar kadınların çalışmasına hoşgörüyle bakılmalıydı. Bu söylemlerle işçi sınıfının içinde cinsiyet eşitliği sağlama fırsatı da kaçırıldı. "Savaş bitiminde kamu hizmetlerinde çalışan kadınların işlerine son verme eğilimi ağırlık kazandı."[11]

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında sıradan işçi, memur olarak çalışan kadınların sayısı görece azdı ama uzman mesleklerde çalışan kadınların durumu farklıydı. Uzman mesleklerde kadın işgücü önemli ve sürekli bir artış sergiledi. Cumhuriyetin kadınlara sağladığı eğitim ve istihdam olanaklarından göreli olarak en çok yararlananlar üst ve orta sınıf kentli kadınlardı. Çiğdem Kağıtçıbaşı erken cumhuriyet döneminde uzman mesleklerde çalışan kadın oranının bu alanda çalışanların dörtte birine ulaştığını ve bunun zamanında dünyada bir başka ülkede görülmeyen yükseklikte bir değer olduğunu anımsatmaktadır.[12]

Ulus-devlet ideolojisi çerçevesinde devrimci babalarla kızları arasında kurulan bağların kızların eğitilmesindeki önemine Durakbaşa ve İlyasoğlu dikkat çekti.[13] Benzer bir yaklaşımla, Ayşe Öncü, bu olağandışı durumu erkeklerin tercihi ola-

9 Ahmet Makal, örneklerle kadınlara verilen ücretin erkeklerinkinin kimi zaman yarısı, kimi zaman beşte üçü, kimi zaman dörtte üçü verildiğini göstermektedir (2010).

10 Ziya Gökalp yine bir şiirle yeni yetme kız çocuklarına alim bile olsalar erkek işgücü ihtiyacı ortadan kalkınca evlerine dönmeleri gerektiğini anlattı. Bu şiiri de ibret için Ek 2'de verdim.

11 Makal, 2010: 19.

12 Kağıtçıbaşı vd., 2010.

13 Durakbaşa ve İlyasoğlu, 2001.

rak yorumladı. Cumhuriyetin ilk yıllarında üst düzey erkeklerin alt sınıftan gelecek erkekler yerine kendi sınıflarındaki kadınları tercih ettiklerini ileri sürdü.[14] Bu görüşler, her ne kadar anlamlı ve geçerli olsa da tam olarak olup biteni anlatmakta yetersizdir. Zira, alt sınıf erkeklerin önemli bir bölümünün eğitime ayıracak zamanları zaten yoktu. Devlet bile ancak ortada kalmış, öksüz, kimsesiz erkek çocuklarını sivil ve askerî okullarda parasız okutabiliyordu. Geri kalanlar ailelerinin geçimini sağlayabilmek için çalışmak zorundaydı. Kalifiye işgücü talebini karşılayabilmek için kızlarını uzun yıllar okutabilecek üst ve orta sınıf ailelere iş düşmekteydi. Evlerde kadın fazlalığı, genç kızların ev işlerinden muaf tutulup okula gitmeleri için bir fırsat da yaratmıştı.

Öte yandan, yüz binlerce ortada kalmış ya da ailenin gözden çıkarttığı kız çocukları evlerde çalıştırılmak üzere orta sınıflara evlatlık adı altında verildi.[15] Uzman mesleklerde kadınların görece fazlalığına büyük ölçüde evlatlıklar da katkıda bulundu. Ev işlerinde çalıştırılmak üzere evlere alman evlatlık geleneği 1970'lere kadar sürdü. Bu zaman içinde üst ve orta sınıf ailelerde kızların okula gitmeleri ve bir işte çalışmaları adeta normlaştı. Alt sınıf ailelerde kızların gelecek beklentisi ise evlilikle sınırlı kaldı.

Bu arada, ev işleri ve bakım hizmetlerinden bütünüyle kadınların sorumlu olması bir "sorun" olarak algılanmadı bile. Kimi ailelerde, birbirlerine destek olarak kadınlar bu yüklerini hafifletecek mekanizmalar kurabildi. Erkekler ise nadir ve değerli varlıklar olarak ev işleri ve bakım hizmetlerine ciddi biçimde katkıda bulunmaktan yine azat edildiler.

Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte yetişkin erkek nüfus eksikliğini gidermek, nüfus artışını hızlandırmak için bir dizi önlemler alındı. Başta salgın hastalıklarla mücadele için yapılan kampanyalardan söz etmek gerek. Örneğin, Verem Savaş Kampanyası, Sıtma Savaş Kampanyası gibi. Aşılar, DDT gibi ilaçlar-

14 Öncü, 1982.

15 Evlatlıklar evlerde çağı gelince evlendirilmek üzere, karın tokluğuna çalışıyorlardı ve işgücü istatistiklerinde yer almıyorlardı. Özbay, 1999c.

la yetişkin ölümleri önemli ölçüde azaltıldı. Ama esas sorun bebek ve çocuk ölümleriydi. Çoğu kızamık, ishal gibi bugün için basit sayılan salgın hastalıklardan ölüyordu. Ama nüfusun çoğunluğunun yaşadığı binlerce köyde mikropsuz su ve kışın yeterli bir barınma sağlayacak koşullar yoktu. Bebek ve çocuk ölümleri köylerde belli bir sosyal ekonomik kalkınma olmaksızın önlenemiyordu. Şevket Atıf Kansu, bu gerçeği dile getirip "kısa zamanda köyleri kalkındıramayız. İhtiyacımız olan işgücünü Balkan ülkelerinden çağıracağımız muhacirlerle kapatalım" önerisini getirdi.[16] Ya da o zamanın aydınları arasında sıkça konuşulan göçmen getirme konusunu yazıya döktü. Yetişkin erkek eksikliğinin bir nedeni de Yunanistan'la yapılan mübadele anlaşması çerçevesinde bir milyondan fazla Osmanlı Rum vatandaşının ülkeden gitmesi ve karşılığında daha az sayıda Müslümanın Yunanistan'dan gelmesiydi. Milliyetçi ideolojilerin etkisiyle Türkiye ve Yunanistan hükümetleri nüfuslarını kültürel açıdan homojenleştirme telaşına düşmüşler ve var olan ekomomik yapının ciddi biçimde zarar görmesine göz yummuşlardı. Balkanlar'dan gelecek yeni göçlerle işgücü eksikliğini gidermek, iktidarlar için bebek ve çocuk ölümlerini azaltmaktan daha kolaydı. Bu koşullarda bile kadınların işgücüne katılımlarını teşvik etmek için yeterli önlemler alınmadı. Çünkü hükümet, onların çocuk doğurarak nüfus artışını hızlandırmalarını önemsedi.[17]

1930'larda zamanın entelektüelleri yazılarında doğurganlığın kadının en önemli görevi olduğunu anlattı. Örneğin, Neşet Halil Bey, "Türk kadınları dünyanın en doğurgan varlıklarıdır" derken,[18] Şevket Süreyya (Aydemir), "Türk kadını çok doğu-

16 Kansu, 1937.

17 Bu politikaya, dönemin koşullarını dikkate alarak olumlu yaklaşanlar bulunabilir. Çünkü, hemen her yerde doğurganlığın teşvik edilmesi de ekonomik kalkınmayı sağlamak kadar önemsenen bir ideolojik yaklaşımdı. Hitler Almanya'da, Mussolini İtalya'da kadınlara doğurganlıklarını artırmaları için benzer çağrılarda bulunuyorlardı. Bugün benzer söylemlere daha dikkatli yaklaşmanın gereğini vurgulamak için geçmişteki politikaların ideolojik yönlerine dikkat çekmek istedim.

18 Neşet Halil Bey, 1932.

ran ve doğurmayı seven bir kuvvettir," diye yazıyordu,[19] Yaşar Nabi (Nayır), anlaşılan zamanın Almanya'sının aşırı milliyetçi ideolojisinden etkilenmişti. Onun bu konudaki görüşü doğrudan kadınlara yönelik değildi; ona göre "Türk milleti dünyanın en doğurgan milletlerinden biri(dir)"ydi.[20]

Doğurganlık sorumluluğunu bütünüyle kadınlara yükleyen bu yazarlar temelde kadını "verimli bir toprak" gibi sunmakta ve dolaylı olarak erkeklere toprağa tohum ekmeye devam etmeleri çağrısında bulunmaktaydılar.[21] Bu, aynı zamanda, erken evliliklerin teşvik edildiği anlamını da taşıyordu.

1926'da yeni Medeni Kanun yürürlüğe girdi. Devlet bu yasa ile tüm evlilikleri kendi denetimi altına almış oldu ve dinî evlilikler bu tarihten itibaren geçersiz sayılmaya başlandı. Aynı yasa erkeklerin 18, kadınların 17 yaşından önce evlenemeyecekleri kuralını da getirdi. 1938'de en az evlenme yaşları yeni bir yasa ile erkekler için 17'ye, kadınlar için ise 15'e düşürüldü. Bu yasa 2003'e kadar geçerli oldu.[22] 2003'te yapılan yeni Medeni Kanun'da evlenme yaşları erkek ve kadınlar için 18'e yükseltildi. Bütün bu yasal düzenlemeler resmî nikâh yapturanlara yönelikti. Oysa sadece imam nikâhlı olanlar da o sıralar azımsanmayacak ölçüdeydi ve gelinin yaşı ilerleyip resmî nikâh yapılana kadar imam nikâhı yaptırma yaygın bir uygulamaydı.[23] Erken evliliklerin devlet eliyle teşvik edilmesi ileriki dönemlerde, doğurganlığı kısıtlamaya yönelik politikaların başarısını etkiledi.

Doğurganlığı teşvik edici politikaların özellikle 1930'larda yeniden gözden geçirilerek artırıldığı ileri sürülebilir. Örneğin, 1926'da yürürlüğe konan Türk Ceza Kanunu'ndaki çocuk düşürme suçları "kişilere karşı işlenen cürümler" başlığı altın-

19 Şevket Süreyya (Aydemir), 1932: 34.

20 Yaşar Nabi (Nayır), 1941: 444.

21 Türkiye'de doğurganlık değerleri ile ilgili olarak sık kullanılan "toprak ve tohum" metaforu Delaney (2009) tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir.

22 Kocaman ve Özaltın, 1986: 40.

23 Gayri Müslim ailelerin evlenme yaşlarındaki değişmeler hakkında bilgi bulamadım. Onlar resmî nikâh yaşından önce dinî nikâh yapıyorlar mıydı? Bilmiyorum. Bugün, Museviler arasında yasanın önerdiği gibi dinî nikâhın resmi nikâhtan sonra yapılması âdeti yaygındır.

da düzenlenmişken, 1936'da yapılan bir değişiklikle bu suçlar ağırlaştırılarak "Irkın Tümlüğü ve Sağlığı Aleyhine Cürümler" başlığı altına alındı.[24] Ayrıca, altı çocuktan fazla çocuğu olan kadınlara da madalya verildi. 1930'larda toplam doğurganlık hızı yedi doğum gibi çok yüksek bir düzeye ulaştı.[25] İkinci Dünya Savaşı ertesi nüfusun cinsiyet dengesi artık düzelmiş, hatta nüfus artış hızı bir hayli artmıştı. Doğurganlığı teşvik edici (pro-natalist) politikalar 1965'e kadar sürdü. Bu sürede toplam nüfus yaklaşık 2,5 kat arttı.[26]

Yüksek doğurganlık ve hızlı nüfus artışı

1960'larda nüfus politikasının değişmesi gereği üzerinde tartışmalar başladı. Yüksek doğurganlıktan dolayı kadınların sağlığı ciddi biçimde bozuktu. Nusret Fişek,[27] doğurganlığı kısıtlayıcı politikaların benimsenmesi için çabalarken, araştırmalarına göre yılda on bin kadının düşük yapmak isterken öldüğünü, gebeliği önleyici yöntemlerin serbest bırakılmasının en başta ölümlerin azalmasına yardımcı olacağını ileri sürüyordu.[28] Öte yandan, 1960'ların başında Ankara'da araştırma yapan Stycos ve Weller, kadınların işgücüne katılımlarındaki düşüklükte yüksek doğurganlığın önemli bir engel oluşturduğunu saptadılar.[29]

Hükümet yine acil çare olarak göçten medet umdu. Ama bu kez dışarıdan göç alma değil, dışarıya göç verme amacı vardı. 1961'de ilk olarak Almanya ile yapılan ikili sözleşmeye gö-

24 Konan, 2008, dipnot 11. Konan, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda zaten çocuk düşürmeyi yasaklayan yasaların bulunduğunu belirtmiştir (2008).

25 Koç vd., 2010a.

26 1923'te nüfus 13.1 milyondu. 1965'te ise 31.4 milyon.

27 Nusret Fişek (1914-1990) o zamanlar Sağlık Bakanlığı müsteşarı olarak Nüfus Planlaması Yasası'nın kabul edilmesinde kilit rol oynayan bir akademisyendi. Türkiye'de demografinin kurucularındandır. Yurtiçinde ve dışarıda sayısız hizmetleri olan değerli bilim adamı, Hacettepe Üniversitesi'nde Toplum Hekimliği ve Nüfus Etütleri Enstitülerini kurdu. Türk Tabibler Birliği başkanlığı yaptı.

28 Fişek, 1960.

29 Stycos ve Weller, 1967.

re Türkiye'den giden göçmenler geçici işçi statüsünde bir müddet çalışıp geri dönecekti. Sonra yeni göçmenler gelebilecekti. Almanlar işçi olarak genç erkekleri tercih ettiler. Türkiye hükümeti özellikle vasıfsız köylü göçünü teşvik etti. Kısa zamanda binlerce genç Avrupa'da çalışmaya gitti. Ama çoğu geri dönmedi. Yani, göç serüveni pek de sözleşmedeki gibi olmadı. Bunun bir nedeni de işverenlerin yetişmiş göçmen işçiden vazgeçmek istemeyişleriydi. Hatta aile birleşmelerine izin verildi. Giderek hızlanan ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerine yayılan emek göçü Türkiye'nin üstündeki istihdam yükünü bir süre azalttı. Göçmenlerin ailelerine gönderdikleri döviz girdisi de Avrupa'ya göçün olumlanmasında etken oldu.

O yıllarda ülke içinde daha önemli sayılan göç, kır-kent göçüydü. Anadolu ayağa kalkmış, büyük kentlere doğru adeta akıyordu. İstanbul'da sanayileşmenin gelişmeye başladığı, 1960'ların ikinci yarısından sonra artık köylü erkekler yalnız gelmeyip, karılarını ve ailelerini de kente getirmeye başladılar. Kentte yerleşik hayatın önemli bir parçası oldular.

Yüksek doğurganlığın bir göstergesi olan iç ve dış göç hareketleri, göçmenlerin sağladığı ucuz emekle Türkiye ve Avrupa'da kapitalizmin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Bütün bu gelişmeler, yüksek doğurganlığın az da olsa düşüş eğilimi göstermesinde de etkin oldu. Ama işgücü talebinin göçlerle gelenlerin tümünü karşılayacak kapasitede olmaması nedeniyle kentlerde işsizlik ve gizli işsizlik büyüdü.

Doğurganlık ve aile planlaması hakkındaki Türkiye çapında yapılan ilk anket araştırması 1963 yılındadır. Bu araştırmanın bulguları mecliste yasa değişikliğinin geçirilmesinde etkili oldu. Sonuçlar ilk defa Bernard Berelson tarafından sunuldu ve Türkiye'de kadınların büyük bir çoğunluğunun doğurganlıklarını kısıtlamak istediklerini ortaya kondu.[30] Araştırmaya göre gebeliği önleyici yöntemler hakkında bilgi edinmek isteyen kadınlar köylerde yüzde 63, kent merkezlerinde ise yüzde 84 gibi çok yüksek değerlerdeydi.

O yıllarda Türkiye'de kadınlar görece erken yaşlarda evlenip

30 Berelson, 1964; 1967.

hemen doğurmaya başlarlardı. İleri yaşlarda çocuk doğurmak pek iyi karşılanmazdı. Kadınların yaş gruplarına göre doğurganlıklarına bakıldığında 1963'te doğumların çok kısa bir süre içinde yapıldığı açıkça gözlenmektedir (Tablo 1).[31] 1963'te Toplam Doğurganlık Hızı 6.1 çocuk olarak tahmin edilmişti. Erken ve sık doğumlar muhakkak ki o yıllarda kadınların yaşamlarını tahammül edilmez bir hale sokmuştu. En azından Ankara'nın köylerinde bu konuda araştırmalar yaptığım yıllarda (1966-1968) konuştuğum kadınların yaşamları böyleydi.

TABLO 1
Yaşa Göre Doğurgalık Oranlarının
Standart (Doğal) Doğurganlık Dağılımı ile Karşılaştırılması
(1963-1989)

Yaş grupları	*Standart doğurganlık*[a]	*1963*[a]	*1989*[b]	*Fark (63-89)*
15-19	18.4	20.8	9.5	-11.3
20-24	21.0	24.8	33.3	8.5
25-29	19.8	20.6	27.8	7.2
30-34	17.8	16.5	15.6	-0.9
35-39	14.4	11.8	9.1	-2.7
40-44	7.5	4.6	3.7	-0.9
45-49	1.1	0.9	1.0	0.1
Toplam	**100.0**	**100.0**	**100.0**	

Kaynaklar: a) Shorter ve Macura, 1982: 30. b) DİE, 1991: 41.

Yine 1963 Araştırması'na göre kadınların büyük çoğunluğu fazla çocuk istemiyordu. Ama kocaları çok çocuk sahibi olma yanlısıydı ve sonuçlara baktığımızda çocuk yapma konusunda onların sözlerinin geçtiği anlaşılıyordu (Tablo 2). Önceki yıllarda yüksek doğurganlığa atfedilen olumlu değerler, cinsiyetçi ideolojiyle pekişmiş ve adeta erkeklerin vazgeçmek istemedikleri sosyal statüleri olmuştu. Ekonomik gücü olmayan erkekler sahip oldukları erkek çocuk sayısı ile övünürdü. Bunun-

31 1963 Araştırması'nın sonuçları Türkiye'de yeteri kadar tartışılmadı. Bu nedenle, 1963 Araştırması'nın bazı sonuçlarını ve 1989'da Devlet istatistik Enstitüsü'nün yaptığı, yine az bilinen araştırma ile karşılaştırdığım, başka yerde yayınlanmamış tablolara burada yer vermeyi uygun buldum.

TABLO 2
İstenen Çocuk Sayısına Göre Evlenmiş Nüfusun Yüzde Dağılımı (1963-1989)

	İstenen çocuk sayısı (yüzde)				
	0-2	*3-4*	*5+*	*Fikri yok*	*Toplam*
1963					
Erkekler	21	42	30	7	100
Kadınlar	29	41	15	15	100
1989					
Erkekler	57	33	7	3	100
Kadınlar	60	32	5	3	100
Fark (1963-89)					
Erkekler	36	-9	-23	-4	
Kadınlar	31	-9	-10	-12	

Kaynaklar: 1963 verileri: Berelson, 1967: 54; 1989 verileri: DİE, 1991: 71.

la birlikte, 1963 araştırmasındaki çiftlerin beşte biri çeşitli gebeliği önleyici yöntemlerden birini kullandıklarını belirtmişlerdi.[32] Rahim içi araç o zamanlar henüz bilinmiyordu. Hap kullanan kadınlar ise yüzde bir gibi çok düşük bir orandaydı. En çok kullanılan yöntem, geri çekme idi. Bunu kaput (prezervatif) takip etmekteydi. Diğer bir deyişle, kısıtlı sayıda çift gebeliği önleyici yöntem kullanıyordu ama bunlar da ağırlıklı olarak erkeklerin denetimindeki yöntemlerdi.

Nüfus politikasının değişimi 1965'te gerçekleşti. İktidarın esas üzerinde durduğu konu, kadın ve çocuk sağlığından çok, nüfus artışının ekonomik kalkınmayı yavaşlattığına ilişkin söylemlerdi. Hükümet, ABD'den aldığı yardım fonları ile özellikle köylerde aile planlaması konusunda eğitim ve uygulamalara gezici ekiplerle başladı. Ancak, bu çalışmalar istenilen düzeyde başarılı olamadı.

Cem Behar, doğurganlıkta gözlenen tedrici azalmanın sadece kadınlara yönelik eğitim faaliyetleri düzenleyen aile planlaması programlarıyla açıklanamayacağını gösterdi.[33] Doğurganlıktaki düşüş yavaş da olsa kadınların eğitim seviyesinin artması

32 Berelson, 1967.

33 Behar, 1980.

ve kente göçle ilişkilendirildi. Kentte eğitimli ailelerde bile en çok kullanılan gebeliği önleyici yöntem geri çekmeydi ve buradaki başarısızlıklar özel muayenehanelerde yaptırılan kürtajla çözümleniyordu. Önce de söylediğim gibi kürtaj yasaktı. Bu yasak, yüksek ücretler ödeyerek doktorların muayenehanelerinde kürtaj yaptırmaya mani olmuyordu. O yıllarda kadın-doğum uzmanlarının gebeliği önleyici yöntem kullanılmasını teşvik eden yasadan memnun olmamalarının bir nedeni doğan çocuk sayısının azalacağı ise, diğeri de kürtaj yaptırmak isteyenlerin de düşeceği endişesiydi. 1965 Yasası'nda kürtajın bütünüyle serbest bırakılmamasında muhtemelen bu grubun baskıları da rol oynamıştı.

Yüksek doğurganlık ülkede homojen biçimde gözlenen bir davranış değildi. Aksine, 19. yüzyıldan beri doğurganlıktaki farklılaşmalar belirgindi. Osmanlı son dönem İstanbul'undaki hane yapılarını inceleyen Duben ve Behar, 20. yüzyılın başlarında bile İstanbul'da doğurganlığın Avrupa büyük kentlerindeki kadar düşük düzeyde olduğunu gösterdi (üç-dört doğum).[34] Oysa 1930'larda tüm nüfus için hesaplanan toplam doğurganlık hızı yedi çocuk gibi yüksek bir düzeydeydi. Koç ve arkadaşları, "Türkiye genelinde doğurganlık seviyesinin, İstanbul'un o zamanki seviyesine düşmesi(nin) ancak 1980'li yıllarla birlikte mümkün olduğunu" belirterek Türkiye'deki doğurganlık farklılaşmasının önemini vurgulamışlardır.[35] 1960'larda Türkiye'de toplam doğurganlık hızı altı doğumken, Doğu Anadolu'da hâlâ dokuz çocuktu.[36] Özetle, yüksek doğurganlık özellikle gelişmemiş yörelerde yaşayan, alt sınıflardaki ailelerde vardı. Doğurganlıktaki düşüşler de önce Batı Anadolu ve kentlerde gözlendi. Bugün doğurganlıkta gözlenen farklılaşmalar azaldı. Ama ortadan kalkmadı. Batıda 1.7 çocuk olan Toplam Doğurganlık Hızı, doğuda 3.3 çocuğa kadar indi.[37]

34 Ayrıca, Duben ve Behar (1996) aynı eserlerinde, yüzyılın başlarında İstanbul'da erkek ve kadınların ilk evlilik yaşlarının bugün Türkiye'de gözlenen ilk evlilik yaşlarından daha yüksek olduğunu ortaya koymuşlardır.

35 Koç vd., 2010a: 49.

36 Shorter, 1995.

37 Koç vd, 2010a: 34.

Nüfus politikasındaki önemli değişiklik 1980 sonrasına rastlar. Bu tarihten sonra kışlalarda ve sendikalarda erkeklere yönelik yoğun bir aile planlaması eğitimi yapıldı ve 1983'te kürtajın serbest bırakılması olarak değerlendirilen yeni bir yasa ile doğurganlığı önleyici (anti-natalist) politika güçlendirildi.[38] Kürtaj yasası, isteyen evli kadınlara, kocalarından alacakları onayla, devlet hastanelerinde parasız kürtaj yaptırma olanağı sağladı. Gebeliği önleyici yöntemleri kullananlarda önemli artışlar oldu. 1989'a gelindiğinde artık erkekler de daha az çocuk istemeye başlamıştı (Tablo 2). Bu tarihten sonra doğurganlıkta hızlı düşüşler gerçekleşti. Bu düşüşe paralel olarak genç nüfus oranı arttı.

Genç ve işgücü çağındaki nüfus oranının artması

Kalabalık genç kuşakların siyasi istikrarı tehdit ettiği görüşü son zamanlarda siyasetçiler ve akademisyenler tarafından sıklıkla tartışılmaktadır. Gençlerin terör ve şiddet olaylarının esas kahramanları olarak görülmesi yeni değildir. Yeni olan, bir süre önce yüksek doğurganlığa sahip gelişmekte olan ülkelerin çoğunda doğurganlığın düşmesiyle gözlenen genç kuşakların şişkinliğidir. Batılılar, özellikle Müslüman ülkelerdeki kalabalık genç nüfusu kendileri için bir tehdit olarak görmektedir. Amerika'da ikiz kulelerin Müslüman teröristler tarafından patlatılması bu yargıyı körüklemiştir. Önü durdurulamayan kaçak göç akımları da bu tehdit algısını pekiştirmektedir. Kaçak göçlerle mücadele eden Batılı güçler, yakaladıkları göçmenlere terörist muamelesi yapmakta, hatta sınırlarına yaklaşanlarm ölümlerine seyirci kalabilmektedirler.[39]

38 1983'te çıkan 2827 sayılı Nüfus Planlaması Kanunu, aynı zamanda bir torba yasa niteliğinde olup hem 1965'te çıkan 557 sayılı Nüfus Planlaması Kanunu'nu, hem de 1926 ve daha sonra 1936'da revize edilen ceza kanunlarındaki çocuk düşürme, düşürtme ve kısırlaştırma maddelerindeki değişiklik ve ilgaları da içerir. Daha sonra, 2004'te çıkan ve 2005'te yürürlüğe giren 2527 sayılı yeni Ceza Kanunu'nun, yine bu konu üzerinde çıkan maddelerinde 1983'te verilen ceza süreleri hafifletildi. Bu konuların aydınlatılmasında bana yardımcı olan Jak Kamhi'ye teşekkür ederim.

39 Coutin, 2003.

Aslında, salt genç nüfus şişkinliğini bir bağımsız değişkenmiş gibi ele almak geçerli bir bakış açısı olamaz. 2011'de Norveçli bir gencin 77 kişiyi öldürmesiyle sonuçlanan vahşet, sorunun nüfustan çok iktidarların göçmen politikalarındaki duyarsızlıktan kaynaklandığını açıkça göstermiştir. Akli dengesinin yerinde olmadığı ileri sürülen genç, suçlamaları reddederek katliamın Norveç ve Avrupa'yı Müslümanlardan ve çok kültürlülükten korumak için "gerekli olduğunu" savunmuştur.[40]

İşgücü çağındaki genç nüfusun fazlalığı, aynı zamanda olumlu bir nüfus niteliği olarak da tartışılmaktadır. Çalışan nüfusa düşen çocuk ve yaşlı nüfusun oranım azalttığı ve ekonomide bir dinamizm yaratma olanağı doğurduğu için demograflar bu dönemi "fırsat penceresi" olarak adlandırdılar. Zira doğurganlığın düşmesi sonucunda çocuk nüfusun azalması, buna karşılık önceki dönemlerde doğan kalabalık kuşakların gençlik ve yetişkinlik çağına erişmesi nedeniyle ortaya çıkan bu şişkinlik, ülke nüfuslarında bir tek kez oluşan ve 30-40 yıllık bir süreyi kapsayan bir olgudur. İktidarların bu fırsatı değerlendirip sosyal ve ekonomik açıdan bir ilerleme kaydetmeleri mümkündür. Hatta Çin, Hindistan gibi ülkelerin son yıllarda gösterdikleri yüksek ekonomik performansta kalabalık genç kuşakların rolü olduğu ileri sürülmektedir.

Doğurganlığın düşmesi her toplumda olduğu gibi Türkiye'de de çocuk nüfusun azalmasına, buna karşılık önceki dönemlerde doğan kalabalık kuşakların gençlik ve yetişkinlik çağına erişmesine neden oldu. Türkiye bu dönemin sonlarına yaklaşıyor. Diğer bir deyişle, bugün demografik açıdan olumlu bir dönemin içindeyiz.

Bu olumlu döneme gölge düşüren olaylar genellikle iyi yönetilmemekten doğan sorunlardır. Bu sorunların başında eğitim ve istihdam olanaklarının şişkinleşen genç nüfus karşısında yetersiz kalması geliyor. Bu yetersizliğin sonucunda oluşan ölçüsüz rekabet yine kadınlar ve alt sınıflar aleyhine işlemektedir.

Çalışma çağındaki kalabalık nüfusun içinde alt sınıftan gelenlerin çoğunluğu oluşturmasının önemli bir nedeni, bir ön-

40 http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2011/11/111129_breivik_results.shtml

ceki dönemde onların ailelerinin daha yüksek doğurganlığa sahip olmalarıydı. Böylece yüksek doğurganlığın olumsuz etkileri bir sonraki döneme birikimli olarak, olanakları kısıtlı gençlerin sayılarındaki çoklukla yansıdı. Alt sınıftan gelenlerin eğitim ve istihdam olanaklarından yararlanmalarında fırsat eşitliğini sağlayacak tedbirler de alınmadı. Aksine, ekonomide dinamizm, rekabeti artırarak sağlandı. Böylece sınıflar arası ve cinsiyetler arası eşitsizlikler arttı. İşgücüne katılımda kadın ve erkek nüfus arasındaki fark, dikkat çekecek ölçülerdeydi.[41] 1980'lerde benzer işgücüne katılım oranlarına sahip olan OECD ülkelerinin çoğunda daha sonraki yıllarda kadınların işgücü katılım oranları yükselirken, Türkiye'de bunun tam aksi gerçekleşmişti. 2006'da Türkiye, Avrupa (OECD) ve Orta Asya Bölgesi (ECA) ülkeleri arasında en düşük kadın işgücü oranlarına sahipti.[42]

Kadın işgücü oranlarında sürekli azalma eğiliminin nedenlerini inceleyen Buğra ve Yakut-Çakar, bu azalmada muhafazakâr, neo-liberal politikaların birikimli etkisini gösterdiler.[43] Onlara göre, kadın işgücünün azalmasının nedenlerini birkaç başlık altında toplamak mümkün: tarımdan kopuş ve tarım dışı işlerin kısıtlı olması ve genellikle eğitim gerektirmesi kadınlar aleyhine işliyor. Zira kadın-erkek arasında eğitim eşitsizleri özellikle orta ve yüksek öğretim düzeyinde yüksek. Kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi sırasında kadın çalışanların daha büyük ölçüde işten çıkartılması ve güvencesiz geçici enformal işlerde çalışan kadınların artması, kadın işgücünde gözlenen olumsuz eğilimlerin diğer nedenleri. Sosyal güvenlik sisteminde ataerkil anlayışın değişmemesinin olumsuz etkilerinden de söz ediliyor. Buğra ve Yakut-Çakar, iktidarın kadınları işgücüne katılan birer aktör olarak değil de, sosyal yardımlardan yararlanan bir konuma düşürdükleri gerçeğini vurgulamaktalar. Kadınlar çalışanlar olarak değil, çoğunlukla ko-

41 2011 Ekim ayı için TÜİK'in verdiği işgücüne katılım oranları, erkekler için yüzde 71.7 iken kadınlar için yüzde 29'dur. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, ulaşım, 24 Ocak 2012) (http://www.tuik.gov.tr/Gosterge.do?id=3569&sayfa=giris&metod=IlgiliGosterge)

42 DPT, 2009: x.

43 Buğra ve Yakut-Çakar, 2010.

calarının ya da babalarının sosyal güvenlik haklarından yararlanan bireyler haline dönüştü. Ayrıca, yaşlı, özürlü, hasta bakan aile üyesi kadınlara ücret ödenmesi de onları iş piyasasından uzakta tutan ve geleneksel rollerini sürdürmelerini sağlayan bir yardım niteliğindedir. Bu politika ilk bakışta olumlu gözükse de, bu yolla devlet, refah hizmetlerini yurttaşların bir hakkı olmaktan çıkarıp, sadaka zihniyeti ile sadece böyle bir ücreti talep eden az gelirli ailelere sağlamaktadır. İktidarın genç nüfusun ekonomide yarattığı dinamizmi sürdürmek için doğurganlığın artması gereğini vurgulayan söylemleri de benzer biçimde genç kadınların doğum ve bakımla uğraşmalarını ve kamusal hayatın dışında bırakılmalarını normalleştiren zihniyetin sonucudur.

Bütün bunların, çalışma çağındaki kadın nüfusun çokluğu ile doğrudan ilişkili olduğunu söylemek güç. Ancak, muhafazakâr politikaların kadınları işgücünden uzaklaştırarak işgücü piyasasını erkekler lehine rahatlattıkları da bir gerçek.

Rekabetçi piyasa koşulları sosyal ilişkiler ağlarının önemini arttırdı. Gençlerin sayılarının artması da alt gruplar halinde örgütlenmeyi daha mümkün kıldı. Cemaat mensupları, siyasal parti taraftarları, futbol taraftarları, etnik gruplar ve benzeri çeşitli gruplar ilişkiler ağlarını genişleterek rekabetçi ve dışlayıcı bir yaşam biçimine yöneldiler. Hatta günümüzde yaygınlaşan feminist hareketin bile bir ölçüde genç kadınların sayı ve oranlarının artmasıyla ilişkili olduğunu ileri sürmek mümkün. Aynı zamanda, kadına karşı artan şiddet eylemlerinin de kadınların başkaldırılarıyla ilgili olduğunu düşünüyorum.

Bugün Türkiye'de öğrencilerin masum hak taleplerinden, ayrılıkçı grupların silahlı mücadelesine kadar uzanan yelpazede çeşitli başkaldırı örnekleri sergilenmektedir. Genç nüfus şişkinliğinin bu tür başkaldırı hareketlerinin artmasında bir risk faktörü olarak değerlendirilmesi gereği çeşitli araştırmalarda gösterilmiştir.[44] Aynı araştırmalar, siyasal istikrarı sağlayabilmek için iktidarların gözetim ve polisiye tedbirleri giderek arttırdığına da işaret etmektedirler. Malesef, Türkiye'de de iktida-

44 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız (Özbay, 2009a).

rın bir sosyal devlet olmaktan çıkıp polis devleti olma yolunda hızla ilerlediği gözlenmektedir.

Yaşlı nüfus sorunu

Son yıllarda, çeşitli kesimlerinden gelen yaşlı nüfus endişesi, tam da genç nüfus şişkinliğinin en yüksek olduğu zamana rastlaması tesadüfi değildir. Türk ekonomisinin dinamik yapısı tüm dünyada tartışılmaktadır.[45] Bu dinamizmin nüfus yapısının geçici bir özelliği oluşu gerçeği tedirginlik yaratmaktadır. Zira, bir sonraki evrede yaşlı nüfus oranlarının artacağı tahmin edilmektedir. İstatistikler Türkiye'de yaşlı nüfusun sayısal ve oransal olarak arttığını da göstermektedir. İleride kalabalık genç kuşakların yaşlanmasıyla yaşlı nüfusun artış hızı daha da yükselecektir.

Birleşmiş Milletler'in tanımına göre, 65 yaş üstü nüfusun yüzde yediye ulaştığı toplumlara "yaşlanan nüfus" deniyor. "Yaşlı nüfus" tanımı ise daha yüksek bir oranda; 65 yaş üstü nüfusun yüzde 15 olması olarak belirlenmiş. Türkiye genelinde yaşlı nüfus yüzde yediye ulaştı. Bu tanıma göre Türkiye, "yaşlanan nüfus" kategorisindedir.

Yaşlı nüfusun sayılarının artmasında bebek ve çocuk ölümlerinin azalması ve ömrün uzaması etken olmaktadır. Oransal artışı ise bunlara ek olarak, doğurganlığın düşmesiyle ilgili bir olgudur. Bebek ve çocuk ölümlerinde önemli iyileştirmeler sayesinde artık daha çok insan yetişkin yaşlara kadar yaşayabiliyor. Onların arasında da uzun yaşayanlar çoğaldı. Kuruluş yıllarıyla karşılaştırıldığında değişimin çok önemli boyutlarda olduğu hemen gözlenebiliyor. Örneğin, 1940'ta doğan her dört bebekten biri bir yaşına basmadan ölürken (binde 274 ölüm), bugün bebek ölüm hızı binde 17'ye kadar düştü.[46] 1940'lı yıllarda erkek nüfus için 30 yıl ve kadın nüfus için 33 yıl olan doğuştaki yaşam beklentisi,[47] günümüzde 40 yılın üzerindeki bir artış ile

45 Friedman, 2009; Passig, 2011.

46 Koç vd., 2010a: 48, 44.

47 Koç vd., 2010a: 13.

erkekler için 72 yıla, kadınlar için ise 77 yıla yükseldi.[48] Bütün bunlar elbette olumlu gelişmelerdir.

Ancak, bireysel düzeyde olumlanan bu iyileşmeler, toplumsal düzeyde ekonomiyi tehdit eden bir "sorun" olarak kabul edilmektedir. Yaşlı nüfusun sosyal ve ekonomik açıdan toplumun dinamizmini yavaşlattığı, muhafazakârlaştırdığı ileri sürülmektedir. Yaşlı nüfus, üretken olmadığı için eleştirilmektedir. Devlet de yaşlı nüfusu ekonomik açıdan bir yük olarak görmektedir. Zira, bir yandan yaşlı nüfusun bakımı için refah hizmetlerini arttırma gereği, öte yandan emeklilik ve sağlık primlerinin ödenmesi açısından devlet bütçesini zorlayan özellikleri vardır. Yaşlı nüfusun artması, emeklilik primlerini ödemesi gereken işgücü çağındaki nüfusun oransal olarak azalmasını beraberinde getirdiği için prim ödemelerinde eskiye göre giderek artan açıklara neden olmaktadır. Öte yandan, emeklilerin artan sağlık harcamaları da devlet için bir yük olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenlerle, iktidar, çalışanlara ve yaşlılara sağlanan sosyal hakları azaltma yönünde politika kararları almaya başladı.[49] Türkiye'de zaten tam bir sosyal devlet oluşmadan yapılan bu politika değişiklikleri, dezavantajlı konumda olanları daha da zor durumda bırakmaktadır.

Türkiye'de 65 ve üstü yaşlarda olanları nasıl tanımlayabiliriz? Özgür Arun, eğitim, sosyal faaliyetlere katılım, yaşam biçimi vb. gibi birkaç değişkenin birleşiminden oluşturduğu "kültürel sermaye" kavramını kullanarak ve amprik verilere dayanarak buna şöyle yanıt veriyor: "Kültürel sermayesi", genç kuşaklara kıyasla daha düşük olanlardır. Ona göre, kültürel sermayesi yüksek olan bireyler yaşlanınca yaşamla baş etmeleri ve daha başarılı karar almaları mümkün olmaktadır. Bu açıdan geleceğe daha umutlu bakabiliriz. Zira, genç kuşakların "kültürel sermayeleri" görece daha yüksektir ve onlar yaşlanınca

48 TÜİK, 2009.

49 Üstünel ve Yılmaz, 2009. Yaşlı nüfus sorunundan bağımsız olarak ücret gelirlerini azaltarak sömürü oranını arttırmak da politikaların bir başka boyutuydu.

ŞEKİL 1
Yaşlı Nüfusta (65+ yaşlar) Cinsiyete Göre Eğitim Durumu (Türkiye, 2000)

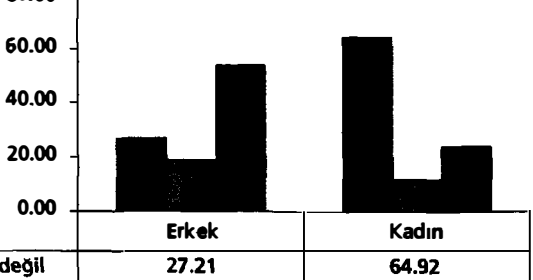

	Erkek	Kadın
Okur-yazar değil	27.21	64.92
Okur-yazar	19.08	11.86
Okul mezunu	53.71	23.22

Kaynak: DİE, 2000 Türkiye Nüfus Sayımı.

yaşlılıklarıyla ilgili sorunlarla baş etmede daha başarılı olacaklardır.[50]

Öte yandan, sosyal sınıflar açısından durumu değerlendirdiğimizde farklı bir yorum yapmak mümkün görünmektedir. Üst ve üst-orta sınıf mensuplarının yaşam koşulları hep biraz daha iyi olduğu için onların arasında yaşlıların alt sınıflardan daha fazla olması beklenir. Ölümlerdeki sınıfsal farklılık, özellikle 1980'lerden sonra kapanmaya başlamıştır. Dolayısıyla gelecekte yaşlıların arasında alt sınıftan olanlar daha fazlalaşacaktır. Bu bakış açısına göre gelecekte yaşlıların durumunun bugünkülerden daha iyi olmayacağı ileri sürülebilir.[51] Koç ve Abbasoğlu-Özgören'in Hacettepe Nüfus Araştırması verilerini kullanarak yaptıkları sunumda, 2008'de yaşlı nüfusun çoğunluk itibariyle en alt düzeylerde olmadıkları gözükmektedir. Örneğin, 65 yaş ve üstündeki nüfusun yüzde 60'ı kentlerde, yüzde 40'ı ise köy-

50 Arun, 2009.

51 İktidarların gelecekteki yaşlıların durumlarının düzelmesini sağlamak için öncelikle bugünkü gençlerin eğitim, sağlık, istihdam sorunlarına çözüm aramaları gerektiği açıktır.

lerdedir.[52] Yaşlıların yüzde 42'si Batı Anadolu'da, yüzde 24'ü İç Anadolu'da, yüzde 13'ü ise Doğu Anadolu'da yaşamaktadır.[53] Yüzde 49'u orta ve daha yukarı bir zenginlik düzeyinde olduklarını beyan etmişlerdir.[54] Bu verilere bakarak bugün yaşlı nüfusun sınıfsal aidiyet açısından heterojen bir yapı sergilediğini söylemek mümkündür. Ancak, gelecekte alt sınıftan gelenlerin artmasıyla, daha homojen bir yapı ortaya çıkabilir. Özetle, bugün yaşlılarla ilgili belirlenen sorunların gelecekte artarak süreceği yargısı da güçlü bir çıkarsamadır.

Yaşlı nüfus arasında da cinsiyetler arası eşitsizlikler belirgindir. Kadınlar erkeklerden daha uzun yaşadıkları için yaşlı nüfus içinde onların sayıları ve oranı daha fazladır.[55] Kadınlar özellikle çok yaşlı nüfusun (80+ yaşlar) önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.[56]

Daha uzun yaşamalarına karşın, yaşlı kadınlar yaşlı erkeklerden daha dezavantajlı konumlardadır. Örneğin, kocası ölen yaşlı kadının ikinci bir evlilik yapma şansı azdır. Buna karşılık, karısı ölen yaşlı erkekler arasında yeniden evlenenler daha fazla olmaktadır. 2000 Nüfus Sayımı'nda yaşlı erkek nüfusun (65+ yaş) yüzde 85'i evliydi. Aynı yaş grubundaki kadınların ise sadece yüzde 47'si.[57] 65 yaş üstü kadınların yüzde 50'si ise dul-dur. Yani, yaşlı erkeğe bakacak olan, büyük olasılıkla ondan daha genç karısı varken, yaşlı kadınlar kendi kazançları yoksa, ya tamamen yalnızlar, ya da çocuklarının ya da onların eşlerinin yardımına muhtaçlar. Koç ve Abbasoğlu-Özgören de "yaşam kalitesi" indekslerinde erkeklerin kadınlardan, genç-yaş-

52 Bu oran nüfusun kır/kent dağılımından farklıdır. Toplam nüfusun yüzde 80'i kentlerde yaşamaktadır. Fark, göçlerle ortaya çıkmıştır. Yaşlılar kentlere göç etmedikleri için kırsal yörelerde giderek daha fazla oranda temsil edilmektedirler.

53 Kuzey Anadolu'da yüzde 10, Güney Anadolu'da yüzde 11'dir.

54 Koç ve Abbasoğlu-Özgören, 2010b: 12.

55 Erkeklerin çok yaşlanmadan ölmelerinin nedenleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bu eğilim, dünyada yaygın olarak gözlenmektedir. Örneğin, en uzun yaşayan Japonlardır. 2011'de Japonya'da doğuştaki yaşam beklentisi erkekler için 80 yıl, kadınlar için ise 86 yıldır (PRB, 2011).

56 Özbay, 2009; Koç ve Abbasoğlu-Özgören, 2010.

57 DİE, 2000 Nüfus Sayımı.

lıların yaşlı-yaşlılardan daha iyi durumda olduklarını göstermektedir.[58]

Türkiye yaşlı nüfus oranları itibariyle henüz sadece "yaşlanan nüfus" olarak nitelenmekle birlikte, 65 yaş ve üstünde olanların sayısı beş milyonu aşmış durumdadır. Bugün, bakıma ve yardıma ihiyacı olan yaşlılara kim bakacak sorusu önemli ve güncel bir tartışma konusudur. Kamunun yaşlı bakımı ile ilgili kurumsal desteği yetersizdir. Özel bakımevleri artmakla birlikte, onlar da büyük kentlerdeki ekonomik gücü olan yaşlıların hepsini kapsayacak düzeye bile erişebilmiş değiller. Yaşlıların bakımı yine büyük ölçüde ailedeki kadın üyelere bırakılmış durumdadır. AKP hükümeti yaşlı, hasta ve özürlü bakımı için alt gelir gruplarındaki ailelerdeki kadınlara belirli bir ücret ödeyerek evde bakımı destekleyici bir politika benimsedi. Yaşlı ve hastaların kurumlarda kalmaktan hoşnut olmadıkları, kendi evlerinde olmak istedikleri çeşitli araştırmaların ortak bulgusudur.[59] Bu açıdan bakıldığında, yaşlı ve hasta bakımı için alt gelir gruplarındaki kadınlara belirli bir ücret ödeme politikasının olumlu yönleri olduğu açıktır. Ayrıca, bakım hizmetlerinin metalaşmasını beraberinde getiren bu politika, kadının ev içi emeğinin değerini artırıcı olacağı da unutulmamalıdır.[60] Bütün bunlara karşın, daha önce de belirttiğim gibi, bu politika, yaşlı bakımını bireylerin hakkı olmaktan çıkartarak sadaka zihniyetine dayanan bir çözüm önermektedir. Geliri hükümetin koyduğu kriterlerden daha yüksek olan, ya da düşük gelir grubuna girdiğini ispat etmeyen/edemeyen, kimi kimsesi olmayan yaşlıların hepsinin durumu bir bakıcı tutacak kadar iyi değildir. Bunlar devletin merhametinden yoksun kalmaktadırlar. Öte yandan, sadaka gibi verilen bu yardımı aşağılayıcı bulan yaşlılar da vardır.[61] Diğer bir açıdan bakıldığında, ailedeki kadın üyelere bakım yaptıkları için ücret vermek, onların kendi "kültürel sermayelerini" geliştire-

58 Koç ve Abbasoğlu-Özgören, 2010: 18-19.

59 Ayrancı ve Özdağ, 2005; Koç vd., 2010b.

60 Bu noktayı bana anımsattığı için Didem Danış'a teşekkür ederim.

61 Dural ve Con, 2011.

bilecek olanakları kısıtlar ve yaşlandıklarında zor koşullar altında yaşama riskleri artar.

Yaşlı nüfusun artması dünyada "yaşlı ayırımcılığı" (*ageism*) diyebileceğimiz dışlamaları da arttırdı. Irkçılık, cinsiyetçilik gibi bir ayırımcılık türü olan yaşlı ayırımcılığı, yalnız Türkiye'de değil, tüm dünyada üzerinde en az durulan bir ayırımcılık biçimidir.[62] Yaşlı ayırımcılığını körükleyen en önemli konu teknolojik açıdan donanımlı ve gelişmiş sağlık, spor ve estetik sanayiidir.[63] Bir yandan, insanlara daha iyi yaşlanma ve hastalıklardan kurtulma fırsatları sunulurken, öte yandan, yaşlı ve çirkin gözükmenin dışlanma nedeni oluşu da sürekli vurgulanmaktadır. Erkeklerden daha uzun yaşayan ama menopozla birlikte, kültürel olarak daha çabuk yaşlı kategorisine itilen kadınların toplumda kabul görmeleri için harcadıkları emek ve para kapitalizmin ruhuna çok uymaktadır. İktidarların bu sektörün yaşlı ayırımcılığını teşvik ettiği gerçeğini görmezden geldiğini düşünüyorum.

Yaşlı ayırımcılığının yaygınlaşmasında ulus-devlet ideolojisinin de payı vardır. Örneğin, Türkiye'de ulus inşa döneminde yaşlı erkeklerin temsil ettiği ataerkil güç ve onların egemenliğindeki üç kuşağın bir arada, hizmetçiler, yanaşmalarla birlikte yaşadıkları "konak" tipi hayat adeta lanetlendi. Genç erkeklerin aile reisi olabilecekleri "çekirdek aile" bu yüzden "modern" olarak nitelendirildi.[64] Ulus-devlet, genç erkekleri hiçbir aracı olmadan, kendi denetimine alabilmek için ataerkil gücü elinde tutan yaşlılara karşı adeta ideolojik bir savaş açtı. Basın ve edebiyat bu ideolojik değişime yardımcı oldu. Gelin-kaynana şakaları, tartışmaları da yaşlı kadınlara yönelik benzer işlevleri olan söylemlerdi. Bütün bu söylemler ataerkilliğin erkek egemenliği biçimini olmasa da yaş üzerinden kurulan gücünü azaltmış oldu.

Buna karşın, Türkiye'de evli çocukların yaşlı anne-babalarına karşı duyarsız ve dışlayıcı tutumları olduğundan söz edile-

62 Boissonnault, 2008.

63 Vincent ve Tulle, 2007; Blum vd., 2009.

64 Gökalp, 1995, Sirman, 2006.

mez. Aksine, birlikte yaşamasalar dahi anne ve babalarına yakın oturarak bakımlarına yardımcı oldukları araştırmalarla kanıtlandı.[65] Aile kurumunun hem muhafazakârlığın sürdürülmesinde, hem de bakım hizmetlerinin devletin görevlerinden çıkartılmasında önemli işlevleri var. Ama yine de gelecekte, yaşlı nüfusun daha da artması durumunda, ailenin yaşlılara karşı daha dışlayıcı olacağı beklenebilir.

Demografik dönüşümle nüfus yapısında gözlenen "sorun" alanları bu kadarla sınırlı kalmamaktadır. İleride göçlerle büyük kentlere yığılan kitlelerin oluşturduğu "kentsel yoksulluk" sorunundan daha geniş ölçekte söz etmeye başlayacağız. Dünyada böyle bir tartışma ortamı oluşmaya başladı. İktidarlar, bunu yine bir nüfus sorunu olarak dikkate alıp, olmadık çözüm önerileri üretmektedirler. Oysa yapılması gereken toplumsal eşitliğin sağlanmasına yönelik politikalar geliştirmektir. Bunun da yolu, hak temelinde hizmet götüren sosyal devlet anlayışının yeniden gündeme getirilmesinde yatmaktadır.

65 Aytaç, 1995.

EK 1

MESLEK KADINI

dersiniz: "bir genç kız yaşı dolunca
mutlaka kendine bulur bir koca,
kocası evine getirir ekmek,
o halde kadına meslek ne gerek?

kadının mesleği olmaktır karı,
çıkmasın o sakın bundan dışarı,
ne lazım erkeğin rakibi olmak,
değil mi ikisi ezelden ortak;

işçiye olunca rakip karısı,
kul artar, ücretin gider yarısı,
ikisi alırlar ayni ücreti.
ocağın eksilir, artmaz serveti,

kadın yapsın evi erkeğe cennet.
erkek de iki kat çalışır elbet!"
bu sözler hep doğru, fakat her kadın,
bulur mu bir koca, bulsa da yarın

bu adam ölmez mi, o halde nasıl
dersiniz: "kazanma, iste muttasıl!"
görürken ortada işte binlerce,
kocasız kadınlar çeker işkence;

dersiniz: "değiller mesleğe muhtaç;
ya koca bulmalı, ya kalmalı aç!"
evvelce melcedi hep zengin evler,
kadınlar bulurdu sığınacak yeri,

yaşamak güçleşti, şimdi her erkek
ancak karısına yedirir yemek.
sanmayın hepsi de bir yük taşıyor,
bir çoğu hodgamdır, bekâr yaşıyor.

çünkü var binlerce sefih kocalar,
ya muttasıl içer, ya kumar oynar,
kimi de mahpusta alır soluğu;
aç kalır evinde çoluk çocuğu

bunlar da olmasa kadın insandır.
insanın en büyük hakkı irfandır.
kadın çalışmazsa fikri yükselmez.
tabii o zaman size denk gelmez.

diyorsunuz onun eksiktir aklı,
artırmak istiyor, değil mi hakkı?
kadın yükselmezse alçalır vatan,
samimi olamaz onsuz bir irfan,

hasılı bir heves değil, ihtiyaç.
istiyor bu anda böyle bir ilaç:
kocalı, kocasız bütün kadınlar,
açtılar. derseniz: "işsiz kalsınlar!"

derim ki: "o halde kasdiniz mutlak,
bunları umuma odalık yapmak!"

Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*,
1995: 63-64
(ilk baskı 1917)

EK 2

MEKTEPLİ HANIM KIZLARIN MARŞI

Biz küçücük yurt kızları
Dersimize çalışırız...
Bizim için büyük Tanrı
Ne buyurmuş alışırız.

Bizim yoktur tüfeğimiz,
Elimizde iğnemiz...
İğneyledir hep cengimiz:
Yaranızı kimler sarar?

Kimdir hergün işten sonra
Size diken gömlek, mintan?
Siz gidince uzaklara
Evinize kimdir bakan

Siz atarken hasma bomba
Çiftinizi kim sürdü?
Zahireyi omuzunda
Hudutlara kim götürdü?

İngilizden korkanlara
Kimdi ümit, iman saçan?
Kin güderek düşmanlara
Kimdi siyah bayrak açan?

Bizde de var çok gaziler:
Kara Fatma, Kızıl Ayşe...
Bizde de var alim, şair:
Her meslekte çalışanlar...

Fakat bize cennet evdir...
Ona feda bütün şanlar...

Borcum tehdit altındaysa
Kurtarmaktır vatanımı.
Fakat, işim ondan sonra,
Olmaktır bir ev hanımı...

Ben de ilim öğrenirim,
Fakat eve demem zindan...
Ayrılamaz demiş pirim:
Kadın evden, ev kadından...

Cemiyet bir uzviyetse
Ailedir hüceyresi...
Gönül tatlı bir cennetse,
Eve bakar penceresi...

Bu dünyada sevilecek
İki şey var yurtla *yuva*,
Biz *yuva*yı şenletirsek
Cennet olur bu gök ova...

Ey kardeşim! Sen de çalış
Sanatınla yurdu şenlet!
Avrupa'ya gir fen alış.
Aldığını yurda ilet!

Sen ileri gittin diye,
Beni sanma sakın geri...
Sen esirsen vazifeye
Ben de onun bir askeri...

Hep çıkmışız bir beşikten
Bir mektepten ey Türk oğlu!
Senin kalbin has çelikten
Benimki de şevkat dolu!...

Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*,
1995: 66-67
(ilk baskı 1917)

Abadan-Unat, N. ve N. Kemiksiz (1986) *Türk Dış Göçü 1960-1984 –Yorumlu Bibliografya–*, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Abasıyanık, S. F. (1952) *Havuz Başı*, İstanbul: Varlık.

Akgündüz, A. (1999) "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler" *Toplum ve Bilim*, 82: 144-169.

Aksoy, A. ve Robins, K. (1993) "İstanbul'da Dinleme Zamanı" *İstanbul*, 7:56-61.

Akşit, B., Mutlu, K., Nalbantoğlu, Ü., Akçay, A., Şen, M. (1996) "Population Movements in South-Eastern Anatolia: Some Findings of an Empirical Research in 1993", *New Perspectives on Turkey*, 14: 53-74.

Aktar, A. (2000) "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan Türkleştirme Politikaları" *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim: İstanbul. 101-134.

Arı, K. (1995) *Büyük Mübadele. Türkiye'de Zorunlu Göç (1923-25)* İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Arkan, Ö. K. (1988) *Beyoğlu*, İstanbul: Aybay.

Arun, Ö. (2009) "Yaşlı Bireyin Türkiye Serüveni:Türkiye'de Yaşlı Bireyler Arasında Kültürel Sermaye Dağılımı", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (http://sbe.gantep.edu.tr), 8(1):77-100.

Assaad, R. ve F. Roudi-Fahimi (2007) "Youth in The Middle East And North Africa: Demographic Opportunity or Challenge?", *Population Reference Bureau* (April).

Atauz, S. (1999) "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Gaziantep'te Gündelik Yaşamın Dönüşümü: Bir Sözlü Tarih Çalışması" *Bilanço 1923-1998, Cilt 1*.TÜBA, TSBD, İstanbul: Tarih Vakfı.

Ayata, S. (1988) "Statü Yarışması ve Salon Kullanımı" *Toplum ve Bilim*. 42. (Yaz). 5-25.

Ayman-Güler, B. (1997) "Küreselleşme ve Yerelleşme", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Sayı 6/3 Temmuz, 62-77.

Ayrancı, Ü. & N. Özdağ (2005) "Old Age and Its Related Problems Considered from an Elderly Perspective in a Group of Turkish Elderly" *The Internet Journal of Geriatrics and Gerontology*, 2(1).

Aytaç, I. (1995) Intergenerational Living Arrangements in Turkey, *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 13: 241-264.

Balamir, N. (1983) "Kırsal Ailedeki Işgücü Çeşitlenmeleri", (Tarık Okyay'ın anısına düzenlenen seminerde sunulmuştur), Ankara: Mimarlar Odası.

Bauman, Z. (2004). *Wasted Lives: Modernity and Its Outcomes*. Cambridge: Polity Press.

Baydar, O. (2004) *Erguvan Kapısı*, İstanbul:Can Yaymları.

Baydar, O. (2007), *Kayıp Söz*, İstanbul:Can Yayınları.

Behar, C. (1980) "Türkiye'de Nüfus Planlaması Politikasının Nüfussal Etkinliği (1965-80): Bir Uygulama Denemesi." Basılmamış doçentlik tezi, Boğaziçi Üniversitesi: İstanbul

Behar, C. (1996) *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927*. Tarihi İstatistikler Dizisi, 2. Ankara: DİE.

Behar, C. (1997)" Fruit Vendors and Civil Servants", *Symposium on Istanbul: Past and Present - Boğaziçi Journal*, 11(1-2).

Behar, C. (1998) "Kasap İlyas Mahallesi- İstanbul'un Bir Mahallesinin Sosyal ve Demografik Portresi: 1546-1885", *Istanbul Araştırmaları*. 4 İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Behar, C. (2006) "Demographic Developments and 'Complementarities': Ageing, Labor and Migration," *Turkish Studies*, Vol. 7, No. 1, 17-31 Mart, 17-32.

Berelson, B. (1964) "Turkey: National Survey on Population", *Studies in Family Planning*, 1(5).

Berelson, B. (1967) "Türkiye'de Nüfus Sorunu Konusunda Halkın Düşünce ve Eğilimleri", *Tıpta Yenilikler*, No. 9. İstanbul: Eczacıbaşı.

Berik, G. (1987). *Women Carpet Weavers in Rural Turkey: Patterns of Employment, Earnings and Status*. Cenova:ILO.

Berkes, N (1988[1942]) *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma*, Ankara: Uzluk Yayınevi.

Berksan (Yener), S. (1971) "Türkiye'de Evlilik Yapısı ve Bu Yapının Doğurganlık Üzerindeki Etkileri", *Türkiye Demografyası*, Bozkurt Güvenç- Frederic C. Shorter(der.) Ankara: Hacettepe Üniversitesi, yayın no: D-13.

Bilen, A. (1998) *Türk Sanayiinde Kırk Zorlu Yıl*, İstanbul.

Bilgehan, G. (1995) *Mevhibe*. (İkinci baskı), Ankara: Bilgi Yayınevi.

Bilgili, A., Aydoğan, F., Güngör, C. (1997) "Doğu Anadolu Bölgesinde Zorunlu Göç Olgusunun Sosyolojik Çözümlemesi: Van Örneği" *II. Uluslararası Sosyoloji Kongresi Toplum ve Göç*, Ankara: DİE ve Sosyoloji Derneği.

Bilgin İ., Cansever, T., Ekinci, O., Gümüş, K., Öncü, A., Özükeren, Ş., Türkoğlu, Ç. (1996) "Habitat'a Doğru İstanbul-Yuvarlak Masa", *İstanbul*.

Bilgin, İ. ve Karaören, M. (1993) "İkili Yapıda Bir Şehir", *İstanbul*. 7: 36-39.

Bloom, D. E., D. Canning, ve G. Fink (2009) "The Graying of Global Population and Its Macroeconomic Consequences", *World Demographic & Aeging Forum*.

Boissonnault, P. (2008) "Look out! Here Come the Boomers: Ageism and The Apocalyptic Demographic", *Transformative Dialogues: Teaching & Learning Journal*, 1(3).

Boran, B. (1945) *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki*. Ankara: TTK.

Boratav, K. (1981). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Birikim Yayınları.

Boratav, K. (1989) *1908-1980 Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Boratav, K. (1995) *İstanbul'dan Sınıf Profilleri*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Böcker, A. (1996) "Refugee and Asylum-Seeking Migration from Turkey to Western Europe", *Boğaziçi Journal* 10(1-2).

Brazil Country Management Unit, Human Development Management Unit, Latin America and the Caribbean Region (2007) *Brazil - Youth at Risk in Brazil*, Document of the World Bank, Report No. 32310-BR.

Brockerhoff, M. & E. Brennan (1998) "The Poverty of Cities in Developing Regions" *Population and Development Review*, 24(1): 75-114.

Buğra, A. (2010). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İletişim Yayınları.

Buğra, A. and B. Yakut-Çakar (2010) "Structural Change, the Social Policy Environment and Female Employment in Turkey", *Development and Change* 41(3): 517-538.

Bulutay, T. (1998) "Giriş" *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam*. T: Bulutay (ed.) Ankara: DİE.

Caldwell, J. C. (1978). "A Theory of Fertility: From High Plateau to Destabilization," *Population and Development Review*, 553-577.

Caporal, B. (1982). *Kemalizmde ve Kemalizm sonrasında Türk Kadını: (1919-1970)* (Vol. 9), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Castells, M. (1998) *The Information Age: Economy, Society and Culture Vol I - The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.

Castles, S. (2006) "Back to the Future? Can Europe Meet its Labour Needs through Temporary Migration?" *IMI, Working papers*, Oxford.

Cin, H. (1974) *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Clément, P. & S. Guth (1996) "Density - the Evolution of a Concept" in *Cities - Habitat II. Istanbul the City Summit*, Centre National de la Recherche Scientifique. s. 204-207.

Coale A.J. (1973) "The Demographic Transition Reconsidered", *Proceedings of the International Population Conference*, Liege, IUSSP, 53-57.

Coale, A. J. & E. Hoover (1958) *Population Growth and Economic Development in Low-Income Countries*, Princeton: Princeton University.

Cogitodan (2003), "İstanbul 2003", *Cogito*, s. 5-9.

Coleman, D. A. (1994). "Trends in Fertility and Intermarriage Among Immigrant Populations in Western Europe as Measures of Integration, *Journal of Biosocial Science*, 26(01), 107-136.

Coutin, S. B. (2003) "Illegality, Borderlands, and the Space of Nonexistence", *Globalization Under Construction* içinde, (der. Richard Warren Perry ve Bill Maurer), s. 171-202, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Credit Suisse (2014) *Global Wealth Report 2014*, Zurich: Reasearch Institude.

Credit Swiss Reasearch Institude, (2014) Global Wealth Report 2014, (15 Şubat 2015) https://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/?fileID=60931FDE-A2D2-F568-B041B58C5EA591A4.

Çavlin Bozbeyoğlu, A. (2011) "Citizenship Rights in a Surveillance Society: The Case of The Electronic ID Card in Turkey", *Surveillance & Society* 9(1/2): 64-79.

Çavlin Bozbeyoğlu, A. ve H. Rittersberger Tılıç (2011) "Türkiye'de Değişen Nüfus Bilgi Sisteminin Kamu Yönetimine Katılan ve Kamu Hizmetlerinden Faydalanan ?Vatandaşla? İlişkisi: De facto Nüfus Sayımından Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine (ADNKS) Geçiş" *Amme İdaresi Dergisi Cilt: 44 Sayı:*

Çınar, M., & Silier, O. (1979). *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Danış, D. ve E. Kayaalp (2004) "Elmadağ: A Neighborhood in Flux", *Les Dossiers De l'IFFEA*, série: la Turquie aujourd'hui, No, 18, Institut, Français D'etudes Anatoliennes, İstanbul, 65.

Davidoff, L. (1995a) "The Rationaliziation of Housework", *Worlds Between - Historical Perspectives on Gender & Class*. Cambridge: U.K. s.73-102.

Davidoff, L., J. L'Esperance and H. Newby (1995b) "Landscape With Figures: Home and Community in English Society" *Worlds Between - Historical Perspectives on Gender & Class*. Cambridge: U.K. s. 41-72.

Davidoff, L., M. Doolittle, J. Fink, K. Holden, (1999) *The Family Story - Blood, Contract and Intimacy, 1830-1960*, Longman, Londra ve New York.

Davis, K. (1945) "The World Demographic Transition", *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 237 (January) 1-11.

Delaney, C. (2009) *Tohum ve Toprak*, çeviren: Selda Somuncuoğlu, A. Bora, İstanbul, İletişim (3. Baskı)

Demeny, P. & F. C. Shorter (1968) *Ölüm Seviyesi, Doğurganlık ve Yaş yapısı Tahminleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi.

Demir, H. ve Akar, R. (1994) *İstanbul'un Son Sürgünleri*, İstanbul: İletişim.

Deringil, S. (2003) "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History*, 0010-4175/03/311-342.

Dersim (1998) *Dersim - Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu*, İstanbul: Kaynak.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) (1973a) *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin Elli Yılı*, Ankara

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) (1973b) *Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973*. Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) (1996) *1985-1990 İller Arası Göçler*. Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) *1960-62 İstatistik Yıllığı*, Ankara: DİE.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) (1991) *1989 Türkiye Nüfus Araştırması*, Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) (1993) *1990 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) (1997b) *Daimi İkametgaha Göre İç Göçler 1985-90*, Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) (2001) *2000 Nüfus Sayımları*, Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) *1945, 1955, 1965, 1975, 1980, 1985 Nüfus Sayımları*, Ankara.

Diken, B. ve A. Taşkale (2010) "Terör ve Teröre Karşı Savaşın Kesişmeli Sentezi", *Toplum ve Bilim*, 117: 118-141.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1982) *Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi - Ülke Yerleşme Merkezleri Sistemi*, İki Cilt. DPT:Ankara.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2009) *Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımı: Eğilimler, Belirleyiciler ve Politika Çerçevesi*, Ankara, DPT.

Duben, A. & C. Behar (1990) *Istanbul Households, Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge.

Duben, A. (1984) "19. ve 20. Yüzyıl Osmanlı-Türk Aile ve Hane Yapıları", *Türkiye'de Ailenin Değişimi*. Türk Sosyal Bilimler Derneği: Ankara. 91-112.

Duben, A. (1985a) "Turkish Families and Households in Historical Perspective", *Journal of Family History*, s. 75-97.

Duben, A. (1985b) "Fertility, Family and Society in İstanbul, 1880-1940", *Seminar on Anthropological Approaches to Mediterranean Societies in Transition*, Nisan (basılmamış bildiri).

Duben, A. ve C. Behar (1996) *İstanbul Haneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık (1880-1940)*, İstanbul: İletişim.

Duman, H. (1991) *Anılarım 1908-1924*, İstanbul: Acar Matbaası.

Durakbaşa, A. and A. Ilyasoğlu (2001) "Formation of Gender Identities in Republican Turkey and Women's Narratives as Transmitters of 'Herstory' of Modernization", *Journal of Social History*, 35(1): 195-203.

Dural, B., & Con, G. (2011) "Türkiye'de Sosyal Devlet ve Yaşlı Hakları Üzerine Bir İnceleme", *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu - III Bildiriler*, İstanbul; Petrol-İş Sendikası.

Dündar, C. (yayına hazırlayan) (2006), *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç*, İstanbul: Doğan Kitap, (5. Baskı).

Eğilmez, O. (2002) *Kadınlarımız*. Ankara.

Ekinci, O. (1994) *Istanbul'u Sarsan On Yıl - 1983-1993*, İstanbul: Anahtar.

Eldem, E. (1997) "İstanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie" *Boğaziçi Journal*. 11(1-2), s. 53-98.

Elton, G.R. (1991) *Return to Essentials: Some Reflections on the Present State of Historical Study*, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Cambridge.

Erdem, Y. H. (1996). *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909*. St. Martin's Press.

Erder, S. (1992) "Yerlisi Yok, Sahibi Çok" *İstanbul*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1.

Erder, S. (1996) *İstanbul'a Bir Kent Kondu - Ümraniye*, İstanbul: İletişim.

Erder, S. (1997) *Kentsel Gerilim*. Ankara:um:ag.

Erder, S. (1998) "Köysüz Köylü Göçü" *Görüş*. (Mart):24-26.

Erder, S. (1999) "Where Do You Hail From:? Localism and Networks in İstanbul" *İstanbul - Between the Global and the Local*. Ç. Keyder (ed.) Lanham: Rowman.

Erder, S. (2000) "Uluslararası Göçte Yeni Eğilimler: Türkiye 'Göç Alan' Bir Ülke mi?" *M. Kıray'a Armağan, İstanbul, Bağlam*.

Erder, T. (ed.) (1985) *Family in Turkish Society*, Ankara: Turkish Social Science Association.

Erder, T. (yayına haz.) (1984a) *Türkiye'de Ailenin Değişimi: Toplumbilimsel İncelemeler*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Erder, T. (yayına haz.) (1984b) *Türkiye'de Ailenin Değişimi: Yasal Açıdan İncelemeler*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Erder, T. (yayına haz.) (1984c) *Türkiye'de Ailenin Değişimi: Yasal Açıdan İncelemeler*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Ergut, F. (2004) *Modern Devlet ve Polis - Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İstanbul: İletişim.

Erlich, P. (1968) *The Population Bomb*, New York, Sharpe.

Ertürk, Y. (1998) "Kırsal Türkiye'de Cemaat, Gelenek ve Değişme Eğilimleri" *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam*, T. Bulutay (der.) DİE: Ankara. 95-119.

Esenbel, S (1994) "The Anguish of Civilized Behavior: The Use of Western Cultural Forms in the Everyday Lives of the Meiji Japanese and the Ottoman Turks During the Nineteenth Century", *Japan Review*, 5: 145-185.

Esmer, Y., H. Fişek, E. Kalaycıoğlu (1986) *Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Öncelikler, Hane Gelirleri, Harcamalar ve Sosyo-Ekonomik İhtiyaçlar Üzerine Araştırma Dizisi*. Cilt I. İstanbul:TUSİAD.

Eyüboğlu, İ. Z. (1988) *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar: İstanbul.

Fişek, N. H. (1960) "Results of Interviews on Maternal and Childhood Deaths in 137 Villages of Central and West Anatolia", R. Üner & N.H. Fişek (ed.) *Some Observations on Abortion and Contraceptive Measures in Turkey*, The Ministry of Health: Ankara.

Fişek, N. H. (1971) "Türkiye'de Aşırı Doğurganlık ve Kullanılan Gebeliği Önleyici Yöntemler", *Türkiye'de Nüfus Yapısı ve Nüfus Problemleri: 1973 Araştırması*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Fişek, N. H. (1971) *An Epidemiological Study on Abortion in Turkey*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Foucault, M. (1991) "Governmentality" G. Burchell vd., ed., *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: Chicago University, 87-104.

Frey, F. (1965) *The Turkish Political Elite*. Cambridge: MIT Press:.

Friedman, G. (2009) *The Next 100 Years*, New York, Doubleday.

Gedik, A. (1994) "Türkiye'de İç Göçler, 1965-85: Bazı Varsayımların Sorgulanması". *Kent Planlama, Politika, Sanat - Tarık Okyay Anısına Yazılar*, İ. Tekeli (der.) Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.

Giz, A. (1988) *Bir Zamanlar Kadıköy*, İstanbul: İletişim.

Goldstone, J. A. (2001) "Demography, Environment, and Security", P. F. Diehl & N. P. Gleditsch (ed), *Environmental Conflict*. Boulder, CO: Westview (84-108).

Goode, W. J. (1963) *World Revolution and Family Patterns*, New York:Free Press.

Gordon, C. (1991) "Governmental Rationality: An Introduction", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde, Graham Burchell vd., ed., Chicago: University of Chicago Press.

Gökalp, Z. (1992) "Aile Ahlakı", *Sosyo-Kültürel Değişme İçinde Türk Ailesi*, Cilt III, (AAK, Ankara) 1080-1099, (ilk baskı 1917).

Gökalp, Z. (1995) *Yeni Hayat*, Yalçın Toker (yay. haz.) İstanbul:Toker:, (ilk baskı 1917).

Göktürk, A. (1997) "Zorunlu Göç ve Bir Kent: Diyarbakır" *II. Uluslararası Sosyoloji Kongresi Toplum ve Göç*, DİE ve Sosyoloji Derneği: Ankara.

Göle, N., "İstanbul'un İntikamı", *İstanbul*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Sayı 3, 1992.

Güvenç, M. (2001). "Toplumsal Coğrafyalar, Farklılıklar-Benzerlikler", *İstanbul*, 36, 80-83.

Güvenç, M. (2009) *Tracing İstanbul*, Garanti Galeri.

Güvenç, M. ve Işık, O. (1996) "İstanbul'u Okumak" *Toplum ve Bilim*, 71:6-58, Kış

Güvenç, M. (1992) "General Industrial Geography of Greater İstanbul Metropolitan Area: An Exploratory Analysis", *Development of İstanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing*, İ. Tekeli, T. Şenyapılı, A. Türel, M. Güvenç, E. Acar, (der.) *Turkish Social Science Association, Municipality of Greater İstanbul*, İULA-EMME, İstanbul, s. 112-160.

Güvenç, M., & Işık, O. (2002). "A Metropolis at The Crossroads: The Changing Social Geography of Istanbul under The Impact of Globalization", *Of States and Cities: The Partitioning of Urban Space*, 203-220.

Hancıoğlu, A. (1985). "1978'de Türkiye'de Aile Biçimleri ve Aile Büyüklüğü", Ankara: Hacettepe Üniversitesi (Basılmamış doktora tezi).

Hauser, P. (1954) "Research Needs and Suggested Projects", *Interrelations of Demographic, Economic and Social Problems in Selected Underdeveloped Areas*, New York, Milbank Memorial Fund.

Hedegaard, L. (2007) "Interview with the German sociologist Gunnar Heinsohn", from the May issue of the online magazine *Sappho* A Continent of Losers, Monday, Haziran 04.

Heinsohn, G. (2003) *Söhne und Weltmacht: Terror im Aufstieg und Fall der Nationen* (Sons and World Domination:Terror in the Rise and Fall of Nations).

Hirshon, R. (1993) "Essential Objects and the Sacred: Interior and Exterior Space in an Urban Greek Locality", In Ardener (ed.) *Women and Space*.

HNEE (Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü) (1989) *1988 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

HNEE (Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü) (1999) *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1998*. Ankara: Measure DHS+ Macro International Inc.

Hodgson, D. (1983) "Demography as Social Science and Policy Science", *Population and Development Review*. 9(1): 1-34.

Hodgson, D. (2002) "Demography: 20th Century History of the Discipline." *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Oxford:Elsevier Science Ltd., 3493-3498.

Huberman, L. (1982) *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Ankara: Dost Yayınları.

Huntington, S. P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York.

Işm, E. (2003) "İftar Çadırları", *Cogito*, sayı 35, s. 133-134.

İçduygu A. (1996) "Transit Migration and Turkey" *Boğaziçi Journal* 10(1-2).

İçduygu A. ve İ. Sirkeci, (1999) "Bir Ülke, Bir Aile ve Birçok Göç: Cumhuriyet Döneminde Bir Toplumsal Dönüşüm Örneği", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*. O. Baydar (der.) Türk Tarih Vakfı, İstanbul.

İçduygu A. ve Ö. Kaygusuz (2006) "The Politics of Citizenship by Drawing Borders: Foreign Policy and the Construction of National Citizenship Identity in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 42(3): 447-468.

İlhan, A. (2003) *Sokaktaki Adam*, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2. Baskı, (ilk basım 1951).

İlhan, A. (2007) *Zenciler Birbirine Benzemez*, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2. Baskı, (ilk basım 1956).

İlkkaracan, İpek ve Pınar İlkkaracan (1999) "1990'lar Türkiye'sinde Kadın ve Göç" *75 Yılda Köylerden Şehirlere*. Oya Baydar (der.) Türk Tarih Vakfı. İstanbul.

Johnson, C. R. (ed.) (1995) *İstanbul 1920*. (çev. Sönmez Taner). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kabacalı, A. (1992) *Türkiye'de Gençlik Hareketleri*. Altın Kitaplar, İstanbul.

Kagitcibasi, C., Ataca, B., & Diri, A. (2010). "Intergenerational Relationships in The Family: Ethnic, Socioeconomic, and Country Variations in Germany, Israel, Palestine, and Turkey." *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *41*(5-6), 652-670.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1982) *The Changing Value of Children in Turkey*. Honolulu:East-West Center.

Kalman, M. (1995) *Belge ve Tanıklıklarıyla Dersim Direnişleri*, Nujen: İstanbul.

Kandiyoti, D. (1995) "Gendering the Modern: on Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernity", *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, ed. Sibel Bozdoğan & Reşat Kasaba, Washington Üniversity, Seattle and London.

Kansu, Ş. A. (1937) "İstikbal Sevgisi ve Bio-Sosyal Kültürümüz", *Ülkü*. VIII(48).

Kaplan, S. (2002) "Documenting History, Historicizing Documentation: French Military Officials' Ethnological Reports on Cilicia", *Comparative Studies in Society and History*, 44(2): 344-369.

Karadayı, F. (1971) "Socioeconomic Correlates of Fertility Behavior and Attitudes in Turkey" (basılmamış yüksek lisans tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Karaduman Taş, A. (1996) "İstanbul'un Demografik Yapısı", Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara.

Karaosmanoğlu, Y. K. (2007) *Kiralık Konak*, İletişim, İstanbul, (ilk baskı 1922).

Karay, R. H. (1939) *İstanbul'un İç Yüzü (ilk baskı 1920)* (ikinci baskıda adı *İstanbul'un Bir Yüzü* olarak değişti), Orhaniye Matbaası, İstanbul, 166s.

Karay, R. H. (1964) *Bu Bizim Hayatımız*, İstanbul, İnkılap ve Aka Yayınevi, 2. baskı (ilk baskı, 1950).

Karpat, K. (1978) "Ottoman Population Records and the Census of 1881/2-1893", *International Journal of Middle East Studies*, 9: 237-274.

Karpat, K. (2003) *Osmanlı Nüfusu - 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul. (orijinal eser: *Ottoman Population 1830-1914*, 1985)

Kavadarlı, S. (1982) "1978 Türkiye Doğurganlık Araştırmasında Evlenme ve Doğurganlık", *Nüfus Bilim Dergisi*, 1980-81, sayı 2-3.

Kayaoğlu, G. İ. & E. Pekin (yay. haz.), *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstnbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1992.

Kazgan, Gülten (1985) *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*. İstanbul: Altın Kitaplar.

KEİG (2009) *Türkiyede Kadın Emeği ve İstihdamı Sorun Alanları ve Politika Önerileri*. 32 s.

Kentel, F., M. Ahıska, F. Genç (2007) "*Milletin Bölünmez Bütünlüğü" Algılar ve Zihniyet Yapıları*, TESEV Yayınları, İstanbul.

Kertzer, D. ve D. Arel (2002) "*Censuses, Identity Formation, and the Struggle for Political Power,*" Census and Identity, ed. David Kertzer and Dominique Arel, Cambridge: Cambridge University Press, 1-20

Keyder, Ç. (1982). *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929* (Vol. 3), Yurt Yayınevi.

Keyder, Ç. (1983). "The Cycle of Sharecropping and The Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey", *The Journal of Peasant Studies*, 10(2-3), 130-145.

Keyder, Ç. (1992), "İstanbul'u Nasıl Satmalı?", *İstanbul*, sayı 3.

Keyder, Ç. ve Öncü, A. (1994) "Globalization of Third World Metropolis: İstanbul in the 1980's" *Review*. XVII (3): 383-421.

Kılıçtan, M. A. (1982) *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Ankara: Gazi* Üniversitesi.

Kıray, M. (1964) *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

Kıray, M. (1982a) "Apartmanlaşma ve Modern Orta Tabakalar" *Toplumbilim Yazıları*. Gazi Üniversitesi: Ankara, s. 385-387.

Kıray, M. (1982b) "Modern Şehirlerin Gelişmesi ve Türkiye'ye Has Bazı Eğilimler" Toplumbilim Yazıları, Ankara: Gazi Üniversitesi.

Kıray, M. (1982c) "Azgelişmiş Ülkelerde Metropolitenleşme Süreçleri", *Toplumbilim Yazıları*. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Kıray, M. (1982d) "The Family of the Immigrant Worker", *Toplumbilim Yazıları*. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Kıray, M. (1998) "Topraktan Kopuş ve Kent Yaşamındaki Dönüşümler" *İnsani Gelişme Raporu - Türkiye 1997*. TESEV ve UNDP, İstanbul.

Kıray, M. (1999) "Göçmen İşçilerin Aileleri" *Seçme Yazılar*, Bağlam: İstanbul.

Kirişçi, K. (1999) "Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices" *Middle Eastern Studies*, 36(3):1-22. (23)

Kirk, D. (1996) "Demographic Transition Theory", *Population Studies*, 50:361-387.

Koc, I., A. Hancioglu, A. Cavlin (2008) "Demographic Differentials and Demographic Integration of Turkish and Kurdish Populations in Turkey", *Popul Res Policy Rev*, 27:447-457.

Kocaman, T. (1998) "Türkiye'de İç Göçler - İller Arası Kır-kent Göçleri ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965-1990)" *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam*, Tuncer Bulutay (editör). TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, s. 45-94.

Kocaman, T. İ. Özalın (1986) *Sosyal Yapı - I: Türkiye'de Nüfus Yapısındaki Gelişmeler ve Uluslararası Karşılaştırmalar*, SPD: Ankara.

Koç, İ. & A. Abbasoğlu Özgören (2010b) "Socio-Economic and Demographic Determinants of Health Related Quality of Life among Elderly in Turkey", *South East Asian Conference on Ageing: Improving Well Being in Later Life*, Kuala Lumpur, Malezya, 17-18 Temmuz için sunulan tebliğ.

Koç, İ., M. A. Eryurt, Tuğba Adalı, Pelin Seçkiner (2010a) *Türkiye'nin Demografik Dönüşümü*, Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara.

Konan, Belkıs (2008) "Osmanlı Devleti'nde Çocuk Düşürme Suçu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 57 Sayı: 4, s. 319-335

Kongar, E. (1972) *İzmir'de Kentsel Aile*. Ankara:Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Kongar, E. ve T. Berksoy (1990) *İstanbul Halkının Günlük Yaşam Biçimi ve Tüketim Davranışları Araştırması*, İstanbul Ticaret Odası. İstanbul.

Kouaouci, A. (2004) "Population Transitions, Youth Unemployment, Postponement of Marriage and Violence in Algeria", *The Journal of North African Studies*, 9:2, 28-45.

Köksal (Erder), S. ve Özbay, F. (1987) "Marmara Bölgesinde Nüfus, Kentsel Gelişme ve Yerleşme Örüntüsü", (Marmara Belediyeler Birliği'ne sunulan basılmamış rapor) İstanbul, s. 175.

Kunt, G. (1978) "Aile Yapısı ve Doğurganlık", *Türkiye'de Nüfus Yapısı ve Nüfus Sorunları 1973 Araştırması*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Küçümen, Z. (1993) *Si Minör Ortaköy*, Remzi, İstanbul.

Lam, D. (2006) "The Demography of Youth in Developing Countries and its Economic Implications" Background Paper to The 2007 World Development Report, World Bank Policy Research Working Paper 4022, Ekim 2006.

Laslett P ve Wall R. (eds.) (1972) *Household and Family in Past Times*. Cambridge, England, University Press.

Lindisfarne, N. (2002) "Starting from Below Fieldwork, Gender and Imperialism Now", *Critique of Anthropology*, 22(4): 403-423.

Mackinnon, A. (1987) *Love and Freedom: Professional Women and the Reshaping of Personal Life*, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Cambridge.

Makal, A. (2010) "Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği", *Çalışma ve Toplum*, Sayı 25 "11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Emek Tartışmaları Özel Sayısı", Özel Sayı Editörü: Ahmet Makal, 2, s. 13-39.

Malthus, T: R: (1970) *An Essay on Principle of Population: And, a Summary View of the Principle of Populatio*, Antony Flew (ed), Harmondsworth: Penguin. (birinci baskı 1798).

Marx, G. T. (2005) "Surveillance and Society", *Encyclopedia of Social Theory*. *(http://web.mit.edu/gtmarx/www/surandsoc.html) 05.10.2008*.

Massey, D. S. (1988) "Economic Development and International Migration", *Population and Development Review*. 14(3).

Massey, D. S. (1999) "International Migration at the Dawn of the Twenty First Century: The Role of the State" *Population and Development Review*.25 (2) Haziran.

Massey, D. S. vd. (2005) "Contemporary Theories of International Migration", *Worlds in Motion - Understanding International Migration at the End of the Millennium* içinde, s. 17-59, Oxford University.

Massey, D. S., J. Arango, G. Hugo, A. Kouaouci, A. Pellegrino, J. E. Taylor (1993) "Theories of International Migration. A Review and Appraisal", *Population and Development Review*, 19(3): 431-466.

Millet, K. (1987). *Cinsel Politika*, (çev.), Seçkin Selvi, Payel Yaymları.

Mutlu, S. (1996) "Ethnic Kurds in Turkey: A Demographic Study.", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 28, No. 4 (Nov.), s. 517-541.

Nabi (Nayır), Yaşar (1941) "Nüfus Meselesi Karşısında Türkiye", *Ülkü*, XVII(102).

Nadig, A. (2002) "Human Smuggling, National Security, and Refugee Protection", *Journal of Refugee Studies*, 15(1): 1-25.

Neşet Halil Bey (1932) *Davamız*, Himayei Etfal Cemiyeti: İstanbul.

Neyzi, L. (1999) "Hem 68'li, Hem Karadenizli - Gündağ Kayaoğlu", *İstanbul*, No 30.

Neyzi, L. (2001) "Object or Subject? The Paradox of 'Youth' in Turkey", *Int. J. Middle East Stud*, 33: 411-432.

Notestein, F. W. (1950) "The Population of the World in The Year 2000", *American Statistical Association Journal*, 45 (September): 335-345.

Öktem, K. (2008) "The Nation's Imprint: Demographic Engineering and the Change of Toponymes in Republican Turkey", *European Journal of Turkish Studies*, no. 7 http://www.ejts.org/document2243.html.

Öncü, A (1982a) "The Politics of Urban Land Market in Turkey: 1950-1980" in *International Journal of Urban and Regional Research*, s. 38-64.

Öncü, A. (1982b) "Uzman Mesleklerde Türk Kadını", *Türk Toplumunda Kadın*, Nermin Abadan-Unat (ed.), Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Öncü, A. (1990) "International Labor Migration and Class Relations" *International Linkages and National Societies* P III, s. 176-201.

Öncü, A. (1991) "Three Generations of Engineers" *Structural Change in Turkish Society*, M. Kıray (ed.), Indiana University.

Öncü, A. (1997) "The Myth of the 'Ideal Home' Travels Across Cultural Borders to İstanbul" *Space, Culture and Power - New Identities in Globalizing Cities*, A. Öncü ve P. Weyland (eds.) New York: Zed.

Öncü, A. (2002) "Global Consumerism, Sexuality as Public Spectacle, and the Cultural Remapping of Istanbul in the 1990's", *Fragments of Culture- the Everyday Life of Modern Turkey*, I. B. Tauris, s. 171-190.

Örik, N. S. (1995) *Eski Zaman Kadınları Arasında*, İstanbul, Oğlak Yayınları.

Özbay, C. ve A. Bartu Candan (der.) (2014) *Yeni İstanbul Çalışmaları Sınırlar, Mücadeleler*, Açılımlar, Metis.

Özbay, F. (1975) "Differential Fertility in Rural Turkey: Individual and Environmental Factors", (basılmamış doktora tezi), Cornell University, Ithaca N.Y.

Özbay, F. (1979a) "Türkiye'de Aile Planlaması Uygulamalarında ve Doğurganlıktaki Değişmeler: 1963, 1968 ve 1973" *İstatistik* Türkiye İstatistikçiler Derneği Yayını, 1(1), Ankara.

Özbay, F. (1979b) "Education and Fertility in Rural Turkey", *Studies in Development*. 22/23, Middle East Technical University, Ankara.

Özbay, F. (1982a) "Türkiye'de Kırsal ve Kentsel Kesimde Eğitimin Kadınlar Üzerine Etkisi". *Türk Toplumunda Kadın*, Nermin Abadan-Unat (der.) Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara.

Özbay, F. (1982b) "Women's Education in Rural Turkey" *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, Çiğdem Kağıtçıbaşı (ed.) Bloomington, Indiana: Indiana University Press.

Özbay, F. (1982c) "Evkadınları" *Ekonomik Yaklaşım* 1(1).

Özbay, F. (1990a) "Üniversite Çevresi", *Yükseköğretimde Sorunlar ve Çözümler*, Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yaymları, İstanbul.

Özbay, F. (1990b) "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme", Şirin Tekeli (der.) *Kadın Bakış Açısından 1980ler Türkiye'sinde Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, (beşinci baskı 2011).

Özbay, F. (1992a) "İstanbul Nüfusu ve Göçler", *İstanbul Dergisi*, Cilt 1. Sayı 1. İstanbul.

Özbay, F. (1992b) "Changing Roles of Young Men and the Demographic Transition in Turkey: From Nation Building to Economic Liberation", Seminar on Social Change and Demographic Transition, Family Structure and Gender Relations in Muslim Societies, SOAS & UNESCO. London, (October, 23-24).

Özbay, F. (1994) "Bu Şehri Nasıl Öğrenmeli? Bir İstanbul Dersi" *İstanbul*, 9:42-47, Tarih Vakfı, İstanbul.

Özbay, F. (1996) "Evler, Kadınlar ve Evkadınları" *Diğerlerinin Konut Sorunları*. Emine M. Komut (der.), *Habitat II Ön Konferansı*, TMMOB Mimarlar Odası, Ankara, s. 52-64.

Özbay, F. (1997) "Migration and Intra-Provincial Movements in Istanbul, 1985-90" *Boğaziçi Journal*, 11(1), s. 115-150.

Özbay, F. (1998a) "Nüfus Hareketleri ve Göç: İstanbul Örneği" *Mühendislik Haberleri*. Sayı 395. s. 37-52. İstanbul.

Özbay, F. (1998b) "Türkiye'de Aile ve Hane Yapısı: Dün, Bugün, Yarın", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler - Bilanço 98*. A. B. Hacımirzaoğlu (der.) İstanbul, s. 155-172.

Özbay, F. (1999a) "Gendered Space: A New Look at Turkish Modernisation" *Gender & History*. 11(3): 555-568.

Özbay, F. (1999b) "İstanbul'da Göç ve İl İçi Nüfus Hareketleri (1985-1990)" in *Bilanço 98 75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Tarih Vakfı: İstanbul, s. 277-294.

Özbay, F. (1999c) "Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı?", *Bilanço 1923-1998. Ekonomi, Toplum, Çevre Cilt 2.* TUBA, TSBD, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul. 277-288.

Özbay, F. (2000) "Gendered Space: A New Look at Turkish Modernisation" *Gender & History*, Leonore Davidoff et all. (Eds.) Blackwell, Oxford.

Özbay, F. (2003) (tıpkı basım) "İstanbul'da Göç ve İl İçi Nüfus Hareketleri (1985-1990)" *Sabah* gazetesi, 8 Mart.

Özbay, F. (2004) "Excess of Women in the Total Population and at Homes: Representation of Women in Population Discourses in Turkey at the Turn of the 20th Century",(basılmamış bildiri), Conference on Gender History, Women's History and Family History, prepared by Gender & History to the honour of Leonore Davidoff, Londra, 21-22 Mayıs.

Özbay, F. (2007) "Demografik Geçiş Sürecinde Gençlik ve Türkiye", *Üniversite Gençliği ve Sosyal Haklar Konferansı*,Toplum Gönüllüleri Vakfı ve İstanbul Bilgi Üniversitesi, 3-4 Kasım, Ankara.

Özbay, F. (2008) "Türkiye'de Ulus-Devlet, Gözetim ve Nüfus Bilgisi", *Nüfus Bilim Günleri*, Nüfus Bilim Derneği, 25-26 Ekim, Ankara (www. nb.org.tr).

Özbay, F. (2009) "Türkiye'de Gençlik, Nüfus ve İktidar", Murat Güney (der.) *Türkiye'de İktidarı Yeniden Düşünmek*, Varlık Yayınları, İstanbul:

Özbay, F. (2010) "Ulus-Devlet, Gözetim ve Nüfus Bilgisi", *Toplum ve Bilim*, 118: 165-178.

Özbay, F. (2014a) "Demografik Dönüşüm Sürecinde İktidar, Kadın ve Aile", *Başka Bir Aile Anlayışı Mümkün Mü?, 09-10 Kasım 2013*, İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, s. 106-112.

Özbay, F. (2014b) "Akrabalık ve Komşuluk İlişkileri", *Türkiye Aile Yapısı Araştırması: Tespitler, Öneriler*, TC Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, s. 56-89.

Özbay, F. ve N. Balamir (1978) *School Attendance and Its Correlates in Turkish Villages*, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü ve IDRC' ye sunulan basılmamış araştırma raporu, Ankara, s. 145.

Özbay, F. ve S. Köksal (Erder) (1988a) "2040 Yılına Kadar Türkiye, İstanbul ve İlçeleri Nüfus Projeksiyonu", STFA'ya sunulan rapor, İstanbul, s. 58.

Özbay, F. ve S. Köksal (Erder) (1988b) "İstanbul Metropoliten Kenti ve Marmara Bölgesinin Kentsel Gelişim Örüntüsü" *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt. V, Sayı 1-2.

Özbay, F. ve B. Yücel (2001) "Türkiye'de Nüfus Hareketleri, Devlet Politikaları ve Demografik Yapı", Özbay F. vd., *Nüfus ve Kalkınma* Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü. Ankara, s. 1-69.

Özertuğ, B. ve R. CASSON (1986) "Family, Household and Ecological Adaptation in a Village in Turkey: An Ethnographic Study in Comparative Perspective". *Workshop on Turkish Family and Domestic Organizations*. New York, (Nisan).

Özgen, N. (1999) "İllegalleşen Kent: İstanbul" *Bilim ve Ütopya*, Kasım. No 65.

Özkalp, E. (1986) "Early Effects of Industrialization on Turkish Family System: a Case Study of Elmadağ", Eskişehir: *ETTA Dergisi*.

Pamuk, Ş. (1984) *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara: Yurt Yayınları.

Parlatır, İ (1992) *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi - s. 90.

Parsons, T. (1959) "The Social Structure of The Family", *The Family: Its Functions and Destiny*. R. Ansher (ed.), New York.

Parsons, T. (1963) "The Normal American Family", Sussman, M B (ed.) *Source Book in Marriage and the Family*, Boston. Houghton Mifflin.

Passig, David (2011). *İki Bin Elli*, İstanbul: Coton Kitap, s. 387.

Peker, Mümtaz (1978) "Türkiye'de Barınma Koşulları ve Gelirle İlişkisi", *Türkiye'de Nüfus Yapısı ve Nüfus Sorunları - 1973 Araştırması*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları D-25. Ankara.

Piore, M. J. (1979) *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Portes, Alejandro (1997) "Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities", *IMR*, 31: 799-825.

PRB (Population Reference Bureau) (2011) World Population data Sheet (www.prb.org).

Ravenstein, E. G. (1889) "The Laws of Migration I" *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. LII (June).

Saran, N. (1971) "İstanbul'da Gecekondu Problemi, Türkiye - Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar", E. Tümertekin, F. Mansur, P. Benedict (der.), İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü.

Sassen, Saskia (2000) "Spatialities and Temporalities of the Global: Elements for a Theorization" in *Public Culture* 12 (1) 215-232.

Shami, Seteney (1995) "Disjuncture in Ethnicity: Negotiating Circassian Identity in Jordan, Turkey and the Caucasus", *New Perspectives on Turkey*. (Spring)12:79-96.

Shaw, S.J. (1998) "Resettlement of Refugees in Anatolia, 1918-1923" *The Turkish Studies Association Bulletin* 22(1):58-90 (İlkbahar)

Shorter, F. (1986) "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Nüfus Yapısı ve Sosyo - Ekonomik Değişmeye Etkisi", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, S. Atauz (der.), Türk Sosyal Bilimler Derneği: Ankara.

Shorter, F. (1995) "Crises of Population Knowledge in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, (İlkbahar)12:1-32.

Shorter, F. C ve G. Gökçay, "Who Lives with Whom in İstanbul", *New Perspectives on Turkey*, 1993, No. 9, s. 47-73.

Shorter, F. C. ve M. Macura (1983) *Türkiye'de Nüfus Artışı*, Yurt Yayınları, No. 7. Ankara.

Shorter, F. C. (1983) "The Population of Turkey After the War of Independence", *The Population Council Regional Papers*, Cairo.

Shorter, F. C. (1991) "Demographic Transition in Turkey", 5 Eylül 1991'de İstanbul Üniversitesi'nde fahri doktora alırken yaptığı konuşma (basılmamış).

Shorter, F. C. ve H. Zurayk (1988) "The Social Composition of Households in Arab Cities and Settlements: Cairo, Beirut, Amman", *The Population Council Regional Papers*, Cairo.

SIS (State Institute of Statistics) (1995) *The Population of Turkey, 1923-1994 - Demographic Structure and Development*, SIS, Ankara.

Silier, (Köymen) O. (1981). *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi Üniversitesi.

Sirkeci, I. (2000) "Exploring the Kurdish Population in the Turkish Context", GENUS, An International Journal of Demography.

Sirman, N. (2005) "The Making of Familial Citizenship in Turkey", *Citizenship in a Global World - European Questions and Turkish Experiences*, Fuat Keyman & Ahmet İçduygu (ed.), Routledge, s. 147-172.

Sirman, N. (2006) "Akrabalık, Siyaset ve Sevgi: Sömürge Sonrası Koşullarda Namus - Türkiye Örneği", *Namus Adına Şiddet - Kuramsal ve Siyasal Yaklaşımlar*, Shahrzad Mojab ve Nahla Abdo (der.), İstanbul Bilgi Üniversitesi, s. 43-61.

Sönmez, M. (1996) *İstanbul'un İki Yüzü - 1980'den 2000'e Değişim*. Ankara: Arkadaş Yayınları.

Sönmez, M. (1992) *Anadolu'nun Hikâyesi-Kürtler-Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Ankara, Arkadaş Yayınları, 2. Baskı.

Sönmez, M. (1997) "İstanbul'un Hipermarketleri", *İstanbul*, Sayı. 22 (Temmuz)

SSYB Hıfzısıhha Okulu (1970) *Türkiye'de Nüfus Araştırmasından Elde Edilen Hayati İstatistikler, 1966-67*. Ankara.

Stark, O. ve D. E. Bloom (1985) "The New Economics of Labor Migration" *American Economic Review*, 14:251-259.

Steinberger, M. (2001) "So, are civilizations at war? Samuel P. Huntington'la mülakat", *The Observer*, Pazar, 21 Ekim. (http://www.guardian.co.uk/world/2001/oct/21/afghanistan.religion2).

Stirling, P. (1965) *Turkish Village*. New York:John Willey and Sons.

Stycos, J. M. and Weller, R. (1967) "Female Working Roles and Fertility" *Demography*. 4: 210-217.

Şeker, Nesim (2007) "Demographic Engineering in the Late Ottoman Empire and the Armenians", *Middle Eastern Studies*, 43: 461-474.

Şen, Ö. (1994) "19.yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü" *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 6 (Mayıs).

Şenol, F. (1998) "İktidar Mücadelesinin Savaş Meydanı: Mekân - Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ankara'da Eğlence Mekânları-" *Toplum ve Bilim*, 76 (Bahar): s. 86-104.

Şenyapılı, T. (1981). *Gecekondu Çevre İşçilerin Mekânı*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.

Şevket Süreyya (Aydemir) (1932) "Çok Nüfuslu Anadolu" *Kadro*, No. 5.

Tanfer, K. (1983) "Internal Migration in Turkey: Socio-Economic Characteristics by Destination and Type of Move, 1965-70", *Studies in Comparative International Development*, Kış.

Tanpınar, A. H. (1976) *Beş Şehir*, Dergah Yayınları, İstanbul (birinci baskı 1960), Beşinci Baskı.

Taylor, R. G. (1970) *The Doomsday Book: Can the World Survive?*, Thames & Hudson.

Tekeli, İ. (1977) "Piyasa Koşulları İçinde Tarımda Modernizasyonun Türkiye'nin Kırsal yapısında Yarattığı Dönüşümler" *Bağımlı Kentleşme*, Mimarlar Odası: Ankara.

Tekeli, İ. (1978) "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci", *İç Göçler*. İ. Tekeli ve L. Erder. Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara.

Tekeli, İ. (1982) "Türkiye'de Konut Sorununun Davranışsal Nitelikleri ve Konut Kesiminde Bunalım", *Konut '81*. Ankara: Kent-Koop.

Tekeli, İ. (1990) "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu", *Toplum ve Bilim*. 50:49-71.

Tekeli, İ. (1992) "Development of Urban Administration and Planning in the Formation of Istanbul metropolitan Area", *Development of Istanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing*, Ilhan Tekeli vd. (ed.), Turkish Social Science Association, Municipality of Greater Istanbul, IULA-EMME. Istanbul: 1-111.

Tekeli, İ. (2008) *Göç ve Ötesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Toplu Eserler 3.

Tekeli, İ. ve S. İlkin (1977) *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi 2. ODTÜ: Ankara.

Tekeli, İ. ve S. İlkin (1999) "Cumhuriyet Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulaması" *Bilanço 1923-1998. Cilt 1 Siyaset, Kültür, Uluslararası İlişkiler*. TÜBA, TSBD, Tarih Vakfı, İstanbul.

Tekeli, İ. ve S. İlkin (2004) "28 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlake Dair Talimname'nin Osmanlı Modernite Projesi Açısından Okunması Üzerine", *Cumhuriyetin Harcı*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Tekin, L. (1984) *Berci Kristin Çöp Masalları*, İstanbul: Metis Yayınları.

Timur, S. (1971) "Socioeconomic Determinants of Differential Fertility in Turkey", Second European population Conference, Strassbourg.

Timur, S. (1972) *Türkiye'de Aile Yapısı*, Hacettepe Universitesi, Ankara.

Todaro, M. (1969) "A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries", *American Economic Review*: 59:131-148.

Toffler, Alvin (1980) *The Third Wave*. New York: William Morrow.

Topal, Ç. (2005) "Global Citizens and Local Powers - Surveillance in Turkey", *Social Text*, 23(2): 85-93.

Toros, A. (1978) "1973 Araştırmasında Doğurganlık", *Türkiye'de Nüfus Yapısı ve Nüfus Problemleri: 1973 Araştırması*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Tuna, T. (1995) *Bir Zamanlar Bakırköy*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Tuncer, Erol ve Leyla Şen (1999) "Cumhuriyet Döneminde Karayolları" *Bilanço 1923-1998. Cilt 1 Siyaset, Kültür, Uluslararası İlişkiler*, TÜBA, TSBD, Tarih Vakfı. İstanbul.

TÜİK (1995) *The Population of Turkey, 1923-1994 Demographic Structure and Development*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2008) web sayfası (03.02.2009) (http://report.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?adnksdb2=&report=turkiye_yasgr.RDF&p_yil=2008&desformat=spreadsheet&ENVID=adnksdb2Env).

Tümertekin, E. (1970-71) "Gradual Internal Migration in Turkey: A Test of Ravenstein's Hypothesis". *Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul*., Sayı 713, s. 157-179.

Tümertekin, E. (1997) *İstanbul İnsan ve Mekân*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları (ikinci baskı).

Türköz, M. (2007) "Surname narratives and The State-Society Boundary: Memories of Turkey's Family Name Law of 1934", *Middle Eastern Studies*, 43(6): 893-908.

TÜSİAD (Türkiye Sanayiciler ve İşadamları Derneği) (1999), *Türkiye'nin Fırsat Penceresi - Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri*, TÜSİAD, İstanbul.

Ubicini, M. A. (1998) *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Timaş Yayınları: İstanbul (ilk baskı 1851).

UN (United Nations) (2004) *World Population to 2300*, New York: UN, Department of Economic and Social Affairs, Population Division.

UNICEF (2002) *Birth Registration, Right from the Start*, Innocenti Digest No. 9.

Urdal, H. (2006) "A Clash of Generations? Youth Bulges and Political Violence", *International Studies Quarterly* 2006, No. 503, s. 607-630.

User, İ. (1997) "Evlilik Göçü" II. *Uluslararası Sosyoloji Kongresi Toplum ve Göç*, DİE ve Sosyoloji Derneği: Ankara.

Ünal, Y. (1982) *Ağır Sanayi Yatırımlarının Kentsel Mekân Bütününe Etkileri- Ereğli Örneği*. İstanbul: İstanbul Devlet Mimarlık Mühendislik Akademisi. (Basılmamış Doktora Tezi).

Üner, S. (1983) "Nüfus Artışı, Göçler ve Kentleşme" *Türkiye'nin Gelişmesinde Nüfus Olgusu*. Aile Planlaması Gen. Md. Ankara.

Üner, S. (der.) (1985) *Türkiye'de Nüfus Sorunu - Üç Konferansın Ardından*, HNEE: Ankara.

Üngör, U. Ü. (2008) "Geographies of Nationalism and Violence: Rethinking Young Turk 'Social Engineering'", *European Journal of Turkish Studies*, No. 7, web'den erişim 17 Kasım 2009, URL: http://ejts.revues.org/index2583.html.

Üstünel, A. ve V. Yılmaz (2009) "Türkiye'de Demografik Dönüşüm: *Yaşlanan bir Toplumun Karşı Karşıya Olduğu Sorunlar Üzerine Birlikte Düşünmek - Konferans Sonuç Raporu*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 28 Şubat.

Varlier, O. (1978). *Türkiye Tarımında Yapısal Değişme Teknoloji ve Toprak Bölüşümü*, TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı.

Vertovec, S. (2004) "Migrant Transnationalism and Modes of Transformation", *The International Migration Review*, 38(4): 970-1001.

Vincent, J. ve E. Tulle (2007) "Cosmetics and Fitness Intervention as Anti-Ageing Technologies: Social and Cultural Implications", yayımlanmamış tebliğ

Wallerstein, I. (1974) *The Modern World System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academy Press.

White, J. (1996) *Money Makes Us Relatives.*

Xenos, P. ve M. Kabamalan (2002) "A Comparative Study of Age Structure and Social Transitions Among Asian Youth", East-West Center Working Paper, No 110 (Mayıs).

Yasa, I. (1953) *Hasanoğlan Köyünün İçtimai-İktisadi Yapısı*, Ankara: Doğuş Matbaası.

Yavuz, H., "Davut Bey ve Turgut Bey", *Zaman* gazetesi, 27 Nisan 2001.

Yavuz, N. ve Kılıç, Ş. (ed.) (1993) "Consolidation of First and Second Interim Reports on Community Dynamics Research in Gaziosmanpaşa - İstanbul, (An unpublished report presented to UNICEF Turkey).

Yener, S. (1977) *1965-70 Döneminde İller Arası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

Yorburg, B. (1973). *The Changing Family: A Sociological Perspective.* New York: Columbia University Press.

Yurt Ansiklopedisi (1983) *İstanbul Doğası-Tarihi-Ekonomisi-Kültürü*, İstanbul: Anadolu Yayıncılık..

Yüceşahin, M. M. & E. M. Özgür (2008) "Regional Fertility Differences in Turkey: Persistent High Fertility in the Southeast", *Population, Space and Place*, 14: 135-158.

Aile 13-19, 29, 31-77, 79-107, 109, 111-114, 116, 117, 119-125, 135, 138-141, 144, 145, 152, 153, 180, 192, 195, 206, 208, 211-215, 219, 220, 222, 224-227, 230-233, 237, 239, 248, 251, 257, 259, 263, 277-279, 283-286, 288, 293-296, 298, 301, 306, 310, 312, 314, 316-318, 320, 321, 326-328, 331
Almanya 191, 225, 229, 279, 311, 313
Ankara 55, 95, 122, 140, 141, 144, 145, 147, 182-184, 189, 194, 197, 212, 217, 219, 234, 235, 237, 248, 313, 315
Ataerki 14, 33-37, 39, 40, 43, 51-55, 58-67, 71, 72, 75-77, 80-84, 86-95, 105, 278, 283, 286, 306, 307, 320, 327
Avrupa 14, 80, 112, 115, 117, 155, 178, 182, 191, 212, 217, 219, 225-232, 246, 247, 249, 255, 263, 267, 285, 292, 314, 317, 319, 320, 331

Cinsellik 111
Cinsiyet 14, 18, 27, 34, 46, 48, 50, 109-112, 114, 115, 126, 127, 135, 142, 148-151, 192, 227, 246, 247, 255, 263, 266, 278, 288, 303, 305-309, 313, 315, 320, 324, 325, 327
Cumhuriyet 20, 27, 83, 104, 111, 112, 115, 117-120, 125, 133, 197, 208, 210, 213-215, 217, 218, 224, 229, 231, 238, 241, 247, 249, 264, 266-268, 274-278, 280, 289-291, 294-297, 300, 309, 310

Demografi 13, 20, 21, 23, 25, 33, 34, 36, 54, 83-85, 109-113, 126, 186, 193, 194, 202, 206, 213, 219, 220, 253, 254, 255, 256, 259-261, 263, 266, 267, 287, 289, 297, 305, 307, 313, 319
Demografik dönüşüm sureci 27, 84, 89, 246, 254-256, 262, 264-266, 273, 305, 307, 328
Demografik geçiş 90
Devlet 22, 23, 26, 27, 62, 63, 75, 104, 111, 113, 127, 132, 143, 156, 185, 187, 190, 195, 205, 209-212, 214-217, 223-225, 227-229, 231, 232, 239, 240-242, 247, 250, 251, 256-258, 265, 276, 277, 279, 280, 282, 284, 286-291, 293-295, 298-304, 306-310, 312, 315, 318, 321-323, 326-328

Doğum 13, 52, 54, 67, 68, 70, 110, 122, 126, 134, 135, 137, 138, 146, 147, 175, 176, 189, 191, 192, 206, 207, 213, 214, 240, 246, 254-257, 262, 264, 267-270, 275, 277, 285, 294, 297, 301, 305, 306, 313, 315, 317, 321
Doğurganlık 19, 25, 32, 34, 36, 43, 51-53, 66-72, 76, 77, 83, 85, 90, 104, 109, 110, 112, 113, 133, 135, 174, 175, 194, 214, 224, 227, 230, 240, 245, 246, 254-257, 259-262, 265, 268-270, 273, 275, 279, 285, 286, 288, 297, 307, 311-322

Eğitim 22, 32, 36, 42, 49, 62-66, 69, 75, 76, 96-100, 105, 111, 118, 122, 123, 137, 140, 141, 149-152, 163-170, 182, 190, 191, 200, 212, 216-218, 222, 224, 229, 235, 246, 251, 252, 260, 264, 274, 276-278, 280-286, 298, 303, 307, 309, 310, 316-320, 323, 324
Emek 19, 22, 25, 28, 35-37, 39-54, 57, 58, 61, 63, 64, 66, 71, 75, 76, 82, 116-118, 120, 121, 124, 125, 127, 136, 140, 155, 183, 185, 198, 215, 229, 248, 272, 276, 278, 279, 283, 284, 286, 301, 308, 326, 314, 327
Emek göçü 215, 219, 220, 225, 227-232, 239, 241, 242, 248, 250, 251, 314
Ereğli 15, 16, 79, 82, 88, 93-98, 100-102, 279
Erkeklik 127, 277

Feminizm / Feminist 14, 27, 109, 110, 321

Gecekondu 22, 113, 121, 126, 145, 154, 180, 182, 183, 185, 191, 192, 195, 220, 223, 235, 248
Gençlik 25, 182, 193, 253, 254, 258-260, 264, 267, 274, 275, 279-281, 319
Gençlik şişkinliği 25, 26, 193, 260-267, 271, 273, 275, 284, 286, 321, 322
Göç / Göçmen 13, 16, 18-26, 39, 42, 53, 57, 58, 61, 65, 67, 69, 71, 76, 85, 89-93, 95-100, 115, 121, 129, 131, 133-154, 156-171, 173-180, 183, 185, 186, 188-194, 198-202, 205-253, 256, 261, 263, 268, 275, 278-280, 285, 291, 292, 296, 297, 299-302, 308, 311, 313, 314, 317-319, 325, 328
Gözetim 26, 27, 287-290, 293, 295-297, 301, 303, 304, 321

Hane yapısı 15, 79-82, 84-87, 91-93, 95, 99, 100, 103, 105-107, 192
Hane halkı 27, 88, 114, 119, 207, 213, 214, 221, 222
Hareketlilik 22, 23, 69, 133, 143, 149, 161, 162, 180, 191, 200, 235, 239, 251, 252, 276, 302
Harem 114-116, 118, 119, 125

İktidar 13, 14, 17, 24-28, 110, 183-185, 192, 194, 202, 203, 222, 223, 253, 254, 264, 267, 271, 274-279, 281, 283, 285, 286, 306, 308, 311, 316, 319-321, 323, 324, 327, 328
İlçe 19, 22, 132-134, 136, 146, 152, 153, 155-171, 184, 185, 200, 206, 239, 240-244, 251
İstanbul 13,19-24, 84, 95, 107, 112, 113, 115, 117, 120, 124, 129, 131-165, 167-171, 173-202, 207, 209, 212-215, 217, 219, 221, 223, 229, 232-240, 241, 244, 246-249, 264, 280, 291, 294, 309, 314, 317
İşgücü 25, 26, 43-48, 50-52, 55, 57, 71, 76, 82, 85, 88, 91, 106, 125, 144, 210, 215, 218, 221, 223, 246, 250, 255, 256, 261, 265, 272, 283, 308-311, 313, 314, 318-321, 323
İzmir 113, 144, 145, 175, 187, 209, 212, 215, 217, 219, 223, 234, 248, 264, 309

Kadınlık 126
Kapitalistleşme 14, 31, 32, 37-41, 48, 54, 56, 65, 73, 202
Kapitalizm 27, 31-33, 35, 36, 39, 40-43, 51, 52, 54, 58, 61, 74, 82-85, 181, 182, 289, 307, 314, 327
Kayıt dışı göç 23, 26, 285, 300-302
Kent 15, 17, 19-21, 31, 39, 40, 42, 48, 57, 58, 60, 61, 65, 67, 69, 79, 81, 82, 85-87, 89, 91, 93-97, 111, 113, 115, 120, 121, 123, 126, 131-133, 139, 140, 143-146, 151-155, 157, 158, 162, 163, 167-171, 180-186, 188-192, 195-200, 209-215, 217-227, 229, 233, 235, 236-239, 241-250, 252, 264, 275-280, 282, 284, 297, 300, 308, 309, 314, 317, 324-326, 328
Kentleşme 31, 32, 73, 80, 95, 105, 113, 126, 173, 194, 223-225, 241, 248, 254, 256, 264
Kentsel 19, 38, 50, 52, 75, 76, 84-86, 88-90, 92, 106, 111, 144-146, 162, 167, 176-178, 185, 186, 190, 200, 209-212, 220, 223, 232, 239, 248, 265, 269, 328
Kırsal 13-15, 24, 31, 32, 38, 40, 41-44, 47-55, 57-60, 62-64, 66-72, 74-76, 84-86, 89-92, 126, 144-146, 167, 176-178, 181, 185, 191, 202, 209, 210, 214-216, 218, 220, 221, 224, 225, 227, 236-239, 242, 243, 247, 248, 264, 269, 278, 279, 325
Kır 61, 115, 121, 137, 140, 145, 146, 167, 180, 183, 185, 186, 190, 215, 218-222, 224, 225, 227, 236-238, 314, 325
Küreselleşme 202, 238, 301

Mahremiyet 306
Mekan 15, 17, 18, 22-24, 109, 113-117, 119, 120, 122-126, 134, 153, 154, 157, 162, 163, 173, 176, 191, 195, 197, 200, 240, 241, 249
Mekik göçü 207, 230-232, 235, 236, 238, 252, 302
Modernleşme 18, 39, 80, 84, 105, 109-112, 119, 123, 126, 162, 189, 196, 214, 217, 219-222, 241, 254, 256, 288

Nüfus 13-28, 32, 41, 48, 50-55, 57, 61, 62, 66-68, 70, 76, 82, 83, 85, 89, 90, 95, 103, 112, 113, 115, 129, 131-138, 140-147, 149-171, 173-180, 183-187, 189-194, 199-203, 205-207, 209-212, 214-217, 220, 222-227, 230, 233, 235-243, 245, 246, 251-257, 259-262, 264-280, 283-301, 303, 305-311, 313, 316-328

Osmanlı 23, 24, 41, 83, 111, 112, 114, 115, 125, 138, 179, 181, 184, 189, 191, 196-198, 208-215, 217, 219, 238, 242, 248, 289-294, 296, 308, 311, 313, 317

Ölüm 13, 52-57, 59, 69, 71, 76, 82-87, 90, 100, 110, 134, 135, 174, 175, 189, 194, 211, 212, 224, 227, 246, 252, 254-256, 259, 264, 265, 288, 291, 297, 305, 307, 311, 313, 318, 322, 324

Sanayileşme 14, 31, 32, 38, 73, 80, 105, 113, 126, 144, 179, 183, 188-190, 195, 223, 225, 256, 314

Türkiye 14-20, 24-27, 31, 32, 38, 40, 42, 44, 47, 48, 51-54, 57, 58, 61, 62, 66, 68, 69, 71, 72, 74, 76, 79-84, 86, 87, 89, 92, 94, 101, 103-107, 111, 118, 131, 133, 135, 136, 140, 141, 143-145, 147, 149, 158, 164, 174, 175, 180-183, 187, 188, 193, 195, 197, 199, 202, 205, 207, 208, 215-218, 220-223, 225, 229-232, 238-248, 253-255, 258, 262, 264-276, 279, 280, 282, 285-287, 289, 290, 295, 296, 297, 299, 302, 303, 305-307, 311-315, 317, 319-324, 326, 327

Yaşam döngüsü 98-100
Yaşlılık 50, 251, 258, 324
Yerel 81, 92, 111, 126, 145, 151, 154, 179, 195-198, 207, 227, 239, 241, 243, 245, 246, 250, 252, 260, 261
Zorunlu Göç 186, 193, 199, 209, 211, 212, 214, 215, 218, 227, 238, 239, 241, 242, 247, 250

Türkiye'nin 1980'lerden günümüze geçirdiği değişim sosyal, kültürel, iktisadi ve tarihsel sonuçlar üretiyor. Toplumsal yaşamda bu değişimleri ve yarattıkları etkiyi görmek mümkün. Ancak görüneni anlamak ve analiz edebilmek için alan araştırmaları, veriler ve bu bilgilerin kullanılabileceği kapsamlı bir değerlendirme çerçevesi ile tarihsel karşılaştırma imkânları da yaratmak gerekiyor. Ferhunde Özbay'ın 30 yıllık bir dönemi kapsayan makalelerinin derlendiği *Aile, Kent ve Nüfus*, yaşanan değişimi ve dönüşümü kavramak için bu imkânı sunuyor. Özbay'ın çalışmalarında sınıf, cinsiyet, iktidar ve emek birarada tarihsel bir perspektif içinde yer buluyor.

2015'te aramızdan ayrılan Ferhunde Özbay'ın, her biri ayrıntılı çalışmalar ve alan araştırmalarıyla geliştirilmiş makaleleri, nüfus sosyolojisini eleştirel demografiyi de içerecek şekilde ele alan perspektifleriyle "hoca"nın literatüre katkısının da etraflı bir dökümünü sunuyor. ■

Cumhuriyetin başından bu yana nüfus yapısındaki değişmeler, iktidarlar tarafından, sosyal ve çoğunlukla da ekonomik kaygılarla bir sorun olarak nitelendirildi. Çözüm yolları genellikle erkekleri, egemen kültürel grupları ve üst sınıfları güçlendirme yönünde oldu. İktidarların nüfus ve sosyal yapı arasındaki ilişkilerden çıkarak belirlediği "sorun" alanları buraya aldığım konulardan daha kapsamlı. Refah hizmetlerinin yeniden oluşturulması süreci ve bu süreç içinde benimsenen politikalar takip edildiğinde "nüfus mühendisliği"nin sınırsız ve ürkütücü boyutlarını görmek ve bunları sergilemek için daha çok ve daha yoğun emeğe gereksinim var. Bu kitapta sorduğum soruların ve yıllar içinde aradığım cevapların gitgide karmaşıklaşan iktidar tekniklerine karşı yapılac malara ilham vermesini umuyorum.

FERHUN

İstanbul Ticaret Üniversitesi Kütüphanesi
63445

iletişim

İstanbul Ticaret Üniversitesi Kütüphanesi
63445